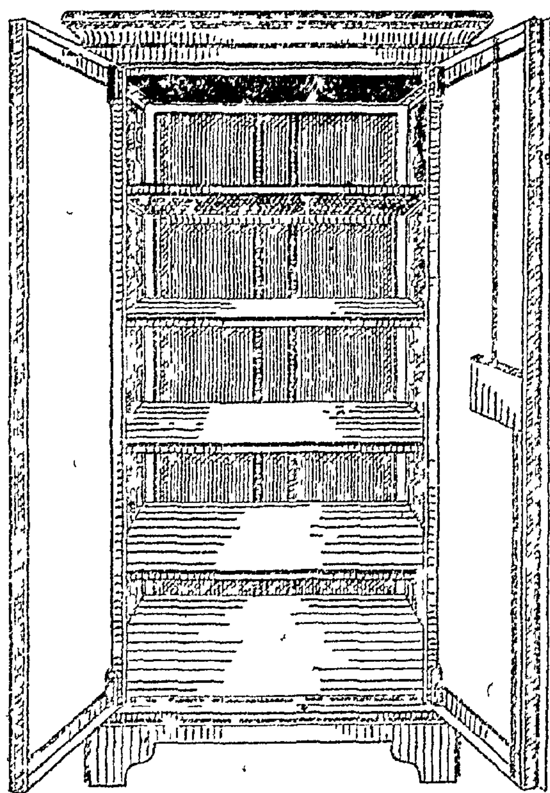
ઘરમાં વાપરવાની સ્ટીલની કબાટ.

ગોદરેજે થોડા વખતથી પોતાની પેટન્ટ કરેલી સોધની સ્ટીલની કબાટો બનાવવા માંડી છે એ કબાટો શોભામા મોટી કીમતની લાકડાની કબાટો કરતાં ઉતરે એવી નથી મજબુતાઇમા એવી હોય છે કે ગમે એવા સારા હથીયાર ધરાવવા છતાં તોડવાની કોશેષ કરવાની ચોરને કદી હીમત થાય નહી, કારણ બહુ લાબા વખત સુધી મોટા અવાજ થાય એવા હથોડાના સેંકડો ફટકા મારવા છતા પણ એ કબાટો તોડી શકાય એવી હોતી નથી વજનમા લાકડાની કબાટથી સહેજ વધુ હોય છે કીમતમા સાગી લાકડાની કબાટથી સસ્તી હોય છે લાકડાની કબાટોમા લાબે વખતે જેમ જીવજંતુઓ દાખલ થઇ શકે છે તેમ એ સ્ટીલની કબાટમા થઇ શકતું નથી

ગોદરેજ અને બાઇસ મે. કં.

કારખાનુ—ગેસ કંપની પાસે, લાલબાગ—પરેલ

દુકાન—કાલબાદેવી રોડ, વીઠલવાડીને નાકે—મુંબઇ

"ગુજરાતી"ની ૪૨ મી ભેટ

નાનાસાહેબ

અથવા

સ્વધર્મ માટે પ્રાણાર્પણ

પ્રયોજક

ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી ચતુર્ભુજ

"को देशः कानि मित्राणि कः कालः कौ व्ययागमौ ।
कश्चाहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः" ॥

सामान्यनीति.

"દેશ કયો છે, મારા મિત્રો કોણ છે, કાળ કેવા પ્રકારનો છે, ધનના વ્યય તથા આગમ કેટલા છે, હું પોતે કોણ છું અને મારી શક્તિ શી છે એ સર્વ વિષયોનો વિચાર કરીનેજ મનુષ્યે કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું છે"

સામાન્ય નીતિ

"ગુજરાતી" પત્રની ઑફિસ

કાળાઘોડા, મુંબઈ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૮૨ ઇ. સ. ૧૯૨૬

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

* "ગુજરાતી"એ આપેલી ભેટો

૧ હિન્દ અને બ્રિટાનિયા (૧૮૮૫)
૨ રાસેલાસની કથા (૧૮૮૬)
૩ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનુ જીવન-ચરિત્ર સચિત્ર (૧૮૮૭)
૪ ગગા—ગોવિંદસિંહ (૧૮૮૮)
૫ સવિતાસુંદરી (૧૮૯૧)
૬ ટીપૂ સુલ્તાન (પ્રથમ ભાગ)
૭ દિલ્હીપર હલ્લો (૧૮૯૫)
૮ અઢારમી સદીનુ હિંદુસ્તાન (૧૮૯૬)
૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો (૧૮૯૭)
૧૦ શાહજાદો અને ભીખારી (૧૮૯૮)
૧૧ હેસ્ટીંગ્સની સોટી (૧૮૯૯)
૧૨ પાણીપતનું યુદ્ધ (૧૯૦૦)
૧૩ બેગમસાહેબ (૧૯૦૧)
૧૪ નૂરજહાન (૧૯૦૨)
૧૫ બાજીરાવ બલ્લાળ (૧૯૦૩)
૧૬ રૂપનગરની રાજકુંવરી (૧૯૦૪)
૧૭ ઇન્દુકુમારી (૧૯૦૪)
૧૮ પ્લાસીનુ યુદ્ધ (૧૯૦૫)
૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ (૧૯૦૬)
૨૦ હળદીઘાટનું યુદ્ધ (૧૯૦૬)
૨૧ નંદનવનનો નાશ (૧૯૦૭)
૨૨ પેશવાઇની પડતીનો પ્રસ્તાવ (૧૯૦૮)
૨૩ ઔરંગઝેબનો ઉદય (૧૯૦૯)
૨૪ પદ્મિની અથવા લક્ષ્મીપૂર્વ ચિત્તોડ (૧૯૧૦)
૨૫ કત્લે આમ (૧૯૧૧)
૨૬ પુરાતન દિલ્હી (૪૦ ચિત્રો)(૧૯૧૧)
૨૭ ચુંબનમીમાંસા (૧૯૧૧)
૨૮ ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય (૧૯૧૨)
૨૯ જગન્નાથની મૂર્તિ (૧૯૧૩)
૩૦ હમ્મીરહઠ (૧૯૧૪)
૩૧ ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા (૧૯૧૫)
૩૨ પાટણની પ્રભુતા (૧૯૧૬)
૩૩ ચાણક્યનન્દિની અથવા ચરચ અને સુંહધી (૧૯૧૭)
૩૪ અનંગભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ (૧૯૧૮)
૩૫ રોનક મેહેલની રાજખટપટ અથવા બ્રાહ્મણી પરાના વિધ્વંસનો પ્રારંભ (૧૯૧૯)
૩૬ બાદશાહ બાબર (૧૯૨૦)
૩૭ ચક્રવર્તી હમ્મીર અથવા ચિત્તોડનો પુનરુદ્ધાર (૧૯૨૧)
૩૮ કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા જોડેલ વીર ખેંગાર (૧૯૨૨)
૩૯ અનારકલી (૧૯૨૩)
૪૦ મહારાણી મયણલ્લા અથવા ગુજરાતની માતા (૧૯૨૪)
૪૧ પરાધીન ગુજરાત (૧૯૨૫)
૪૨ નાનાસાહેબ (૧૯૨૬)

ઉપોદ્ઘાત

અત્યારે નામશેષ થયલા ચિરસ્મરણીય રોમન સામ્રાજ્યના અપકર્ષ તથા અધઃપાતના ઇતિહાસનો વિશ્વવિખ્યાત લેખક તથા પ્રયોજક ગિબ્બન્ ઇતિહાસની વ્યાખ્યા કરતાં એક સ્થળે લખી ગયો છે કે: "ઇતિહાસ, મનુષ્યજાતિના દુર્ભાગ્યો, પ્રમાદો * તથા પાતકોના ગણનાપત્ર કરતાં કિંચિદ્ અધિક છે."* અને જ્યારે આપણે ભારતવર્ષમાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં ઉદ્ભવેલા સૈનિકવિદ્રોહ તથા તે વિદ્રોહના ઉત્પાદક અને પરિપોષક સૈનિકોના પરિપાતનો ઇતિહાસ વાચીએ છીએ ત્યારે ઇતિહાસવેત્તા ગિબ્બન્ મહાશયની એ ઇતિહાસવિષયક વ્યાખ્યા આપણને અક્ષરશઃ તથા સર્વાંશે સત્ય જણાઈ આવે છે, કારણ કે, ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સૈનિકવિદ્રોહનો ઇતિહાસ તે મનુષ્યજાતિનાં દુર્ભાગ્યો, પ્રમાદો તથા પાતકોના ગણનાપત્ર વિના અન્ય કાંઈ પણ નથી એમ એ ઇતિહાસનાં પાઠકો તથા પાઠિકાઓ કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના કહી શકે તેમ છે. પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાના વસ્તુનો એ ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સૈનિકવિદ્રોહની ઘટના સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી જ આ વિવેચનની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થયેલી છે.

જે શાશ્વત સ્મરણીય તથા મહાશોકકારિણી ઐતિહાસિક ઘટનાને સામાન્ય જનસમાજ 'સત્તાવનના બળવા'ના નામથી ઓળખે છે તે સૈનિક વિદ્રોહની દુર્ભાગિની ઘટના ઘટી ગયાને આજે લગભગ ૭૦ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ વીતી જવા આવ્યો છે, છતાં પણ એ ઘટના જાણે ગઈ કાલે જ ઘટી હોયની! એવો જ ભાસ આપણને અત્યાર સુધી થયા કરે છે, એનું જે એક પ્રબળ કારણ છે તે એ જ કે એ એક એવી જ અશ્રુતપૂર્વ, સમસ્યારૂપ તથા મહાવિલક્ષણ ઘટના હતી એ ઘટનાએ ઉભય પક્ષના એક મહા ભયંકર પ્રમાદના ગર્ભમાંથી અચિન્ત્ય જન્મ ધારણ કરીને અસંખ્ય નિરપરાધી હિન્દુ, મુસલ્માન તથા અંગ્રેજોના પ્રાણોનું નિર્દયતાથી બલિદાન લીધું હતું. નિર્દોષ બાળકો તથા નિરપરાધિની અબળાઓની નિર્ઘૃણ હત્યાઓ કરાવી હતી, દિલ્લીની મોગલિયા શાહનશાહતની અંતિમ દીપજ્યોતિનું શાશ્વત નિર્વાણ કરી નાખ્યું હતું અને તે સાથે 'ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની' નામક ગૌરાંગ વ્યાપારિ મંડળના શાસનશશિનો પણ અસ્ત કરીને ભારતવર્ષના ગગનમંડળમાં બ્રિટિશ ગૌરવરવિનો આનંદદાયક ઉદય કરી

---

* "History, which is, indeed, little more than the register of the crimes, follies, and misfortunes of mankind," GIBBON.

દીધો હતો. જે એક જ અચિન્ત્ય ઘટેલી ઘટનાના યોગે એક સમયાવચ્છેદે આટઆટલાં પરિવર્તનો થઈ ગયાં હોય, તે ઘટના તથા તે ઘટનાના કાળના ભણકારા જો દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સંભળાતા રહે, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ જ નથી.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સૈનિકવિદ્રોહની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જે એક વિવાદ અથવા મતભેદ ચાલતો જોવામાં આવે છે તે એ છે કે કેટલાક લોકો બળવાની ઉત્પત્તિ માટે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સૈન્યમાંના એતદ્દેશી હિન્દુ તથા મુસલ્માન સૈનિકોને જ અપરાધી ઠરાવવાના યત્નો કરી રહ્યા છે અને નાનાસાહેબને વિદ્રોહી સૈનિકોના નાયક તરીકે ઓળખાવી રહ્યા છે, તો કેટલાક જનો એ વિદ્રોહના પાપભારને કેવળ અગ્રેજોના શિરપર સ્થાપવાની જ ચેષ્ટા કરી રહ્યા છે. એ ઉભય પક્ષો પોતપોતાના મંતવ્યને સિદ્ધ કરનારાં અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણો પણ રજૂ કરે છે એ વાર્તાને પણ અહીં અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે. અહીં જે અગ્રેજોપર દોષારોપ કરવામાં આવે છે તે અગ્રેજો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કર્મચારીઓ હતા એમ જ સમજવાનું છે, અગ્રેજ નામથી તેમને વર્તમાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રાજકર્મચારીઓ કે આ દેશના કે ઇંગ્લાંડના સર્વ અગ્રેજો સમજી લેવાના નથી. જે લોકો નાનાસાહેબને સત્તાવનના બળવાનો નાયક—Leader લીડર—માને છે તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે; કારણ કે, સત્ય વાર્તા તો એ જ છે કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કારખાનામાં કારતૂસ(કાટ્રિજિસ)–માં ગાય તથા ડુક્કરની ચરબી હોવાના કારણથી હિન્દુ તથા મુસલ્માન સૈનિકોએ ધર્મરક્ષા માટે વિદ્રોહનો આરંભ તો કરી જ દીધો હતો, એટલામાં નાનાસાહેબને તે સમયના અગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓના હસ્તે ભયાનક અન્યાય મળેલો હોવાથી તેણે સૈનિકોની એ અશાન્તિનો તત્કાળ લાભ લઈ લીધો અને સૈનિક વિદ્રોહને પ્રતિહિંસા તથા સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે ભયંકર સ્વરૂપ આપી દીધું 'કાગનું બેસવું અને ઝાડનું પડવું' એ કાકતાલીય ન્યાય અનુસાર જ નાનાસાહેબ તથા વિદ્રોહી સૈનિકોના પરસ્પર અનુકંપાયુક્ત સંયોગની ઘટના ઘટી હતી. નાનાસાહેબને તે સમયના અગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓના હસ્તથી શો તથા કેવા પ્રકારનો અન્યાય મળ્યો હતો એ વાર્તા આ નવલકથામાં સવિસ્તર ચર્ચાયલી હોવાથી તેના વિશેષ વિવેચનની આ સ્થાનમાં આવશ્યકતા નથી. જે લોકો બળવા માટે હિન્દુ તથા મુસલ્માન સૈનિકો અને નાનાસાહેબને જ અપરાધી ઠરાવવાના યત્નો કરી રહ્યા છે તેઓ એમ કહે છે કે કારતૂસોમાં ગાય તથા ડુક્કરની ચરબી વપરાતી હોવાની વાર્તા નાનાસાહેબ તથા તેના પક્ષકારોએ સૈનિકોને ઉશ્કેરવા માટે ફેલાવી હતી અને તેથી જ સૈનિકો ઉશ્કેરાયા

હતા વસ્તુતઃ કારતૂસોમાં ગાય તથા ડુક્કરની ચરબી વપરાતી જ નહોતી એટલા માટે બળવાખોર સૈનિકો તથા નાનાસાહેબ આદિ જ દોષભાગી હતા અને તેથી અંગ્રેજોને વિદ્રોહના ઉત્તરદાતા તરીકે સ્વીકારનારાઓનો અભિપ્રાય એ છે કે, તે સમયના અંગ્રેજોએ જો ગાય તથા ડુક્કરની ચરબીવાળાં કારતૂસ બનાવ્યાં જ ન હોત, તો આ ભયાનક વિદ્રોહનો ઉદ્ભવ કદાપિ થાત જ નહિ; હવે અહીં જે મુખ્ય વિચારણીય પ્રશ્ન છે તે એટલો જ કે કારતૂસમાં તે સમયમાં ગાય તથા ડુક્કરની ચરબીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, એ વાર્તા સત્ય હતી કે અસત્યમૂલક હતી? અમારે શોકપૂર્વક અહીં જણાવવું પડે છે કે એ વાર્તા સર્વથા સત્ય હતી, અને તે સમયના અંગ્રેજોના હસ્તથી કારતૂસમા ગાય તથા ડુક્કરની ચરબી વાપરવાનો પ્રમાદ, જો કે અજ્ઞતાથી પરંતુ અવશ્ય થયો હતો, કારણ કે, સત્તાવનના બળવાના સમયમા જેઓ ભારતવર્ષમા વિદ્યમાન હતા અને બળવાખોરોને પરાસ્ત કરવાના કાર્યમાં જેમણે એક વીર અંગ્રેજ સૈનિક તરીકે અગત્યનો ભાગ ભજવી બતાવ્યો હતો તે સ્વર્ગીય ફીલ્ડમાર્શલ લોર્ડ રોબર્ટ્સ મહાશયે પોતાના લખેલા 'હિન્દુસ્તાનમા એકતાળીસ વર્ષ' નામક ગ્રંથમા એક સ્થળે એવું સ્પષ્ટ વિધાન કરેલું છે કે: "હિન્દુસ્તાનની સરકારના દફ્તરોમાં મિ૰ ફોરેસ્ટે કરેલી શોધખોળ એ સિદ્ધ કરી આપે છે કે એ કારતૂસો તૈયાર કરવામાં જે ચીકણુ મિશ્રણ વપરાતું હતુ તે ગાયની તથા ડુક્કરની ચરબી જેવી વાંધાભરેલી વસ્તુઓમાંથી જ બનાવવામા આવતુ હતુ, અને એમ કરીને સૈનિકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા અથવા લાગણી તરફ એ કારતુસોની બનાવટ કરતી વેળાયે પૂરેપૂરી તિરસ્કાર ઉપજાવનારી બેપરવાઈ જ બતાવવામા આવતી હતી."* ફીલ્ડ માર્શલ લોર્ડ રોબર્ટ્સ જેવા પ્રામાણિક તથા સત્યવક્તા વીર અંગ્રેજની આ સાક્ષીથી તો હિંદુસ્તાનના હિન્દુ તથા મુસલ્માન સૈનિકોને વિક્ષોભનુ પ્રબળ કારણ આપનારા તે સમયના અંગ્રેજ અધિકારીઓ જ હતા એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતા પણ અમારો પોતાનો તો એ જ નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય છે કે તે સમયના અંગ્રેજ અધિકારીઓ અહીંના હિંદુઓ તથા મુસલ્માનોની ધાર્મિક ભાવનાઓની પ્રબળતાને જેટલા પરિમાણમાં જાણતા ન હોવાથી તેમના હસ્તથી એ પ્રમાદ થયો હતો, અને હિન્દુ

*"The recent researches of Mr. Forrest in records of the Government of India prove that the lubricating mixture used in preparing the cartridges was actually composed of the objectionable ingredients, cow's fat and lard, and that incredible disregard of the soldiers' religious prejudices was displayed in the manufacture of these cartridges"

Field Marshal Lord Roberts' "Forty one Years in India," P. 241.

રહે, એ જ જગન્નિયંતા જગદીશ્વરનાં ચરણકમલમાં અમારી અનન્ય ભાવયુત નમ્ર અભ્યર્થના છે.

પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાના નિર્માણમાં બહુ વર્ષ પૂર્વે મરાઠી ભાષામાં મુદ્રિત થયેલી 'હંબીરરાવ આણિ પુતળાબાઇ' નામક એક લઘુ નવલકથાના તેમ જ બંગાળી ભાષામાં પ્રકાશિત થયેલી "નાનાસાહેબ વા બ્રિટિશ ગૌરવ રવિ ભારતગગને' નામક નવલકથાના કેટલાક અંશો લેવામાં આવ્યા છે એ માટે એ ઉભય ગ્રંથોના નિર્માતાઓનો અમો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ એ ઉપરાંત અગ્રેજી ભાષામાં લખાયલા સૈનિક વિદ્રોહ વિષયક અસંખ્ય પુસ્તકોમાંના જે જે પુસ્તકોના આધારે, આ નવલકથાનો ઐતિહાસિક ભાગ લખાયલો છે તે તે પુસ્તકોનાં નામોના યથાસ્થાન પાદટિપ્પણમાં ઉલ્લેખો કરાયલા હોવાથી અહીં તે પુસ્તકોની નામાવલી નથી આપી

આ નવલકથા મેં ઇ. સ. ૧૯૦૫ કે ૧૯૦૬ માં લખી હતી એટલે મારી આ નવલકથામાં મારી તે સમયની કાંઇક અપરિપક્વ લેખનશૈલી જ પાઠકવૃન્દના જોવામાં આવશે, કારણ કે, આ નવલકથાનાં પ્રુફો વાંચવાનો તથા તેમાં યોગ્ય સંશોધન તેમ જ સુધારણા કરવાનો અવસર પણ કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોથી મને મળી શકયો નથી અને તેથી પ્રુફરીડરના પ્રમાદના કારણથી અનેક સ્થળે અશુદ્ધિઓ પણ રહી ગઇ છે તે માટે હુ પાઠકો તથા પાઠિકાઓની ક્ષમા માગુ છુ અને તે અશુદ્ધિઓને શુદ્ધ કરીને વાંચવાની નમ્ર પ્રાર્થના કરૂ છુ. આ નવલકથાની દ્વિતીય આવૃત્તિ, જો તેવો જ યોગ આવશે તો, સંપૂર્ણ સંશોધન તથા શુદ્ધીકરણ કરીને જ પ્રકાશિત કરવામા આવશે.

અંતે જે પરમદયાઘન પરમાત્માની દયાથી આજથી લગભગ વીસ વર્ષ પૂર્વે લખાયલી આ નવલકથાને પ્રકાશિત થયેલી જોવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પ્રતિ કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને તેમ જ 'ગુજરાતી' પત્રના માન્યવર તંત્રી રા. શેઠ મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ મારી અનુમતિથી પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે કેટલાક પરિવર્તનો કરવાનો પરિશ્રમ લીધો છે તે માટે તે મહાનુભાવનો ઉચિત આભાર માનીને હું મારા આ લબાયલા ઉપોદ્ઘાતની અહીં જ પરિસમાપ્તિ કરૂં છું ઇતિ.

અહમ્મદાબાદ (અમદાવાદ)
વિક્રમાર્ક ૧૯૮૨, પૌષ શુક્લ
ષષ્ઠી, રવિવાર તા૦ ૨૦ મી
ડિસેમ્બર ૧૯૨૫.

ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી.

અનુક્રમણિકા

પ્રથમ ખણ્ડ: ઇન્ધન

દ્વિતીય ખંડ: જ્વાળા

* આ તૃતીય ખંડનુ નામ 'ભસ્મીભૂત' ભૂલથી પૃષ્ઠ ૧૧૮ ના આરંભમા છપાયુ નથી એટલે એ નામ ત્યાં પાઠકોએ વાંચવાનુ છે.

પ્રયોજક

નાનાસાહેબ

ઔધના નવ્વાબના ચિત્રકાર મી૦ બીચીએ ઈ સ ૧૮૫૫ માં
બીથુરમા ચિત્રેલી છબી પરથી

નાનાસાહેબ

અથવા

સ્વધર્મ માટે પ્રાણાર્પણ

પ્રથમ ખંડ

કંચન

પ્રકરણ ૧ લું

કોનો! બ્રહ્મ, શાનો!

આર્યાવર્તના વાયવ્ય પ્રાંતના પ્રખ્યાત નગર કર્ણપુર(કાનપુર)થી લગભગ દશ માઇલને અંતરે આવેલા ભાગીરથી તીરપરના ઘન વૃક્ષરાજીથી છવાયલા એક ભયંકર અરણ્યમાં એક મનુષ્ય સંધ્યાકાળને સમયે એક વૃક્ષ નીચે એક પત્થરપર એક પગને ટકાવી અને મસ્તકપર હાથ રાખી કાંઇક વિચારમાં નિમગ્ન થએલો ઊભો હતો. એ પુરુષનું કદ પેહેલવાની હતું અને રંગે તે કાંઇક શ્યામ હતો. તેના વિશાળ ભાલ અને તેજસ્વી નેત્રોથી તે કોઈ પ્રતિભાશાળી નર હોવો જોઇએ, એવી તત્કાળ કલ્પના થતી હતી. આવા ભયંકર જંગલમાં એ વેળાએ તે એકલો જ ઊભેલો હતો. તેની આસપાસ જ્યાં ત્યાં ગગનને આદર્શના ઉચ્ચ વૃક્ષોનું જ દર્શન થતું હતું અને મુખ આગળથી ગંગાના પવિત્ર જળનું ખળખળ ધ્વનિથી વહન થયા કરતું હતું. અસ્ત થતા સૂર્યના ચિત્રવિચિત્ર કિરણોના નાનાવિધ પ્રકાશને નિહાળીને પુરુષના મનમાં પણ નાના પ્રકારની ચિત્રવિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉદ્ભવતી હતી. જમીનપર સર્વત્ર લીલા ઘાસનો એક કુદરતી ગાલીચો બિછાવેલો જોવામાં આવતો હતો, અને ઊપર નીલવર્ણ આકાશનો ભાસ થતો હતો, તેથી ત્યાં નીલવર્ણતાની જ રાજધાની હોય, એવી ક્ષણભર ભાવના થઇ જતી હતી.

રાત્રિનો અંધકાર વધારેને વધારે વિસ્તરતો જતો હતો, છતાં પણ તે પુરુષ ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. તે પોતાના મનોવ્યાપારમાં ત્યાં જ પાષાણ-પ્રતિમાવત્ ઊભો રહ્યો. તેના મુખપર કાંઇક શોકની છાયા ખુલ્લી જોવામાં આવતી હતી. આવા ભયંકર અરણ્યમાં અને આવા ભયંકર સમયે એવા તે શા વિચારમાં તે લીન થએલો હશે? હા, જુઓ, તે કંઇક

બોલે છે માટે તેનુ વર્ણન કરવા કરતાં તેના પોતાના જ શબ્દોથી તેનો વૃત્તાંત જાણવો વધારે સારો છે –

“મારા વંશપરંપરાથી ચાલતા આવેલા હક્કપર તરાપ મારવાનો ઇરાદો કર્યો છે, તો હુ પણ હવે તેનો બરાબર બદલો લઇશ, ત્યારે જ જંપીને બેસીશ. ઓ દગાખોરો, ઓ નિમકહરામો ! મારા વડિલના વિશ્વાસનો તમે આજ બદલો આપવા ચાહો છો ? ખરેખર “ધોળુ તેટલું દૂધ નથી હોતુ ” રંગે ગોરા છતા હૃદયના તમે કાળા છો અને વાનર જેવા અટકચાળા છો ! ઓ પવિત્ર ભારતભૂમિને અપવિત્ર કરનારાઓ અને પાપની પ્રતિમાઓ, હવે તમારાં પાપોનો ઘડો ભરાઈ ચૂકયો છે હજી પણ મારો હક્ક મેળવવાને મે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેને ધ્યાનમાં લઇને જો મારો હક્ક મને આપશો, તો બચી જશો. પરંતુ નહિ, નહિ આટલા દિવસના તમારા અન્યાયી વર્તનોથી એ તો મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, તમે તમારો લોભ છોડવાના નથી, અને તેથી મારે આ ભારતજનનીને તમારા લોહીથી સંતુષ્ટ કરવી જ પડશે કોઈ કાળે પણ હવે હુ હક્ક લઇશ જ, મારો હક્ક લેવાનો મારો ધર્મ છે, અને તે નહિ મળે કીનો ! બસ, કીનો !!”

તેણે પોતાનું માથુ જરાક ઊંચું કર્યું, અને એકતાનથી થોડીક વાર આકાશ તરફ જોઇ રહ્યો ત્યાર પછી તે વિચારમાં અહીંતહીં ફરવા લાગ્યો અંધકાર પ્રતિ ક્ષણે વધારે અને વધારે જ થતો જતો હતો. દૂરથી વ્યાઘ્ર, નાહર, વરુ અને તેવા જ બીજા વનપશુઓનો ભયંકર ધ્વનિ સાંભળવામા આવતો હતો છતા પણ તે ભયથી નિર્ભય અને સિંહ સમાન શૂર નર એ ફાડી ખાનારા વનપશુઓ અને વિષધારિ સર્પોથી ભરપૂર નિર્જન વનમાં ભયહીન થઇને ફરતો જ રહ્યો એ વેળાએ માત્ર કમરમાની એક કટાર વિના બીજું શરીરસંરક્ષક કોઈ હથિયાર પણ તેની પાસે હતુ નહિ, તેમ જ તેના હૃદયમાં ભય પણ હતો નહિ. એ પુરુષ તે ખરેખર પુરુષ જ હતો

એ પુરુષનુ તેજ જોકે હજી ચમકયુ નહોતુ, પણ તેમાં તેજસ્વિતા તો નિઃશંક હતી તે ભસ્મમા દબાયલા અગ્નિ સમાન હતો તે કોઈ કોઈ અડધા ભૂખે મરતા ખેડુતો અથવા ગરીબ માણસોપર પોતાનો કીનો લેવાને તૈયાર થયો નહોતો. પણ રિયાસતના ગુરૂરથી ફાટી ગયેલા એક રાજ્યમંડળ પાસેથી પોતાના વૈરનો બદલો લેવાને ચાહતો હતો. એ પુરુષ ઘણો જ નિર્ભય, સાહસી, બુદ્ધિમાન્ ને શૂરવીર હતો શત્રુઓથી સ્વપ્નમા પણ તે ડરતો નહોતો દીનોનો તે સદા સહાયક, રોગીઓનો વૈદ્ય, અપરાધીનો શાસ્તા અને ન્યાયીનો નિરીક્ષક હતો. તે જો ભૂપાલ થયો હોત, તો અવશ્ય પ્રજાપ્રેમની એક પ્રતિમા જ થઈ પડત, પણ

હાયરે દુર્દૈવ, તેનો તે અધિકાર માર્યો જવાથી જ આજે તે પોતાના નૈસર્ગિક સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અમુક મનુષ્યો પાસેથી પોતાને થએલા અન્યાયોનો ક્રૂરતાથી બદલો લેવાને તત્પર થયો હતો.

થોડીક પળ મૌન ધારી અહીંતહીં ફરી રહ્યા પછી પાછો તે નદીના પ્રવાહ સમીપ તીરપર ઉભો રહ્યો અને મૂછોને વળ આપતો પૂર્વ પ્રમાણે મનસ્વી ભાષણ કરવા લાગ્યો –

"મારા મનમાં બસ હવે તેમનો ક્રીનો જ વસી રહ્યો છે! આર્યાવર્તનો ખૂણેખૂણો તેમણે પોતાના જ કબજામાં લેવા ધારેલો છે! અને તેના મંગળાચરણ તરીકે રાજાઓના મુલ્કો અને જાગીરદારોની જાગીરોને ખાલસા કરીને અને વિના અપરાધે પણ કેટલાકોને શિક્ષા કરીને તેમણે પોતાનો હાથ દેખાડવા માંડ્યો છે!! હજી સુધી મારા કટ્ટરપણાથી તે જાણીતા નથી અને તેથી લાગ આવતાં જ ધડાકો કરવાનો મને સારો પ્રસંગ મળશે. હા, હવે તેઓ થોડા જ વખતમાં જાણશે, કે આ એકલો યકશ્ચિત્ મનુષ્ય પણ શું કરી શકે છે, અને તેમના હજારોના લશ્કરને કેવી રીતે નાસીપાસ બનાવે છે. મારા પ્રાણ પણ કદાચિત્ જશે, તોપણ હજારો પ્રાણોનો, ઓ દુષ્ટો, તમને પણ બદલો આપવો પડશે. હવે તો કામ પૂરું કરવું અથવા તો નક્કી મરવું."

અંધકારની હવે પૂર્ણ સત્તા પ્રસરી ગઈ હતી. માણસ માણસને જોઈ શકે તેમ નહોતું. એટલામાં તેણે મોટેથી સીટી વગાડી અને સમગ્ર અરણ્યમાં તેનો પ્રત્યાઘાત થતાં સામો ધ્વનિ સંભળાયો. બે ચાર પળો જતાં જ વૃક્ષના પત્રોનો અવાજ સંભળાયો અને તેથી કોઈના આવવાની અટકળ બંધાઈ. પછી તે મનુષ્ય હોય કે પશુ તે તો પરમાત્મા જાણે. પોતાના મનની ખાત્રી થતા સુધી એ પુરુષ તે તરફ તાકી રહ્યો, અને કોઈના પાસે આવવાનો ભાસ જણાતાં જ તેણે પોકાર કર્યો કે, "કોણ છે?"

"શાહુ, તમારો દાસ, મારા અન્નદાતા!" જવાબ મળ્યો.

"અહીં કોઈ છે તો નહિ?" અજ્ઞાત પુરુષે પ્રશ્ન કર્યો.

"કોઈ નથી. હું અહીં અડધી રાત સુધી ગુપ્ત કાગળ હું લઈ આવ્યો છું અને ર... મને અહીં મળવાના છે, તેમને રવાના કરીને હું તરત જ ઘેર આવીશ," શાહુએ ખુલાસો કર્યો.

શાહુને બીજી જે કાંઈ પણ ભલામણ કરવાની હતી તે કરીને તે વીર નર તત્કાળ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને નદીતીરપરના એક વૃક્ષ તળે ચાદર બિછાવીને શાહૂ ત્યાં લેટી ગયો. પરંતુ તે અમુક કાર્યમાટે ત્યાં રોકાયલો હોવાથી તેને નિદ્રા આવી નહિ. ચિંતામાં નિદ્રાનો નિત્ય અભાવ જ હોય છે. તે જાગતો જ પડ્યો હતો.

——,o——

પ્રકરણ ૨ જું

શાહી મિહમાન

ઈ સ ૧૮૫૭ના એપ્રિલ મહિનાની શરૂઆતમાં ઘણી જ ઉતાવળથી દિલ્લીના બાદશાહી મહેલના દરવાજાપર તપતા બપોરને વખતે મારતે ઘોડે એક ઘોડેસ્વાર આવીને ઊભો રહ્યો, એ વેળાએ તેનો ઘોડો પરસેવાથી આખો તરબોળ થઈ ગયો હતો સ્વારના પોતાના જરદાર પોપાકપર પણ રસ્તાની ધૂળ ઉડેલી હોવાથી તે પણ ઘણો જ મેલો દેખાતો હતો તેની સાથે કોઈ પણ નોકર ચાકર નહોતો અને પોતે તડકાના તાપથી ઘણો જ વિવ્હળ થઈ ગએલો હતો એવી તેની સ્થિતિને ભાળીને તે કાંઈ પણ મહત્ત્વના કાર્ય માટે ઘણી જ ઉતાવળે દૂરની મજલ મારીને આવેલો હોવો જોઈએ, એવી જોનારના મનમાં તરત જ કલ્પના થતી હતી તેનો ચેહેરો ઊન્હાળાની પ્રખર ઉષ્ણતાના પ્રભાવથી લાલચોળ થઈ ગયો હતો, છતાં પણ તેની મોટી મોટી વળદાર મૂછો તેમ જ કરચલી પડેલો વિશાળ ભાલપ્રદેશ અને કમાનદાર ભમરો, ઇત્યાદિના યોગે તેના મુખમંડળમાં જે ઉગ્રતાની છાયા છવાયલી હતી, તેમાં તલમાત્ર પણ ન્યૂનતા થઈ નહોતી.

તેના માથાપર વળદાર જરતારી મંદિલ કાંઈક ડાબા કાનપર ઝોક ખાતું બાંધેલું હતું અને જમણી બાજૂએ તે ઢળી ન જાય તેટલા માટે તેને રૂપાના બારીક આકડાથી સમતોળી રાખ્યું હતું. અંગમા જરી બુટ્ટીદાર ઝૂલતું પેરણ પહેરેલું હતું, અને તે વાયુની લહરીથી ઊડી ન જાય તેટલા માટે તેની ઊપર વગર બાંયની કીનખાબી લીલા રંગની સોનાની ગુડીયોવાળી અંગરખી પહેરેલી હતી. કમ્મરની એક બાજૂએ મખમલી મ્યાનમા સોનેરી વેલબૂટાથી સુશોભિત મૂઠવાળી તલવાર લટકતી હતી અને બીજી બાજૂએ સરદારના બીજા પોશાક અને ઠાઠને શોભાવે એવી નાની કડાબીન (સાંકડા મોઢાની બંદૂક) ટોલતી નજરે પડતી હતી એ બંદૂક જે પોલાદી આકડાથી કમરપટામા લટકાવી હતી, તે કમરપટામા જ એક, પાંચ બારની પિસ્તોલ, એક નાની કટાર અને બે નકશીદાર મૂઠોવાળી નાની છરીઓ પણ ખોસેલી હતી, તેમ જ પીઠપર ગોળીઓનું તોસદાન બાંધેલું હતુ અને એક બાંધાપર મોંઘી કિંમતની રેશમી ઝુમખાવાળી શાલ લટકતી શોભી રહી હતી એ સઘળાં બાહ્ય લક્ષણોપરથી એ કોઈ મોટા દરબારનો નામદાર સરદાર હોવો જોઈએ, એવી સહજમા જ અટકળ કરી શકાતી હતી તેની તલવારની મૂઠ અને શાલના ગોંડાઓની પોતપોતામાં મૂંઝવણી થએલી જોઇને અને બંદૂક પણ અસ્તવ્યસ્ત રીતે વાંકી થએલી નિહાળીને તેમ જ તેની સાથે ક

મુખમુદ્રાનાં દર્શન કરીને પોતાના પોશાક તરફ તે સરદારનુ બિલકુલ ધ્યાન નથી, એમ તત્કાલ ધારી શકાતું હતુ કારણ કે ચિંતાનાં લક્ષણો ગુપ્ત રહી નથી શકતા, એનુ આ એક ઉદાહરણ છે.

એ સરદાર બાદશાહી મહેલના પહેલા દરવાજાને ઓળંગી પોતાના અશ્વસહિત અંદર ગયો, અને બીજા દરવાજામાંથી જવાનો હવે ઉપાય નથી, એમ જોઈને દ્વારપાસેજ ઊભો રહ્યો અને અહીંતહીં નજર ફેરવીને ઘોડાપરથી નીચે ઊતર્યો તેણે પાછું વાળીને જોયુ, પણ ઘોડાને થોભી રાખનાર માણસ હજી આવેલો ન હોવાથી તે પોતેજ ઘોડાની લગામ પકડીને ઊભો રહ્યો એટલામા દરવાજાપરના એક સિપાહીએ તેના તે સરદારી ઠાઠને અને ભવ્ય મુખમુદ્રાને જોઈને એ કોઈ મોટો સરદાર હશે ને બાદશાહી કામ માટે અહીં આવ્યો હશે, પરન્તુ તેનો સઈસ આવેલો ન હોવાથી તે અહીં રોકાઈ રહ્યો છે, એમ ધારીને જલદી ઓટલાપરથી નીચે કૂદકો મારી, તેની સામે જઈ અને સલામ કરીને "જો આપને ઉતાવળે કામ હોય તો કરી આવો, આપના માણ-સના આવતા સુધી હુ આપના ઘોડાને સંભાળીને ઊભો રહીશ," એવી પ્રાર્થના કરી એ પ્રાર્થના કરીને તે સિપાહી ઘોડાના મોંઢા પાસે આવીને ઊભો રહ્યો અને તેથી "એ અવશ્ય મારી ખિદમત કરવાજ આવેલો છે," એવો તે સરદારના મનનો નિશ્ચય થયો પણ આવા એક હલકા માણસની મેહેરબાનીની તળે આવવુ તેના કરતા થોડીક વાર પોતેજ ઊભા રહેવુ, એ વધારે સારૂં છે, એવા વિચારથી તેણે આભારસહિત તે પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કર્યો. એટલામા દ્વારપરનો જમાદાર પણ અંદર ખબર પહોંચાડવાના ઇરાદાથી નીચે ઊતર્યો અને સલામ કરીને તે સરદારનું નામ વગેરે પૂછવા લાગ્યો તેવામા તે સરદારના કેટલાક નોકરો ગભરાયલા દોડતા આવે છે, એમ જમાદારના જોવામાં આવ્યુ, તેથી જમાદારને પણ કાંઈ ઉત્તર ન આપતાં પોતાના નોકરો તરફ અચલ દૃષ્ટિ કરીને થોડી વાર તે સરદાર તેમનો તેમજ ઊભો રહ્યો

એ મૂકરમણનો પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો, તે જ ક્ષણે મહાલયમાથી એક બે મુત્સદ્દીઓ ઘણા જ સારા ઠાઠથી બહાર આવી પહોચ્યા. તેમની અને એ સરદારની સારી ઓળખ હતી, તેથી તે પ્રસંગને યોગ્ય આદર આદાબ સલામ ગમરામ કરીને દરવાજાપરના સિપાહીને ઘોડાની લગામ સોંપી તે બન્ને મુત્સદ્દી ઘણા જ પ્રેમથી બન્ને બાજુએથી બે હાથ ધરીને તે સરદારને સત્કારપૂર્વક મહાલયમા લઈ ગયા જતાં જતા તેમાંના એકે, "સરદાર સાહેબના ઘોડાની સારી રીતે ચાકરી બરદાસ્ત કરજો," એવો જમાદારને હુકમ આપ્યો અને ત્યાર પછી તે સરદાર અને પેલા બન્ને મુત્સદ્દીઓ વાતચીત કરતા મહાલયના દ્વારમા પ્રવિષ્ટ થયા.

એવી રીતે શાહી મિહમાનને માનસન્માન તો મળ્યું. ત્યારે આપણે હવે શાહી મહેલનું થોડુંક વર્ણન કરીને એ શૌર્યવાન્ પુરુષ કોણ છે, તે સત્વર જાણીશું.

—:૦:—

પ્રકરણ ૩ જું

દિલ્લીનો શાહી મહેલ

દિલ્લી અથવા દેહલી એ મોગલ બાદશાહોની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર છે, એ વાંચકોમાંથી વાચન અથવા શ્રવણથી નહિ જાણતો હોય, એવો કોઈ પણ વાચક હશે, એવી કલ્પના માત્ર પણ કરવી, તે પણ ઉન્માદ ગણાશે. દિલ્લીના બાદશાહોએ કેટલી પેઢી સુધી અને કેવા પ્રકારે રાજ્ય કર્યું, એનું સવિસ્તર વર્ણન ઇતિહાસોમાંથી મળી શકે એમ છે એટલે તેનું અહીં કથન કરવાની આવશ્યકતા નથી. તથાપિ મહાન્ નામાંકિત રાજવંશના રાજમહાલયને પ્રત્યક્ષ જોવાનો પ્રસંગ ઘણા જ થોડાઓને મળ્યો હશે, તેથી તેનું અહીં સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપવું અમે ઉચિત ધાર્યું છે.

એ રાજમહાલય એટલું મોટું અને વિશાળ હતું કે, બાદશાહના સગાંસબંધી અને નોકરચાકરોનો મળીને હમેશાં દશ હજારથી બારમો માણસોનો પડાવ પડ્યો જ રહેતો હતો. છતાં પણ ત્યાં કોઈ દિવસે ભીડ થઈ હોય અથવા તો કોઈના નિવાસની અવ્યવસ્થા થએલી હોય, એવો પોકાર સંભળાયો નહોતો. વળી એ મહાલયનાં આંગણાંમાં સ્થળે સ્થળે વિશ્રાંતિમાટે બેઠકો અને દૂરના દેખાવોને જોવામાટે મિનારાઓ પણ બાંધેલા જોવામાં આવતા હતા. અને નાના મોટાં કાર્યોના મહત્ત્વ પ્રમાણે નાની અને મોટી સભાઓ ભરવામાટે તે તે પ્રમાણનાં નાનાં મોટા દીવાનખાના તેમ જ મુસલમાન ધર્મ પ્રમાણે સાંઝસવાર નમાજ પઢવાની જગ્યાઓ પણ બનાવેલી હતી. આટલા બધા સમાજના સમાવેશમાટેના સ્થાનો એક બે નહિ, કિન્તુ તે ઉપરાંત બાદશાહી મિહમાનોની સગવડમાટે અનેક-સ્થળોની વ્યવસ્થા કરાયલી હતી. આજની શિલ્પકળાના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ નકશો બનાવી કિંવા અમુક કાર્ય-માટે અમુક સ્થળે અમુક પ્રકારની ગૃહવ્યવસ્થા કરવાનો નિશ્ચય કરીને ત્યાર પછી એ રાજમહાલય બંધાયલું નહોતું. જે વેળાએ જે રાજ્યકર્તા પુરુષોનો તે મહાલયમાં અધિકાર થયો, તે વેળાએ તેને પસંદ પડતા ફેરફારો કરીને એમાં મનગમતી સગવડો કરવામાં આવતી હતી, અને તેથી વખતોવખત વધતી ગએલી એ ઇમારતને દરવાજા પણ ઘણા હતા. પરંતુ કયો નવો સુધારો કયા બાદશાહના સમયમાં થયો,

એનો આખી ઇમારતમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ કરેલો નહોતો, તેથી નવીન પદ્ધતિના વિદ્વાનોને મહદાશ્ચર્ય થયા કરે છે. ખરેખર આપણા હિન્દુસ્તાનના મનુષ્યોમા ઇતિહાસને ન જાળવવાનો જે એક મોટો દુર્ગુણ રહેલો છે, તે આ રાજમહાલયના ઉદાહરણથી પણ જણાઈ આવે છે એથી જ આપણે કેટલીક પૂર્વ ઘટનાઓથી અજાત રહી ગયા છિએ અસ્તુ

મહાલયના બહારના દેખાવપરથી તેની બાંધણીની અસ્તવ્યસ્તતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકતું હતુ, છતા પણ રાજમહાલયમાંની વ્યવસ્થામા કાંઇપણ ન્યૂનતા રહેતી નહોતી એ મહાલયમાં તોપોના મોરચા, સ્થાને સ્થાને પહેરેગીરોની જગ્યાઓ તેમ જ મુસલમાન લોકોની સ્ત્રિઓ ગોશામા રહે છે, તે રીતિને અનુસરીને સ્ત્રિઓનાં જનાનખાના જે સ્થળે અને જેવી રીતે હોવા જોઇએ તે સર્વ વ્યવસ્થાપૂર્વક હતા, અને તેમને એવી તો ચતુરતાથી ગોઠવવામા આવ્યા હતાં કે, કોઈ અજાણ્યો માણસ આખો દિવસ પણ એ રાજમહાલયમા ફર્યા કરે, તોપણ તેને જનાનખાનાં જોવામા આવે નહિ તેમ જ કોઈ અજાણ્યો માણસ પહેરેગીરની નજર ચૂકવીને અંદર ચાલ્યો જાય અથવા તો કોઈ જાસુસ ત્યાંથી બાતમી મેળવી શકે, એ બનવુ સર્વથા અશક્ય ભાસતુ હતુ ઇમારત જો કે જૂની હતી, પણ શોભાહીન નહોતી જોકે સર્વ સ્થળે ગોશની અને મનોરંજનાર્થ સુશોભિત કરવાની કાળજી રાખવામા આવી નહોતી, તોપણ દરબારનો ઓરડો, જનાનખાનામાના ઓરડાઓ તેમજ બાદશાહની બેસવાઊઠવાની જગ્યાઓ સારી રીતે શૃગારેલી રહેતી હતી, અને તેમાંના કેટલાક દીવાનખાના એટલાં તો વિસ્તૃત અને વિશાળ હતા કે, તે દરેકમા બબ્બે હજાર મનુષ્યો સહજમા બેસી શકે એ મહાલયના કેટલાક ચોકોમા અને આગણામા સ્થળે સ્થળે નાના ઉપવનો બનાવીને અને સારા સૌગંધિક પુષ્પોના કુડાં ગોઠવીને તેમજ વલ્લરી અને કુન્જોને વ્યસ્થિત કરીને શોભામા વૃદ્ધિ કરવામાં આવી હતી મહાલયમા સર્વત્ર મોટાંમોટા બિલોરી ઝાડો, હાંડી, નાનામોટા ઝૂમરો અને ઉત્તમ પ્રકારના બાજઠો, કુરસીઓ અને મોટીમોટી આરસીઓ વગેરે પણ જોવામાં આવતા હતા તેમજ બીજી પણ કેટલીક યૂરોપી રીતિની વસ્તુઓનાં ત્યા થતા દર્શનથી મુસલમાનોની યૂરોપિય, પાશ્ચિમાત્ય અયશઆરામના પદાર્થોમાં પણ પ્રીતિ થએલી હોય, એવુ અનુમાન કરી શકાતુ હતુ.

આવી રીતે સુખોપભોગના પદાર્થોની વ્યવસ્થા હતી પરંતુ બીજા ખાતાંઓની પણ તેવી જ વ્યવસ્થા હતી, એ અહી ભૂલી જવુ ન જોઇએ. ખજાનાની જગ્યા, દારૂગોળાની કોઠી અને અપરાધી મનુષ્યોને

કેદમા રાખનાની જગ્યાઓ જેવી હોવી જોઇએ તેવી અને બંદોબસ્ત-વાળી તથા યોગ્ય સ્થળે બનાવેલી હતી આવી સર્વ વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી, છતા પણ પોતાની નૈસર્ગિક પ્રકૃતિને અનુસરીને સ્વચ્છતા તેઓ થોડી રાખતા હોવાથી કેટલેક સ્થળે ગંદગી ઘણી જ જોવામાં આવતી હતી

એવા એ રાજમહાલયમાં ગત પ્રકરણમાં કહેલા સરદારે પ્રવેશ કર્યો અને પોતાની સાથે આવેલા પેલા બે મનુષ્યો સાથે વાતચીતમા સમય વીતાડવા માંડયો. એટલામા કોઇએ બોલાવ્યાથી તે બે કામદારો જરાક બહાર ગયા અને ત્યા ગોઠવેલી મખમલથી જડેલી સોનાની કુરસી-પર બેસવુ કે ન બેસવુ એના વિચારમા તે સરદાર હતો કે સામેથી કોઈ મનુષ્યને આવતો તેણે જોયો. એ મનુષ્ય તે બીજો કોઈ નહિ, પણ દિલ્લીનો વજીર પોતે હતો.

વજીરસાહેબને જોતા જ તેની પદવીને યોગ્ય અદબસલામ કરીને તે સરદાર એક બાજૂએ ઉભો રહ્યો. વજીરે પણ સલામનો સલામથી જવાબ વાળીને તેને બેસાડ્યો અને પોતે પણ બેઠો પરસ્પર કુશળ-સમાચાર પૂછયા પછી તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંભાષણનો પ્રારંભ થયો;—

“હુ નાનાસાહેબનો મોકલેલો અહી એક ખાસ કામ માટે આપની પાસે આવ્યો છું,” સરદારે સંભાષણનું મંગળાચરણ કર્યું.

“વાહ! એ ન જાણતો હોઉ, એમ હોય? સાહેબ, નાના સાહેબની અને અમારી પોતપોતામાં એટલી બધી મોહબ્બત છે કે, તેનુ બયાન કરવાની આ જબાનમા તાકત નથી. નાના સાહેબના કામ માટે જો અડધી રાતે પણ કયાય જવુ પડે, તો અમે જવાને તૈયાર રહીએ છીએ પણ શું કરિએ? બાદશાહ સલામતની તબીયત કાંઇક નરમ હતી, અને ઓછામા પૂરૂ વળી ગઈ કાલે આજ વખતે લાટ સાહેબનો ખલીતો લઇને અહીના મોટા સાહેબ મુલાકાતે આવ્યા હતા તે ખલીતામા એક એવો તો નિરાશાસૂચક વિષય હતો, કે મારાથી તેનુ કથન કરી નથી શકાતુ ખયર! એ દિવસો પણ વીતી જશે,” એમ કહીને વજીરે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો થોડીક વાર તે ચુપ રહ્યો અને પાછો બોલવા લાગ્યો, “મશહૂર કવિ સાદી શીરાજીએ કહેલુ છે કે, “દુનિયા હસદખોર છે” તે ખરી વાત છે. આ દિલ્લી શહેરમાં આપ આવો, તેમા ઘણાકોને વાંધો છે છતા પણ કિસનાજી પંતે આપને યોગ્ય સ્થળે રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી હશે - દીન અને આઇનની જુદાઇને લીધે અમારાથી તમારી ખાતિરમદારત બની નથી શકતી અને તે માટે અમે દિલોજાનથી દિલગીર છિએ, પરંતુ આપે તેથી માઠુ ન લગાડવુ, અમારાપર દયાદષ્ટિ રાખવી,”

"હર, હર આ શું કહો છો? આપના તો અમારાપર હજારો ઉપકારોના ભારો ચઢેલા છે" સરદારે વિનયસહિત કહ્યું અને પછી સ્વરને ધીમો પાડીને તે ગંભીર મુદ્રાથી પૂછવા લાગ્યો કે, "આપે પાછું એ તો જણાવ્યું જ નહિ કે, નિરાશાસૂચક એવો તે કયો વિષય તે ખલીનામાં હતો કે, જેથી આપ પણ વિચારમાં પડી ગયા છો? આપના આ દાસને તે હકીકત જણાવશો, તો મોટો આભાર થશે. આપ જરા પણ સંકોચ કરશો નહિ નાનાસાહેબનો મારામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે."

સરદારનો આ પ્રશ્ન થતાજ વજીર કાંઇક વિચારમાં પડી ગયો અને પછી કહેવા લાગ્યો કે, 'તોબા! તોબા! નાનાસાહેબના દોસ્ત અને અમારા દોસ્તોમાં તફાવત તે શો? આપને એ વાતથી વાકેફ કરવામાં કશો વાંધો નથી પણ અમારા બાદશાહની સલતનતમાં જો આપના જેવા પાંચ દશ પણ દાનિશમંદ લોકો હોત, તો રિયાસતનાં કામોમાં ખુશીથી અમે તેમની સલાહ મશ્લત લેત; પરંતુ અહીં તો જેટલા અમીર અને ઉમરાવ છે, તે તો બધા પોતાની દોલતના ઘમંડમાં અને અયશઆરામમાં અને સ્વાર્થમાં મશગૂલ બની ગએલા છે, પોતાના બાદશાહની ખયરખાહીનો કોઇના દિલમાં ખિયાલ માત્ર પણ નથી" વાતને આમ આગળ વધારવામાં વજીરનો સરદારના સવાલને ટાળી દેવાનો જ મતલબ સમાયલો હતો તેણે ક્ષણવાર શાંત રહી પાછું બોલવાનું ચાલૂ કર્યું, "લખનૌના તો સર્વ સમાચાર આપના સાંભળવામાં આવી ચૂક્યા હશે, ખયર! વિધિના લેખ એવાજ હશે. મારા ધાર્યા પ્રમાણે એ પાપીએ ઘણું જ બુરું કામ કર્યું. એની એક માતબર રિયાસતના એકાએક તબાહ થઇ જવાથી જાણે એક આલમ નહોબાલા થઇ ગયો છે!!"

"નાનાસાહેબને પણ એનો ઘણો જ ખેદ થયા કરે છે. કહો તો ખરા કે અયોધ્યાના રાજાસાહેબની અને અંગ્રેજોની કેવી દોસ્તી હતી અને વળી અંગ્રેજો પર તેમના કેટલા ઉપકારો હતા? એથી મોટા લાટસાહેબ ડલહાઉસી તેમની આબરૂ અને હુરમતપર હાથ નહિ જ નાખે, એવો આપણો બધાનો દૃઢ નિશ્ચય હતો અને અયોધ્યાના અધિપતિનો કાંઇ અપરાધ પણ થયો નહોતો, છતાં પણ નિમકહરામ વેપારી કંપનીએ પોતાની બેવફાઈ દેખાડીને તેની રિયાસત લેવાને પણ ચૂક્યા નહિ! હવે બીજું વધારે શું કહેવું? આપણી સલામતીની ઉમેદ કેમ રાખી શકાય?" સરદારે દુઃખિત અને શોકભરેલી મુદ્રાથી કહ્યું

"આહ! કંપની સરકારના વહીવટદારો જેવા નિમકહરામ અને બેવફા તો આ જહાનમાં કોઇક જ હશે!!" વજીરે કોપના આવેગથી કહ્યું, "જ્યારે એ લોકો આપણા દેશમાં તિજારત યાને વ્યાપાર કર-

વાને આવ્યા હતા, ત્યારે કમીના ગુલામો માફક બધાનાં કદમ ચૂમી-ચૂમીને અને કાલાવાલા કરીને પનાહની જગ્યા માગતા હતા અને અમારા જહાંપનાહના દરવાજાપર ધક્કેલા ખાયા કરતા હતા. હવે તે વખત વીતી ગયો. એમણે યુક્તિથી બાદશાહની સામે કુરસીપર બેસવાની પરવાનગી મેળવી લીધી; અને તેનુ મૂળ આપણામાં ફેલાયલો કુસપ! તેમ જ બાદશાહને અહીં તખ્તે શહેનશાહીપર ન રહેવા દેવાના ઇરાદાથી શાહ પાસેથી તેમણે એવો કરાર કરાવી લીધો છે કે, અહીંથી પાચ છ કોસના મુકાસલાપર જે શાહની સયરગાહ છે, ત્યા શાહે જઇને રહેવુ! અહાહા! શો બદલાયલો જમાનો!! તખ્તને ખાલી કરવાની આ કેવી નીચ યુક્તિ!!" વજીર ઐકાએક બોલતો અટકી પડ્યો પાછું તેને કાંઇક સ્મરણ થતા તે પૂછવા લાગ્યો કે, "જનાબ, નાનાસાહેબના પેન્શનવિશે કાંઈ ઠરાવ થયો કે નહિ? તેમણે કાઇક અરજી કર્યાનુ અમારા સાભળવામા આવ્યુ છે, તે ખરૂં છે?"

"જી હા, કાંઈ જવાબ આવ્યો છે તો ખરો, પણ હુ તેથી પૂરો વાકેફગાર નથી છતા પણ હુ કલ્પના કરી શકુ છું કે, કાંઈ સારો જવાબ તો નહિ જ આવ્યો હોય નાનાસાહેબની અને નવા આવેલા લાટસાહેબની કાનપુરની છાવણીમા બેત્રણ વાર મુલાકાત થઈ હતી. થોડા દિવસ પહેલાં નાનાસાહેબના રાજમદિરમાં લગભગ ૨૦૦ બધો યૂરોપી સ્ત્રીપુરુષોને જિયાફત પણ આપવામા આવી હતી એવી રીતે હમેશાં સાહેબલોકો મુલાકાતને બહાને ત્યાં આવ્યા કરે છે અને ચાર આઠ દિવસ મિહમાનદારીની મજા ભોગવી અને અયશઆરામ કરીને પાછા ચાલ્યા જાય છે. એવા પ્રકારો જોઇને મનમા કાંઇક આશા બધાય છે કે, નાનાસાહેબને કાઇક પણ વર્ષાસન બાધી આપવામા તો આવશે જ," સરદારે પરિસ્થિતિ જણાવી.

"બાજીરાવ સાહેબની આટલી મોટી રિયાસત એમના તાબામાં આવી ગઈ, છતા પણ તેમના ફર્જન્દ દિલબન્દને વર્ષાસન આપવામા કંપની આટલી બધી બેપરવાઈ દેખાડે છે, એ કેટલી બધી બેવફાઈ!! અમારી તો હવે એવી જ ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, એ બદદાનતોથી એવી જ સખ્તાઇથી જે વર્તશે, તે જ ફાવી શકશે. નહિ તો અલ્લાહ અલ્લાહ ખયરસલ્લાહનો જ હિસાબ થવાનો! અમે એમના ચાલચલનને ઘણા જોતા રહ્યા છિએ, પણ કોઇની સાથે પણ વફાદારી અને નેકનિયતીથી વર્તતા અમે તેમને એક વાર પણ જોઈ નથી શકયા! તેમનો એ કેવો ધર્મ અને કેવી નીતિ છે, તે તો ખુદા જાણે. હુ ધારું છુ કે, એ કૂતરોને કયામતને દિને પોતાના પાપોનો જવાબ આપવાનો પણ

વિચાર નથી! ખુદા! ખુદા! આ તેમનો કેવો મજહબ!!! ન ઊજો **બિલ્લાહે મિન્જાલિક,"** વજીરે નાનાસાહેબ તરફ હમદર્દી અને અંગ્રેજો પ્રતિ નફરત દેખાડતા કહ્યું

સરદારે પોતાના મૂળના હેતુને છોડીને પોતે બીજા જ વિષયમા ઊતરી જવાનું ધ્યાન આવતા આર્જવતાથી કહ્યું કે, "અલ્લાહનાં અજબ કારખાનાં છે, તે ભલા માણસને દુ ખમાં ડોલાવીને તેના મનોભાવરૂપી સુવર્ણને પરીક્ષાની કસોટીપર કસી જુએ છે કારણ એ કે ભલા અને ભૂડાની પરીક્ષા થઈ જાય અને કમીનાઓને દુનિયાની દોલત બક્ષીને તપાસે છે કે, તે સારે રસ્તે ચાલે છે કે ભૂડે? ખયર! આપનો હવે નમાજનો વખત થએલો છે અને તેથી દાસ રજાનો ઉમીદવાર થાય છે. ઇન્શાઅલ્લાહ! આપને પાછો હું આવતી કાલે મળીશ"—

"બહુ સારૂ, કાલે સવારમાં આપને હુ કહેવડાવું તે વેળાએ આપ અહીં પધારજો," વજીરે જવાબ આપ્યો.

"ઠીક ત્યારે હુ રજા લઉં છુ નાનાસાહેબના એક બીજા કામ માટે મારે આપને પ્રાર્થના કરવાની છે પણ હવે નમાજનો સમય થએલો હોવાથી કહી નથી શકતો. આવતી કાલે ફુરસદે આપણે એ વાતચીતને છેડીશું"

એટલું કહીને તે સરદાર અદબથી સલામ કરીને ત્યાથી ચાલતો થયો અને વજીર સલામ કરીને મહાલયના અંદરના ભાગમાં, તે જ્યાંથી આવ્યો હતો ત્યાં ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું
વસંતસિંહ

બીજા અને ત્રીજા પ્રકરણમા આપણો જેની સાથે આટલો બધો પરિચય થએલો છે, તે સરદાર કોણ અને તે દિલ્લીના બાદશાહ પાસે શા હેતુથી આવ્યો છે, ઇત્યાદિ જાણવાને વાચકો ઉત્સુક થઈ રહ્યા હશે, માટે આપણી વાર્તાના વિષયમા આગળ વધવા પહેલાં તેનો કાંઈક વૃત્તાંત આપણે જાણવો જોઇએ.

એ સરદાર રાજપૂતાનાના.... .ગામનો મૂળ રહેવાસી હતો અને ક્ષત્રિય કુળપ્રથા પ્રમાણે તેનુ નામાભિધાન વસંતસિંહ હતું ઈ. સ. ૧૮૧૮ મા પેશવા અને અંગ્રેજોનો પરસ્પર મિલાપ થતા છેવટના પેશવા બાજીરાવ પેશવા વર્ષાસન લેવાનો ઠરાવ કરીને બ્રહ્માવર્ત્ત(બીઠૂર)માં આવી વસ્યા, તે વેળાએ તેમની સાથે તેમના કેટલાક સરદારો પણ ત્યા આવી રહ્યા હતા તેમાના માધવસિંહ પણ એક હતા, અને તે પોતાના

કુટુંબ સહિત ત્યાં જઈ વસ્યા હતા. તે વેળાએ તેમનું એક ૭ માસના વયનું બાળક પણ હતું, અને તેજ એ વસંતસિંહ પોતાની જન્મભૂમિને છોડીને બાલ્યાવસ્થામાંજ તે બ્રહ્માવર્ત્તમાં આવ્યો હતો અને ત્યાંજ તે મોટો પણ થયો. વસંતસિંહના વડિલો કાંઈ ગરીબ હતા એમ નહોતું. પેશવાઈમાં તેના વડિલોએ મોટામોટા કામો કરેલા હતા અને તેથી વર્ષે હજારથી બારસોની પેદાશના ગામો તેમને ઇનામમાં મળેલાં હતાં. રાજ્યમાં ત્યાર પછી જોકે ઘણા ફેરફારો થયા, તોપણ બ્રહ્માવર્ત્તમાં આવવાના સમયમાં તેના પિતા પાસે લાખથી દોઢ લાખની મિલ્કત હતી. માધવસિંહ મૂળ જાતિનો ક્ષત્રિય અને વળી પેશવા જેવાના સહવાસમાં રહેલો હોવાથી પૈસો ખરચવામાં ઘણોજ ઉદાર હતો. તેને પહેલાં પાંચ છ છોકરા થયા હતા, પરંતુ તે સર્વ કાળને વશ થએલાં હોવાથી તેનું મન ઘણું જ ઉદાસ થઈ ગયું હતું તેથી અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં હવે આગળના જેવો ડોળદમામ ચાલી શકશે નહિ, એવા વિચારથી તેણે તીર્થયાત્રા કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું હતું. એમાં તેનો એકનો એક શાંતિમાં બાળક પણ નિર્ભય રહેશે અને વૃદ્ધાવસ્થા સુખમાં જશે, એવા બે હેતુઓ સમાયલા હતા. બાજીરાવ સાથે રહેવાનું મૂળ કારણ એજ હતું. બાજીરાવનો પણ માધવસિંહમાં અત્યંત પ્રેમ હતો. માધવસિંહ વયથી તો જોકે વૃદ્ધ હતો, પણ ઘણોજ ચાણાક્ષ અને બુદ્ધિમાન્ હતો. તેથી બાજીરાવની પ્રસન્નતા મેળવીને, અભ્યાસ ન થાય પણ બાજીરાવના દત્તક પુત્ર ધોંડોપંત ઉર્ફે નાનાસાહેબના સહવાસમાં વસંતસિંહનો સમય વીતે તો વધારે સારૂં, એવા અંતસ્થ હેતુથી પોતાના પુત્રને તેણે નાનાસાહેબના સંગમાં રાખવાનો પ્રયત્ન ચાલૂજ રાખ્યો હતો તેથી, અને વસંતસિંહ પોતે પણ નાનાસાહેબ પ્રમાણે સંસ્કૃત અંગ્રેજી, મરાઠી, ફારસી ઇત્યાદિ વિદ્યામાં તેમ જ અશ્વવિદ્યામાં અને ગોળીબાર વગેરે યુદ્ધકળામાં નિપુણ હોવાથી ઘણોજ સારો તેજસ્વી થયો હતો.

માધવસિંહે ધનનો મોટો ભોગ આપીને પોતાના વસંતસિંહને ઘણો જ સારો વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો અને તે સારો વિદ્વાન્ થએલો હતો, છતાં પણ તેની યુદ્ધકળામાં વિશેષ અને સ્વાભાવિક ભક્તિ હતી. તેણે બંદૂકો કેમ બનાવવી, તોપો કેમ ઢાળવી, કેટલી લાંબી નળીથી ગોળા કેટલી દૂર જઈ શકે છે, ચાપ કેમ તૈયાર કરવામાં આવે છે અને કંપનીની બંદૂકોમાં શી શી સગવડો અને શી શી અગવડો છે, નવી નાળો કેમ બનાવવી ઇત્યાદિની માહિતી મેળવવામાં દ્રવ્યનું તેમજ સમયનું ઘણું જ બલિદાન આપેલું હતું. વસંતસિંહ એટલો બધો શ્રીમાન્ ન હતો, તોપણ શિકારનો તેને ઘણો જ શોખ હોવાથી તે આખો

દિવસ ઘોડાપર સ્વારી કરીને વનવગડામા ભટકતો ફરતો હતો; અને જ્યા જે કાંઈ કંદમૂળફળ મળ્યો તે ખાઈને તેમ જ નદીના નીરથી પોતાની તરસ છિપાવીને સંતુષ્ટ થઈ પોતાના ઉદ્યોગમા મચ્યો રહેતો હતો. શિકારના જાનવરોમાંના વાઘ, દીપડા, તરસ અને ભૂવરો વગેરે તેના હાથે કોણ જાણે કેટલાય માર્યા ગયા હશે, તેની ગણના થવી અશક્ય છે એ શોકમાં કેટલીક વાર વ્યાઘ્રાદિઓના પંજામા સપડાતાં તેના મરણની ઘડી પણ આવી પહોચતી હતી, તોપણ પાછા અરણ્યમાં જવાની તેના મનમા ભીતિ થતી નહોતી

બીજા પ્રકરણમા વસંતસિંહના દિલ્લીમા આવવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે સમયે તેનું વય લગભગ આડત્રીશ વર્ષનુ હશે. પરંતુ તેના વ્યાયામથી થએલા પુષ્ટ શરીર અને તેજસ્વી મુદ્રાથી તેના વયની વીસ વર્ષથી વધારે કલ્પના કોઈ પણ કરી શકતુ નહોતું તેના શરીરનુ બંધન પુષ્ટ, ઉચ્ચ, ભવ્ય અને સુદૃઢ હતુ અને વર્ણ તે ગોર હતો. તેના નેત્ર, નાસિકા આદિ અંગના અવયવો ઘણા જ ઘાટીલા હોવાથી તે ઘણો જ દેખાવડો જણાતો હતો. તારુણ્યની પૂર્ણ પ્રભા તેના મુખમંડળમા ચમકી રહી હતી અને તેનો સ્વભાવ પણ મુખ પ્રમાણે તેજસ્વી જ હતો. તેની પોતાના બરોબરિયામા પોતાની કીર્તિ ગવાય, અને બહાર પણ સ્વશૌર્યની પ્રશંસા થાય, એવી પ્રબળ ઇચ્છા તેને હતી અને તેથી જ્યારે પણ એવું શૌર્યનુ કાર્ય આવ્યું કે, તેને ઝટ પોતાને માથે જ વહોરી લેવાને ચૂકતો નહોતો. એથી બાજીરાવ સાહેબની અને ત્યાર પછી નાનાસાહેબની હુજૂરમા જે થોડા ઘણા શૂરવીર સરદારોમા ગણાતા હતા, તેમા વસંતસિંહનુ નામ સદા અગ્રેસર રહેતું હતું તેથી નાના સાહેબનો એ સરદાર પર ઘણો જ સારો ભાવ હતો. ગુપ્ત સલ્લાહ મસલહતમા પણ નાનાસાહેબ તેને હમેશા શામિલ રાખતો હતો, અને તેનું આ હમણાનુ દિલ્લીમા આગમન, એક ઉદાહરણરૂપ હતુ તે આ પ્રમાણે —

નાનાસાહેબ પેશવાને થોડા દિવસ પહેલાં લખનૌના નવ્વાબ તરફથી એક ખલિતો મળ્યો હતો અને તેને એટલો તો ગુપ્ત રીતે આપવાનો હતો કે "પોતાના ગયા વિના દિલ્લીના બાદશાહ પાસેથી જ જોઈએ તે ખુલાસા મળવાનો નથી, એવો નાનાસાહેબનો નિશ્ચય થએલો હતો પરંતુ તેની પત્નીની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ ન હોવાથી અને તેથી તેના પરદેશ ન જવા દેવાનો આગ્રહ હોવાથી તેનાથી પોતે ત્યા જઈ શકાય તેમ નહોતુ એ વાતની વસંતસિંહને જાણ થતા તેણે તે કાર્ય પોતાને માથે લીધુ અને ત્યાથી રવાના થયો તે પત્ર લઈને દિલ્લીમાં આવી

પહોંચ્યો, તે સમયથી વસંતસિંહ બ્રહ્માવર્ત્તથી નાનાસાહેબનું પત્ર લઇને કાંઈ જરૂરી કાર્ય માટે આવેલો છે, એની દિલ્હીના બાદશાહના વજીરને પહેલાંથી જ ખબર પડતાં તેની અને બાદશાહની સત્વર મુલાકાત થાય, એવા હેતુથી તેણે એક બે યોજનાઓ કરી રાખી હતી, પરંતુ તેવામાં તેને બાદશાહની તબીયત બગડવાનું કારણ જણાવી બેત્રણ દિવસ રોકાવાનું કહેવામા આવ્યું વસંતસિંહને એ સમાચારથી ઘણો જ ખેદ થયો, કારણ કે, ખરેખર જ બાદશાહની તબિયત એટલી બધી બગડી હશે કે મુગલાઈ દરબારની ખેદાદીના કાયદા પ્રમાણે વજીરસાહેબ કાંઇક બહાનું કાઢતા હશે, એની તેને બરાબર સમજ પડી નહિ. તોપણ કામ પૂરૂં થયા વિના પાછા જવું યોગ્ય નથી, એવી ધારણાથી તેને ફરજિયાત ત્યાં રહેવું જ પડયું. "નાનાસાહેબના હેતુની સિદ્ધતામાં દિલ્હીના લોકોની કેટલી સહાયતા મળી શકશે તે જાતે જાણવાના અને વજીરસાહેબનું હૃદય જો કલુષિત થએલું હોય, તો તેને પ્રસન્ન કરવા તેમજ બીજા દરબારીઓની મિહરબાની પણ મેળવવી " એવા હેતુથી બીજે દિવસે બજારમાંથી કેટલીક ઉત્તમ વસ્તુઓ ખરીદીને અને તે નજરાણા તરીકે લઇને તે વજીરસાહેબ-ની મુલાકાતે ગયો હતો. ત્યાં વજીર સાથે તેની શી વાતચીત થઈ તે આપણે જાણી ચૂકયા છિએ

આટલો વસંતસિંહ વિશે સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત અનુસંધાનના રૂપમાં જણાવીને હવે આપણે આપણી વાર્તાના વિષયમાં આગળ વધીશું

પ્રકરણ ૫ મું

તાજુન્નિસા

વસંતસિંહે વજીરસાહેબની મુલાકાત લીધી અને તેવી જ રીતે દિલ્હીના શાહી દરબારના બીજા પણ કેટલાક સરદાર અને કામદારોને નજર નજ-રાણાના શિષ્ટાચાર સહિત તે મળ્યોભેટ્યો એ તેના ઉદાર વર્તનથી શાહી મહાલયમા તેની બહુ જ સારી સ્તુતિ થવા લાગી, અને સ્તુતિનો નાદ તાજુન્નિસાના સાંભળવામાં પણ આવ્યો.

તાજુન્નિસા તે દિલ્હીના એક ધનાઢય અમીરની અવિવાહિતા પુત્રી હતી, પરંતુ જનાનખાનાની બેગમોથી તેનો સારો સ્નેહસંબંધ અને મિત્રભાવ હોવાથી તે જનાનામાં જ રહેતી હતી અપૂર્વ સૌન્દર્ય, પ્રફુલ્લ યૌવન અને પ્રેમની ઋતુમાં જો એક તરુણીના હૃદયમાં પ્રેમના અંકુરો ઉત્પન્ન થાય, તો તેમાં આપણે તેને દોષ આપી શકીશું નહિ તાજુન્નિસાનું વય શુમારે વીસ વર્ષનું હશે અને તે અતુલ સૌન્દર્યવતી તેમજ સાહિત્ય અને સંગીત એ ઉભય કળામાં ઘણી જ પ્રવીણ હતી. હજી સુધી કોઈ

પુરૂષના પ્રેમને પોતાના હૃદયમા તેણીએ સ્થાન આપ્યું નહોતુ એવામા મહા વાર્તાના એક દિવસે કાર્યપ્રસગે રાજમહાલયમા આવતાજતા વસતસિહને તેણે જોયો અને તેવો જ તેનાપર તેનો મોહ બધાયો પ્રેમ-પીયૂષના પાનની ઉત્કઠાએ તેને ઉન્માદિની બનાવી મૂકી તાજુન્નિસાએ વસતને મળવાનો મનમાં ઉપાય શોધવા માડ્યો પરતુ મુસલમાનોમાં પડદાનો રિવાજ હોવાથી અને તેમા પણ આ તો શાહી જનાનખાનુ હોવાથી એક હિદુ જાતિના એક પારકા પુરૂષને એક શરીફ મુસલમાન જાદી જાહિરમાં મળી શકે, એ સર્વથા તેને અશક્ય જેવુ ભાસ્યુ તેથી કોઈ પણ પ્રયત્ને તેને મહેલમા જ બોલાવીને મળવાનો તાજે નિશ્ચય કર્યો

ઉલ્ફત નામની તાજુન્નિસાની એક ઘણી જ બુદ્ધિમતી દાસી હતી, તેણે પોતાની બીબીની ઉત્સુકતાને ભાળીને રાજમહાલયના એક સરદારની સહાયતાથી વસતસિહને ત્યા જ બોલાવવાની વ્યવસ્થા કરી તે એવી રીતે કે, બાદશાહનો શાહજાદો કાબુલમા હતો, તેના તરફથી નાનાસાહેબ પેશવાના નામનો એક કાગળ આવ્યો છે, અને નાના સાહેબના વિશ્વાસુ સરદાર વસતસિહને હાથોહાથ આપવાનો છે, એવુ બહાનુ કરીને મહાલયમા આવવાનુ વસંતને આમત્રણ મોકલવામા આવ્યુ

તાજુન્નિસાએ પોતાના રહેવાના ઓરડાને આર્યધર્મને યોગ્ય એવી વ્યવસ્થાથી સુસજ્જિત કરાવ્યો, અને દૂધ, અત્તર, ગુલાબ વગેરેની પણ તૈયારી કરી રાખી મનોરજનાર્થ ત્યા દિલ્લીની બે વખણાયલી ગાનારીઓ હશમતજાન અને ફહીમનજાનને પણ બોલાવવામાં આવી હતી. રાજ-મહાલયનો સરદાર, ગાયકાઓ, સરગીયા અને તબલચીઓ તથા અદરના ઓરડામા વાતચીત કરતી બેઠેલી ઉલ્ફત અને અમીરજાદી તાજુન્નિસા એકીટસે વસતસિહના આગમનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા બેઠા હતા.

લગભગ રાત્રે નવ વાગ્યાને શુમારે વસતસિહ પોતાના મિત્ર અને રાજ્યસેવાના પ્રસગે દિલ્લીમા વસતા વીરનર અમૃતસિહ સાથે ત્યા આવી પહોચ્યો તેમને સારા આદરસત્કારથી બેસાડવામા આવ્યા અને હશમતજાને પાનબીડી બનાવીને તેમને આપ્યા પછી સારગીના સ્વરો છેડાયા, તબલાપર થાપ પડી અને ગાનનો આલાપ કરવામા આવ્યો. પ્રારભમા જ હશમતે નીચે લખેલી ગજલ બિહાગમા ગાવા માડી—

ગજલ

"ઇશ્કને દી હર્ષ દુઆએં હમે રહલત કયગી ?
મુઝસે મિલ મિલકે ગયે રોઈ હય હસરત કયગી ?

બન્દા ચાહે જો ખુદાઈ કોઈ મિલ સકતી હય,
લોગ કિસમતકો લિયે ફિરતે હયં કિસમત ક્યસી?
ઔર માશૂકકી પુરસિશ હી નહીં દુનિયામેં,
અપને બન્દોંમે ખુદાકો હય મહબ્બત ક્યસી?
આપહી જોર કરે આપહી પૂછે મુજને,
ક્હે તો ફરમાઇએ હય આજ તબીયત ક્યસી?
થે કહાં રાતકો આઇના તો લેકર દેખો,
ઔર હોતી હય ખતાવારકી સૂરત ક્યસી?
ધમકીયેં દેતે હો તુમ જબએ દિલકી અય દાગ।
બન્દાપરવર રહે મહબ્બતમે હુકૂમત ક્યસી?"

(દાગ)

વસંતસિંહને સાધારણ રીતે ગાનકળાનુ જ્ઞાન હતુ અને બાલ્યાવસ્થાથી હિંદુસ્તાનમા જ વસેલો હોવાથી તથા ઉર્દુ ફારસીનો સારો અભ્યાસ હોવાથી તે ગજલના ભાવાર્થને સારી રીતે સમજી શકતો હતો અને તેથી એ ગાયન ગવાતુ હતુ તે વેળાએ વચવચમાં વાહવાહના ઉદ્દગારો કાઢ્યા જ કરતો હતો એ ગજલની સમાપ્તિ પછી એક બીજી ગજલ ફહીમને છેડી અને ત્યાર પછી એ સંગીતસમારંભની સમાપ્તિ કરવામાં આવી. પ્રસન્નચિત્તે પાચ સોનામોહોરો અને પાંચસો રૂપિયાની કીમતનો જરીનો દુશાલો વસંતસિંહે હશમતજાનને બક્ષીસમા આપ્યા અને તાજુન્નિસા તરફથી પણ તે ઉભય કળાવતીઓને સારા ઇનામો આપવામા આવ્યાં. લગભગ સાડા દશ વાગે કળાવતીઓએ રજા લીધી અને ત્યાર પછી વસંતસિંહ તથા અમૃતસિંહને દૂધ વગેરે પીવડાવવાની તૈયારી કરવામા આવી એ કાર્ય સંપૂર્ણ થતા મહાલયનો કામદાર અને અમૃતસિંહ કાઇક કામનુ બહાનુ કાઢીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને તે ખાનગી કાગળ આપવાના નિમિત્તથી વસંતસિંહને અંદરના ઓરડામાં બોલાવવામા આવ્યો તેના આવતા જ ઉલ્ફત પણ ત્યાથી ધીમે રહીને ગચ્છતી કરી ગઈ ઓરડામા તાજુન્નિસા અને વસંતસિંહ જ રહ્યા

કિંમતી જરીન પોશાક પહેરીને સૌગંધિક પુષ્પોથી સજાવેલા એક પલંગપર તાજુન્નિસા મૌન્ય ધારી બેઠેલી હતી, તે વસંતસિંહનો દ્વારમા પ્રવેશ થતા જ ઊઠીને ઊભી થઈ અને મહા વિનયથી "આપની મદનમૂર્તિને નિહાળી આજે મારા નેત્રોને અગમ્ય આનંદનો લાભ મળ્યો છે, આપના ચરણસ્પર્શથી આ લૌડીનુ નિવાસસ્થાન પવિત્ર થયું છે, તે માટે હુ આપની ઘણીજ અહેસાનમંદ છું, બિરાજો" એમ કહીને તેણે વસંતસિંહને એક મખમલથી મઢેલા કોચપર બેસાડ્યો. તાજની સ્મિતહાસ્યયુક્ત મુદ્રાથી કાંઇક બીજા જ ભાવની કલ્પના થતી હતી.

વસંતસિંહને તાજુન્નિસાના પૂર્વ સંકેતની કશી પણ માહિતી હતી નહિ, તેથી બાદશાહના મહેલમાં એક સુંદર તરુણ લલનાથી એકાંત સંભાષણ કરવા માટે તેના હૃદયમાં આશ્ચર્ય, ચમત્કાર અને ભયનો એકત્ર નિવાસ થવા માંડ્યો તાજનું સ્વરૂપ, હાવભાવો, પ્રેમભરિત ભાષણ અને મનોહારક લીલાને નિહાળી એ સુખનો પ્રસંગ છે કે દુઃખનો તેની તેને કાંઈ પણ સમજણ પડી ન શકી તે કોઈ પણ નિશ્ચય-પર આવી ન શક્યો પરંતુ આવા પ્રસંગે એક સ્ત્રીની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી હાનિનો સંભવ થશે, એવા વિચારથી તે માથે આવી પડેલા પ્રસંગને અનુસરીને જેમ બને તેમ તેના મનને સંતુષ્ટ કરવાને તત્પર થયો. તેણે તાજુન્નિસાના સત્કારનો આભારદર્શક જવાબ વાળ્યો કે –

"આપના આ એક નાચીજ દાસને આટલું સન્માન આપવું યોગ્ય નથી આ તો અમારા લાભ માટે હું અહીં આવ્યો છું, પણ આપનું કાંઈ કામ અડધી રાતે પડે, તોપણ આ દાસ ઉઘાડે પગે દોડ્યો આવશે," તે કાંઇક વિચારમાં પડી ગયો અને પાછો કાંઇક યાદ કરીને બોલ્યો, "વારુ જે પત્ર આપવા માટે આપે મને અહીં બોલાવ્યો છે, તે પત્ર ક્યાં છે? રાત્રિ ઘણી થઈ ગઈ છે, માટે હવે મને તે પત્ર આપીને વિદાય કરો તો વધારે સારું"

"સાહેબ, આ ઓરડામાં પેસતાં જ અને મારી તમારી ચાર આંખો થતાં જ મારા નયનદૂત દ્વારા આપને મારા હૃદયના પ્રેમનો પત્ર નથી મળી શક્યો? વાહ! વાહ!! કેવા ભોળા! જાણે કાંઈ જાણતા જ નથી, પણ ખયર! સમય અને સ્થાન એવા છે કે, વિવાદમાં વેળા ન ખોતા ભેદને ભાગી નાખવો જોઇએ સાહેબ, હું કુમારિકા છું અને આપના ગુણ તથા રૂપથી મોહ પામી આપને ચાહતાં શીખી છું મેં આપનામાં પ્રેમની ભાવના રાખેલી છે અને બદલામાં તેવા જ પ્રેમની આશા રાખું છું આજથી આપ મારા માલેક, ખાવિન્દ, શૌહર સરતાજ છો આપના વિના બીજો કોઈ પણ પુરુષ મને બંધુ અને પિતા સમાન છે હવે મને સ્વીકારો અને તારો, અને ધિક્કારો તો મારો" એમ કહીને તે યવન રમણીએ ગોઠણમંડીએ બેસીને તેના ખોળામાં માથું નાખી દીધું

વસંતસિંહના મનમાં એ વેળાએ ભય, આશ્ચર્ય અને ધર્મસંકટ વિશેના કેટલાક અને કેવા વિચારો ઉદ્ભવ્યા હશે, તે આલેખવાને અમારી લેખિની અસમર્થ છે તેની પ્રેમવિદ્ધ વાચકોએ પોતે જ કલ્પના કરી લેવી

"રમણી, આમ અધીરી ન થા સાહસથી કોઈ કાળે પણ પરિણામે લાભ થતો નથી આપણામાં એક તો મોટો જ્ઞાતિભેદ રહેલો છે એક

મુસલ્માન અને એક હિન્દુ, ત્યારે આપણો સંબંધ કેમ થઈ શકે? આ તારી માગણી કબૂલ રાખી શકાય તેવી નથી," વસંતસિંહે તેના કેશપર હાથ ફેરવીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું

તાજુન્નિસાનાં નેત્રામાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડયો તેણે ધીમા અને ગળગળા સ્વરથી કહ્યું કે, "આપના જેવા એક રણશૂર બહાદર નર પણ જ્ઞાતિનો ભેદ બતાવશે, એવી મને આશા નહોતી પ્રિયતમ, સ્નેહના સબંધમા જાતિના ભેદના વિચારો નથી કરાતા આપ જો આ લોંડીનો સ્વીકાર નહિ કરો, તો તે દુર્ભાગિની માટે મરણ તો નિશ્ચિત થઈ ચૂકેલું છે જાતિ સંરક્ષણ માટે એક સ્ત્રીહત્યા જેવા ભયંકર પાપના આપ ભાગી થશો, એમ તો હું નથીજ ધારતી!"

"ખરેખર તાજુન્નિસા, તારૂં કહેવું અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે. પ્રેમનો પ્રભાવજ કાંઇક વિચિત્ર પ્રકારનો છે પ્રેમમા નિયમ નથી સચવાતો. તેથી કદાચિત્ તારો સત્ય પ્રેમ હોય, તો હું તને સ્વીકારૂં પણ ખરો, પણ તું જાણે છે કે, હું અહીં મારા માલેકના કેવા ગંભીર કાર્ય માટે આવેલો છું? આવા ગંભીર સમયમા આવા પ્રસંગોનો ઉપભોગ મારાથી કેમ ભોગવી શકાય?" વસંતસિંહે નિર્માલ્ય મુખથી કહ્યું

"આપ સત્ય કહો છો, પણ તેથી શુ મને પ્રેમમા નિરાશ કરવાનો જ આપે નિશ્ચય કરેલો છે? જો એમજ હોય તો લ્યો આ ખંજર અને ધડથી જૂદું કરો મારૂં શિર. હુ આપના દેખતાંજ મારા સ્નેહનો ભોગ થઇશ કે જેથી ભવિષ્યમા મને ભ્રષ્ટ થવાનો ભય ન રહે," એમ કહીને તાજે પોતાની કમ્મરમાંથી ખંજર કાઢીને વસંતસિંહના હાથમા આપ્યું.

વસંતસિંહ એથી આશ્ચર્યમા દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો અને થોડીકવાર તાજુન્નિસાની સામે એકતાનથી જોઈ રહ્યો ત્યાર પછી કાંઇક ઊંડો વિચાર કરીને તેણે તાજને સંબોધીને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું કે,—

"તાજુન્નિસા, માત્ર કામવાસનાની તૃપ્તિ કરવાથી જ પ્રેમ શબ્દના અર્થની સાર્થકતા થતી નથી હું તારી સાથે મારા ક્ષત્રિય કુળની પ્રતિજ્ઞા અને વચનથી બંધાઉં છુ કે, તુ જ મારી અર્ધાંગના છે અને હું તને મારૂં તન, મન ધન અર્પણ કરી ચૂક્યો છુ, પણ હાલ હું કોઈ પણ પ્રકારનો અન્ય વ્યવહાર કરીશ નહિ પ્રથમ મારા અન્નદાતા નાનાસાહેબનું કાર્ય પૂરૂં કરીશ અને ત્યાર પછી જેમ બનશે તેમ તને વહેલો આવી મળીશ પરંતુ કોઈ પણ રીતે તારા અસ્મતને એબ ન લાગે, એની ખૂબ સભાળ રાખજે કારણ કે, પાતિવ્રત્યથી પતિત પ્રમદાઓના શરીરને ક્ષત્રિયો સ્પર્શ માત્ર પણ નથી કરતા" વસંતસિંહે અંતે પ્રેમની પ્રબળતાને વશ થઈ તાજુન્નિસાને સ્વીકારવાનું વચન આપ્યું.

તાજુન્નિસાને જોકે વસંતસિંહના એ આશ્વાસનથી કેટલેક અંશે નિરાશા તો ઉપજી, પણ માત્ર કામવિકાર–પરિહારથીજ તૃપ્ત થનારી નારી તે નહોતી હતાશ છતાં પણ તેણે ધૈર્ય ધારી ઉત્તર આપ્યુ કે, "આપના વચનથી હું સંતુષ્ટ છું ક્ષત્રિયો વચન પાળવામાં પૂરા હોય છે, એ હુ સારી રીતે જાણું છુ. સુખેથી આપ પધારો અને સ્વામીના કાર્યને સુધારો પણ જ્યાસુધી આપનું આગમન નહિ થાય, ત્યાસુધી આ લૌંડી સારા ખાનપાન અને શૃંગારનો ત્યાગ કરીને રહેશે માટે ચિંતા ગણીને જેમ બને તેમ વહેલા આવવાનો પ્રયત્ન કરશો"

"આહા! તારા જેવાં રમણીરત્નો જો વિશ્વમા વિશેષ પ્રમાણમા પાકતાં હોય, તો પુરૂષોના અર્ધ દુર્ભાગ્યનુ તેથી જ દલન થઈ જાય ત્યારે પ્રિયે, હવે આપ આજ્ઞા અને શાંત રહે," એમ કહીને વસંતસિંહે તાજુન્નિસાના કદલી સમાન કોમલ કરોનો પોતાનાં નેત્રોને સ્પર્શ કરાવીને તેમને ચુંબનનો લાભ આપ્યો તેવી જ પ્રેમલક્ષણા તાજુન્નિસાએ પણ કરી, અને વસંત પોતાની બેઠક પરથી ઉઠીને ઉભો થયો એ સમયે પ્રેમી યુગ્મના હૃદયમાં શી શી ભાવનાઓ થતી હશે, તેનુ ચિત્ર આલેખવાને સત્ય પ્રેમી નરનારી વિના બીજુ કોઈ પણ સમર્થ નથી

રાત્રિ ઘણી વ્યતીત થઇ ગએલી હતી, લગભગ એક વાગવાનો શુમાર થયો હતો નભોમંડળમાં કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશી હોવાથી હજી ચંદ્રનો ઉદય થયો નહોતો, અને સર્વત્ર અંધકાર છવાયલો જોવામા આવતો હતો માત્ર તારાઓનો મંદ પ્રકાશ જ ચળકતો હતો, પણ નકામો હતો રાજમહાલયમા પણ સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરેલી હતી, માત્ર થોડી વારે પહેરેગીરોનો સાવધાનતાસૂચક શબ્દ કર્ણગોચર થતો હતો તાજુન્નિસાએ તો પહેલાંથીજ કેટલાક માણસોને સાધી રાખ્યા હતા, તેથી વસંતસિંહને ત્યાંથી સહીસલામત નીકળી જવામાં કશો પણ પ્રત્યવાય આવે તેમ નહોતુ અહી આવતી વેળાએ વસંતસિંહ પોતાના મિત્ર અમૃતસિંહનો એક કાળો પોશાક પહેરીને જ આવ્યો હતો, તેથી તે અંધકારમા ઓળખાય તેમ પણ હતુ નહિ અર્થાત્ કોઇ પણ રીતે તેને પ્રતિકૂલતા નહોતી

અંતે વસંતસિંહ સિંહદ્વારથી બહાર નીકળ્યો અને નિમિષ માત્રમા ભોમિયાની મદદથી રાજ્યમહાલયની બહાર નીકળી ગયો તાજુન્નિસા ચિંતાતુરમુદ્રાથી તેના ગમનમાર્ગને નિરખતી શાંત અને સ્તબ્ધ થઇ ઉભી રહી. આ વેળાએ તેના નેત્રો અને અશ્રુનો સંયોગ થએલો જોવામાં આવતો હતો, અને તેનો હેતુ પ્રિયતમનો વિયોગ હતો અહા! વિશ્વની કેવી વિચિત્રતા! એકના વિયોગથી બીજાનો સંયોગ અને એકના સંયોગથી બીજાનો વિયોગ! તાજુન્નિસાની પણ એ જ ગતિ થએલી હતી. કેવી શાંત સુંદરી!

———:૦———

પ્રકરણ ૬ ઠું

ઈ. સ. ૧૮૫૭માં દિલ્હીની સ્થિતિ

જે મોગલ લોકોએ સેંકડો વર્ષ સુધી ભયંકર યુદ્ધો કરીને પોતાના પરાક્રમોથી બહુધા સમગ્ર ભારતવર્ષને પોતાના અધિકારમા કરી લીધુ હતુ, અને દિલ્હીને પોતાની રાજધાની સ્થાપીને કેવળ નિજ બાહુબળના પ્રભાવથી સાર્વભૌમત્વનો ઉપભોગ કેટલાક દિવસ અનુભવ્યો હતો, તે જ મોગલ બાદશાહોના વંશજો નિર્વેર સ્થિતિનુ અવલંબન કરીને ઐશઆરામમા સર્વથા નિમગ્ન થઇ ગયા હતા તેનુ પરિણામ એ થયું કે, તે સમયમા એટલે કે, ઇ સ ૧૮૫૭ મા જે બાદશાહ દિલ્હીના તખ્તપર હતો, તેને તખ્તનશીન થયાને ૫૦ કે ૬૦ વર્ષ થયા હતા અને તેથી તે વાર્ધક્ય દશામા હોવાથી જર્જર થઇ ગયો હતો અને પ્રજા શૌર્યહીન બની હતી, તેથી શાહને કેવળ દુર્બળ અને પરાધીન અવસ્થામા પોતાનો કાળ વીતાડવો પડતો હતો પરમેશ્વરે તેને બાદશાહી સંપત્તિ તો આપી હતી, પણ શરીરમા અને હૃદયમા કાંઇ પણ સામર્થ્ય ન હોવાથી તે ધૂર્ત્ત અને કાર્યસાધુ જનોના પંજામાં તરત સપડાઇ જતો, અને તેમના કહેવા પ્રમાણેજ તેનુ સારૂં કે નઠારૂં વર્તન થતું હતું જે વિશાળ રાજ્યના યોગે તેના પૂર્વજોને હિંદુસ્તાનમાં શ્રેષ્ઠ પદ મળી શક્યું હતું, તેજ રાજ્ય એ દુદૈવી બાદશાહને પોતાની કર્તવ્યહીનતાથી મહત્ દુખનુ કારણ થઈ પડ્યું. કારણકે, એવા વિસ્તીર્ણ રાજ્યમા રાજ્ય કરવાની સત્તા તેને પ્રાપ્ત થઇ હતી, તે માત્ર તેના રાજ્યકુળમા જન્મ ધારવાથીજ, તેનામા બાહુબળનુ અસ્તિત્વ નહોતું. બીજા કેટલાક બલિષ્ટ રાજાઓએ દિલ્હીની સત્તા તળેના કેટલાક ભાગો જીતી લીધા હતા, એટલુજ નહિ પણ અનેક કાળથી સંચિત કરેલી રાજલક્ષ્મી પણ ચોર લૂંટારાઓને હાથે ચોરાઇ જવાથી તિજોરીનું તળિયુ પણ આવી રહ્યુ હતુ આવા સર્વત્ર દુર્દશાનાજ દર્શન થતા હતાં.

દુર્દૈવની જાણે હજી અપૂર્ણતા હોય અને પરમેશ્વરે તેની સંપૂર્ણતાજ કરવા ધારી હોય, તેવો એક બનાવ બન્યો કોઇ એક નિમકહરામ સિપાહીએ પોતાની કટારીથી બાદશાહની આંખો ફોડી નાખી અને જન્મમરણ સુધી સુખનો સૂર્ય જોવાની આશા જ ન રહે, એવી તેની દુર્દશા કરી નાખી પરંતુ તેના ભાગ્ય સબળ કે એટલામા તેને એક અણધારી સહાયતા મળી આવી તે આ પ્રમાણે –

લોર્ડ લેક અગ્રેજી ફોજનો સરદાર ... સાહેબ તે સમયે મરાઠાઓથી લડાઇ ચલાવતો હતો, અને તેવામા દિલ્હી પાસે તેની છાવણી પડી તે બાદશાહને મળવા ગયો અને ત્યાં તેની એવી દુર્દશા દેખીને તેણે શાહને

અભયવચન આપ્યું અને પુનઃ બાદશાહી તખ્તપર તેની સ્થાપના કરી. તેના એ ઉપકારના બદલામાં પોતાના પૂર્વજોએ આજ સુધીમા તલવારના જોરથી મેળવેલુ અને વધારેલુ વિશાળ રાજ્ય તે અંગ્રેજ સરદારને સ્વાધીન કરી દીધુ અને પોતે હાલમા જે કેટલાક નામધારી રાજાઓ છે, તેમની માલિકાનો શિરોમણિ બની રહ્યો હતો જોકે તે સમયે બાદશાહની આટલી બધી દુર્દશા થએલી હતી, તોપણ તેને સરકાર દરબારમાં અથવા ખાનગી બાબતોમા પણ એક સાર્વભૌમ બાદશાહને મળવો જોઇએ તેટલો આદરસત્કાર મળે જતો હતો, અને તે પણ પોતાની સત્ય દુઃસ્થિતિનો વિચાર ન કરતા જો અંગ્રેજો તરફથી કાઇ પણ એવુ વર્તન થતુ તો પોતાની અવકૃપાનો ભાવ દર્શાવવાને ચૂકતો નહોતો. બાદશાહને કાઇપણ બીના પત્રદ્વારા જણાવવી હોય, તો તે અર્જી તરીકે જ લખાવી જોઇએ, એવો નિયમ હતો, કારણ કે, શાહના દરબારમા બીજી જાતનો પત્રવ્યવહાર માન્ય જ નહોતો કરાતો.

એસી હજાર રૂપિયાનુ માસિક પેન્શન્ લઇને સર્વ રાજ્યકાર્યભાર અંગ્રેજોને સોપી દીધો, એ અંગ્રેજોપર એક મોટો ઉપકાર પોતે કર્યો, એવી બાદશાહની માન્યતા હતી; અને તેને અનુસરીને અંગ્રેજ લોકો આ દેશમા જે કાંઈ પણ કરે, તે પોતાને માન્ય છે, એવો ભાવ દેખાડીને અંગ્રેજ સરકારના શત્રુઓ સાથેનો સબધ તેણે છોડી દીધો હતો, અને જ્યારે જ્યારે અંગ્રેજી ફોજનો વિજય થાય, ત્યારે ત્યારે તેને પોતાનો જ વિજય થએલો જાણીને આનંદપ્રદર્શક તોપોના બાર કરવાનો રિવાજ પણ તેણે ચાલૂ કરેલો હતો આવો પ્રકાર હતો, તેથી બાદશાહની અને અંગ્રેજોની મૈત્રીમા કોઈ કાળે પણ પ્રતિવાય આવશે અથવા તો કોઇપણ કારણથી એ ઉભય વચ્ચે થએલા કરારનામાનો ભગ થશે, એવું મોટા મોટા રાજકારસ્થાની પુરુષોને સુદ્ધા સ્વપ્નમા પણ ભાન નહોતું. તેમ જ દિલ્લીનુ રાજ્ય ખાલસા કરવાથી અંગ્રેજી રાજ્યમા એક વીઘા જેટલી જમીન વધવાનો પણ સભવ નહોતો, ત્યારે વ્યર્થ વેર શા માટે થાય? દિલ્લીના રાજમહાલયથી બહાર બાદશાહની જોકે તલમાત્ર પણ સત્તા નહોતી, છતા પણ મહાલયના અતર્ભાગમા વસ્તા બારસો માણસો તો શાહના તાબામા જ રહેતા હતા. તેમના માટે તો શાહ કહે તેજ પૂર્વ દિશા હતી અને તેથી ત્યા અવ્યવસ્થાનુ જે પ્રાબલ્ય પ્રસરી ગયુ હતુ, તેનુ યથાયોગ્ય વર્ણન થવુ અશક્ય છે. રાજમહાલયની વ્યવસ્થા વિષે લોકોના એવા વિચારો હતા કે, “ત્યા જે પાપકર્મો થાય છે, તેની આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યોથી કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ નથી” રાજપુત્ર (શાહજાદા)ને બાદશાહી આદરસત્કાર મળતો હતો, પણ તેની પ્રતિષ્ઠા

નહોતી, તેથી તે આદરસત્કાર પણ ઉપહાસ્ય સમાન દેખાતો હતો. ત્યાંના રાજઘરાણાની અને બીજી સંભાવિત મનાતી સ્ત્રીઓ એવા તો નિર્ભય અને મર્યાદાહીન વર્તનથી વર્તતી હતી કે, તેથી તેમને સંભાવિત એવુ વિશેષણ આપતાં પણ વિચાર કરવો પડે.

બાદશાહ આવી સ્થિતિમા હતો, તેવામા મરાઠાઓનાં રાજ્યો પણ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યાથી તેને મરાઠાઓના ઉપદ્રવની ભીતિ પણ ન રહી, તેમજ રાજ્યની વસૂલાત ઉઘરાવવાનો ભાર પણ ટળી ગએલો હોવાથી સુખે આવતા એસી હજાર રૂપિયા પર જ તેને તાગડધિન્ના કરવાના હતા. આટલી બધી નિવૃત્તિ છતા પણ માત્ર રાજમહાલયની વ્યવસ્થા રાખવાનો ભાર તેને સમસ્ત જગત્‌ના રાજ્યભારથી પણ વિશેષ ભાસતો હતો. કારણ કે, નાનામોટા મળીને લગભગ બારસો તો તેના તાબેદાર, સરદાર, મુત્સદ્દી, જમીનદારો અને સગાસંબધી હતા અને તેમના વસતિસ્થાનના સબંધથી તેમનો સમસ્ત હિંદુસ્તાનમા પ્રસાર થએલો હતો, અને તેમને નિભાવવાનુ જોખમ તે બાદશાહની વિપત્તિમાં વિશેષ કારણભૂત થએલુ હતુ. કારણ કે, તેમનામાથી ઘણાકોને બહુ થયું તો માસિક ૧૫ થી ૩૦ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો, પરંતુ પોતે દિલ્લીના બાદશાહના સંબંધી અથવા આશ્રિત હોવાનો દાંભિક પ્રભાવ તેમના હૃદયમા પૂર્ણ બળયુક્ત પ્રસરેલો હોવાથી લગ્નકાર્યમા મુસલમાન લોકોના રિવાજ પ્રમાણે કન્યાને દેઝ આપવો જોઇએ અને બાદશાહના માણસોની આબરૂ ઓછામાં ઓછો પણ પચાસ હજારનો માલ આપ્યા વિના સારી કહેવાય નહિ. તેમા વળી એવા દેઝ આપનાર અને લેનાર મહાન્ બુદ્ધિમાન્, કમાઉ કે ધનવાન્ હતા, તેમ પણ નહોતુ કારણ કે, તેમનો ઉદ્યોગ એટલો જ હતો કે, સત્તાર અને સારંગી વગાડવી અને બાદશાહની ખુશામત કરવી તેમજ ગપ્પાં મારવામાં અને હુક્કો પીવામાં પોતાના અમૂલ્ય કાળની ધૂળધાણી કરવી! એથી પૈસો ક્યાંથી આવે વારૂ? અને એવા લોકોમાં વિદ્યાનો અંશ પણ ક્યાંથી હોય? તેમની સત્ય સ્થિતિ એવી હતી કે, મોટાપણાના ડોળથી તેમનાથી કોઇ વ્યવસાય બની શકતો નહોતો, તેમ જ વિદ્યાનો પણ અભાવ હોવાથી મગજની મહેનતે પણ પૈસો મેળવી નહોતો શકાતો અને ગાંઠે તો ધન હતુ જ નહિ પૈસા કમાવવાનુ જ્ઞાન નહિ, હાથે મહેનત થાય નહિ અને રૂઆબથી ડામડોળમાં રહેવું તો જોઇએ જ, એવી હાલત હોવાથી જે માર્ગેથી ધન મળી શકે, તે કાર્ય ગમે તેટલું પાપમય હો, નિર્લજ્જ હો અને અન્યાયનુ હો, પણ ધન મેળવવા માટે તે કરવું જ, એવી તેમની નિત્યની પરિપાઠી જ પડી ગઈ હતી આવા મામલાથી બાદશાહી મહાલયમાંની નાજનીનો

પણ પોતાને ગમે તેવું વર્તન કર્યા કરતી હતી અસ્મત-સતીત્વનો વિચાર જ તેમના હૃદયમાંથી નીકળી ગયો હતો અને યથેચ્છ વિહાર તેમનો નિત્યનો વ્યવહાર જ થઈ ગયો હતો.

તાજુન્નિસા વિદુષી અને ગુણવતી સ્ત્રી હતી, તેને બીજી ઔરતોની એ રીતિ ગમતી નહોતી જો કે પોતાનો પિતા ધનવાન હતો, પણ લાયક શૌહર (પતિ) થાય, તેવો કોઇ નર તેને દિલ્લીમા પોતાની સ્વદેશાભિમાનહીન કોમમા જોવામા ન આવ્યો અને તેથી જ તેણે શૌર્ય, ક્ષમા અને વિદ્યા આદિ ગુણોથી વિભૂષિત વસતસિહ સગે પોતાનો સબધ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી એજ વસતસિહ પાસેથી પ્રેમયાચના કરવાનુ મુખ્ય કારણ હતુ.

—— o ——

પ્રકરણ ૭ મું

ગુપ્ત સકેત

પ્રભાતમાં ચાર વાગેલા હતા બ્રહ્માવર્તના પોતાના ભવ્ય નિવાસ ભુવનના એક ખાનગી ઓરડામા એકાતમા નાનાસાહેબ કેટલાક ખાનગી કાગળપત્રો વાંચતો બેઠો હતો. પરમેશ્વરકૃત સૃષ્ટિસદનમા જો કે સર્વત્ર શાતિની જ છાયા વિસ્તરેલી હતી, પરતુ માત્ર નાનાસાહેબના હૃદયમા જ અશાન્તિનું પ્રાબલ્ય પ્રસરેલુ હતુ મિત્રોના વિદ્રોહ સાથે શાતિએ પણ તેનાથી વિદ્રોહસબંધ જેવી ભાવના રાખી હતી શીતલતાને સ્થાને તેના અંતઃકરણમા આ વેળાએ અગ્નિની ભયંકર જ્વાળા પ્રકટેલી હતી. તે જોકે પત્રવાચનમા અને તત્સબધી વિચારણામા સર્વથા લીન થઈ ગએલો હતો, છતા પણ ક્રોધની પ્રત્યક્ષ છાયા તેની ગંભીર મુખમુદ્રામા વ્યક્ત થતી જોવામા આવતી હતી રાત્રિના બાર વાગ્યાથી તે પત્રશોધન અને વાચનમા પ્રવૃત્ત થએલો હતો, અને હવે થાકી જવાથી તેણે જરાક મોઢુ ઉચુ કર્યું તો તેણે પ્રભાતનો સમય થએલો જણાયો. તત્કાળ પત્ર વગેરે પેટીમા બધ કરીને તે સ્નાન ધ્યાન માટે ઉઠ્યો અને દ્વાર ઉઘાડી બહાર નીકળ્યો બહાર નીકળતાંજ બાજુના ઘરમા કોઇ બે માણસો કાંઈ ધીમે ધીમે વાતો કરતા હોય, એવી તેના હૃદયમા શકા થઈ અને તેથી એ કોણ હોવા જોઇએ અને શા વિષય સબધી તેઓ વાર્તાલાપ કરે છે, તે જાણવાના હેતુથી ત્યાજ કાન દઇને તે સાભળતો ઉભો રહ્યો અને નીચે પ્રમાણેનુ સભાષણ તેના સાભળવામા આવ્યુ –

પ્રથમ મનુષ્ય –"પરતુ એ કાર્યની સિદ્ધિ થાય કેવી રીતે? વસંતસિહ પાછા આવ્યા, એ તો આપણે જોયુ હવે તે જો આપણને સહાયતા નહિ કરે, તોપણ આપણા વિરૂદ્ધ વર્ત્તન કરશે અથવા આપણી પ્ર

વાર્તા ફોડી દેશે, એવી ભીતિ નથી. છતાં એ કાર્ય ઘણુંજ જોખમનું છે અને તેનો પણ શો વિશ્વાસ? જો કાર્ય નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થાય, તો બહુ સારૂં; પણ જો પોકાર થતાં વચમાં જ કોઈ વિઘ્ન આવી પડ્યું, તો માત્ર ફજેત થવાનો ઘાટ આવશે લોકોને આપણાથી મોઢું પણ દેખાડી શકાશે નહિ, આપણે અતોભ્રષ્ટ અને તતોભ્રષ્ટ થઇશું "

દ્વિતીય મનુષ્ય—"મોઢું બતાવવાની વાત તો દૂર રહી, પણ જીવતા રહિએ કે નહિ, એની જ મૂળ શંકા છે આ સ્થાનનું કોઇપણ માણસ આપણા ભેદને જાણે તે પહેલાં આપણે લાનો બધો બંદોબસ્ત કરી લેવો જોઇએ, અને ત્યારપછી જ પ્રયત્નમાં આગળ વધવું."

એમ બોલતા તે બન્ને મનુષ્યો નિસરણી ઉતરીને નીચે ગયા, એવો ભાસ થવાથી નાનાસાહેબ પણ ઉતાવળે તેમની પાછળ ચાલ્યો પરંતુ તે હાથ ન આવ્યા અને તે કોણ હતા, એની નાનાસાહેબને કલ્પના પણ આવી ન શકી તેણે એનો ઘણો જ શોધ ચલાવ્યો, પણ સર્વ વ્યર્થ. નોકરોને ઇનામો આપવાનું કહ્યું અને "એ બોલનારા ગમે તે હોય, પણ જો તેઓ એ સંભાષણ શાને વિશે હતું, તેનો જો ખરેખરો ખુલાસો કરશે, તો તેમને ક્ષમા આપવામાં આવશે," એવું જાહેરનામું પણ પ્રકટ થયું નહિ એથી નાનાસાહેબ ઘણો જ ચિન્તામાં પડી ગયો અને હવે શો ઉપાય કરવો, તે શોધવાના પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત થયો

"મારા ગુપ્ત કાર્યોની ખબરદારી રાખીને જો બોલનારાઓ મારા રાજ્યને ઉલટાવી પલટાવી નાખવાના વિચારો તે ટોપીવાળાઓને જણાવશે અને મને ફસાવી દેવાનો ઘાટ લાવશે, તો પરિણામ બહુજ ભયંકર થવાનું." એવી શંકાથી તે આનંદહીન થઈ ગયો વળી વસંતસિંહનું નામ પણ તેમના સંભાષણમાં આવેલું હતું, એથી માત્ર તેના મનને થોડોક સંતોષ થયો હતો કારણ કે, "વસંતસિંહ મારો વિરુદ્ધ હોય જ નહિ," એવી તેને પકી ખાત્રી હતી એટલામાં વળી તેને શંકા થઇ આવી કે, "કોણ જાણે, તેનું મન પણ બદલાઇ ગયું હોય તો? હા, તે જો મારાથી ઉપર ઉપર સારો ભાવ રાખીને અંદરખાને ટોપીવાળાઓથી મળતો હશે, તો તો મહાઘાત થએલો જ માનવો!" એ વિચાર મનમાં આવતા જ તેની હિંમત એકદમ ઉડી ગઈ વળી એ કોઈ કદાચિત્ જારકર્મ વિશેનો વાર્ત્તાલાપ હશે, એવો વિચાર કરીને તે પોતાની ચિંતાને દૂર કરવા ઇચ્છતો હતો, પણ વળી પાછો આવીને પ્રશ્ન ઊભો રહ્યો કે, "ત્યારે તે સ્ત્રી કોણ હોવી જોઇએ?" તેને પોતાની સત્યભાષિણી પત્ની લક્ષ્મીબાઇપર શંક આવ્યો, પરંતુ તે શંક પણ પળવારમાં ઊડી ગયો પાછો નાનાસાહેબે તે બોલનારાઓનો શોધ

ચલાવ્યો, પણ એથી શોધ લાગવાને બદલે ઘરમા કારકૂન ઇત્યાદિ જેટલા માણસ હતા, તેમનામા હો—હો માત્ર થયો તેથી શોધની પણ તેણે સમાપ્તિ કરી બહારથી જો કે તેણે શોધનો પીછો છોડી દીધો હતો, પરતુ આંતરિક શોધો તો ચાલૂજ હતી નાનાસાહેબ સર્વથા શોક નિમગ્ન થઈ ગયો

આ સઘળી ગોલમાલમાં બે કલાક વીતી ગયા. છ વાગ્યા અને સૂર્યનો ઉદય પણ થઈ ચૂક્યો સૂર્યે પોતાના પ્રકાશમય કિરણોના યોગે લોકોની નિદ્રા અને તદ્રાનો નાશ કર્યો, પણ નાનાસાહેબની ચિતાને તો તે વધારવાનુ કારણ થયુ એટલામા મારતે ઘોડે વસતસિહ ત્યા આવી પહોંચ્યો .નાનાના મનમાં કાંઇક જપ થયો નમસ્કાર કરીને નાનાસાહેબને તે પાછો ખાનગી ઓરડામા લઈ ગયો અને ત્યા વઝીર સાથે થએલી બધી વાતચીત તેને કહી સંભળાવી અને દિલ્હીથી મળેલા કેટલાક કાગળિયા અને ખાનગી પત્રો તેને આપ્યા લગભગ એક કલાક સુધી ધ્યાનપર્વક નાનાસાહેબ તે વાચતો રહ્યો અને ત્યારપછી વસંતસિહને સવારમા બનેલી સઘળી બીના કહી સભળાવી વસતસિહ તે સાભળીને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો, અને તેના મનમા પણ એક જાતની ચિતાએ ઘર કર્યું .

“વસતસિંહ, હાલ હવે ચિંતા કરવાનો સમય નથી ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિક છે, છતા પણ ચિતાને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવો, એ વધારે સારૂ છે,” દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા નાનાએ વસતના મનોભાવને જાણીને કહ્યુ, “આજના બનાવ ઉપરથી કદાચિત્ આપણી છુપી મસ્લત બહાર પડી જવાનો સભવ રહે છે માટે હવે જેમ બને તેમ આપણા કાર્યમા આપણે શીઘ્રતા કરવી જોઇએ. તમે જાણો તો છો જ, કે સુરંગ ખોદેલી તૈયાર છે અને તેમા દારૂ પણ ભરાઈ ગયો છે, માટે હવે વિલબ માત્ર દાગવાનો છે અને તે દાગ આપણે હવે ઉતાવળે આપવો જોઇએ નહિ તો આપણી આશાઓ મનમા જ રહી જશે અને શત્રુઓની ધારણા સફળ થશે હવે અગ્રેજો આપણા હક્કો આપણને આપે એવી મને તો આશા નથી તમારો શો વિચાર છે?”

“સ્વામિન્, આપનુ કહેવુ સર્વથા સત્ય છે, પણ ઉતાવળથી ઘણીક વાર ધારવા કરતા ઉલટુ જ પરિણામ આવે છે, એ તો આપ પણ કબૂલ કરશો એ બે મનુષ્યોના બોલવામા મને તો વધારે ઉંડો ભેદ જણાતો નથી, અને અગ્રેજોનો આપણામાં હજી એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે, કદાચિત્ કોઈ એવી બાતમી તેમને પહોચાડે, તોપણ તેઓ તેને એક વાર તો સત્ય નહિ જ માને માટે વિચારથી અને ધીમે

ધીમે કામ કરવામાં વધારે લાભ સમાયલો છે પછી તો જેવી માલેકની મરજી." વસંતસિંહ પોતે ઉદ્ધત હતો, છતાં પણ હાલ તેણે દીર્ઘ-દૃષ્ટિથી યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો.

લગલગ પંદર મિનિટ સુધી નાનાએ કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. એ વેળાએ તેના મુખનો રંગ એવો બદલાયલો હતો કે, જોનારને તેથી ભય ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહિ. તેણે પણ વિચાર કર્યા પછી શાંતિથી વસંતસિંહને ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે, "ઠીક, ત્યારે હજી પણ પાંચપંદર દિવસ આપણે વિચારમાં કાઢી નાખીશું અને તે છતાં પણ સંતોષકારક-પરિણામ નહિ આવે, તો એક વાર કાનપુરની છાવણીમાં..... સાહેબની મુલાકાત લઈને ત્યાર પછી જે કરવાનું છે, તે કરીશું," એમ કહીને સ્નાનસંધ્યાનો સમય વીતી ગએલો હોવાથી નાનાસાહેબ ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો થયો અને ચાલતા ચાલતા "..... મહિનાની.. ..મી તારીખે," એવો પોતાનો પરસ્પર ગુપ્ત સંકેત વસંતસિંહને જણાવતો ગયો. વસંતસિંહ પણ થાકેલો પાકેલો ઘેર જવાને નીકળ્યો

દ્વારપર જ એક નોકરે વસંતને સમાચાર આપ્યા કે, "સાહેબ, દિલ્લીથી એક સંભાવિત સ્ત્રી—મુસલમાન જાતિની હોય એમ તેના પહેર-વેશપરથી લાગે છે—તે આવેલી છે અને હમણાને હમણા તે આપને કોઈ જરૂરના કામ માટે મળવા માગે છે," એ સમાચારથી "એ સ્ત્રી કોણ હશે ને શા માટે આવી હશે?" ઇત્યાદિ તર્કવિતર્કોમાં ઘેરાયલો તે પોતાના નોકર સાથે ઘર ભણી ચાલતો થયો.

જ્યારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે પોતાના બહારના બેસવાના ઓરડામાં એક સુંદર સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ એ સ્ત્રીનું કદ મધ્યમ હતું અને વર્ણે ગોરી હતી અને તેના ગૌર મુખમાં શીળીના ઝાંખા દાગો ચંદ્રમાં શશસમાન શોભા આપી રહ્યા હતા તેની મુખમુદ્રા અને શરીરની પુષ્ટ લક્ષણ અને એવી તો પ્રૌઢ હતી કે, ખરેખર તે કોઈ સુલ્તાનની સુલ્તાના જ હોવી જોઇએ! એવો પ્રથમ દૃષ્ટિએ ભ્રમ થયા વિના રહેતો નહોતો આ વેળાએ તેના કોમળ કરોમાં રત્નજડિત એકેક બંગડી અને કાનોમાં તથા નાકમાં સુવર્ણના રત્નજડિત ફૂલો પહેરેલા હતા તથા ગળામાં એક નાજુક મોતીની માળા જોવામાં આવતી હતી તેણે માત્ર એક લીલી સાદી રંગની સાડીથી પોતાના સુંદર શરીરને આચ્છાદિત કરેલું હતું. એની એ શાંતિથી વિચારમાં નિમગ્ન થએલી હતી. વસંતસિંહને આવેલો જોતા જ તે-ઉઠીને ઉભી થઈ અને અદબ આદાબ બજા લાવી વસંતસિંહે આશ્ચર્યથી સવાલ કર્યો કે, "હશમતજાન, હજી તો હું રાતે જ દિલ્લીથી નીકળ્યો છું અને આટલા ઉતાવળે આપના અહીં આવવાનું કારણ? અમૃતસિંહ તો આનંદમાં છે ને?"

"આપ બાદશાહી જનાનખાનામા આવ્યા અને તાજુન્નિસાની ખાનગી મુલાકાત લઇને ચાલ્યા ગયા, ત્યારપછી બે કલાકે જનાનખાનામાંથી તાજુન્નિસાના ગુમ થવાના સમાચાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા, આપને ત્યા એક માણસે જોયા હતા, તેણે આપનું નામ આપવાથી કેટલાકોને એવો શક છે કે, તે અહી આવેલી હોવી જોઇએ કદાચિત્ એમ હોય તો તેથી ઘણી જ નુકસાની થવાનો સભવ હોવાથી અમૃતસિહ તાજુન્નિસાના ભાઇ શેરખાન સાથે તેની શોધમા ગયા છે અને મને અહી તરતજ ખબર કાઢવાને મોકલી છે દિલ્લીમા પણ ઘણી જ ગડબડ થશે, એવા મને ત્યાથી નીકળતા સમાચાર મળ્યા હતા," હશમતજાને પોતાના આગમનનુ કારણ વિસ્તારથી કહ્યુ

વાચનાર જાણી ચૂક્યા હશે કે, એ હશમતજાન તે તાજુન્નિસાના ઓરડામા વસતસિહના આતિથ્યઅવસરે જેણે ગાયન (ગજલ) ગાયુ હતું તેજ હતી એ વેશ્યા હતી, છતા શુદ્ધ વર્તનશાલિની હતી અને તેથી જ તાજુન્નિસાની તે મૈત્રીભાગિની થઈ હતી અને વસતસિહનો અમૃતસિંહ મિત્ર હતો, તેથી જ હશમતજાનને આમ એકાએક આવવુ પડ્યુ હતુ વસતસિહના હૃદયમા આ વળી બીજી ચિન્તાનો વધારો થયો. "તે આમ શા માટે એકાએક નાસી ગઈ હશે?" એની તે અટકળ બાંધી ન શક્યો.

હશમતજાનને રહેવા અને ખાવાપીવાની વસતસિહે વ્યવસ્થા કરી આપી, અને પોતે પણ સ્નાનભોજન કરવાને ચાલ્યો ગયો બપોરે તે પાછો હશમતજાન પાસે આવીને તાજુન્નિસા સબંધી વાતચીત કરવા લાગ્યો અને બન્ને તેને ક્યા શોધવી, તેના વિચારમા રોકાયા અમૃતસિહને "તાજુન્નિસા અહી નથી," એવા અર્થનું પત્ર મોકલવામા આવ્યુ હવે જોઇએ કે શુ થાય છે?

પ્રકરણ ૮ મું

ઇતિહાસ

બાજીરાવ અને બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટ

ઇ સ ૧૮૧૮ના જુન મહિનાની ૩ જી તારીખે પૂનાના પ્રસિદ્ધ પેશવા બાજીરાવે બ્રિટિશ સેનાનાયક સર જૉન માલ્કમના હાથમા પોતાનુ આત્મસમર્પણ કર્યું.* બાજીરાવ વીરધર્મ, વીરપદ્ધતિ અનુસાર સકળ કળામા દીક્ષિત થયો હતો અને તેથી સમરલક્ષ્મીના પ્રસાદશોભની

* The Life and Correspondence of Major General Sir John Malcolm, Vol II.

આસાયી તેણે હસ્તમા શસ્ત્રો ધર્યાં હતા. પરતુ અને (દ્વિતીય મહારાષ્ટ્રીય) યુદ્ધમા પરાજય પામતા તેણે પલાયનનો આશ્રય ન કર્યો, કિન્તુ શસ્ત્રોને છોડી સમરના નિયમ પ્રમાણે વિજેતાનો શરણાગત થયો. વિજેતાએ પણ પવિત્ર સામરિક નિયમનુ અપમાન ન કર્યું, તે પવિત્ર વીરધર્મનો ગૌરવહન્તા થયો નહિ, ને યુદ્ધકુશળ સેનાધ્યક્ષ શત્રુના શિબિરમા જઇને તેને બંધુભાવથી ભેટયો હતો, અને તેના તરફ પોતાની દિલસોજી બતાવી હતી બાજીરાવ આવી રીતે પરાજિત થઇને તથા સંધિથી બંધાઇને પૂનાની સઘળી આવક અને રાજકીય સત્તાનો પરિત્યાગ કરીને પોતાના અને પોતાના પરિવારના નિર્વાહ માટે એક અમુક વૃત્તિ–ભાગી થવા કબૂલ થયો. માલ્કમે પણ સૌજન્ય, ઉદારતા અને દિલસોજીથી પેશવાને આઠ (૮,૦૦,૦૦૦) લાખ રૂપિયાની વૃત્તિ–વર્ષાસન આપવા ગવર્નમેન્ટને અનુરોધ કર્યો *

"આઠ લાખ રૂપિયાનુ વર્ષાસન વધારેપડતુ છે," એવો એક મહાપુરૂષે સર જૉન માલ્કમ ઉપર દોષારોપ કર્યો હતો, પરતુ તેણે તેને બિલ્કુલ લક્ષમા નલેતા તેનુ એવુ પ્રત્યુત્તર વાળ્યુ હતુ કે, "જે રાજાઓ છે, તેમના વિશ્વાસઘાતકતા આદિ દોષો પરાજય પછી ધ્યાનમા લેવા જેવા નથી જે પોતાનુ રાજ્ય અને રાજકીય ક્ષમતા આદિ સર્વસ્વ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને આપી દેવાને બધાયા છે તેમના અપરાધો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત ન કરતા તેમના પ્રતિ સૌજન્ય કરવુ, એજ ગવર્નમેન્ટની સદાની રાજનીતિ છે ભારતમા પ્રથમ પ્રવેશીને ગવર્નમેન્ટે એજ નીતિને અનુસરીને સર્વ કાર્યો કર્યા હતા એવા નીતિયુક્ત વર્તનો સમસ્ત શ્રેણિના લોકોને ગવર્નમેન્ટના નિર્વિવાદ શાસનાધીન બનાવીને સારા ફળોનો આસ્વાદ ચખાડે છે હુ આનદસહિત નિર્દેશ કરૂં છુ કે, આવા પ્રકારના કાર્યમા જે સૌજન્ય પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે, તે શસ્ત્રો કરતા પણ અધિક ક્ષમતાથી બ્રિટિશ સત્તાને ભારતમાં દૃઢ બનાવે છે. વસ્તુત એથીજ લોકોના મનમાં સારૂ પરિણામ થાય છે અને જેઓ ભારતવર્ષના આચાર અને દુ સસ્કારથી ઘેરાઇ ગયા છે, તેમના હૃદયમા એ રાજ્યનીતિ અદૃશ્ય રીતે ભક્તિનુ બીજારોપણ કરે છે "† સદાશય યોદ્ધાનાં એ વાક્યોનો અનાદર થયો નહિ મૉંટ સ્ટુઅર્ટ, એલ્ફીન્સ્ટન રુવિડ ઍક્ટર લોની અને થોમ્સ મનરો જેવા રાજ્યશાસનક્ષમ, રાજનીતિજ્ઞ અને યુદ્ધવીરોએ માલ્કમના મતને પુષ્ટિ આપી અને પોતાની ઉદારતાનો પરિચય કરાવી આપ્યો ધન્ય છે તે પુણ્યાત્માઓને !!

* A Collection of Treaties Vol III, Life of Sir John Malcolm, Vol II British India, its Races and its History, Vol II.
† Key's Sepoy-War, Vol I.

એવી રીતે રાજકીય સત્તાને ત્યાગીને આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન લઈ બાજીરાવે એકાંતવાસની અનુમતિ મેળવી. કર્ણપુર (કાનપૂર)થી આસરે દશબાર માઈલ્પર બ્રહ્માવર્ત (બીઠૂર) નામક સ્થાને તેનું રહેવાનું નક્કી થયું પરંતુ બાજીરાવ સાથે ત્યાં પણ ઘણાક મરાઠાઓ ગયા હતા. બાજીરાવના પોતાના સ્નેહીઓ, સગા અને દાસદાસીઓ સાથે પોતાના જીવનના છેલ્લા દિવસો વ્યતીત કરતો બાજીરાવ પેશવા પવિત્ર ગંગાના પવિત્ર તટપર આવેલા બ્રહ્માવર્ત તીર્થમાં જ રહ્યો ગવર્નમેન્ટે બાજીરાવને બિઠૂરમાં એક જાગીર આપી અને ઈ સ ૧૮૩૨ની વ્યવસ્થા અનુસાર એ જાગીરના રહેનારાઓ ગવર્નમેન્ટના દીવાની અને ફોજદારી શાસનથી વિમુક્ત થયા.* બાજીરાવ એવી રીતે જાગીર મેળવીને અનુચરો સહિત ત્યાં સુખમાં રહેવા લાગ્યો

બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ આવી રીતે બાજીરાવને સૈન્યસાધનયુક્ત જોઈને કાંઈક શંકાશીલ થઈ હતી. કારણ કે તે સમયે સર્વત્ર શાંતિ નહોતી, તેથી મરાઠાઓ જેવું એક યુદ્ધકુશળ મંડળ એક યુદ્ધકુશળ રાજ્યકર્તાના હાથ નીચે એકત્રિત રહે, તો તેથી કદાચિત્ અનર્થ થાય એવી ભાવનાથી ગવર્નમેન્ટ કાંઈક સતર્ક થઈ પરંતુ તેથી કાંઈ પેશવાનો વિશ્વાસ ઓછો થયો નહિ તેના અનુચરો પણ પોતાના સ્વામિ પ્રમાણે જ નિર્વૈર ભાવે અને શાંત ચિત્તથી પોતાનો સમય વીતાડતા હતા, અને ગવર્નમેન્ટને દુ:સમયે તેઓ સહાયતા આપવામાં પાછી પાની કરતા નહોતા જ્યારે અફઘાનીસ્થાનના યુદ્ધ સમયે બ્રિટિશ સરકારનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હતો અને તેવા સંકટના સમયમાં જ્યારે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ધનના અભાવથી કાતરભાવે ચારે તરફ દૃષ્ટિપાત કરી રહી હતી, તે વેળા એ બાજીરાવે પાંચ (૫ ૦૦ ૦૦૦) લાખ રૂપિયા સરકારને કરજ તરીકે આપીને પોતાના મિત્રધર્મનો પૂરો પરિચય કરાવ્યો હતો તેમજ જ્યારે પંજાબે કંપની સામે યુદ્ધ આરંભ્યું, જ્યારે મહાદુર્મદ ખાલસા-સૈન્ય બ્રિટિશ રાજ્યમાં આક્રમણ કરવાના હેતુથી નિ:સીમ સાહસ કરીને શતદ્રુની પાર થયું, તે સમયે પણ બાજીરાવે પોતાને ખર્ચે કંપનીને એક હજાર ઘોડેસ્વાર અને એક હજાર પાયદલ લશ્કરની મદદ આપી પોતાના મનની સદાશયતા અને વિશ્વસનીયતાનું પ્રબલ દર્શન કરાવ્યું હતું

આવી રીતે સૌજન્ય અને બંધુભાવ બતાવીને બાજીરાવ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટનો અત્યંત પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો તે કે જે એક સમયે પૂનાનો અધિષ્ઠાતા દેવ હતો એક સમયે જેના દુર્દમ્ય પ્રતાપથી સમગ્ર પશ્ચિમ

* A Collection of Treaties, Vol. I° 9

ભારતવર્ષ કંપિત થતું હતુ, તે હવે પોતાના પૂર્વભૂત ઐશ્વર્યને ભૂલી ગયો. જે બ્રિટિશ કંપની* એક સમયે તેના ભયથી શંકાશીલ રહેતી હતી, તેજ કંપનીનો આજે બાજીરાવ આશ્રિત થઈ રહ્યો હતો અને સારા કે માઠા સમયમાં તેને, સંતોષ આપવાનો જ તે પ્રયત્ન કરતો રહેતો હતો. તે અંગ્રેજોને તેમના સારા કે નઠારા પ્રસંગે સહાયતા આપીને પોતાના સુહૃત્સૌજન્યનો પરિચય આપ્યો જતો હતો. તેનું સાહસ, તેની વીરતા અને તેનો રણોન્માદ સર્વ ભૂતકાળની સાથે જ ભૂંસાઈ ગયા હતાં. હવે બાજીરાવ પવિત્ર ગંગા તટે પવિત્ર સ્વભાવ સંયત ચિત્તથી તપસ્વીના સ્વરૂપમાં કાળ વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

બાજીરાવના આવા સરળ વર્તનોથી વાચકો સહજમાં જ જાણી શકશે કે, મહારાષ્ટ્રીય વીરો કેવા ઉદાર હૃદયના અને ધર્મનિયમને અનુસરનારા હતા અને એવા જ વર્તનથી રાજાપ્રજા ઉભયને લાભ થઈ શકે છે; ઉદ્ધત વર્તનો સર્વદા હાનિના કારણો જ થાય છે અસ્તુ.

પ્રકરણ ૯ મું

દત્તકવિધાન

મનુષ્ય માત્રના હૃદયમાં અને તેમાં પણ એક આર્યતત્વને અનુસરનાર હિન્દુના હૃદયમાં એક આકાંક્ષા તો મુખ્ય હોય છે. રાજા કે ભીખારી, સુખી કે દુઃખી અથવા તો ધનવાન્ કે નિર્ધન ગમે તે હો, પણ તેના પ્રત્યેકના હૃદયમાંના તારો એક વિષયમાં તો એક જ ધારણાથી વાગ્યા કરે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં પુત્રની ઇચ્છા બહુ જ બલવતી હોય છે. હિન્દુઓ એક પુત્ર વિનાનું ગમે તેવું સુખ પણ ધખધખતા અંગારા જેવું દુઃખરૂપ જ જાણે છે. જો હિંદુ સ્ત્રી-પુરુષોના હૃદયમાં પુત્ર-ઇચ્છા બળવતી નહોત, તો આજે હિન્દુસ્તાનમાં કેટલા ભૂવાજતીઓ, ધાગામતરવાળા મંત્રશાસ્ત્રીઓ અને તેવા બીજા ધૂર્તારાઓ ભૂખે મરી જાત, તે કહેવું અશક્ય છે. તેની સાથે જ આજે જેટલું ધર્મદાન થાય છે, તેમાં પણ તે ઇચ્છાનો કેટલો ભાગ છે, તે કોણ કહી શકશે? ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, "અપુત્રને મુક્તિ મળી શકતી નથી." બિચારા હિન્દુઓ અહીં ગમે તેટલું સારૂં કર્મ કર્યા છતાં પણ માત્ર એક પુત્રના અભાવે જ સ્વર્ગમાં જઈ ન શકે, એ તેમના હૃદયનો કેવો કારી ઘા કહેવાય, એની કલ્પના કરવી સહજ છે. તેથી જ જો તેઓ ઔરસ પુત્ર મેળવવામાં ભાગ્યશાળી નથી નીવડતા, તો અંતે કોઈ

---

* અત્રે બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટના અર્થમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સરકાર સમજવાની છે, ઇંગ્લાંડની સરકાર કે પાર્લામેન્ટ નહિ.

બીજાના પુત્રને પણ પોતાનો પુત્ર કરી લે છે અને તેને પોતાના જીવ પ્રમાણે, રક્તના બિંદુ સમાન સત્ય પુત્ર તરીકે ચહાય છે, તથા તેના હક્કો પણ ખરા પુત્ર જેવા અને જેટલા જ માનવામા આવે છે આવી રીતે પેશવા બાજીરાવને પણ કોઈ સંતાન ન હોવાથી તેને પોતાનુ સર્વ સુખદુઃખ સમાન જ દેખાતુ હતુ. બાજીરાવને ત્યાં અર્થ(ધન)નો અભાવ નહોતો બીઠૂરની જાગીર અને આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન હોવાથી તે અનેક ઐશ્વર્યનો અધિપતિ થયો હતો, પરતુ તે ઐશ્વર્ય-ભોગવનાર કોઈ ઉત્તરાધિકારી હતો નહિ સઘળા એમ જ વિચારતા હતા કે, "જ્યારે બાજીરાવ અપુત્રક અવસ્થામા જ કૈલાસવાસી થશે, ત્યારે આ ધનનો ઉપભોગ કોણ કરશે ?" બાજીરાવના મનમાં પણ રાત-દિવસ એ જ વિચારો આવ્યા કરતા હતા બાજીરાવે લેશમાત્ર પણ વિલબ ન કરતાં, દત્તક પુત્ર* લઈ પોતાના વશ અને સપત્તિની રક્ષાનો ઉપાય આદર્યો, એની જ ચિન્તામા તે અહર્નિશ નિમગ્ન રહેવા લાગ્યો

એક જ્ઞાની બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી તેણે મુબઈ શહેરમા વસતા પોતાની જાતિના એક વ્યાપારી† ગૃહસ્થના સુન્દર અને અમિત તેજસ્વી પુત્રને પોતાનો પોષ્ય દત્તક પુત્ર કરી લીધો તે વ્યાપારીનુ નામ શિવરાજ‡ ઘોડોપત હતું અને તેણે પોતાના એ પુત્રનુ નામ નાના ઘોડોપત રાખ્યું હતુ પણ સ્નેહના ભાવથી સર્વ તેને "નાના, નાના" કહી બોલાવતા હતા તેજ નાનો મહારાષ્ટ્રાધિપતિ બાજીરાવ પેશવાનો પોષ્ય પુત્ર થઈ તેના અતુલ ઐશ્વર્યનો સ્વામી થયો પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન નાનો દિવસે દિવસે મોટો થતો બાજીરાવના હૃદયને આનદ આપવા લાગ્યો

---

* સર ચાર્લ્સ જૉન્સનના મત પ્રમાણે બાજીરાવે બે જણને દત્તક પુત્ર કર્યા હતા "A Vindication" p 57 પરતુ બાજીરાવના વસીયતનામા (વીલ) સાથે સરખાવતા એનુ ઐક્ય જણાતું નથી વસીયતનામા પ્રમાણે બાજીરાવના ત્રણ દત્તક પુત્ર અને એક દત્તક પૌત્ર હતો બાજીરાવે પોતાના વસીયતનામામાં લખેલું છે કે, "નાના ઘોડોપંત તે મારો પ્રથમ (જ્યેષ્ઠ) પુત્ર, ગંગાધર સર્વકનિષ્ટ અર્થાત્ તૃતીય પુત્ર અને સદાશિવ પંત દાદા તે મારા દ્વિતીય પુત્ર પાંડુરગરાવનો પુત્ર એવી રીતે મારે ત્રણ પુત્રો અને એક પૌત્ર છે મારા મૃત્યુ પછી મારો મોટો પુત્ર નાના ઘોડોપત મુખ્ય પ્રધાન થઈ મારી પેશવાની ગાદીનો અદ્વિતીય વારસ અધિપતિ થશે" ઇત્યાદિ Mss. Records Comp Key's Sepoy-War 1 P 110 Note

† મરાઠા ઇતિહાસપરથી જણાય છે કે શિવરાજ ઘોડોપંત યૌવનકાળમા મહારાષ્ટ્ર રાજસંચારનો એક મુખ્ય કર્મચારી હતો પણ રાજવશ પ્રતાપહીન થતા તેણે તુલ્લાના વ્યાપારનો આરભ કર્યો હતો

‡ ઇતિહાસમા "સિરાક" નામ છે, પણ તે શિવરાજ અથવા શ્રીરાજ હોવું જોઇએ

પોતાના મૃત્યુથી કેટલાક વર્ષ પહેલાં બાજીરાવે પોતાના દત્તક પુત્રને પેશવા પદ આપવા, તથા વાર્ષિક વૃત્તિ(વર્ષાસન)નો વિધિ સમ્મત ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્વીકારવા માટે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને અરજી કરી હતી. તે અરજી જોકે કબૂલ થઈ હતી નહિ, તોપણ તેથી બાજીરાવની આશાનો નાશ નહોતો થયો કારણકે, બ્રિટિશ કંપનીએ સંક્ષિપ્ત ભાવે એમ કહ્યું હતુ કે, "તેઓ વિચાર કરી પેશવાના મૃત્યુ પછી તેના પરિવારવર્ગના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરી શકે તેમ છે" તેથી એ વિપત્તિમીમાંસાનો આધાર ભવિષ્યપર જ અવલંબી રહ્યો બાજીરાવ ભવિષ્યની આશાથી જ સંતુષ્ટ થયો ધીરેધીરે તેનુ શરીર ભગ્ન અને પક્ષાઘાતના રોગથી ઘેરાઈ ગયુ બાજીરાવ પેશવા કાળવશતાથી ઐહિક જીવનની અંતિમ સીમાપર આવી પહોચ્યો

સત્તોતેર (૭૭) વર્ષનુ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી બાજીરાવ ઈ સ. ૧૮૫૧ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૮ મી તારીખે કૈલાસવાસી થયો. તેણે ઈ સ ૧૮૩૯ મા જે વસીયતનામુ કર્યું હતુ, તેને આધારે મોટો દત્તક પુત્ર, પેશવાની ગાદી અને સમગ્ર સ્થાવરજંગમ મિલકતનો અધિકારી થયો એ મોટો પુત્ર ધોંડોપંત નાનાસાહેબને નામ પ્રસિદ્ધ છે જ્યારે બાજીરાવનો કૈલાસવાસ થયો, ત્યારે નાનાસાહેબની ઉમ્મર ૨૭ વર્ષની હતી પોતાના જીવનકાળમા નાનાને હૃષ્ટપુષ્ટ જોઈને અને બલવાન્ જાણીને બાલ્યાવસ્થાથી જ બાજીરાવે તેને શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનુ શિક્ષણ આપવા માંડ્યુ હતુ અને તેથી તે સાહિત્યશાસ્ત્ર કરતાં શસ્ત્રવિદ્યાને વધારે ચહાતો હતો પોતાના મરણથી કેટલાક દિવસ પહેલા તેણે નાનાને પોતાની પાસે બોલાવીને યત્નના નિધિસ્વરૂપ પોતાની ભારતવિખ્યાત તલવાર નાનાના હાથમા આપી. ઇતિહાસમા લખવામાં આવ્યુ છે કે, "રણજિતસિંહનો કોહીનૂર હીરો અને બાજીરાવની તલવાર જેવી વિખ્યાત વસ્તુ ભારતમાં બીજી એક પણ હતી નહિ" તે તલવાર મળતા નાનાના હૃદયમાં રહેલો ઉત્સાહ વધારે વધવા માંડ્યો તે કાનપુર પાસેની અંગ્રેજોની છાવણીમાં જતો હતો તેનો તેમના સેનાપતિઓ સાથે સારો વ્યવહાર હતો તેમનો અને નાનાસાહેબનો પરસ્પર પ્રેમભાવ હતો. અંગ્રેજ સેનાધ્યક્ષો તેના સારા આચરણોથી નાનાસાહેબને અંતઃકરણપૂર્વક ચહાતા હતા

નાનાસાહેબ ઘણો જ શાંતસ્વભાવનો, મિષ્ટભાષી, અમિતાચારવર્જિત, અને બ્રિટિશ કમિશ્નરનો પરામર્શકારી હતો બ્રિટિશ ઐતિહાસિકોની કઠિન લેખિની પણ તેના ગુણોની પ્રશંસા કર્યાવિના રહી નથી શકી *

* Kaye's Sepoy-War, Vol I P 101 comp British India, its Records and its History, Vol II, P 220.

પિતાના મૃત્યુ પછી નાનાસાહેબ ત્રીસ (૩૦,૦૦,૦૦૦) લાખ રૂપિયાનો અધિકારી થયો તેણે તેમાંના અડધાથી પણ વધારે રૂપિયા આપીને કંપનીના કાગળિયા ખરીદ્યા હતા* એટલે બધો નાનાનો અંગ્રેજો તરફ સારો ભાવ હતો

પ્રકરણ ૧૦ મું
અન્યાય અને વૈર

બાજીરાવના કૈલાસવાસ પછી ત્વરિત જ ભારતભંડારમાંથી કંપની બાજીરાવને જે આઠ લાખ રૂપિયાનું સાલિયાણુ આપતી હતી, તે તેણે બંધ કર્યું, અને બાજીરાવને સન્માનસ્વરૂપ જે તોપોનું માન મળતું હતું તે પણ બંધ કરવામાં આવ્યું એથી નાનાના અંતઃકરણમાં એક જબરો આંચકો લાગ્યો, પણ ધૈર્યથી તેને તે સહન કરી ગયો બાજીરાવનો પરિવાર વિસ્તારવાળો હતો અને તેના અનેક દાસદાસીજનો હતા, તે સર્વના ભરણપોષણનો ભાર હવે નાનાસાહેબને શિરે આવી પડ્યો હતો તેથી નાનાસાહેબે બાજીરાવને મળતું વર્ષાસન મેળવવામાટે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ઉપર આશા રાખી તે સમયમાં સુબેદાર રામચંદ્રપંત નામનો બાજીરાવનો એક વિશ્વાસુ મિત્ર પરિવારવ્યવસ્થાનો કાર્યભારી હતો રામચન્દ્રપંત બાજીરાવનો સત્પરામર્શદાતા અને તેના અનુચર વર્ગનો સત્પથપરિચાલક હતો રામચન્દ્રપંત એ ક્ષણે મિત્રના પુત્રના હક્ક મેળવવાને તૈયાર થયો તેણે સૌજન્ય અને સન્માનપૂર્વક ગવર્નમેન્ટ તરફ નાનાસાહેબનો અચલ વિશ્વાસ વ્યક્ત કરીને લખ્યું કે, "માનનીય કંપનીએ જેવી રીતે કૈલાસવાસી મહારાજાના રક્ષણ અને પ્રતિપાલનના કાર્યનો નિર્વાહ કર્યો છે, તે વિષયને ધ્યાનમાં રાખી નાનાસાહેબ પણ પૂર્ણ આશાવાન્ છે, કારણ કે, હાલમાં તે ભાવનાશૂન્ય થએલો છે. માટે બ્રિટિશ સરકારની દયા અને ઉદારતા એજ હવે તેના અવલંબનના સાધનો છે સર્વદા ગવર્નમેન્ટની સત્તા અને અભ્યુદય જોવાની ઇચ્છા રાખે છે ભવિષ્યમાં પણ તેની એ ઇચ્છાનો કદાપિ અવરોધ થશે નહિ"

---

* કમિશ્નરના રિપોર્ટ અનુસાર નાનાસાહેબે ૧૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાના કાગળિયા ખરીદ્યા હતા, એટલે ૧૫,૦૦,૦૦૦ ની કીમતના કંપનીના કાગળિયા, ૧૦,૦૦,૦૦૦ના મણિમુક્તા ઇત્યાદિ, ૩,૦૦,૦૦૦ની સુવર્ણમુદ્રા, ૮૦,૦૦૦ ના સુવર્ણાભરણ અને ૨૦,૦૦૦ રૂપિયાના ચાંદીના વાસણોનો માલેક થયો હતો.

બ્રહ્માવર્તનો બ્રિટિશ કમીશ્નર* પેશવાના પરિવારપક્ષની અરજીનુ સમર્થન કરવાના પક્ષમા હતો. પરંતુ ઉચ્ચાધિકારિઓએ તેને અનુમોદન આપ્યુ નહિ. ટૉમ્સન સાહેબ એ વખતે ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રદેશનો લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર હતો પરંતુ ટૉમ્સન (કોન્ઝરવેટિવ) અભિનવ રાજનૈતિક સંપ્રદાયનો પરિપોષક હોવાથી તેના હૃદયમા ભારતવર્ષીય રાજાઓ અને સંભ્રાન્ત મનુષ્યો પ્રતિ બિલ્કુલ દિલસોજી હતી નહિ તેણે બિઠુરના કમીશ્નરનો સાના અરજદારોના મનમા આશા પ્રકટાવવામાટે નિષેધ કર્યો. એ સમયે ભારતવર્ષનો ગવર્નર જનરલ (વાઇસરાય) લૉર્ડ ડેલહાઉસી હતો એટલે ટૉસનનો હુકમ કયાયથી પણ રદ્દ થયો નહિ વિના વિલએ ગવર્નમેન્ટનુ હુકમનામુ પ્રચલિત થયું જે ડેલહાઉસીએ તેમા સ્પષ્ટાક્ષરે ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે, "પેશવાએ ૪૩ વર્ષ સુધી ૮,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનુ વર્ષાસન મેળવ્યુ છે, અને એ ઉપરાત બીજી જાગીરની પણ પેદાશ હતી તેણે તે વેળાએ અઢી કરોડ કરતા પણ વધારે રૂપિયા મેળવ્યા છે. તેને આજ પર્યન્ત કોઈ પણ જાતના વ્યયભારનુ વહન કરવુ પડયુ નથી બીજું તેનો કોઈ ઔરસ પુત્ર હયાત નથી તે મૃત્યુસમયે પોતાના પરિવારના નિર્વાહમાટે ૨૮,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની સંપત્તિ રાખી ગએલો છે. હમણા પેશવાના જે સમસ્ત આત્મીય સ્વજન વર્તમાન છે, તેમનો ગવર્નમેન્ટ પર હવે કોઈ પણ જાતનો હક્ક નથી, તેમજ ગવર્નમેન્ટની દયાપર પણ આ વેળાએ તેમનો કાંઈ દાબ ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ કે, પેશવા જે સંપત્તિ મૂકી ગયો છે, તે તેમના ભરણપોષણ માટે પૂરતી છે આ સ્થળે જેટલી કહેવામા આવે છે, તેના કરતા પણ પેશવા ઘણું કરીને વધારે સંપત્તિ મૂકી ગયો છે."†

એવી રીતે નાનાસાહેબની વિનંતી વિફળ નીવડી નાનાસાહેબ આજીવન પૈતૃકવૃત્તિથી વંચિત થયો પેશવાએ હૃદયમા જે આશાઓ

* સૂક્ષ્મરૂપે કહેવા જતા "બે બ્રિટિશ કમીશ્નરો," એમ લખવાની જરૂર છે જ્યારે બાજીરાવનું પરલોકગમન થયુ, ત્યારે કર્નલ મૅન્સન બિઠુરનો કમીશ્નર હતો પરંતુ થોડા દિવસમા જ તેની બદલી થઈ હતી અને તે વખતના કાનપૂરના મૅજિસ્ટ્રેટ મારલૅંડ સાહેબે તેની જગ્યાનો અધિકાર લીધો હતો. મુખ્યત. મારલૅંડ સાહેબના શિરપર જ આ વિષયનો વિચારભાર મૂકવામા આવ્યો હતો " Kaye's Sepoy-War, Vol I. P. 102 note 2

† Letter of Sir C. Elliot, Secretary to the Government of India, to the Governor of the N W P. dated 24th September 1851 ખરું કહેતા એ લોર્ડ ડેલહાઉસીની "મિનિટ" છે તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે તે વાયવ્ય પ્રદેશના ગવર્નર ઉપર મોકલવામા આવી હતી A Vindication, P 56 note.

બાંધી હતી, જે આશાથી ભવિષ્યપર આધાર નાખ્યા તે સંતુષ્ટ થયો હતો અને જે સુહૃત્પ્રેમ અને સૌજન્યના વિશ્વાસથી આશાપૂર્ણ હૃદયે તેણે દત્તક લીધો હતો, તે સર્વ આશાઓ ડેલહાઉસીની કલમના માત્ર એક જ આઘાતથી તૂટી પડી જેણે કાબૂલ અને પંજાબના યુદ્ધસમયે *બ્રિટિશ કંપનીને ધન અને સૈન્યની સહાયતા આપી મૈત્રીના ગૌરવની રક્ષા કરી હતી, તેના પુત્રને નિયમિત વૃત્તિથી વંચિત કરી બ્રિટિશ કંપનીએ મિત્રતાના ગૌરવને નષ્ટ કર્યું ગવર્નમેન્ટે પેશવાના મરણ પછી તેના પરિવારના નિર્વાહસંબંધી વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું હતું, તે વચન પાણીમાં પડી ગયું, અને તેમના જ વિચાર પ્રમાણે મિત્રનો પુત્ર તે દયા અને સૌજન્ય માટે અપાત્ર ગણાયો ડેલહાઉસીના મત અનુસાર ગવર્નમેન્ટનો આ હુકમ વિનાવિલંબે બ્રહ્માવર્ત્તમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો ડેલહાઉસીએ ટૉમસનના મતને અનુમોદન આપીને નાનાસાહેબનું વર્ષાસન બંધ કર્યું. ટૉમસને બીઠુરની જાગીર ઉપર હાથ માર્યો નહોતો, તેથી તે જાગીર નાનાસાહેબના હાથમાં જ રહી ડેલહાઉસીએ તેમાં કાંઈ પણ વાંધો લીધો નહિ, પરંતુ પેશવાના સમયમાં તે જાગીરના રહેવાસીઓ જે નિયમથી બંધાયલા હતા, તે નિયમ ફરી ગયો ગવર્નમેન્ટે ઈ સ ૧૮૩૨ ની વ્યવસ્થાને તિલાંજલિ આપીને (રદ કરીને) બ્રહ્માવર્તની જાગીરના નિવાસીઓને પણ અંગ્રેજી દીવાની અને ફોજદારી શાસનને આધીન કર્યા અર્થાત્ નાનાસાહેબના હાથમાં સત્તા જેવું હવે કાંઈ પણ રહ્યું નહિ"*

એ પ્રમાણે ધર્મવર્તન કરવા છતાં અંગ્રેજો તરફથી જ્યારે પૂરો અન્યાય જ મળ્યો, ત્યારે નાનાના હૃદયમાં અગ્નિ કેમ ન ભડકે વારુ? અર્થાત્ તે કોઈ પણ રીતે અન્યાયનો બદલો લેવાને તલપી રહ્યો નાનાના હૃદયમાં વિષનું બીજ રોપાયું, અને તેને વૃક્ષના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં વિદેશી કંપનીના કેટલા મનુષ્યોના રક્તનું તે વૃક્ષના મૂળમાં સિંચન કરવામાં આવ્યું હતું, તે ઐતિહાસિક વિષયનો ઉલ્લેખ કરવો, એ જ આપણી નવલકથાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

જ્યારે ભારતવર્ષમાં નાનાસાહેબની સર્વ આશા નિષ્ફળ થઈ અને ભારતવર્ષીય ગવર્નમેન્ટે એટલે કે વિદેશી વેપારી કંપનીના પ્રતિનિધિએ કંપનીનો નફો વધારવાને ધોડોપંતની અરજી કાઢી નાખી, ત્યારે નાનાસાહેબે હવે ડેલહાઉસીની તરફ બિલકુલ નજર ન કરતાં બારોબાર વિલાયતની વેપારી કંપનીના ડિરેક્ટરોની સભા (બોર્ડ)માં વિનતિપત્ર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો બાજીરાવની હયાતીમાં પણ એક વાર એવી રીતે

---

* A Collection of Treaties, Vol III, P 10

અરજી મોકલવાનો વિચાર ગયો હતો. સુબેદાર રામચંદ્રપંતના નાના પુત્રે તે અપીલ ચલાવવાનો સર્વ ભાર પોતાપર લીધો; પરંતુ કમિશ્નરે તેને તેમ કરવાની ના પાડી. નાનાસાહેબે આ વખતે કમિશ્નરની વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેણે કંપનીના ડીરેક્ટરોની બોર્ડને અરજી મોકલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને કાંઈ પણ વિલંબ કર્યા વિના વિનતિ પત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું, પ્રચલિત નિયમ અનુસાર નાનાસાહેબે તે ભારતવર્ષીય ગવર્નમેન્ટ મારફતે ડિરેક્ટરસભા ઉપર મોકલી આપ્યું. નાનાસાહેબે એ અરજીમાં યુક્તિ અને સારગ્રાહિતાનો પરિચય આપી ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે, "કૈલાસવાસી પેશવાનો બહુસંખ્ય પરિવાર માત્ર બ્રિટિશ સરકારના જવાબ ઉપરજ આધાર રાખી રહ્યા છે. સ્થાનીય સરકારે તેમની સાથે જે વ્યવહાર કર્યો છે, તે માત્ર મિત્રભાવનાની જ હાનિ કરનારો નથી, કિન્તુ એક પ્રાચીન રાજવંશનો અધિકારીના અધિકારનો પણ વિરોધી છે. અરજદાર તેથી કેવળ સંધિના ઉપર આધાર રાખી આપના હાથેથી ન્યાય મેળવવાની આશાથી જ ઉપસ્થિત થયો નથી, પરંતુ બ્રિટિશ કંપનીએ મહારાષ્ટ્ર સામ્રાજ્યના છેલ્લા અધિપતિ પાસેથી જે કાંઈપણ ઉપકાર (સહાયતાનો ભાર) મેળવ્યો છે, તેના ઉપર (અંશતઃ) આધાર રાખીને આ અપીલ કરવાની હિંમત કરી છે." ત્યારપછી અરજદારે જણાવ્યું હતું કે, "પેશવાએ જ્યારે પોતાના ઉત્તરાધિકારીના પ્રતિનિધિસ્વરૂપ થઈને બ્રિટિશ કંપની પાસે પોતાનું રાજ્ય વેચ્યું છે, ત્યારે કંપની પેશવા અને તેના ઉત્તરાધિકારીને તેનું મૂલ્ય દેવાને બંધાયલી જ છે. વિધિબંધન જો એક તરફ સ્થાયી હોય તો બીજી તરફ પણ તેનું સ્થાયિત્વ સંપાદન વિધેય જ હોવું જોઈએ." ત્યાર પછી સંધિ પત્રોક્ત "પરિવાર" શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હતી. કંપનીએ સંધિપત્ર અનુસાર પેશવાનું રાજ્ય લઈ તેના અને તેના પરિવારના ભરણપોષણ માટે જે વર્ષાસન આપવાની કબુલાત આપી હતી તે "પરિવાર" શબ્દ વંશાનુક્રમિક ઉત્તરાધિકારીનો વાચક છે, એમ અરજદારે સ્પષ્ટરૂપે પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આવી રીતે કારણો બતાવ્યા પછી નાનાસાહેબે કેટલીક ઐતિહાસિક બાબતોને લક્ષ્યને લખ્યું હતું કે, "કંપનીએ બીજા રાજવંશીઓ પ્રમાણે પેશવાના પરિવારને પણ કેવી રીતે હલકા નીચા કર્યા છે, તે મનમાં આવતાં પોતે હતબુદ્ધિ થઈ જાય છે. માઇસોરના શાસનકર્તાએ કંપની તરફ અતિશય (વિશિષ્ટ) શત્રુભાવ દેખાડ્યો હતો અને જે માત્ર રાજાઓની સહાયતાથી તે ક્રૂર મનુ પરાજિત થયો હતો, તે સહાયકોમાં અરજદારનો પિતા પણ એક હતો. જ્યારે તલવારના જોરથી તે અધિપતિ પરાજિત થયો, ત્યારે કંપનીએ તેના વંશજો વિષે કાંઈ પણ જાતનો સંગ કે નઠારો વિચાર ન કરતાં,

તેમને સર્વને રહેવાની જગ્યા આપી હતી અને સર્વને સમાન ભાવે ભરણપોષણોપયોગી વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં હતાં કંપનીએ દિલ્લીના શહેનશાહ સાથે પણ તેવીજ રીતનો કિંબહુના તેથી પણ વધારે સહૃદયભાવાત્મક વ્યવહાર કર્યો હતો એ અધિપતિ પદચ્યુત થઈને કારાગૃહવાસી થયો હતો, તેને કંપનીએ બંધનમુક્ત કરીને માનચિન્હ આપવાની સાથે આવકના પ્રમાણમા વેતન આપવામા પણ ત્રુટિ કરી નહોતી શહેનશાહના વંશજો આજસુધી તે વૃત્તિ મેળવ્યા કરે છે પરંતુ આ અરજદારના વિષયમા આવી રીતે વૈષમ્યભાવ કેમ બનાવવામાં આવ્યો છે ? ખરૂ જો કે, પેશવાએ બહુ દિવસ સુધી બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ સાથે મૈત્રીમા બંધાયલા રહીને અને બંધુત્વસમયે અર્ધ કોટિ રૂપિયા રાજસ્વ આપીને આખરે કંપની સામે હથિયાર ઉપાડી પોતાના સિંહાસનને વિપદાપન્ન કર્યું હતુ પરંતુ જ્યારે તેણે બ્રિટિશ સેનાપતિના પ્રસ્તાવ અનુસાર તે નિર્દિષ્ટ નિયમથી આબદ્ધ થયો હતો, ત્યારે પોતાને અને પોતાના પરિવારને કંપનીની દયા ઉપર રાખી પોતાનું સર્વ રાજ્ય કંપનીના હાથમા સમર્પણ કર્યું હતુ અને કંપની જ્યારે તેના વંશાનુગત રાજ્યના અધિકારથી ધનનો લાભ મેળવી ઉચ્ચ અવસ્થામા આવી છે, ત્યારે કયા નિયમો અને વિધાનોને અનુસરીને રાજચિન્હોનું હરણ કરી તેમના વંશજનોને પેન્શનથી વંચિત કરવામા આવે છે ? પેશવાના વંશજોને સ્વત્વવિજિત માઇસોરના રાજા અને કારાગૃહવાસી મોગલના વંશજોથી કંપનીએ હલકા ગણ્યા, તે શાને આધારે ?" તે પછી નાનાસાહેબે બાજીરાવે પોતાને યથાવિધિ દત્તક લીધો હતો, એ વાત સાબીત કરી હતી તે એમ કે, "દત્તક પુત્ર પણ ઔરસ પુત્ર પ્રમાણે જ પિતાની સમસ્ત સંપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી થઈ શકે છે અને બ્રિટિશ સરકાર પણ તે દત્તક પુત્રના અધિકારની સત્યતા સ્વીકારવાને બંધાયલી છે" એ વિષયનું સારૂ સમર્થન કર્યું હતુ

ત્યારપછી નાનાસાહેબ બીજા એક વિષયના વિચારમા પ્રવૃત્ત થતો હતો બાજીરાવ પોતાને મળતા વર્ષાસનમાથી બચાવ કરીને એક મોટી મિલ્કત રાખી ગયો છે, તેથી તેના ઉત્તરાધિકારીને પેન્શન આપવુ નિરર્થક છે, એ વાંધાના સંબંધમાં નાનાસાહેબે ઘૃણાસહિત જણાવ્યું હતુ કે, "મરહુમ પેશવા આપના પેન્શનમાથી પોતાના પરિવારના ભરણપોષણ માટે મોટી મિલ્કત રાખી ગયા છે, એ વિષયને મનમા લાવવો તે વર્તમાન વિષયમા વિપક્ષીભૂત થઈ શકે નહિ બ્રિટિશ અધિકૃત ભારતની ઐતિહાસિક ઘટનાવલીમાથી તેનુ બીજુ એક ઉદાહરણ મળી શકે તેમ નથી બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટ સંધિ પ્રમાણે મરહુમ પેશવા અને

તેના પરિવારના ભરણપોષણ માટે વાર્ષિક આઠ લાખ (૮,૦૦,૦૦૦) રૂપિયા આપવાને કબૂલ થઈ છે પેશવાએ તે પૈસામાથી કેટલો ભાગ ખર્ચ્યો છે, તેના વિષયમા અનુસધાન કરવાનુ બ્રિટિશ સરકારને કાઈ પણ પ્રયોજન નથી તેમજ પેશવા પણ કોઈ નિર્દિષ્ટ નિયમથી બધાઈને તે વૃત્તિ[ધન]નો પ્રત્યેક ભગ્નાશ ખર્ચી નાખવાને બધાયલો નથી. અરજદાર હિમ્મતથી પૂછે છે કે, બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટના જે સર્વ વૃત્તિભોગી કર્મચારિઓ છે, તેમના પેન્શનના નાણા કેટલા પ્રમાણમા ખર્ચાય છે અને કેટલા પ્રમાણમા બચે છે, તે શું ગવર્નમેન્ટ તેમને પૂછી શકે છે? સધિથી બધાયલા મનુષ્યના પેન્શનના રૂપિયા વધારે પ્રમાણમા બચવા પામ્યા છે, એવું કારણ બતાવી તેના પુત્રનું પેન્શન બધ કરવુ, એ શુ યુક્તિસગત છે? જે એક ભારતવર્ષીય રાજ્યાધિપતિ, એક પ્રાચીન રાજવશીય, ગવર્નમેન્ટની દયા અને ન્યાયપરતાપરજ આધાર રાખી રહ્યો છે, તેને ગવર્નમેન્ટના કર્મચારી કરતા પણ ઓછો [હલકો] ગણવો, એ શું યોગ્ય કહેવાય કે? જો એ વિષયમા બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને કોઈ પણ જાતનો ભ્રમાત્મક સસ્કાર થયો હોય, તો અરજદાર તેને મટાડવા માટે વિશેષ સન્માનસહિત જણાવે છે કે, ઈ સ ૧૮૧૮ ના સધિ પ્રમાણે રૂપિયા આઠ [૮,૦૦,૦૦૦] લાખનુ વર્ષાસન કેવળ પેશવા અને તેના પરિવારના ભરણપોષણ માટે જ નક્કી કરવામાં આવ્યુ હતું ગવર્નમેન્ટ સારી રીતે જાણતી હતી કે, પેશવાની જે પ્રમાણમા થોડી આવક છે, તેથી તેના બહુસખ્ય પરિવારનું પોષણ થઈ નથી શકતુ અધિકન્તુ ભારતવર્ષીય રાજગણો કદાચિત્ ક્ષમતાશૂન્ય થાય, તોપણ તેમને માનસભ્રમનું રક્ષણ કરી ચાલવુ પડે છે જો એ બાબતનુ વિવેચન કરવામા આવે, તો તેથી ખુલ્લેખુલ્લું જણાશે કે, પેશવાએ જે વાર્ષિક ૩૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની જાગીર આપી દઈને માત્ર વાર્ષિક આઠ લાખની આવકમા જ સતોષ માન્યો હતો, તેથી તે કાઈ તેમાથી વધારે મોટી રકમ બચાવવા તો નહિ જ પામ્યો હોય પેશવાએ બહુ જ કરકસરથી જે કાઈ બચાવી કપનીના કાગળિયા ખરીદ્યા છે, તેથી તેના મૃત્યુસમયે વાર્ષિક ૮૦,૦૦૦ રૂપિયાની આવક થઈ છે. આવી રીતે પરિણામ દષ્ટિ અને કરકસરિયો (પરિમિત) વ્યય (ખર્ચ) એ જ તેના મહાપાપ સ્વરૂપ થયો છે (એ શુ તેણે પાપ કર્યું ગણાય?) એ જ પાપથી શુ તેનો પરિવારવર્ગ સધિનિર્દિષ્ટ વૃત્તિથી વચિત થશે?*

એવી લાબી અરજી મોકલીને તેનો જવાબ આવે તે પહેલા જ નાનાસાહેબે પોતાના હક્કનું સમર્થન કરવામાટે વિલાયતમા એક દૂતને

* Ms Records Comp Kaye's Sepoy-War, Vol I P. 104-108

મોકલ્યા હતો. એ દત્ત પુત્ર કાળમાના કોઈ મહાભારત અને પ્રાચીન રાષ્ટ્રીય સુએદારનો પુત્ર નહોતો, કિન્તુ તે એક સુશિક્ષિત, સુખી અને દીર્ઘકાય અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર મુસલમાન યુવક હતો, અને એનું નામ અઝીમુલ્લાખાન હતુ ઇ. સ. ૧૮૫૩ના વર્ષના ગ્રીષ્મકાળમાં તે ઇંગ્લંડ પહોંચ્યો.

નાનાસાહેબનું હૃદય કંપની સરકારના અંગ્રેજોના શબ્દછળ અને ધૂર્તતાથી વેર લેવાને ઉછાળા મારી રહ્યું હતું, આરંભ અનારંભના પ્રસંગનો લાભ લેવાની, બાજીરાવની કસરિયા નીતિથી બચેલી રકમને આગળ લાવી છટકી જવાની લોર્ડ ડેલહાઉસીની અને કંપનીની નીતિથી નાનાસાહેબને અતિ ગુસ્સો ઉપજ્યો હતો જાણે દત્તક પુત્ર તે પુત્ર જ નહિ તેમ બાજીરાવના રાજચિહ્ન અને માનને પણ હુબાડવાની નીતિએ તેલ રેડ્યું બાજીરાવ પેશવાના પુત્રને હિન્દુસ્થાનના લોકોની નજરમાં હાંસીપાત્ર બનાવવા જેવું કાર્ય ભયંકર પરિણામ લાવનાર થયું કંપનીના વહીવટદારો પૈસા બચાવવાની નીતિનો અર્થ કેવો થશે તે સમજતા જ નહિં આજે પેશવાના દત્તક પુત્રના હક્ક સ્વીકારવાની ના પાડી, કાલે એ કંપની લોકોના ખાનગી વ્યવહારમાં એ જ કાનુન લાગુ પાડે તો શું? લોકોને લાગ્યું કે આ તો લૂટવાનો માર્ગ છે છતાં પણ બ્રાહ્મણોની સાત્વિકતાને અનુસરીને વિલાયતથી પોતાની અરજીનો જવાબ આવે, ત્યારપછી જ કાંઈ કરવું, પહેલા નહિ, એવો નાનાસાહેબે નિશ્ચય કર્યો હતો. છતાં પણ વારંવાર તેના બળતા હૃદયમાંથી અગ્નિની પ્રબળ જવાળા તો નીકળ્યા જ કરતી હતી તે સમયમાં બીજા રાજ્યોમાં પણ કંપનીની નીતિરીતિથી ખળભળાટ ચાલી રહ્યો હતો અને નાનાસાહેબ તેમની સાથે કેટલાક ગુપ્ત સંદેશા ચલાવે જતો હતો આપણી વાર્તાના પ્રારંભમાં જે એક ગુપ્તપુરૂષને આત્મગત વેરસંભાષણ કરતો ભાગીરથીના તીરપર જોયો હતો, તે એ જ આપણી વાર્તાનો નાયક નાનાસાહેબ હતો અને તેણે પોતાના બોલવામાં એમ જણાવ્યું હતું કે, "હજી પણ મારો હક્ક મેળવવાને મેં છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેને ધ્યાનમાં લઈને જો મારો હક્ક મને આપશો, તો બચી જશો!" એ ઇશારો એ કંપનીના ડિરેક્ટરની સભામાં કરેલી અરજી વિશે જ હતો નાનાસાહેબ કપટી, ખૂની અને જુલમી નહોતો, પણ પોતાને મળેલા અન્યાયથી તે તેવો બની ગયો હતો કંપનીની ગડનાએ, પૈસાના લોભે તેને કપટી, ખૂની બનાવ્યો હતો હવે તેની જવાળાશાંતિનો સર્વ આધાર ડિરેક્ટરના "હ"કારદર્શક ઉત્તરપર અથવા પ્રબળ જવાળાનો આધાર "ન"કારદર્શક ઉત્તરપર અવલંબી રહ્યો હતો હિંદુસ્થાનની તે વેળાની રાજ્યસ્થિતિ એવી હતી કે, ઘણી જ અનુકૂળતાથી

તેણે દારૂગોળાથી સુરંગ તો ભરી જ રાખી હતી, હવે માત્ર જેવો જવાબ મળે, તેને અનુસરીને તેને દાગી દેવાની જ ખોટી હતી વૈરનું બીજ રોપાઈ ચૂક્યુ હતુ, અકુરો પણ થયાં હતાં

પ્રકરણ ૧૧ મું
નિરાશા અને ભડકો

બિડન નામના એક અગ્રેજની સહાયતાથી અજીમુલ્લા નાનાસાહેબના પક્ષનુ સમર્થન કરવામા પ્રવૃત્ત થયો, પણ તેમા તે વિજય મેળવી ન શકયો અજીમુલ્લાએ પોતાથી બનતા ઉદ્યોગ, કૌશલ્ય અને યત્નચેષ્ટા આદિ કર્યા, પણ તેમા તેને સફળતા મળી નહિ તે પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડયો અજીમુલ્લાના પ્રયત્ન પહેલા જ નાનાસાહેબને ડિરેકટરની સભાનો જવાબ મળી ચૂકયો હતો, અને તે જવાબ નીચે પ્રમાણે હતો

"અમે સંપૂર્ણ રૂપે (એક પણ મતની વિરૂદ્ધતા વિના) ગવર્નર જનરલના ઠરાવને અનુમોદન આપી જણાવીએ છિએ કે, બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ઉપર બાજીરાવના દત્તક પુત્ર કિંવા પોષ્ય વર્ગનો કોઈ પણ જાતનો દાવો નથી મરહૂમ પેશવા ૩૩ વર્ષ સુધી પેન્શન મેળવી જે કોઈ સંપત્તિ રાખી ગયા છે, તેથી જ તેમના પરિવાર અને પોષ્યવર્ગનું સારી રીતે ગુજરાન ચાલી શકશે"* જેઓએ આવી રીતે કઠોરતા બતાવી લોર્ડ ડેલહાઉસીની રાજનીતિને અનુમોદન આપ્યુ હતુ તેમના સન્મુખ જ બીજી વાર પણ નાનાસાહેબનુ નિવેદનપત્ર રજૂ થયું ડિરેકટરોએ એ નિવેદનપત્ર મળ્યા પછી સ્થાનીય (ભારતવર્ષીય) ગવર્નમેન્ટને લખી જણાવ્યુ કે, "અરજદારને જણાવવું કે, તેના પિતાની વૃત્તિ વંશાનુક્રમિક નથી, અને તેથી તેનાપર તેનો કાંઈપણ અધિકાર નથી" પહેલો ઠરાવ ઇ સ ૧૮૫૨ના મે મહિનાની ૧૯ મી તારીખે બહાર પડયો હતો અને બીજો જવાબ ત્યારપછી આવ્યો હતો નાનાસાહેબની યુક્તિકુશળતા, વિચારપ્રણાલી અને લેખનચાતુર્ય આદિનો ઇંગ્લંડની ડિરેકટરોની સભામાં કાંઈ પણ ઉપયોગ થયો નહિ નાનાની નમ્ર પ્રાર્થનાથી તે તે પૈસાના લોભી, કંપનીના ડીરેકટરોના પાષાણ હૃદયો પીગળી ન શકયાં સર્વત્ર નિરાશાની છાયા જ છવાઈ ગઈ

એવી રીતે નાનાસાહેબની સર્વ આશાઓ નિર્મૂળ થઈ ગઈ અને એવી રીતે બાજીરાવનો પરિવારવર્ગ બ્રિટિશ કંપનીના અનુગ્રહથી વંચિત થયો ! ! બાજીરાવ શુદ્ધ અંત કરણે જેની દયા ઉપર આધાર રાખી

* The Court of Directors to the Government of India Ms.

રહ્યાં હતો, વિશુદ્ધાત કરણે જેના હાથમાં પોતાનુ બહુમૂલ્ય (મોટી આવકનુ) રાજ્ય સમર્પિત કરી નિર્જન તીર્થવાસી થયો હતો અને જેનાપર તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તે જ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે સકુચિત હૃદયથી સવિનિર્દિષ્ટ બાજીરાવના વર્ષાસનને બધ કર્યું જે મનુષ્ય પાસેથી ૩૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની વાર્ષિક ઉત્પત્તિની ભૂસપત્તિ (રાજ્ય) મેળવી, તેને માટે વાર્ષિક આઠ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ વેપારી બ્રિટિશ કપનીને પાપસ્વરૂપ જણાયો! બ્રિટિશ કપની એ પાપના ભયથી સંકુચિત થઈ, નાનાસાહેબ કપનીને એ પાપમા પ્રવર્તિત કરવા ઉદ્યુક્ત થયો હતો, તેથી વિલાયતમા દૂત મોકલી તેનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું

નાનાસાહેબના મનમા હવે કોપનો અગ્નિ પૂર્ણ પ્રબળતાથી ભડક્યો તે સર્વથા વૈર લેવાને તલસી રહ્યો ઊઠતા, બેસતા, ખાતાં, પીતા અને ચાલતા ફરતાં તેમ જ નિદ્રામા પણ "વૈર! વૈર!" એવો જ તેના હૃદયમાં પ્રત્યાઘાત થયા કરતો હતો.

બીજી તરફ અજીમુલ્લાખાન વિલાયતમા વિફલમનોરથ થતા પોતાની અભિલાષા પ્રમાણે ભોગસુખમા આસક્ત થયો તેના દેહસૌન્દર્ય અને વેષપારિપાટ્ય ઇત્યાદિએ તેના માટે એવા સુખના દ્વાર ખુલ્લા કરી દીધા અજીમુલ્લા પરિચ્છન્ન વેશે અને પરિચ્છન્ન ભાવે વિલાયતની મુખ્ય મુખ્ય વિલાસ–મડળીમા ગમન–આગમન કરવા લાગ્યો તેના સદાના હાસ્યવદન, મિલનસાર સ્વભાવ અને ગહનમહિમાથી સર્વ તેની તરફ ખેચાવા લાગ્યા. ઇંગ્લૅંડના મહિલા મડળમા અનુગ્રહને પણ તે પાત્ર થયો અર્થાત્ સ્ત્રીઓ પણ તેના આકર્ષણથી બચવા પામી નહિ તેમના વિશેષ અનુરાગથી અજીમુલ્લાની દેહ–લક્ષ્મી અધિકતર ગૌરવાન્વિત થતી ગઈ. ઇંગ્લૅંડમા અજીમુલ્લાનુ જ્યારે આવુ સૌભાગ્ય હતુ, જ્યારે વિલાયતી વનિતા સમાજના પ્રેમભાવથી અજીમુલ્લાના ગૌરવની આવી રીતે વૃદ્ધિ થતી હતી, ત્યારે બીજો એક પુરૂષ પદભ્રષ્ટ સતારાના રાજાના દૂત તરીકે બ્રિટિશ રાજધાનીમા રહેતો હતો તે જાતે મરાઠા હતો અને તેનું નામ રગ આપાજી હતુ રગ આપાજી દૂત મડળનો એક આદર્શ સ્થાનીય પુરૂષ હતો એના જેવા કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ, સ્થિરબુદ્ધિ અને સ્થિરપ્રતિજ્ઞ દૂતો સર્વદા મળી નથી શકતા તે ઘણી જ ખતથી ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને અધ્યવસાયવડે સતારા રાજ્યના હક્કનુ સમર્થન કરવામા ઉદ્યુક્ત થયો હતો ઈ સ ૧૮૫૩ માં અજીમુલ્લા અને રગ આપાજી બન્ને કાર્યસિદ્ધિમા નિરૂત્સાહ, હતાશ થયા અને ઉભય અકૃતાર્થ થતા પરસ્પર એકતાસૂત્રથી બધાયા ધર્મ, જાતિ, અને વ્યવહારની વિરૂદ્ધતા એ પ્રેમમા કાંઈ પણ ન્યૂનતા કરી શકી નહિ એક જ પ્રકારના સકલ્પ અને એક જ પ્રકારની અકૃત કાર્યતાએ એ બન્નેને તે દૂરના દેશમા

અનિષ્ટ સંબંધથી બાંધ્યા એ લેકોએ પરસ્પર શો વાર્તાલાપ કર્યો છે અને શી કૃતિ આદરી છે? તે વિષયનું ઇતિહાસમાં કાંઈ પણ વિવરણ મળી નથી શકતું. એ વિષયમાં ઇંગ્લંડના ઐતિહાસિકો કેવળ નિ:શબ્દ જ રહ્યા છે ગમે તેમ હો, પણ પાછળથી મરાઠો અને મુસલ્માન પરસ્પર જૂદા થઈ જૂદે જૂદે રસ્તે દોરાયા. મરાઠો પોતાની કર્ત્તવ્યનિષ્ઠા અને સ્થિર બુદ્ધિના બળથી ઈંગ્લંડવાસી લોકોના હૃદયમાં એવો અનુરાગ ઉપજાવી શક્યો કે, મુકર્દમો માંડી જેને વિરક્ત કર્યા હતા તેણે જ તેનું સર્વ ઋણ વાળી આપ્યું. આવી રીતે રંગઆપાજી પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યથી વિલાયતના લોકોના હૃદયનું આકર્ષણ કરી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ખર્ચે પાછો મુંબઈ આવ્યો.*

નાનાસાહેબનું કાર્ય તો સફળ ન થયું અને વિલાયતમાં ઘણા જ વિલાસસુખ મળતાં હતાં તેથી અજીમુલ્લાએ ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ રંગબાપાજીનો તેને એવો ઉપદેશ હતો કે, "આવી રીતે પરદેશમાં વ્યભિચારમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહેવામાં આબરૂ નથી સ્વદેશાભિમાન છોડવું અને પોતાની નીચતાનો પરદેશીઓને પરિચય આપવો, એ શું એક મુસલમાનને, એક પુરુષને ઉચિત છે?" એ ઉપદેશનું તેના હૃદયમાં જોઈએ તેવું પરિણામ થયું અને તે વિલાયત છોડવાને તત્પર થયો. પણ સીધો હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો નહિ, યૂરોપની શોભા જોવાની ઇચ્છાથી તે રશિયામાં ચાલ્યો ગયો

તે સમયે ક્રિમિયામાં રશિયનો અને અગ્રેજો વચ્ચે મહાન્ યુદ્ધ ચાલતું હતું. અજીમુલ્લાના હૃદયમાં તે ઘટનાથી એક નવીન કલ્પના ઉદ્ભૂત થઈ અને તે તેણે નાનાને સમજાવી નાનાસાહેબ પોતાને થએલા અપમાનથી એવો તો ગાંડાતૂર બની ગયો હતો કે, તેણે સમસ્ત ભારતવર્ષને એકત્રી કરવાનો હૃદયમાં નિશ્ચય કર્યો. તેણે જોયું કે, "મારી પાસે પૈસાનો કાંઈ અભાવ નથી, મારી પાસે જેટલું ધન છે, તેના બળથી આર્યાવર્ત્તને હસ્તગત કરવું, એ તો એક સહજ કાર્ય છે" એથી હવે તે સૈન્ય એકત્ર કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. એ તો આગળ જ જણાવી દેવામાં આવ્યું છે કે નાનાસાહેબ બાલ્યાવસ્થાથી જ યુદ્ધનો શોકીન હતો તેથી દેશદેશના શૂરવીર યોદ્ધાઓ તેની પાસે આવી તેને પોતાનું બળકૌશલ્ય બતાવતા હતા નાનાસાહેબ તેમના એ કૌશલ્યથી

* રંગબાપાજી ઇ સ ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બર માસમાં હિન્દુસ્તાનમાં પાછો આવ્યો હતો. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ તેને ૨,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા રોકડા તેના માર્ગ વ્યયના આપી અહીં મોકલ્યો હતો. Kaye's Sepoy-War, Vol I. P. 110 note

મુગ્ધ બનીને ભાવિ લાભના આશયથી તેમને બ્રહ્માવર્તમાં વિના કરે રહેવાની અનુમતિ આપીને વધારામાં દર મહિને ચાર રૂપિયા પુરસ્કાર તરીકે આપતો હતો. એવી રીતે લગભગ ૫૦૦ મનુષ્યો તેના આશ્રય તળે બ્રહ્માવર્તમાં વસવા લાગ્યા. પરંતુ તેણે વિચાર્યું કે, "અસંખ્ય સેના-સમન્વિત અંગ્રેજો સામે એ પાંચસો માણસો કેવી રીતે લઢી શકશે?" માટે તેવા કોઈ અવસરની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો બાજીરાવનો પોષ્ય પુત્ર નાનાસાહેબ પળે પળે અને શ્વાસે શ્વાસે "ભારતવર્ષમાં, આ પરદેશીઓના પાદપ્રહારથી દલિત ભારતભૂમિમાં રત્નમંડિત આર્યસિંહાસનની પુનઃસ્થાપના કેવી રીતે કરી શકાય અને શત્રુઓનો સંહાર કેમ થાય?" એ જ વિચાર કર્યા કરતો હતો. શાંતિ તો સદાને માટે તેના હૃદયમાંથી કંપનીના દ્રવ્યલોભી કારભારીઓને લીધે પલાયન કરી ગઈ હતી કારણ કે, નાનાના હૃદયમાં દિનરાત બળતા વૈરવન્હિથી બળીને રક્ષારૂપ થવાનો તેને પણ ભય થએલો હતો અને તેથી તેણે દૂર થવાનું જ વધારે સારૂં હતું. હાલ તો મનુષ્યને જીવતા જ ચિતાસમાન બાળનારી ચિંતા-નારીએ જ નાનાસાહેબના હૃદયમાં પોતાની છાવણી નાખી હતી અને અન્યાય તથા વૈર એ યોધયુગ્મના સમરની સર્વ તૈયારીઓ થતી જોવામાં આવતી હતી. અસ્તુ

પ્રકરણ ૧૨ મું

સરિતાતટવાસિની

સન્ધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો અને લગભગ પાંચ વાગ્યાનો શુમાર થએલો હતો. ગ્રીષ્મકાળ હોવાથી પ્રવાસીજનો બપોરના બે ત્રણ વાગ્યા પછી જ પ્રવાસનો પ્રારંભ કરતા હતા અને તેમાં પણ કર્ણપુર આદિ પ્રદેશમાં સૂર્યની ઉષ્ણતા વિશેષ પ્રખર હોવાથી પ્રવાસ કાર્ય બહુધા સાંઝે જ થતું હતું. પહેલા પ્રકરણમાં જણાવેલા કર્ણપુરથી દશ માઇલ પર આવેલા સરિતાતટપર બે પેહેલવાની દેખાવના યોદ્ધાઓ વિશ્રાંતિ લેતા ધીમેથી વાતચીત કરતા બેઠા હતા. તેમના ઘોડાઓ દૂરના એક વૃક્ષ તળે બાંધેલા હતા. એટલામાં સામા તીરપરથી સતારનો મંજુલ સ્વર તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. એથી તેમાંનો એક યોદ્ધો "સિતાર કોણ વગાડે છે?" તે જોવાને પેલે તીરે ગયો. ત્યાંની વનશોભા ઘણી જ સુંદર હતી અને જાઇની વેલીના કુંજમાં એક યોગિની પોતાના સિતારને વગાડતી બેઠી હતી. એ સ્ત્રી ઘણી જ ભવ્ય અને સ્વરૂપવતી હતી. તેનો લંબ કેશકલાપ કમરથી પણ નીચો ઝુલતો હતો અને એક લાંબા ભગવા ઝબ્બાથી તેણે પોતાના શરીરને આચ્છાદિત કરેલું હતું

તેના ગુલાબી ગાલોમાં તારુણ્યની છટાનો પ્રત્યક્ષ ભાસ થતો હતો તે સાંઝના પાંચ વાગ્યાનો શુમાર છતાં ભૈરવીની ચીજ ગાતી હતી, તેથી "તે ગાનકળાની પૂરી સમઝદાર અને અમુક રાગિનીને પસંદ કરનારી હોવી જોઇએ," એવો ત્યાં જનારા યોદ્ધાનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો તેના શરીરનો રંગ કેતકી પુષ્પ સમાન હતો તે યોદ્ધો એ તરુણ યોગિનીને જોતાં જ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો, અને ઘડીભર તે પોતાની ચિન્તાને કોરે મૂકી તેના મુખને જ એક ધ્યાનથી જોવા લાગ્યો

પોતાના સાથીને આવવામાં વિલંબ થયો, તેથી બીજો યોદ્ધો પણ ધીરેથી સામા તીરપ્રાન્તપ્રતિ ગયો અને પોતાના સહચારીને આશ્ચર્યમાં દિગ્મૂઢ ઉભેલો જોઇને ચુપકીથી એક વિશાળ વૃક્ષની આડમાં છૂપીને ઉભો રહ્યો કારણ કે, પોતાનો મિત્ર ઘણો જ વિચારશીલ અને દીર્ઘ-દૃષ્ટિ હોવાથી વિનાકારણે તો તે નહિ જ રોકાયો હોય, એવો તેનો પૂર્ણ નિશ્ચય હતો. સંધ્યાનો સમય હોવા છતાં પણ તે સુંદરી વનવા-સિની ગાનકળામાં ઘણી જ કુશળ હોવાથી ભૈરવીના આલાપથી સંધ્યાને પ્રભાતના રૂપમાં લાવી હોયની! એવો ભ્રમ થતો હતો અર્થાત્ તે ઉષા-કાળ છે અથવા પ્રભાતનો સમય છે,-એવો ભાસ થતો હતો. પ્રથમ યોદ્ધો જેવી રીતે તે સરિતાતટવાસિનીના ગાનમાં લુબ્ધ થયો હતો, તેવી જ દશા તેના સાથીની પણ થએલી હતી અમુક કાર્ય માટે ઘણું જ જલ્દી ઘેર પહોચવું હતું, તેનું પણ તેમને ભાન રહ્યું નહિ પોતાના દેહનું જ્ઞાન પણ તેઓ ભૂલી ગયા એ સર્વ તે યોગિનીના સ્વરૂપસૌન્દર્ય અને સતારવાદનકૌશલ્યનો જ પ્રભાવ!! માત્ર એ બે મનુષ્યો જ નહિ, કિન્તુ મયૂર અને હરિણ આદિ વનપશુઓ પણ તેના ગાનશ્રવણમાં લીન થઈ ગયેલા હતા તેથી તે શ્રોતાજનોનો એવો જ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, "એ સુંદરી તે સાક્ષાત્ સરસ્વતી જ હોવી જોઇએ" અને "મનુષ્ય રૂપ ધારીને કેવળ ક્રીડા કરવાના હેતુથી જ આવેલી હોવી જોઇએ."

લગભગ અડધો કલાક એવી સ્થિતિ રહ્યા પછી સતાર વગાડ-નારી યોગિનીની દૃષ્ટિ એકદમ તે પ્રથમ યોદ્ધાપર પડી, અને તેણે સતાર નીચે રાખી દીધો, ગાયન બંધ કર્યું, તે સલજ્જ થઇને અધોમુખા થઈ ગઈ એવો પ્રકાર જોઇને તે યોદ્ધાએ તેને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે, "હે વનદેવિ, આમ મૌન્ય કેમ થયાં? મને નિરખતા જ આપ સ્તબ્ધ થઈ જાઓ, એવી મારી યોગ્યતા નથી હું એક બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ છું અને ગાનકળાનો ભોગી છુ, તેથી આનંદના ઉપભોગમાં પ્રત્યવાય કરવો, એ મને ગમતું નથી"

"જેની ભૂમિમાં શાંતિથી બેસીને હું મારા સતારને માન આપી શકું છું, તે પવિત્ર ભૂમિના સ્વામી આપ નાનાસાહેબ પેશવા છો,

એ હુ સારી રીતે જાણું છું, અને તેથી માન માટે જ મારે તનુવાદન બંધ કરવુ પડ્યું છે મહારાજ, આવે સમયે ગાન સાંભળવા કરતાં રાજકીય કાર્યોમાં ધ્યાન રાખવુ એ આપના જેવા શૂરવીરોને વધારે ઉચિત છે અને હુ આજે આપને એક ઘણા જ મહત્વના સમાચાર આપવાની છું," યોગિનીએ એક બીજા જ વિષયને પ્રકટાવીને ગભીરતાથી ઉત્તર દીધું

એક સંસારત્યાગિની યોગિનીના મુખના આવા વચનો સાંભળી નાનાસાહેબ ઘણો જ આશ્ચર્યમા પડી ગયો અને ઉત્સુકતાથી પૂછવા લાગ્યો કે, "એવી તે શી ખબર આપ આપવાના છો, કે જેમા મારો લાભ સમાયલો હોય ? કૃપા કરીને ઉત્કંઠામા ન રાખતા તે વાર્તા મને સત્વર જણાવો "

"દિલ્હીમા મોટો બળવો જાગી ચૂક્યો છે અને બળવાખોરોએ ત્રીસ યુરોપિયનોને ઠાર કરેલા છે લશ્કરના સઘળા સિપાહીઓએ દિલ્હીના બાદશાહના શાહજાદાને તખ્તનશીન કરીને પોતે સ્થાપિત કરેલા રાજ્યનો અધિકાર આસપાસના પ્રાંતોમા પણ ચાલૂ કરી દીધો છે અને હવે બળવાખોરો રાજ્ય સ્થાપનાની વ્યવસ્થામા ગુંચાયલા છે. એથી તેઓ હાલમા દિલ્હી છોડીને બહાર જાય, એમ દેખાતુ નથી એટલું જ નહિ પણ ત્યા જ પોતાના સામાન ઇત્યાદિની અને દારૂગોળાની સારી ગોઠવણ કરીને દિલ્હીને જ પોતાનુ રક્ષણસ્થાન નિયત કરવાનો તેમનો રંગ જોવામા આવે છે આજ સુધીમાં લૂટ વગેરે કરીને લગભગ પચ્ચાસ લાખ રૂપિયા તેમણે મેળવ્યા છે, એવી અટકળ કરવામા આવે છે. એ બળવાના સબધમા દિલ્હીના બાદશાહનું એમ કહેવુ છે કે, "બડવાળાઓ પાસે તેનો કાંઈ પણ ઉપાય ચાલી નથી શકતો અને તેથી જ તેને લાચારીએ બળવાખોરોની મરજીને તાબે થવુ પડ્યુ છે, અને તેઓ જેમ કહે તેમ વર્તવાની ફરજ માથે આવી પડી છે," યોગિનીએ મહત્વના સમાચાર સભળાવતા કહ્યું

ઈ સ ૧૮૫૭ ના મે માસની ૨૦ મી તારીખે સવારમા કોઈ જરૂરના કામ માટે નાનાસાહેબ કાનપૂરની છાવણીમા ગયો હતો અને ત્યાંથી સાંઝે પાછો ફરતા અચાનક આ સમાચાર તેના સાંભળવામા આવ્યા હતા એ સમાચાર સાંભળી નાનો ઘણા જ ઊંડા વિચારમા પડી ગયો અને આર્જવતાથી તે અરણ્યનિવાસિનીને પૂછવા લાગ્યો કે,–

"આપના વેશ ઉપરથી આપ દુનિયાને તર્ક કરી બેઠેલાં ફકીરણી હો, એમ જણાય છે પરંતુ આવા યૌવનના વસંતકાળમાં સંસારને ત્યાગવાની અને તે ત્યાગવા છતા પણ રાજ્યના પ્રપંચોની માહિતી

મેળવવાની આપની કૃતિથી મને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. આપનો એમાં શો હેતુ, શો મનોભાવ હોવો જોઇએ, તે હું જાણી નથી શકતો. કૃપા કરીને જણાવશો કે, આપનું મૂળ નિવાસસ્થાન ક્યાં છે અને આપનું શુભ નામાભિધાન શું છે?"

યોગિની ક્ષણેક વિચારમાં પડી ગઈ અને ત્યારપછી ગંભીર મુખમુદ્રાથી કહેવા લાગી કે, "કેટલાંક એવાં દૈવી કારણો આવી પડ્યાં કે, જેથી મને સંસારત્યાગિની યોગિની બની જવાનો વિચાર સૂઝી આવ્યો, અને તે હું અમલમાં પણ લાવી. સાહેબ, હું ક્યાં રહું છું અને મારું નામ શું છે, તે હાલ મારાથી જાહેર કરી શકાય તેમ નથી. હાલ તો આપે મને સરિતાતટવાસિની યોગિનીના નામે જ ઓળખવી તેમ જ હૃદયમાં નિશ્ચય રાખવો કે, હું આપની સદા ખયરખાહ છું, અને હમ્મેશ આપના ભલામાં જ ભાગ લેતી રહીશ. મને આજથી તમારે પોતાની એક મિત્ર સ્ત્રી તરીકે માનવી કિંવા પુત્રી જાણવી. મારો આપનામાં પિતા સમાન ભાવ છે"

"આ મેળાએ હું તને પુત્રી કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય માનું છું અસ્તુ કારણવશાત્ પોતાનો ભેદ ન ખોલી શકાતો હોય તો કાંઈ નહિ, પણ અહીં આવા નિર્જન વનમાં રહેવા કરતાં અહીંથી માત્ર બે માઇલના અન્તરપર આવેલી મારી જાગીરમાં પોતાનો નિવાસ કરીને તું રહે તો શું ખોટું છે? હું મારી કન્યા પ્રમાણે જ તારી શુશ્રૂષા કરીશ," ઉદાર નાનાસાહેબે ઘણા જ ઉદાર ભાવથી તે યોગિનીને આમન્ત્રણ આપ્યું

"કદાચિત્ આપના મનમાં એવી શંકા હશે કે, હું અબળા છું તેથી મારાપર કોઈ બળાત્કાર કરશે, તો મારી આબરૂ અને શીલતાનો નાશ થશે. પણ તેમ નથી અબળા જો દૃઢ વિચારવાળી હોય તો તે અત્યંત સબળા મનાય છે એ સઘળી વાતોનો વિચાર કરીને જ હું વનમાં આવી વસી છું. આપની જાગીરમાં રહેવાથી હું જે કાર્ય કરવા ધાર્યું છું તે બની શકે તેમ નથી, માટે હાલ તો હું અહીં મારી પર્ણકુટીમાં જ રહીશ, પણ અણીને વખતે પ્રસંગ આવ્યો કે, તરત સ્વામીની સેવામાં આવી હાજર થઈશ માટે આપ સુખેથી પધારો અને પોતાના પરોપકારી, સ્વદેશહિતના પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત થાઓ," યોગિનીએ એવો શંકાવિનાશક જવાબ આપીને નાનાના હૃદયને શાંત કર્યું

"બહુ સારૂં. જેવી યોગેશ્વરીની ઇચ્છા, પણ હું વારંવાર અહીં આવતો રહીશ અને જોઇએ તે વસ્તુ પહોંચાડતો રહીશ ત્યારે હવે છે મને જવાની રજા?" નાનાએ જવાની રજા માગતાં કહ્યું.

"ના, આપના અહીં વારંવાર આવવાની પણ કશી આવશ્યકતા નથી કારણ કે, હું અહીં આજે છું, માટે કાલે હોવાની જ એનો

નિશ્ચય નથી પણ જરૂર હશે, તો પોતે જ આવીને મળીશ,' યોગિનીએ ઉત્તર આપ્યું.

માનની દૃષ્ટિથી તે યોગિનીને નિહાળીને નાનો ત્યાથી ચાલતો થયો. તેને ત્યાથી નીકળેલો જોઇને તેનો સાથી પણ બીજી તરફથી વળીને પોતાના પૂર્વ સ્થળે જઈ ઉભો. ઘોડાપર સ્વાર થઇને બને વીરો પોતાની જાગીર બ્રહ્માવર્ત પ્રતિ પ્રયાણ કરી ગયા

તરત જ તે યોગિનીએ સતારને છેડયો અને પોતાના તિલોત્તમા સમાન કંઠમાંથી નીકળતા ગાનના આલાપથી વાતાવરણને મયૂરના કલાપ સમાન બનાવી દીધું. એ ગાનનો ધ્વનિ તે ઉભય વીરોને પણ કેટલેક દૂર જતા સુધી સંભળાતો રહ્યો.

રાત્રે લગભગ દશ વાગ્યાને શુમારે એક હબશી જુવાન તે યોગિની પાસે આવી પ્રહોચ્યો અને ધીમેથી તેના કાનમા કાંઇક વાત કહી. તે ધ્યાનથી સાંભળીને તેને તેણે જવાની આજ્ઞા આપી, અને તરત જ પોતે પણ સતારમા નીચેની બે પંક્તિઓ વારંવાર ગાતી ધીમે પગલે ત્યાંથી વનવૃક્ષરાજીના અન્તર્ભાગમાં ચાલતીથઇ તેપંક્તિઓ આ પ્રમાણે –

"માલિકકી મિહેરબાની જો હોવે ગુલામપર,
તો ક્યો ગુલામ ચુસ્ત ન હો અપને કામપર ?" –

ચન્દ્રનો મેઘરાશિમાલોપ થવાથી જેવી રીતે પૃથ્વીતલપર અંધકારનો વિસ્તાર પ્રસરી જાય છે, તેવી રીતે એ ગાતી યોગિનીના અરણ્યના મધ્ય ભાગમા ગમનથી સરિતાના તટપ્રાન્તમા શૂનકાર પ્રસરી રહ્યું માત્ર દીન જળપ્રવાહનો કળકળ ધ્વનિ અને ક્વચિત્ વનપશુઓનો ભીષણ ધ્વનિ, એમના વિના બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થતો નહોતો સર્વત્ર શાંતિ, શાંતિ અને શાંતિનુ જ સામ્રાજ્ય પ્રસરેલુ હતુ પરંતુ હાય, દુર્ભાગી ભારતવર્ષ, તારી પવિત્રભૂમિમા અને તારા પ્રાચીન સંતાનોના હૃદયમા એ શાંતિનો શતાંશ પણ નથી! શાંત પુરૂષ પ્રસવિની ભારતજનનીના શાંત સંતાનોની પ્રકૃતિ પણ આજે અશાંતિપ્રધાન બની ગઇ છે! પરિણામ શું આવશે, તે તો પરમાત્મા જાણે યથાર્થ ઘટનાનુ દિગ્દર્શન કરાવવુ એ આપણો ધર્મ છે એ અશાંતિ શાની છે અને શા હેતુથી તેની ઉત્પત્તિ થએલી છે, તેનુ હવે આપણે શોધન કરવુ જોઇએ કે હવે આપણે તે જ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થઇશુ

પ્રકરણ ૧૩ મું

સ્વધર્મ રક્ષણના યુદ્ધનો પ્રારંભ

નાનાસાહેબ ઘણી જ ઉતાવળે બ્રહ્માવર્તમા આવી પહોંચ્યો અને ખરી હકીકત મળે તેવા હેતુથી પત્ર લખવાની તૈયારીમા હતો, એટલામા દિલ્લીમાં વસતા પોતાના પરમ મિત્ર અમૃતસિંહનું પત્ર લઇને એક જાસૂસ સાં ઉતાવળે આવી લાગ્યો તે પત્રમા નીચે પ્રમાણેના સમાચાર જોવામા આવ્યા

"૭ ૧૬ રવિવારને દિવસે કેવેલરી ઘોડેસ્વારોમાના સુમારે ૮૫ સ્વારોને ચરબીવાળા કારતૂશના (ધર્મ) સબધમા મીરટમા કેદની શિક્ષા થઇ અને તેથી આખી પલટન ઉશ્કેરાઈ ગઈ તેમણે સ્વધર્મ માટે સામા પડીને તે કેદીઓને બધનમુક્ત કર્યા અને ટોપીવાળા તથા દેશી મળીને લગભગ ૩૦૦ મનુષ્યોને ઠાર કરીને બળવાખોરો દિલ્લીમાં આવ્યા તેથી મી૦ ફ્રેજર ઇત્યાદિ સાહેબ લોકો પોતાની સાથે કેટલાક સ્વારોને લઇને સ્વધર્માગ્રહીઓથી લડવા નીકળ્યો; પરતુ તેમનો જય ન થયો, ઉલટા ધર્મપ્રેમીઓ જ વધારે બળવાન્ થતા તેમણે યુરોપિયોને સ્વર્ગનો માર્ગ બતાવી દીધો અને લશ્કરની છાવણી તરફ વળીને ત્યાંની બધી ઇમારતોને આગ લગાડી દીધી છાવણીમાની દુકાનોને લૂટીને ત્યાની વસતીને વેરાન કરી નાખી અને શાહી મહેલમા દાખલ થઈ બાદશાહને તેમણે એવી પ્રાર્થના કરી કે, "બાદશાહનો જેટલો દારૂગોળો તૈયાર હોય. તેટલો તેમણે તેમને આપવો અને તેઓ શાહના તખ્તનું મહત્ત્વ વધારવાને તથા શાહનશાહનુ રક્ષણ કરવાને દિલોજાનથી તૈયાર છે" એમ કહીને બાદશાહ પાસે યુદ્ધસામગ્રી હતી, ને તેમણે સહજમા મેળવી બદલામા બાદશાહે એવી માગણી કરી કે, "મારા પુત્રને તમારે બાદશાહ બનાવવો" તે માગણી માન્ય કરીને સ્વતત્રતાના પક્ષપાતી અગ્રેજ સરકારના દારૂખાના(મેગેઝીન)પર હલ્લો કરવાને ધસી ગયા ત્યા પણ સેકડો ટોપીવાળાની કતલ થઈ, સદેશાના તારો તોડી નાખવામા આવ્યા સારાશ કે, જેટલા છૂપાઇ રહ્યા છે, તેટલા જ ગોરાઓ હાલ તરત બચવા પામ્યા છે. બાકીના તો બધા રામશરણ થઈ ચૂક્યા છે અને મીર નવ્વાબને શહેરના બદોબસ્ત માટે નવીન થએલા બાદશાહે કોટવાલ નીમ્યો છે જ્યા ત્યા એટલી બધી ધામધૂમ અને ગડબડ મચી રહી છે કે, કોઇને પણ પોતાની માલમત્તા અને જીવનદોરીનો વિશ્વાસ રહ્યો નથી વૃદ્ધ બાદશાહ ગામબહાર છાવણી નાખીને રહ્યો છે, જાગીરદારોને કપની સરકારનો ભય હોવાથી તેઓ હજી સુધી સ્વતત્રતાપક્ષીઓની સાથે શામિલ નથી થયા, પરતુ જો તેમનુ જોર વધારે થશે તો તેઓ

પણ નિર્ભયતાથી તેમા ભાગીદાર થશે, એવો ખુલ્લો રંગ જણાય છે. છુપાયલા અને ભરાયલા અંગ્રેજોને ઉપરાઉપરી શોધીશોધીને મારી નાંખવાનો સ્વધર્માગ્રહીઓનો સપાટો ચાલૂ જ છે. બાદશાહ પોતે ઘોડે-સ્વાર થઈને લોકોમા સ્વસ્થતા રાખવાના હેતુથી વારંવાર માર્ગમા ફરતો રહે છે, અને "દુકાનદારોએ ખુશીથી પોતાની દુકાનો ઉઘાડીને ભય-વિના પોતાનો વ્યાપાર ચલાવ્યા કરવો," એવુ બધાને તે ધૈર્ય અને આશ્વાસન દીધા કરે છે પરંતુ જ્યા ત્યા લડાઈની જ ગડબડ મચી રહેલી હોવાથી બાદશાહના હુકમને પણ માન આપવાની કોઈની પણ હિંમત ચાલતી નથી. એટલુ જ નહિ, પણ વિરુદ્ધ પક્ષે સેંકડો માણસો પોતાની દુકાનો અને માલમત્તાને લાજ પડતી મેલીને જીવ બચાવવા માટે અહીંથી નાસી પણ જાય છે વધારે શુ કહેવુ ? નાદિરશાહી જેવી કારકીર્દીનો પ્રારંભ થતા જ ૫૦ વર્ષની વ્યવસ્થા, ન્યાય અને સુધારણાનો એક પ્રહર-માજ સર્વથા નાશ થઈ ગયો છે આટલુ છતા પણ કાંઈ બધા જ માણસો અંગ્રેજોના વિરુદ્ધમા છે, એમ નથી, કિન્તુ ઈશ્વર–ઇચ્છા સામે ઉપાય નથી, એમ જાણીને જ કેટલાક લોકો પરમેશ્વરપર વિશ્વાસ રાખી દિવસો વીતાડે છે"

એ પ્રમાણે એ સમયે બીજાં પણ કેટલાંક સ્થળેથી સ્વતંત્રતાની અને સ્વહક્ક અને સ્વત્વ પ્રતિપાદનની લડાઇના વિશેષ સમાચાર આવી પહોચ્યા અને તેથી નાનાસાહેબનુ હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યુ. તેને એમ ભાસ્યુ કે, "પેશવાની ગાદીની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે આ સંધિ ઘણો જ ઉત્તમ છે માટે હવે કાનપૂરની છાવણી-માના સિપાહીઓ સાથે લડાઈ કરવાની સલ્લાહ કરવી જોઇએ. તેમ જ જેમનાના એવા ફિતૂરી ખ્યાલો ભરાયલા હોય, તેવા લોકોને આશ્રય આપીને જલદીજ મારા પોતાના કરી લેવા જોઇએ વળી હું કહુ તે વેળાએ અલ્લાહાબાદ અને કાનપૂરની છાવણીમાના ગોરા લોકોની કત્લ થાય, એ વિશેની સઘળી વ્યવસ્થા પણ સત્વરજ કરી નાખવી જોઇએ" એવા એવા અનેક વિચારોના સમુદ્રમા નાનાસાહેબ ડૂબતો નીકળતો હતો, તેવામા તેનો બંધુ બાળાસાહેબ કાંઇ ગૃહસંબંધી કાર્ય માટે ત્યા અચાનક આવી ચડ્યો તેને જોઈને એ સઘળી બીના નાનો તેને કહેવા જતો હતો એટલામાં બાળાસાહેબ બોલ્યો કે, "કાનપૂરની છાવણીમાં કાંઇક ગડબડ થયા સંબંધી બાતમી મને આજે સવારમા મળી છે આપ ત્યા ગયા હતા, તેથી આપને તો કાંઇક વિશેષ માહિતી હશે"

"બાતમી અને સમાચારો તો ઘણા જ લાભકારક છે, પણ હવે ઉપાયોની યોજના કેવી રીતે કરવી, એ નથી સૂઝતુ દિલ્લીમાથી તો

ગોરાઓના લોહી વડે ઉપરથી નાખ્યું છે, અને ત્યાં બાદશાહી અધિકારનો સાર પણ મરી ચૂક્યો છે. ત્રણ ગોરા પલટનોની ટોળી સામા પડી સાહેબોને મારીને છાવણીમાંથી નાઠા એવા ખબર પણ સાંભળ્યા અને તે સર્વથા સત્ય છે. જુઓ આ પત્ર અમૃતસિંહ તરફથી આવ્યું છે," એમ કહીને નાનાસાહેબે તે પત્ર બાળાસાહેબને વાંચવા આપ્યું અને પાછો પોતાના મનોભાવોને વ્યક્ત કરવામાં મશગુલ થયો: "કાનપૂર અને અલ્લાહાબાદના લોકોથી બીવાનું તો કશું પણ કારણ નથી. કારણકે આ મહિનાના આરંભમાં મળેલા સમાચાર પ્રમાણે તો આપણે નિઃસંશય એટલું જાણી શક્યા છીએ કે, કલકત્તાથી તે આગ્રા સુધીમાં એટલે ચારસોથી પાંચસો કોસના વિસ્તારમાં માત્ર બે જ ગોરી પલટનો રાખવામાં આવેલી છે અને બાકી પલટનો મળીએ તો ચીની એક પલટન અને તેંતાળીસમી તથા સત્તરમી નેટિવ ઇન્ફન્ટ્રી (દેશી પાયદળ) ઉપરાંત કલકત્તામાંના બધા સિપાહીઓની ૨,૦૦૦ની સંખ્યા અને ચોવીસમી પલટનના કેટલાક સિપાહીઓ મળીને કલકત્તાની આસપાસ જ ૪,૦૦૦ માણસો છે; ઉપરાંત બરહાનપૂરમાના આવેલા જમાદાર જયસિંહની ૬૩ મી પલટન, દીનાપૂરમાંની સાતમી, આઠમી અને ચાળીસમી એ પ્રમાણે ત્રણ પલટનો અને વળી એક આખો રિસાલો, અને કાશીમાં સાડત્રીસમી તથા લુધિયાણા પ્રાન્તમાં શિખ પલટન છે. તે પણ કાળા લોકોની જ છે. અલ્લાહાબાદમાં એક છઠ્ઠી અને મિરઝાપૂરમાં પંચાવનમી તેમજ કાનપૂરની છાવણીમાંની ત્રણ ત્રણ પલટનો, બીજા નંબરના સ્વારોનો રિસાલો, પ્રથમ અને ત્રેપનમી કાળી પલટન મળી એકંદર રીતે જોતાં સહજ ચૌદથી પંદર હજાર માણસો આપણા પક્ષમાના છે અને એટલા મોટા સમૂહની સામે થવાને ગોરા લોકોની સંખ્યા માત્ર બે હજાર અને ઘણું થયું તો અઢી હજારથી વધારે નીકળવાની નથી. ત્યારે હવે આપણી ધારણા સફળ થવામાં શો પ્રત્યવાય છે? એ બધા લોકોનાં મન કાર્તુસને લીધે અંગ્રેજોથી વિરુદ્ધ થઇ ગયાં છે, અને તે વિશે હવે કિંચિન્માત્ર પણ સંશય રહ્યો નથી. વળી દત્તકવિધાનની હજારો વર્ષની હિંદુઓની જુની પદ્ધતિની વિરુદ્ધ જઈ દેશી રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિરીતિએ દેશી રાજાઓને પણ કંપનીના વિરોધી બનાવ્યા છે. એઓએ ધર્મમાં હાથ ઘાલવાની ભયંકર ભૂલ કરી છે અને તે આપણું ભલું કરવા માટે છે. આમાં મારી ધારણા કાંઇ પણ ખોટી છે, બાળાસાહેબ?" નાનાએ બધો હિસાબ ગણાવીને પ્રશ્ન કર્યો.

"પણ ઉતાવળે કામ કરવા કરતાં વસંતસિંહની સલાહ પહેલી લેવી જોઇએ કારણકે, આપના કથન પ્રમાણે બધા જનો જો અંગ્રેજો

વિરૂદ્ધ ઉભા થાય, તોપણ મુંબઇ, મદ્રાસ, ચીન, જપાન આદિ પ્રદેશોમાંથી તેમની કુમક ઝટ આવી પહોંચશે અને તે વેળાએ કૂતરાને મોતે મરવું, તેના કરતાં પ્રથમથી જ પૂરો વિચાર કરીને ત્યાર પછી જ આવા રાજ્યપરિવર્તનના કાર્યમાં મથવું, એવો મારો મનોભાવ છે. પરંતુ એ વાતને પણ જવા દ્યો. માત્ર વસંતસિંહની તો સલ્લાહ લ્યો કારણકે, તે આપણા એક ઉત્તમ ક્ષત્રિય કુળના કુલીન અને વિશ્વાસુ સેવક છે અને સ્વામિનિષ્ઠ તથા સ્વદેશાભિમાની તેના જેવા બીજા મળવા ઘણા જ દુર્લભ છે." બાળાસાહેબે વિચાર કરીને યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો

"તમે ખરૂ કહો છો આવા એક પૂર્ણશૌર્ય સ્વદેશાભિમાનના કાર્યમા વસંતસિંહ જેવા શૂરવીર નરની સલ્લાહ લેવી સર્વથા ઉચિત છે કોપના આવેશમાં હુ તો તે ભૂલી જ ગયો. અસ્તુ આપણે એને હમણા જ બોલાવીએ છિએ," એમ કહીને તેણે પોતાના અનુચરને વસંતસિંહને તેના ગૃહેથી બોલાવવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ થોડા જ સમયમા અનુચરે આવીને કહ્યુ કે, "વસંતસિંહ શિકાર કરવાને ચાલ્યા ગયા છે, તે ઠેઠ સાંજે આવવાના છે, અને આવે તેવા જ અહીં મોકલવાનું હુ તેમની માતાજીને કહી આવેલો છુ" એવી બીજી થોડીક વાતચીત કરીને એ વિશેની સલ્લાહમસ્લતનુ કાર્ય બીજા દિવસપર મુલતવી રાખી બાળાસાહેબ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો, અને નાનાસાહેબ વિચારસાગરમા ગોથા ખાતો ત્યાનો ત્યા જ બેસી રહ્યો થોડી વાર પછી તે પણ ઉઠીને બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું
વિરોધનાં કારણો

"ઇરાનને કિયા કે ન તો શાહે રૂસને,
અંગ્રેજકો તબાહ કિયા કારતૂસને"

પૂર્વે કયાય કાંઇ પણ હીલચાલ ન છતા એકાએક આવો પ્રચંડ વિરોધ કેમ ઉઠવા પામ્યો હશે અને તેના શા કારણો હશે? એવો પ્રશ્ન ઘણીક વાર કેટલાકોના મનમા આવ્યા કરે છે પરંતુ તેનુ સમર્પક ઉત્તર બહુધા મળી નથી શકતુ, કારણ કે, તે ઉત્તર કઠિન છે માત્ર મોઢાના ગમેતેવા ગપાટાથી એવા પ્રશ્નકર્તાઓના મનનુ સમાધાન કરી નથી શકાતું એવા પ્રશ્નોના નિરાકરણસમયે ઇતિહાસ અને દીર્ઘ વિચારની સહાયતા લીધા વિના ઉત્તરસિદ્ધિ થવા નથી પામતી બેવરિજ સાહેબે અંગ્રેજી ભાષામા હિંદુસ્તાનનો એક મહાન ઇતિહાસ લખેલો છે, અને તેમા એક સ્થળે તે સ્પષ્ટતાથી એમ કહે છે કે, "અંગ્રેજ સરકારનો અધિ-

કાર હિંદુસ્તાનના લોકોને પહેલા પણ સારો નથી લાગ્યો, અને હવે પછી પણ તે ઉત્તમ ભાસશે, એવી આશા રાખવી પણ વ્યર્થ છે " એનાં કારણોનો અમે અહીં ઉલ્લેખ કરવા નથી ઇચ્છતા, પરંતુ સત્તાવનમાં પ્રબળ વિરોધ સૈન્યમા, રાજાઓમા અને અમીરઉમરાવોમા થવાનો જે અનેક કારણો ઉત્પન્ન થયા હતાં, તેમાંનુ એ પણ એક મુખ્ય છે હવે આપણે સૈન્યના વિરોધના વિશેષ કારણોનુ વિવેચન કરીશુ અમીર-ઉમરાવોનો વિરોધ થવાનુ કારણ એ હતુ કે, કંપની સરકારે રાજા-ઓના રક્ષણનુ કાર્ય સ્વીકારી, તેમની હકુમતમા વસ્તા અમીરો, ભાયાતો વિગેરેને રાજાઓના અને તેમના દિવાનોના શિકાર બનાવ્યા હતા વળી એ દેશી રાજાઓની હકુમતમાના લોકોને પણ દાદ ન મળે પોતાના રાજા તરફથી કે ન મળે કંપનીના આડતિયાઓ તરફથી અને જો કોઈ તોફાન કરે તો કંપનીનુ સૈન્ય રાજાઓને મદદ કરે તે કારણે લોકોને કંપનીની સર્વોપરિ સત્તા અપ્રિય થઈ હતી ત્રીજુ, લોર્ડ ડેલ-હાઉસીએ હિન્દુસ્તાનના પુષ્કળ રાજ્યોને ખાલસા કર્યાં, એ રાજવંશી-ઓના વિરોધનુ મુખ્ય કારણ હતુ, એમ કેટલાકોનુ કહેવુ છે, પણ તે સર્વથા સત્ય નથી એમા કેટલોક સત્યાંશ છે ખરો સર જોન લોરેન્સનુ કહેવુ એમ છે કે, "સૈન્યના વિરોધનુ ખરૂં કારણ તે માત્ર સિપાહીઓનુ વિસ્તૃત અજ્ઞાન જ છે, બીજુ કંઈ નહિ "

રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે સિપાહીઓનો ધિક્કાર, એ જ આ વિરોધનુ મુખ્ય કારણ છે પરંતુ એ કારણ અચાનક ઉદ્ભવીને તેણે સ્વતંત્રતાની અને ધર્મની અને સ્વત્વ પ્રતિપાદનની લડાઇનુ રૂપ લીધુ હતુ, એમ સર્વથા કોઇએ પણ સમજવુ નહિ કારણ કે, એના કારણોના બીજની ઉત્પત્તિ ઘણા દિવસ પહેલાની થઈ ચૂકી હતી, અને તેના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ પણ કંપની સરકારને થઈ ચૂકી હતી એ બીજના અંકુરો જે જે વખતે કંપની સરકારની નજરે આવતા ગયા, તેમ તેમ તત્કાળ તેમને કંપનીના કોઈ કોઈ સમજુ અધિકારીએ તોડી નાખ્યા હતા; એ વાત જો કે ખરી છે, તો પણ તે બીજનુ સમૂળ ઉત્પાટન તેનાથી કરી ન શકાયુ કંપનીના અધિકારીઓની સ્થિરતા ન હતી કારણ કે, તેમ થવુ સર્વથા અશક્ય હતુ. ઇ સ ૧૮૨૪ ના વર્ષમાં બ્રહ્મદેશની પહેલી ચઢાઇ થઇ, તે વેળાએ સિપાહીઓને ત્યા મોકલવાનો હુકમ કરવામા આવ્યો અને તેથી બંગાળા પ્રાંતના સિપાહીઓમા ઘણી જ ચળવળ થવા માંડી. પરદેશી કંપની સરકાર માટે બીજા દેશોના લોકો સાથે લડવા જવાને અને તેમને હિન્દીઓના શત્રુ બનાવાને કંપનીના હિન્દના સૈનિકો ખુશી ન હતા તેઓ પૂછતા કે, એમા આપણે સંબંધ શો?

આ મતે કેટલાક નોકરીઓ છોડી દીધી અને કેટલાક નોકરીમા રહ્યા છતા, તેમણે બ્રહ્મદેશ જવાની સાફ "ના" પાડી. એ વખતે જેમતેમ કરીને સરકારે ચલાવી લીધું ત્યારપછી ઇ સ ૧૮૫૦ મા જ્યારે સર ચાર્લ્સ નેપિયર સાહેબ મુખ્ય સેનાપતિના પદપર હતા ત્યારે બંગાલી સિપાહીઓએ એવી તકરાર ઊઠાવી હતી કે, "અમે અમારા મુલકથી દૂર પંજાબમા નોકરી કરિયે છિયે, માટે અમારા પગાર વધારવા જોઇએ" પરંતુ સરકારે એ પ્રાર્થના માન્ય ન કરી અને તેથી બંગાળાના સીપાહીઓનાં વિરોધની ઘણીજ સંભાવના દેખાડવા માડી તે સાહેબ તે પ્રસંગ વિશે એક સ્થળે લખે છે કે, "તે સમયે કઠિન ઉપાયો યોજીને ઊછળેલા સિપાહીઓની મે સારી વ્યવસ્થા કરી, તે સારૂ થયુ, નહિ તો તેથી હિંદુસ્તાનમાના અંગ્રેજી રાજ્યને ખરેખર ઘણો જ મોટો ધક્કો લાગ્યો હોત" બંગાલાના સૈન્યમા મુખ્યત બે જાતિના લોકો હતા. બ્રાહ્મણ અને રાજપૂત, અને તેમનુ બીજી જાતિના સિપાઓપર ઘણું જ સારૂ વજન પડતુ હતુ. તેઓ એમ જ સમજતા હતા કે, "અંગ્રેજ લોકોનું રાજ્ય માત્ર અમારા બળથી જ ચાલી રહ્યુ છે તેથી તેમનું કલ્યાણ કે અકલ્યાણ સર્વ અમારા જ હાથમા છે, અને તેથી અમે ચાહિયે તે સરકાર પાસે કરાવી શકિયે છે" પગાર વધારવાની વિનતી સરકાર ધ્યાનમા નહોતી લેતી, તેથી ૧૩ મી કાળી પાયદલ પલટનના કેટલાક લોકો એક વાર એમ પણ બોલી ચૂકયા હતા કે, "ત્રણ ચાર બીજી પલટનોને અમારી સાથે મળવા દ્યો, અને જુઓ કે અમે શુ કરિયે છિયે તે" એ ધમકીને ઉડાડી દેવાના હેતુથી અને "તમારા વિના અમને ચાલી શકે તેમ છે," એમ દેખાડવાની મતલબથી જે એક પલટનને અમુક કારણથી દૂર કરવામાં આવી હતી, તેને ગોરખાઓને નોકરી રાખીને સર ચાર્લ્સ નેપિયરે પાછી ભરી નાખી. પરંતુ એ કૃત્ય સરકારને ગમ્યુ નહિ તેમ સિપાહીઓની દુર્બુદ્ધિને દૂર કરવાનુ કામ બોરબે પડયુ. સિપાહીઓની એ ખોડને લોર્ડ ડેલહાઉસી જાણી ચૂક્યો હતો, અને તેણે એક વેળા ઉદ્ગાર કાઢયા હતા કે, "હમણાં હમણા એ સિપાહીઓને વધારે પગાર મળતો હોવાથી, એમનુ માથુ ચસ્કી ગયુ છે સરકારે પોતે જ તેમને માથે ચડાવેલા છે, અને તેથી જ તેમને આવા ચાળા સૂઝયા કરે છે. પહેલા આવા વચનો કદાપિ તેમના મોઢામાથી નીકળ્યા નહોતા" તેમ જ જ્યારે લોર્ડ ડેલહાઉસી પોતાનું કાર્યપદ છોડીને વિલાયત જવા નીકળ્યો, ત્યારે પણ એક મોટી સભામા તે બોલ્યો હતો કે, "ખુલ્લા શત્રુથી લડવુ સારૂં, તેથી વધારે હાનિનો સંભવ નથી હોતો. પણ જે લોકો પ્રમાની અને વિશ્વાસમાં ગણાતા હોય, અને અંત સમી

જેમનો કપટનું જ્ઞાન થઈ ન શકે, તેમના હાથે જે ઘોર કર્મો થાય, તેની કલ્પના પણ કરી નથી શકાતી. એવા વિરોધીઓનો તેમનો અધિકારી જ પ્રથમ બળિદાન થાય છે.” એવી રીતે ભવિષ્યના ભયનું પૂર્ણ દિગ્દર્શન થએલું છતા તેના નિવારણના ઉપાયપ્રતિ કોઈએ લક્ષ ન આપ્યું, એ કેટલી મોટી ભૂલ ? હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર શાંતિ છે, તેથી સૈન્યની વધારે આવશ્યકતા નથી, એવા વિચારથી સરકારે કેટલીક પલટનો ઓછી પણ કરી નાખી હતી, પરંતુ ધારવા કરતાં પરિણામ બીજું જ આવ્યું.

“લોકોમાં ધર્માદિ કારણોથી જેટલો મતભેદ વિશેષ, તેટલો તેમનામાં પરસ્પર સંપ થવાનો સંભવ ઓછો. અને બંગાલના સૈન્યમાં મુખ્ય બે ધર્મની જાતિઓ હતી હિન્દુ અને મુસલમાન, અને તેઓ તો પ્રત્યેક વિષયમાં પરસ્પર વિરોધ ધરાવનારા, એટલે તેમનો કોઈ કાળે પણ સંપ થવાનો નથી,” એમ સમજીને સરકાર સર્વથા તેમના માટે નિશ્ચિંતજ રહેલી હતી તેમજ તેમની એકત્રતાથી એક મોટો બળવો જાગશે, એવો કોઈને સ્વપ્નમા પણ વિચાર નહોતો પરંતુ પરમેશ્વરની લીલાનો પાર નથી. ધર્મદૃષ્ટિએ બન્નેની એકતા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે સર્વ યોગો એકદમ બની આવ્યા અને એકાએક બળવાનો ભડકો જાગી ઉઠ્યો એ પ્રસંગ આ પ્રમાણે –

ઇ. સ. ૧૮૫૭ના આરંભમાં સરકારે બંગાલાના સિપાહીઓને નવી જાતની નીકળેલી બંદૂકો આપી અને તેમા ઉપયોગી થાય, એવા થોડાક કારતૂસો બનાવવાનું કારખાનું કલકત્તાથી ચાર પાંચ ગાઉપર આવેલા દમદમ નામના લશ્કરી છાવણીના ગામમા ઉભું કરવામાં આવ્યું. કારતૂસો કેમ બનાવે છે અને તેમાં કાંઈ વાંધો લેવા જેવા પદાર્થો પડે છે, ઇત્યાદિનો પહેલાં તો કોઈને પણ સંશય આવ્યો નહિ. સર્વ કાર્ય નિર્વિઘ્ને ચાલ્યું જતું હતું પરંતુ એક દિવસે એક એવો ચમત્કારિક બનાવ બન્યો કે, તે કાને પડતા જ હિન્દુ અને મુસલ્માનોના હૃદયમા તેથી એકસરખો ખળભળાટ જાગી ઉઠ્યો, અને પરસ્પર વિરોધી બન્ને જાતો સંપથી ખભાથી ખભા મિલાવીને ટોપીવાળાની સરકાર વિરુદ્ધ લડવાને કમર કસીને તૈયાર થઈ.

તે વાત એમ થઇ કે, ગરમીના દિવસમાં કોઇ એક બ્રાહ્મણ સ્નાન-સંધ્યા કરીને હાથમાં પાણીનો ઘડો લઇને પોતાના રહેઠાણ તરફ જતો હતો, તેને તે કારતૂસ બનાવવાના કારખાનાનો એક અંત્યજ જાતિનો ઢેડ મળ્યો. મધ્યાહ્નના તાપને લીધે ઢેડ તૃષાથી અકળાતો હતો એટલે તેણે તે બ્રાહ્મણ પાસેથી પાણી પીવરાવવાની માગણી કરી, ત્યારે તે બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું કે, “તને પાણી પીવરાવ તો મારો ઘડો અભડાય.

થી હું તેમ નથી કરી શકતો ' એવો જવાબ સાંભળીને તે ઢેઢ કહેવા લાગ્યો કે, "તમે લોકો જાતજાત અને ધરમ-ધરમ કરીને પોકાર કર્યા કરો છો અને અમારાથી અભડાઈ જાઓ છો, પણ હવે જે કારતૂસો તૈયાર થાય છે, તેને ગાય અને ડુક્કરની ચરબી લગાડવામા આવે છે તે કારતૂસો તમારા સૈનિકોએ દાંતથી તોડવી પડશે અને તે વેળાએ અમે પણ જોઈશું કે તમારી જાત કેટલી વાર ટકે છે તે ?" કાળસ્વરૂપ ઢેડની બ્રાહ્મણ સામે એ બોલચાલ થતાં ત્યાં કેટલાક લોકો એકઠા થઈ ગયા અને સઘળે એ વાત સાંભળી. તે બ્રાહ્મણ પણ લશ્કરી સિપાહી જ હતો તેણે અને બીજા લોકોએ એ બીના આખા ગામમા ફેલાવી દીધી ગાયની ચરબીનું નામ સાંભળતા જ હિન્દુઓના અંગપર રોમાંચ ઉભાં થયા, અને ડુક્કરની ચરબીનું નામ કાને આવતાંજ મુસલ્માનો પોતાના દેહભાનને ખોઈ બેઠા એક દર ઉભય જાતિના લોકોના હ્રદયમા એ જ વાત ઠસી ગઈ કે, "ટોપી-વાળાની સરકાર હવે દેશ લેતા લેતા અમારા ધર્મનો પણ નાશ કરવા ઇચ્છે છે, અને તે આપણને આવી ગુપ્ત રીતે જુલમથી ધર્મભ્રષ્ટ કરી ઇસાઈ બનાવે, એ કોઈ સારૂ ન કહેવાય ધર્મ માટે પ્રાણ જાય તોપણ લડવુ તો ખરૂ જ." એ પ્રમાણે ધર્મના આવેગે દૃઢતાથી ઉભયના અંત કરણમા સંચાર કર્યો, અને સીપાહીઓના વિરોધનો એ જ આરંભ ! સિપાહીઓના માથામા જે ખોટા વિચારો ભરાઈ ગયા હતા, તેને કાઢવાનો કેટલાક અમલદારોએ ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ સર્વ વ્યર્થ ! ભડકો જાગ્યો તે જાગ્યો જ ! નાનાસાહેબને પોતાનો હેતુ પાર પાડવાની આ અચિન્ત્ય તક હાથ લાગી ગઈ. અમૂલ્ય પ્રસંગ તેને મળી આવ્યો, અને તેનો તેણે ઉપયોગ પણ કર્યો. એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષને કે તેના કુટુંબને વિરોધી બનાવવુ અને પોતાનો જેના પર આધાર છે તેમના જ ધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રકરણોમા પ્રમાદ રાખવો, એજ ૧૮૫૭-૫૮ના પ્રચંડ જ્વાળામુખીનું મૂળ છે

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત

—:o:—

દ્વિતીય ખંડ

જ્વાળા

પ્રકરણ ૧ લું

હલ્લો

દિલ્લી તરફ જવા માટે સૈન્યની એક વીશપચ્ચીશ મનુષ્યોની નાની ટુકડી કાનપૂર પાસેના એક અરણ્યમાથી ચાલી જતી હતી સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય હતો અને વૃક્ષોની છાયા જ્યાંત્યાં પથરાયલી જોવામાં આવતી હતી ગ્રીષ્મઋતુમા પર્વતના પાષાણો તપી જવાથી તેની ઉષ્ણતા ચતુર્દિશાએ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે તેથી દ્વિપ્રહરના સમયે વિશ્રાંતિ લઈને સંધ્યાસમયે પ્રવાસીજનો પ્રવાસમા આગળ વધવાનું વધારે પસંદ કરે છે. ટુંકમાં ગ્રીષ્મઋતુનો સધ્યાકાળ પ્રવાસીજનોને અત્યંત સુખાવહ હોય છે જેમ જેમ રાત્રિનો અંધકાર વિસ્તારને પ્રાપ્ત થતો ગયો, તેમ તેમ તે સૈનિકોનો આનંદ પણ વધતો ગયો બન્ને બાજૂએ ઉચ્ચ અને વિશાળ વૃક્ષરાજી શોભી રહી હતી અને તેમના મધ્યમાંથી માર્ગ ગએલો હતો. વિશ્વમાં નિશાનો નિવાસ થતા જ સ્વચ્છ નભોમડળમા ચંદ્રિકાનો શુભ્ર પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો અને વૃક્ષોની પ્રતિચ્છાયાથી વ્યાપ્ત ભૂમિભાગમા જ અધકારનો આભાસ દેખાવા લાગ્યો એટલે કે અન્ય સર્વ સ્થળે પ્રકાશનો પ્રભાવ જ દૃગ્ગોચર થતો હતો

એ લશ્કરી ટુકડીના આગળના ભાગમાં ચાર કહારો (ભોઈઓ) એક મ્યાનાને પોતાના સ્કંધભાગપર ઉપાડીને ચાલતા જોવામા આવતા હતા મ્યાનાના દ્વાર બધ કરેલા હતા દિવસના સૂર્યતાપની પ્રખરતાથી વિહ્વળ થએલા કહારો જરા સધ્યાકાલિન વાયુની મન્દશીત લહરીનો આસ્વાદ લેતા ધીમેધીમે ચાલતા હતા, અને એક જાતનું પોતાનું ધડપૂછડા વગરનુ સગીત પણ મોઢેથી લલકારતા જતા હતા. પાછળ ધીમેધીમે ચાલ્યા જતા સિપાહીઓ પણ ગપ્પા મારતા જતા હતા તે શાત અને નિર્જન વનપ્રદેશમાં તેમના સભાષણનો પ્રત્યાઘાત થતા એક પ્રકારનો નવીન ધ્વનિ ક્વચિત્ કર્ણગોચર થતો હતો

ત્રણચાર કોશ એવી રીતે ચાલી ગયા પછી માર્ગ જરાક સંકુચિત, સાકડો થયો, વૃક્ષની પક્તિઓ એટલી તો અરોઅડ આવેલી હતી કે, બે માણસો પણ મોટી મુશ્કેલીથી એકસાથે ચાલી શકે ગમે તેમ કરીને મ્યાનાને એ સંકુચિત માર્ગમાથી તેમણે બહાર તો કાઢયો. પણ આથી મ્યાનો જેવો બહાર નીકળ્યો કે, સામેથી આવતી એક દૃષ્ટિ-

ચારણ ધ ટોળીએ તે કહારોને અટકાવ્યા અને મ્યાનાને આગળ વધવા ન દીધો એ શસ્ત્રધારી જનસમૂહને જોતાં જ કહારોની હિંમત તો હવામાં જ ઊડી ગઈ જો ત્યાંથી નાસવાનો ઉપાય હોત, તો તો તેઓ ક્યારનાએ ગરજતી કરી ગયા હોત, પણ તેમ ન હોવાથી નિરુપાય બનીમૌનધારી ઊભા રહ્યા અને પોતાના બચાવ માટે તે શસ્ત્રધારીઓના ચરણમાં વારવાર મસ્તક નમાવવા લાગ્યા

પરંતુ તે શસ્ત્રધારી શૂરવીરોએ તેમની પ્રાર્થના પ્રતિ કિંચિન્માત્ર પણ લક્ષ ન આપ્યું પહેલાં તો કહારોના ઝાંધાવરનો મ્યાનો તેમણે પોતાના કબજામાં લઈ લીધો અને ત્યારપછી કહ્યું કે, "જો ચુપચાપ અહીંથી ચાલ્યા જશો તો તો બચશો, અને નહિ તો મફતમાં જીવથી માર્યા જશો" એ તકરાર ચાલતી હતી એટલામાં તો પાછળ રહેલા સિપાહીઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેથી કહારોને પાછળ સરકવાની વેંત જેટલી પણ જગ્યા રહી નહિ, તોપણ જેમતેમ કરીને તેઓ ઝાડીની ઓથમાં ભરાઈ ગયા "કોઈ હલ્લો થએલો છે," એવી કલ્પના થતાં જ તે સૈનિકો ઉતાવળથી આગળ આવ્યા અને એક સિપાહી તો ઘણાજ જોરથી તે હલ્લો કરનારાઓપર ધસી ગયો, પરંતુ તે કાંઈ પણ કરી શકે તે પહેલાં તો સામેના એક યોદ્ધાએ તેની છાતીમાં ભાલો ભોંકી દીધો અને કહ્યું કે, "ખબરદાર, એક ડગલું પણ આગળ વધ્યો કે મુઓ જ જાણજે અમારા યોદ્ધાઓની સંખ્યા એટલી તો મોટી છે કે, તમો સઘળાને એક ક્ષણમાં જ ચાચડની પેઠે ચોળી નાખીશું. તમે જ્યાં છો ત્યાં જ જરા શ્વાસ લઇને ઊભા રહેશો તો કાંઈ હરકત નથી અને અમે તમને જીવતા જવા દઇશું"

"અમારો મ્યાનો ક્યાં છે?" એવો એક સૈનિકે પ્રશ્ન કર્યો તેનો તેને એવો જવાબ મળ્યો કે, "તમારો મ્યાનો અને તે મ્યાનામાં એકલી ખૂબસૂરત ઓરત અમારા તાબામાં છે અમે ભટકતા લોકો છિયે અને અમારી સ્થિતિ પ્રમાણે અમે તેનું યોગ્ય આદરાતિથ્ય કરીશું તમારે તેની ચિન્તા કરવી નહિ"

પાછો બીજા સૈનિકે પ્રશ્ન કર્યો કે, "એ આદરાતિથ્ય કરનાર મુખ્ય મનુષ્ય કોણ છે, અને તેનું નામ શું છે, તે તો કહો" એનો તેને જવાબ અપાયો કે, "તે મુખ્ય મનુષ્ય કોણ છે અને તેનું નામ શું છે, એ તો અલ્લાહ જાણે'

બીજાએ કહ્યું કે, "ભગવાન્ જાણે!" વળી વધારામાં તેમણે જણાવ્યું કે, "તે મનુષ્ય ગમે તે હોય, તોપણ એ હસીન ઔરતને કોઈ પણ જાતની આફત તો નહિ જ પડે. તમે તમારા માલેકને જઇને જણાવો કે, તમારી મિલ્કત ભટકતા ગાડીઓના તાબામાં છે, એટલે બસ"

આવા ભેદરકારીભરેલા જવાબો સાંભળી તે રાજપૂત અને મરાઠા સૈનિકોનું હૃદય ક્રોધથી ઊભરાઈ ગયું અને શુભાશુભ પરિણામનો વિચાર ન કરતા તેઓ પોતાની તલવારોને મ્યાનમાંથી કાઢીને તે લુટારાઓના ટોળા ઉપર તૂટી પડ્યા. સાહસે તે એ જ ! !

હલ્લો કરનારાઓની સંખ્યા ૨૦૦ થી ઉપર હતી અને મ્યાનાના સરક્ષકો માત્ર વીસ પચ્ચીસ હતા, તેથી એમને જય મળે, એ તો અશક્ય જ હતું. છતાં પણ તે વીસ મનુષ્યોએ સામા પક્ષના લગભગ પચ્ચાસથી સાઠ માણસોને સ્વર્ગને માર્ગે ચઢાવી દીધા અને સ્વામીની સેવામા એકનિષ્ઠ રહી અંતે પોતે પણ પોતાની નિમકહલાલીના સારા ફળો ભોગવવાને તે પરમાત્માની સભામા રવાના થઈ ગયા એ ઝપાઝપીમાથી માત્ર તેનાની ટુકડીનો સરદાર અને ત્રણ ચાર બીજા સિપાહી બચવા પામ્યા, ને હવે વિજયની આશાને વધ્યાપુત્ર સમાન સમજીને પોતાના સ્વામીને એ સમાચાર આપવાને લાગી ચુપચાપ ચાલ્યા ગયા. કહાગેને કોઇએ છેડ્યા નહિ

અહીં જે વેળાએ યુદ્ધપ્રસગ ચાલતો હતો, તે વેળાએ તે હલ્લો કરનારાઓમાના કેટલાક માણસો તે મ્યાનાને એક દૂરના પ્રદેશમા ઊંચકી ગયા મ્યાનામાં બેઠેલી રમણીએ પોતાને છોડી દેવા માટે તેમને ઘણાએ વિનવ્યા, પણ સર્વ નિષ્ફળ. જ્યારે જ્યારે તે રમણી, "ભાઇઓ, મારા જેવી એક નિરાધાર અબળાને લઇ જવાથી તમને શો લાભ થવાનો છે ? જોઇએ તો મારા શરીરપરનુ આ બધુ ઘરેણું ઊતારી લ્યો, પણ મને જવા દો," એવી પ્રાર્થના કરતી હતી, ત્યારે ત્યારે તે નિર્દય લુટારા તરફથી એવો જ જવાબ આપવામા આવતો હતો કે, "મૌન્ય ધારીને બેસી રહો અને અમે જે કરિયે તે જોયા કરો; નહિ તો તત્કાળ તમારૂં માથુ ધડથી જૂદુ કરી નાખવામાં આવશે" આવા ઉત્તરો સાભળીને તે બિચારી સ્તબ્ધ થઈ જતી હતી અંતે મરજી કે નામરજી છતા પણ તે સુંદરીને તેમના હુકમને તાબે થવુ પડ્યુ અને તે તેમની કેદી બની ચૂકી. હવે ભવિષ્યમા તેના પ્રારબ્ધમાં શું થવાનુ છે, તે તો પરમાત્મા જાણે

લુટારાના હાથમાથી છૂટીને ભાગેલા એ રમણીના રક્ષકોએ શીઘ્ર બ્રહ્માવર્તમા આવી, એ સમાચાર વસતસિંહને આપ્યા, અને તેથી વસંતસિંહ ઘણો જ નિરાશ થઈ ગયો. તેણે તત્કાળ પાચસો માણસોનુ એક બળવાન્ સૈન્ય તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી અને તે રમણીની શોધ માટે જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

વસંતસિંહને જેને માટે નિરાશા થઈ, એ રમણી કોણ હશે ? અને તેને હરી જનાર તે લુટારા અથવા બાહારવટિયાઓ કોણ હોવા

જોઇએ?" એવા પ્રશ્નો વાચકોના મનમાં ઉદ્‌ભવે, એ સ્વાભાવિક છે અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ થવું જ જોઇએ. પ્રિય વાચક, ધૈર્ય ધર, એ શંકાનું નિરસન પણ યોગ્ય સ્થળે પોતાની મેળે જ થઈ જશે. હાલ તો ચાલો આપણે જોઇએ કે, સ્વધર્મનિમિત્તપ્રાણાર્પણની ધામધૂમ હિન્દુસ્તાનમાં કેવીક છે? તેની સાથે એ ભેદનો પણ ઊહાપોહ થઈ જશે.

પ્રકરણ ૨ જું

સિપાહીઓની ધામધૂમ

બરાકપૂર, મેરટ ઇત્યાદિ સ્થળના લશ્કરના સિપાહીઓએ ધર્મકારણે સામા થઈ વિરોધ જગાડીને દિલ્લીનો માર્ગ લીધો હતો અને બધા સૈનિકવિરોધીઓ ત્યાં એકઠા થવાના હતા, એનું વર્ણન આપણે આગળ વાંચી ગયા છિયે. હિન્દુસ્તાનમાં બદલાયલી આવી સ્થિતિના સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા અને તેથી કંપની સરકારના કામદારો ઘણા જ ગભરાઈ ગયા. કારણ કે, એક પછી એક બધી પલટનો વિરોધ કરીને ચાલતી થવા માંડી, ત્યારે હવે આપણા રાજ્યપ્રદેશમાં વ્યવસ્થા રાખીને સીપાહીઓનો વિરોધ શાંત કરવાને બીજી ફોજ ક્યાંથી લાવવી, એનો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. એવા પ્રસંગે ધૈર્ય અને શાન્તિથી કાર્યને નિભાવનારો પણ કોઈ દેખાયો નહિ. કર્નલ ઓ'નીલ નામનો એક ફ્યુઝિલિયર લોકોનો સરદાર મદ્રાસથી કેટલાક માણસોને લઇને કાશીના અંગ્રેજોની કુમકે જવા માટે કલકત્તાના રેલ્વે સ્ટેશન પાસે આવી પહોંચ્યો. આગબોટમાંથી લોકો ઊતરી ચૂક્યા હતા અને રેલ્વે ટ્રેન ઊપડવાની સર્વ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. એટલામાં ઓ'નીલ સાહેબ સ્ટેશનપર દૃષ્ટિગોચર થતાં જ રેલ્વેના કોઈ કામદારે આવીને તેને કહ્યું કે, "જો એ ત્રણ મિનિટમાં જ તમે તમારા માણસોને ટ્રેનમાં બેસાડવાનો બંદોબસ્ત નહિ કરો, તો ગાડી તમને લીધા વિના જ ચાલતી થશે" એ સાંભળતાં જ ઓ'નીલ સાહેબને ક્રોધ વ્યાપી ગયો અને તેથી તત્કાળ તેણે તે સમાચાર સંભળાવનારને પોતાના સિપાહીની સહાયતાથી કેદ કરાવ્યો. તે મનુષ્યે પોતાને છોડી દેવા માટે ઘણી જ બૂમાબૂમ કરી મૂકી અને તે સાંભળીને આસપાસના કેટલાક મનુષ્યો પણ ત્યાં એકઠા થઈ ગયા, પણ તેને કોઇએ પણ છોડ્યો નહિ. અહીં ઓ'નીલ સાહેબે રેલ્વેનું યંત્ર કાઢીને પોતાના સ્વાધીનમાં લીધું અને પોતાની પલટનના બધા માણસો ગાડીમાં બેસી ગયા પછી પોતાની સગવડથી ગાડીને તેણે ચલાવી દીધી. એ ધૈર્ય અને સમયસૂચકતાના કાર્ય માટે લોકોએ ઓ'નીલ સાહેબની ઘણી જ પ્રશંસા કરી અને કહેવા માંડ્યું કે, "સેનાપતિ હો તો આવા જ

હો! એને હાથે ઘણા સારા કામો થશે," એવો લોકોનો નિશ્ચય થએલો દેખાયો. કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબ તા૦ ૪ થી જૂનને દિવસે હજી તો પોતાના સૈન્યસહિત કાશીમાં આવીને ઉતર્યો નહોતો, તેટલામા તો ત્યાં વિરોધ જાગ્યો તે પ્રસગે કાશીમા ૩૭ મી કાળી નેટિવ (દેશી) પલટન (૧૦૦૦), લુધિયાનાની શીખ પલટન [૧૦૦૦] અને સ્વારોના રિસાલાની ૧૩ મી પલટન [૧૦૦૦] એવી રીતે કાળા સિપાહીઓની સંખ્યા હતી અને તેમનો મુકાબલો કરવાને ગોરા તોપખાનાના માત્ર ૧૫૦ માણસો જ હતા, ત્રણ તોપો અને કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબ સાથે આવેલા મદ્રાસ ફ્યુઝિલિયરના ૧૫૦ માણસો મળી ૩૦૦ માણસોની ઘણી જ નાની સખ્યા હતી. મામલો ઘણો જ ભયંકર દૃષ્ટિગોચર થતો હતો.

તે દિવસે ૩૭ મી પલટનનો વિરોધ કરવાનો સકેત છે એવી શકાને લીધે તેમના શસ્ત્રો લઈ લેવાની પરેડ કરવાનો હુકમ થએલો હતો તેથી કેટલાક લોકો આજ્ઞા પ્રમાણે વિના શસ્ત્રે કવાયતની જગ્યાએ આવીને હાજર થયા તે વેળાએ હમણાજ કોઈ ગડબડ થશે, એવો રંગ કોઈ જોવામા આવતો નહોતો, પરતુ કેટલાક માણસો જ્યારે હથિયારો ગોઠવવા લાગ્યા, ત્યારે તેમનામાના થોડાક માણસોએ પોતાની પલટનના સાહેબ લોકોપર ગોળીઓ છોડી એવો ફેરવાયલો મામલો જોઈને તેમના ઉદાહરણથી સઘળા માણસોએ ગોળીઓ ચલાવવાનો આરંભ કર્યો જોતજોતામાં સર્વત્ર જ્વાળા ભડકી ઊઠી. શીખ લોકો કોઈ કાળે પણ બદલાવાના નથી, એવી બધાની પૂરી ખાત્રી હતી; પરતુ સમયનો ગુણ એવો થયો કે, તેમણે પણ યૂરોપિયન લોકોપર હલ્લો કર્યો મોટામા મોટી પલટન પણ વિરોધીઓની સાથે મળી ગઈ, ત્યારે હવે વિરોધીઓના આટલા બધા જમાવ સામે જરાક જેટલી અગ્રેજી ટોળી કેટલીક વાર ટકી શકે? પરતુ ધન્ય છે તે અગ્રેજ સૈનિકોને, કે આવા કઠિન પ્રસગમાં પણ હામ ન હારતા આટલા મહાન શત્રુઓનો પણ તેમણે મુકાબલો કર્યો ૨૭ મી પલટનના કર્નલ સ્પેટિસ ઊડ સાહેબે એટલામાં ઉતાવળથી કાળી પલટનના સિપાહીઓની લાઇનોમા એક બે સ્થળે આગ લગાવી દીધી તેથી વાયુના પ્રાબલ્યથી સઘળી છાવણીમા જ્વાળા ભડકી ઊઠતાં વિરોધીઓનું રહેઠાણ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયુ. એથી ત્રણે પલટનના લોકોના સમૂહોના સમૂહ કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યા. એ ગડબડમા ૧૩ મી ઇરેગ્યુલર પલટનનો મેજર ગાઇસ સિપાહીઓને હાથે ઠાર થઈ ગયો અને એન્સાઇન ચેપમેન તથા હેટર એ ઉભય જખમી થઇ નિરુપયોગી થયા

એકાએક આવો ખળભળાટ જાગ્યો, તેની તે દિવસે શાંતિ થવાનો કોઈ પણ રંગ દેખાયો નહિ પરતુ બીજે દિવસે ઇરેગ્યુલર રિસાલાના

કેટલાક સિપાહી અને ૨૫૦ શીખ લોકો "અમારાથી જે અપરાધ થયો, તે ભૂલથી થયો છે, માટે તેની અમને માફી મળવી જોઇએ અમે જે વિરોધમા શામેલ થયા તે માત્ર પ્રાણુના ભયને લીધે જ હતુ વાસ્તવિક રીતે અમારો વિરોધ કરવાનો મનોભાવ નહોતો સરકારની આજ્ઞાને ઉલ્લઘવામા અમારો બીજો કોઈ પણ હેતુ હતો નહિ," એવાં કેટલાક સયુક્તિક કારણો દેખાડવા લાગ્યા અને પોતાને પાછા નોકરીમા લેવાની વિનતિ કરવા લાગ્યા તેમની તે પ્રાર્થનાને સ્વીકારીને તેમને પાછા નોકરીમા દાખલ કરવામાં આવ્યા, અને તે લોકો પાછળથી ઘણા જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા એ વેળાએ કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબે પોતાની સમય-સૂચકતાનો કડકાઇથી ઘણો જ સારો ઉપયોગ કરીને બે કડો વિરોધીઓને ઝાડોપર લટકાવી ફાંસી દઈ મારી નાખ્યા અને નિમકહલાલ જણાયા તેવા લોકોમા દશ હજાર રૂપિયાની ઇનામને નામે વેહેચણી કરી એથી બેત્રણ દિવસમા કાશીના વિરોધનો અંત આવી ગયો અને સર્વત્ર પૂર્વ સમાન શાતિનો પ્રસાર થઈ ગયો

કાશીમાના વિરોધીઓ પ્રમાણે જ જોનપુરમા પણ શસ્ત્રસજ્જ વિરોધીઓએ ઉપદ્રવ મચાવ્યો હતો અને ત્યા પણ યૂરોપિયન લોકોની એવી જ પાયમાલી થઈ હતી તે એવી રીતે કે, કાશીમા તોપના મારાએ વિરોધીઓને જેર કર્યા, તે વેળાએ તેમનામાના એકબે જણે જોનપુરમા આવી ત્યાના પહેરાપરના પલટનના માણસોને તે સમાચાર સભળાવ્યા તે જ ક્ષણે રિસાલાના પણ અમુક માણસો આવીને તેમને ઉશ્કેરવામા પ્રવૃત્ત થએલા હતા તેથી સહજમા તેમનું મન ફરી ગયુ અને તેમણે યૂરોપિયનોની કતલ ચલાવી. લેફટેનટ મેરા પોતાના બગલામા ઊભો હતો, તેને અકસ્માત ગોળી લાગતા તે ઘાયલ થઇને પડ્યો અને મિસ્ટર ક્રેન મેજિસ્ટ્રેટ તુરગની તપાસ કરીને પાછો આવતો હતો, તે પણ અચિન્ત્ય લાગેલી ગોળીથી ઠાર થયો. મિસ્ટર ... સાહેબ અને તેની મડમને સ્વારોએ અમાનુષીપણે એકદમ રેસી નાખ્યાં જ્યા ત્યા હથિયારોનો ચમકાટ જ દેખાવા લાગ્યો. એવો ભયકર પ્રસગ ભાળીને જે કોઈ થોડાક યૂરોપિયન લોકો બચ્યા હતા, તેઓ પોતાનો બચાવ કરવાના હેતુથી લેફટેનટ મેરાના ઘરમા ભેગા થઇને વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા. પરતુ કયા માર્ગથી અને કયે સમયે આપણને મરણનુ આમત્રણ આવશે, એનો નિશ્ચય તેમને નહોતો એથી તેમની મન સ્વસ્થતાનો સર્વથા નાશ થએલો હતો એટલામા કાશીના વિરોધની શાતિના સમાચાર આવતા જ જોનપુરના વિરોધીઓની હિમત જતી રહી, અને ટોપીવાળાઓને કાશીથી કુમક આવી મળતા જ તોફાનીઓનો મુખ્ય સરદાર

શરણે આવી સત્તાધીશોને આધીન થયા. તેની સાથે બીજા માણસો પણ સરકારને શરણે ગયા. પરંતુ શીખ અને ૩૭ મી પલટનના સિપાહીઓએ જે ખજાનો લૂટેલો હતો, તે માલ તેઓ પાછો લાવ્યા નહિ એ પ્રમાણે જોનપુરનો મામલો હતો.

એજ સમયમાં અલ્લાહાબાદ એટલે પ્રયાગની છાવણીમાં પણ ભડકો જાગ્યો તે એવી રીતે કે, તારીખ ૬ ઠ્ઠી જૂન ૧૮૫૭ ને દિવસે છઠ્ઠી કાળી પલટન કે જે ઘણી જ વિશ્વાસપાત્ર મનાતી હતી અને જે દિલ્હીના સૈનિક વિરોધીઓથી લડવાને તૈયાર થએલી હોવાથી તેનાપર ગવર્નર જનરલ સાહેબનું આભારપત્ર આવેલું હતું, તે આભારપત્ર તેને વાંચી સંભળાવવા માટે સર્વ સિપાહીઓને કવાયતની જગ્યાએ એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. આભારપત્રના વાચન પછી બેત્રણ કલાક પણ નહિ વીત્યા હોય, તેટલામાં તો તે પલટનના સિપાહીઓએ લગભગ ૧૭ ઓફિસરોને બીજી દુનિયામાં રવાના કરી દીધા. તેમ જ જ્યાં જ્યાં ટોપીવાળાઓની સ્ત્રીઓ અને તેમનાં બાળકો મળી આવ્યાં, ત્યાં ત્યાં તેમને ક્રૂરતાથી કતલ કરીને "God save the Queen" [ઈશ્વર મહારાણીને આબાદ રાખો] એ રાજભક્તિના અંગ્રેજી ગાયનને બેંડમાં વગાડતા વગાડતા તેઓ અલ્લાહાબાદથી નીકળીને શાહજહાનપુરથી દિલ્હી તરફ ચાલતા થયા. કંપની સરકાર સામે વિરોધ જગાડ્યા છતાં પણ મહારાણીનું જયગીત ગાવામાં તેમનો શો હેતુ સમાયલો હશે? કદાચિત્ માર્ગમાં કોઈ અંગ્રેજી લશ્કર મળે, તો તેમને રાજભક્ત જાણી તેમની સામું ન થાય, એ જ તેમનો એમ કરવાનો હેતુ હોવો જોઇએ, એવી સાધારણ કલ્પના કરી શકાય છે. અથવા તો તેઓને પોતે શું કરે છે તેનું જ્ઞાન હતું નહિં અને માત્ર ગતાનુગતિક ન્યાયે દોડ્યા હતા.

વિરોધનો જ્વાળામુખી ફાટ્યા પછી બેત્રણ દિવસ સુધી તો પ્રયાગમાંના સર્વ ઘાટોપર કેટલાક માઇલ સુધી જ્યાં જોઇએ ત્યાં મડદાં જ મડદાં, પાડી નાખેલાં ઘરો, અસ્તવ્યસ્ત કરેલા બગીચાઓ અને ઘાયલ તથા નિરાશ્રિત બાળકોના પોકારો ઇત્યાદિ ઉદ્ધ્વસ્તતાનાં ચિન્હો જ માત્ર જોવામાં આવતાં હતાં. ટોપીવાળાના જેટલા બંગલા હતા તે સર્વને બાળી અથવા તોડી નાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાંનો માલ બધો ચોરાઈ ગયો હતો. સૈનિકોના તોફાનનો લાભ લૂટારાઓએ લીધો હતો. સૈનિક વિરોધીઓ અને ચોરોના હાથેથી જે બચવા પામ્યો તે માલને સાચવવાની ભટકતા યૂરોપિયનો અને શીખ લોકોએ કાંઈ પણ દરકાર કરી નહિ. જે કીમતી અને લેવાજેવો માલ હતો તે તો તેઓ લઈ ગયા હતા, પણ સારીસારી ખુરશીઓ, કોચ, કબાટ, હાંડી, ઝુમર આદિ

જે ન લઈ શકાય તેમના તે તોફાનીઓએ ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા હતા. એથી ઉપદ્રવી લોકોને શો લાભ થયો હશે તે તો પરમાત્મા જાણે એવા જ પ્રકારનું નુકસાન કરીને વિરોધીઓ તૃપ્ત ન થયા, કિન્તુ તેમણે સેંકડો માઇલ સુધી રેલ્વે અને તારયન્ત્રોનો નાશ કરી નાખ્યો, તારના દોરડાં કાપી નાંખ્યા, સ્ટેશનો બાળી મૂકયા અને એ યન્ત્રોથી આપણને કાંઈ પણ અપાય થશે, એવા ભયથી તેની પાસે ન જતા ગોળીઓના મારથી તેની જરીજરી કકડીઓ ઉડાવી દીધી

એવી સ્થિતિ તારીખ ૧૧ મી જૂન પર્યન્ત ચાલૂ હતી તારીખ ૧૧ મીએ કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબ કાશીથી ફ્યુઝીલિયરના સિપાહીઓને લઇને આવી પહોંચ્યો, ત્યાં આવતા જ જયાંત્યા વ્યવસ્થા કરવા પ્રતિ જ તેણે પ્રથમ વિશેષ લક્ષ આપ્યું કોલેરાના ઉપદ્રવથી ત્યા રોજ પચાસ માણસો મરતાં હતાં, તેથી ત્યા અતોનાત દુર્ગંધ પ્રસરેલો હતો, તે બધા પ્રેતોના કચરાને કઢાવી, બાળી નાખી, તેણે પહેલાં સ્વચ્છતા કરાવી અને ત્યારપછી જેની પાસે પણ લૂટનો કાંઈ પણ માલ મળી આવે, તેને એકદમ પકડી ત્રાસ બેસાડવા ઝાડે ટાંગીને ફાસી દેવાનો તેણે સપાટો ચલાવ્યો એથી કંપની સરકારનો નવોસવો દાબ બેસતા જયાંત્યા સ્વસ્થતાનો ભાસ થવા લાગ્યો બીજે દિવસે સવારમા જ કર્નલ ઓ નીલ સાહેબે પ્રયાગના નગરપર તોપોનો મારો ચાલૂ કર્યો અને શીખ તથા રિસાલાના બીજા કેટલાક લોકોને મોકલીને, ત્યાના મોલવીએ બેરિસ્તનના સિપાહીઓને અટકાવ્યા હતા તેમનાપર હલ્લો કરાવ્યો એમની એકબે વાર ચકમક થતા સૈનિક વિરોધીઓને મૌલવીના લોકોપર ચડી આવેલા અંગ્રેજી સિપાહીઓનો દારૂગોળો આયતો હાથ આવ્યો તેથી કંપનીના સિપાહીઓને જય મેળવ્યા વિના વીલેમુખે પાછું ફરવું પડયુ. ચાર દિવસ સુધી એવો મામલો ચાલ્યા કીધો અને કમજોર થતાં મોલવી પણ ઘેરો ઉઠાવીને ચાલતો થયો. પરંતુ તેનો એક તરૂણ સંબંધી અંગ્રેજી સૈન્યના હાથમા આવ્યો, તેને તેઓ પોતાના અંગ્રેજ અમલદાર પાસે લઈ જતા હતા, તેટલામાં પાસેના એક સિપાહીની તલવાર કાઢી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો, અને તે પ્રકાર એક અંગ્રેજ સોલ્જરના જોવામા આવ્યો, તેથી લશ્કરી કાયદાની પરવા ન કરતા તત્કાળ તેમણે તેને ત્યાં જ યમપૂરીનો સરળ માર્ગ બતાવી દીધો

એવી રીતે ચારેતરફ બળવાની ધામધૂમ મચી રહી હતી

પ્રકરણ ૩ જુ

હશમતની આફત

પ્રથમ ખંડના સાતમા પ્રકરણમાં વસંતસિંહને ત્યાં હશમતજાનના આવવાનું વર્ણન કરેલું છે તે તાજુન્નિસાના દિલ્હીમાંથી ગુમ થયાના સમાચાર આપવાને આવેલી હતી બળવાની ચળવળ ચાલી રહી હતી, તેથી થોડાક દિવસ વસંતસિંહને ત્યાં જ તેને રાખી, અને તાજુન્નિસાનો બનીશકતો શોધ કર્યો, પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. અંતે અમૃતસિંહનો સંદેશો આવવાથી હશમતજાનને મ્યાનામાં બેસાડી થોડાક માણસો સાથે દિલ્હી તરફ રવાના કરી દીધી પરંતુ માર્ગમાં જ તે તોફાની-ઓના હાથમાં સપડાઈ તે વેળાએ તોફાનીઓનો માત્ર તેના ઘરેણા-ગાંઠાં ઉતારી લેવાનો જ મનોભાવ હતો અને ઉદારચરિતા હશમતને તેનો કાંઈ પણ શોક નહોતો પરંતુ જ્યારે તેના એકએક સંરક્ષક સિપાહી માર્યા ગયા, ત્યારે ભવિષ્યનો કાંઇક વિચાર આવતાં "એ ઘરેણામાંથી એકાદ બે દાગીના બચે તો સારૂ," એમ તેને ભાસવા લાગ્યું. "કદા-ચિત્ તે પણ ન રહે પરંતુ પોતાને સહીસલામત ચાલી-જવા દે, તો પણ જાણે ઈશ્વર મળ્યા," એવો તેના અંતઃકરણનો અંતિમ ભાવ થયો; અને મુક્તિ માટે તે તોફાનીઓને અનન્યભાવે વિનવવા લાગી

હશમતજાન એક સારી સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી હતી અને તારુણ્ય–યૌવ-નના પૂર બહારમાં હતી, એ આપણે પ્રથમ જાણી આવ્યા છિયે. એથી એ તોફાનીઓમાંના કેટલાક નવયુવકો અને તારુણ્યમદથી ભરેલા પુરૂષો તેને પાપદૃષ્ટિથી નિહાળવા લાગ્યા તેમાં પણ એક પુરભૈયા (પૂરબિયા) જાતિનો જીવનપ્રસાદ નામનો એક જમાદાર હતો, તેનું મન તો હશ-મતમાં એટલું બધું પરોવાઈગયું કે, તેની રગેરગમાં હશમતનું જ રટન જામી ગયું. હશમતનો સ્નેહ મેળવવા માટે તેણે બધા તોફાનીઓને એવો સખત હુકમ આપ્યો કે, "એ નેક ઔરત સાથે કોઇએ પણ બે-અદબી કરવી નહિ" બે ચાર જણ સાથે તો એ કારણ માટે તે લડી પણ ચૂક્યો એથી હશમત પણ એમ માનવા લાગી કે, "એ કોઈ પેશવા તરફનું માણસ છે, અને મને ઓળખવાથી મારા રક્ષણનો પ્રયત્ન કરે છે" એવા વિચારથી તે કેટલોક વખત સુધી જીવનપ્રસાદના વચનને માન આપીને વર્તતી રહી પ્રથમ તો "એ કંપનીના શત્રુઓ છે," એ પણ હશમત સમજી નહોતી શકી પ્રથમ તો એ સ્વારો પેશ-વાના હોવા જોઇએ, એવો તેનો નિશ્ચય હતો, પણ પાછળથી તેમણે જ્યારે મારપીટનો વ્યાપાર ચલાવ્યો, ત્યારે તે ચોર કે લુટારા હોવા જોઇએ, એવી તેના મનની દૃઢ ભાવના થઈ એટલામાં ચારે તરફ

અગ્રેજો સામે થયાના સમાચાર બ્રહ્માવર્તમાં સાંભળ્યા હતા, તેની તેને સ્મૃતિ થઈ આવી અને તેથી તેનું હૃદય ભયથી થરથર કંપવા લાગ્યું. દિલ્હી પહોચવાને બદલે ટોપીવાળાના શત્રુના પંજામા પહોચી, હવે છૂટવાનો શો ઉપાય કરવો? અલ્લાહ, તુ જ ઇજ્જતનો બચાવનાર છે, એવા એવા વિચારોથી તે અડધી ગાડી જેવી બની ગઈ એટલામાં જીવનપ્રસાદ જમાદારે તેના બચાવનારનો ડોળ દેખાડીને "તમારો બચાવ કરતાં મારા પ્રાણ જશે, તો તે આપવાને પણ હુ તૈયાર છુ," એવા શબ્દોથી તેના મનનું સાંત્વન કર્યું. અને તેને એક ઘોડાપર બેસાડી પોતાની સાથેના કેટલાક માણસો સાથે તે અલ્લાહબાદને માર્ગે ચાલતો થયો એટલામા સામેથી તોફાનીઓની એક બીજી ટુકડી તેમને આવી મળી અને બન્ને ટોળીઓ વચ્ચે અમુક પ્રકારની સલાહમસ્લત થયા પછી બન્ને ટોળીઓએ દિશા બદલીને દિલ્લીનો સીધો માર્ગ પકડયો

અલ્લાહબાદથી જે તોફાનીઓની ટોળી આવેલી હતી, તેમાં કેટલાક હુલ્લડખોરોની બાયડીઓ પણ હતી તેમને જોઇને હશમતના નિરાશ થએલા હૃદયમાં કાઇંક આશાનો આભાસ થયો કારણ કે, પોતાના બધા મનુષ્યો મરણમુખે પડવાથી અને સાથે રહેલી એક દાસીને પણ જીવનપ્રસાદે કાઢી મૂકેલી હોવાથી ને ઘણી જ વ્યાકુળ થઈ ગએલી હતી પાસે ઓળખીતી કે વગરઓળખીતી કોઇ પણ સ્ત્રી હતી નહિ, અને આવશ્યકીય પ્રસગ વિના પુરૂષોના સમાજમા વધારે વસવાની તેને ટેવ નહોતી, અને આ તો લુચ્ચા, લફગા અને સાદા હુલ્લડખોરોમાં વસવાનુ માથે આવી પડ્યુ, તેથી તેને કેવુ દુ ખ થયું હશે, તેની કલ્પના વાચકે જ કરી લેવી વળી "જીવનપ્રસાદ સાથે નહિ જાઉ, તો જ્યાં ત્યા હુલ્લડો જાગી ઊઠ્યા છે તેથી બીજે સ્થળે કોણ જાણે કેવો દુર્ઘર પ્રસગ આવે," એવો વિચાર આવવાથી નાસવાનુ પણ તેને યોગ્ય ન જણાયુ. જીવ જવાનો તેને જેટલો ભય નહોતો, તેટલો પોતાના પાતિવ્રત્યભગનો તેને વારવાર ભય થયા કરતો હતો આવા સંકટના સમયમા પાતિવ્રત્યરક્ષણનો શો ઉપાય કરવો, એની તેને સૂઝ ન પડી જીવનપ્રસાદના કપટની પ્રથમ તો તેને જાણ થઇ નહિ, પણ સધ્યાકાળે જ્યારે એક ઘન આમ્રવૃક્ષરાજીમાં તેમણે પોતાનો મુકામ કર્યો, તે વેળાના જમાદારના હાસ્યયુક્ત અને વિનોદમય સભાપણથી અને તેના એકાત સ્થળશોધનના પ્રયત્નથી હશમતના હૃદયમા સંશયની ઉત્પત્તિ થઇ, અને તેથી જ તેને શીલભંગનો ભય થવા લાગ્યો

અહી એક મહતી શકા સાહજિક થવાનો સભવ છે કે, "હશમત, એક જાતે ગાનારી મુસલમાન બેગમની બેગમ હોવા છતાં પાતિ

વ્રતસંરક્ષણનો પ્રયત્ન તેનામાં કેમ સંભવે ?" એના ઉત્તરમાં એ લખવાનું કે, પ્રખ્યાત મૃચ્છકટિક નાટકની નાયિકા વસંતસેનાની ઉપમા તેને આપી શકિયે છીએ તેના પ્રેમપ્રવાસની પરિસીમા માત્ર અમૃતસિંહના હૃદયપ્રદેશમાં જ થતી હતી. એટલે અમૃતસિંહને આપણે ચારૂદત્ત જેવો જ ભાગ્યશાળી ગણી શકિયે ફારસી ભાષામાં એક કિંવદંતી છે કે, "ન હરજનો જન્ અસ્ત ન હરમર્દ મર્દ, ખુદા પંજ અંગુશ્ત યકસાં ન કર્દ" એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, "પ્રત્યેક સ્ત્રી તે સ્ત્રી નથી અને હર પુરૂષ તે પુરૂષ નથી ઇશ્વરે હસ્તની પાંચ આંગળીઓને એક સરખી નથી બનાવી" કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રત્યેક વેશ્યા તે વેશ્યા નથી હોતી હશમતનું પણ તેમ જ હતું નામ માત્રની તે વેશ્યા, નાયિકા હતી, પણ વસ્તુત તે સતી-અને ગૃહસ્થા સ્ત્રી હતી

જન્મથી તે આજ સુધીમાં ઉત્તમ સુખોપભોગવિલાસોમાં હશમતના દિવસો વ્યતીત થએલા હોવાથી સૂર્યનો તાપ અને વનનો વાયુ એ શા પદાર્થો છે, એની તેને કલ્પના માત્ર પણ હતી નહિ. અને યુદ્ધના પ્રસંગો પુસ્તકોમાં તેણે વાચેલા હતા તેમ જ લોકોના મુખેથી સાંભળેલા હતા, પણ પ્રત્યક્ષ તેના અનુભવનો તેને કદાપિ પ્રસંગ મળ્યો નહોતો એવામાં એકાએક તલવાર, બંદૂકો અને પિસ્તોલોના ધડાકા તેણે પોતાના નોકરોપર થતા જોયા. તે ક્ષણે તેના કોમળ અંતઃકરણની સ્થિતિ ઘણી જ વિચિત્ર થઇ ગઇ દુઃખથી તેનું હૃદય તળતળતું હતું અને આખા દિવસમાં તેણે અન્નનામને પણ ખાધું નહોતું. એવામાં રાત્રે વિશ્રાંતિની વેળાએ જ્યારે તેણે પોતાની આબરૂ જવાનો પ્રસંગ જોયો, ત્યારે તો એકદમ તે શુદ્ધિહીન થઇ ગઈ અને તેના હૃદયપટપર ભ્રાંતિનું આવરણ પૂર્ણતાથી આવી પડ્યું. "હું કોણ છું ? ક્યાં જાઉં છું ? ક્યાંથી આવી ? એ લોકો કોણ હશે ? એમણે આવી ખુનખાર લડાઇ શા માટે કરી હશે ?" ઇત્યાદિ પ્રશ્નો તરફ તેનું લક્ષ દોરાયું નહિ; પરંતુ મનોધર્મનો ચમત્કાર એવા જ પ્રસંગે વિજાતીય રીતિથી દેખાઇ આવે છે. એવા કોઇ કારણથી તે એકાએક દેહશુદ્ધિમાં આવીને વિચાર કરવા લાગી કે, 'હવે કરવું શું ?' એ વેળાએ પોતાના પાતિવ્રત્યરક્ષણ વિના તેને બીજી કોઇ ચિન્તા નહોતી પરંતુ લુટારૂ ભીલોએ જ્યારે તેના શરીરપરના સુવર્ણમાણિક્યનાં આભૂષણો બલાત્કારે ઉતારી લીધાં, તે વેળાએ શૌર્યની એક વિલક્ષણ ભાવના તેના મનમાં અકડી ઊઠી. કોપથી તેનું શરીર સંતપ્ત થઇ ગયું તેથી તેના નેત્રો રક્તવર્ણ અને શરીર રોમાંચયુક્ત થઇ ગયું. પરંતુ બચાવનો જ્યારે એકે ઉપાય તેણે ન જોયો, ત્યારે તે જગન્નિયન્તા જગદીશ્વર પ્રતિ અનન્ય ભાવે વિનતિ કરવા લાગી કે, "હે ખાલાકતઆલા ! કરીમોરહીમ ! નિરાધારનો આધાર

તુ જ છે, મને આ આફતમાંથી બચાવ!" એ ક્ષણે તેના નેત્રામાંથી અશ્રુની ધારાનું અખંડ વહન થયા કરતું હતું અને હાથપગમાં કંપનો આવિર્ભાવ ચાલુ જ હતો મુખમાંથી શબ્દનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થઈ નહોતો શકતો. એવી સ્થિતિમા તેનો કેટલોક સમય વીતી ગયો જીવનપ્રસાદે હુલ્લડખોરોની ભીડને તેની પાસેથી દૂર કરીને તેને ત્રાસ આપનારાઓને ધમકી આપી હતી તેથી આવા દારુણ દુઃખના પ્રસંગમા પણ તેના હૃદયમાં કાંઈક હર્ષનો ભાવ થતાં, "જીવનપ્રસાદના સ્વરૂપમાં કોઈ કોઈ ફરિસ્તો જ મારા રક્ષણ માટે આવેલો છે." એમ તેને ભાસ્યું અને તેથી જ તે તેની સાથે અહીંસુધી આવી હતી પરંતુ તે જ જીવન-પ્રસાદ તે વખતે આસ્ત્રાક્ષગઢમા પડાવવાળી જગ્યાએ જ્યારે કુબુદ્ધિ-સૂચક વર્તન કરવા લાગ્યો, તે ક્ષણે તેજ જીવનપ્રસાદ તેને કાળસ્વરૂપ ભાસવા લાગ્યો જીવનપ્રસાદની દુષ્ટ ભાવનાનું તેને પૂર્ણતાથી જ્ઞાન થઈ ગયું; તેથી તે દિવસે જે કે ઉપોષણ થએલું હતું અને સવારથી તે સાંજ સુધીના વેઠેલા પરિશ્રમથી અને સૂર્યના તાપથી તેનાં ગાત્રો સર્વથા શિથિલ થઈ ગયાં હતાં, તેમ જ થોડાઘણા એવી મુસાફરી કરવાની ટેવ ન હોવાથી-તેના સર્વ અંગોમાં એટલો તો દુખાવો થતો હતો કે, તેનામાં પોતાની જગ્યાએથી ઉઠવાની પણ શક્તિ રહી નહોતી, તોપણ તેણે સંકટસમય જાણીને અંતે ત્યાંથી પલાયન કરવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ મનોરથની સિદ્ધિ કેમ થાય, એ વિશે તેનો નિશ્ચય થયો નહિ તેણે તે ટોળામાંની એક સ્ત્રીને પોતાની ભીતિનું કારણ સંક્ષેપમાં અને તાત્વિક રીતિથી જણાવ્યું, પરંતુ તેના દુર્દૈવથી તે સ્ત્રી એક સ્વારની રાખેલી રાંડ નીકળવાથી "હશમત પણ મારા જેવી જ થાય તો સારું," એવી બુદ્ધિથી "આવા વિલાસી સિપાહીઓ સાથે સુખવિહાર કરી જન્મની સાર્થકતા ન કરતાં તમે તેમનાથી દૂર દૂર ભાગો છો એમા ખરું પૂછો તો બાઈ, તમારો જ વાંક છે" એમ કહીને તે તો ઉલટી હશમતને જ દોષિત બનાવવા લાગી એથી હશમતને ઘણું જ માઠું લાગ્યું એટલું જ નહિ, પણ તે જારિણી સ્ત્રીએ એ સમાચાર જીવન-પ્રસાદને પહોંચાડ્યા, તેથી ઘણાક અપશબ્દોનો પ્રહાર કરીને જીવન-પ્રસાદે હશમત ભાગી ન જાય, તેની વિશેષ વ્યવસ્થા કરી એની જ્યારે હશમતને જાણ થઈ, ત્યારે તે ઘણી જ નિરાશ થઈ ગઈ પ્રથમ તો માત્ર સંશયથી જ તેને ભીતિ થતી હતી, પરંતુ તેને તેની તે અભિલાષબુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ અને અંત:કરણના દુષ્ટ કામનું કારણ એ જ્યારે પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવ્યાં, ત્યારે તે સાધ્વી સ્ત્રીના હૃદયના ભાવો કેવા થયા હશે, તેના આલેખનમા અમારી લેખિની અસમર્થ છે તેટલા માટે પાતિવ્રત્ય-ભંગની ભીતિ, સંરક્ષણની નિરાશા અને તે રૂપના અંત:કરણનો દુષ્ટ

હેતુ તેમ જ ઈશ્વરની દીન, અનાથ અને નિરાધાર પ્રાણીઓના બચાવ માટેની બેદરકારી, એ જોઈને તેના મનમાં ઉદ્ભવેલા નાના પ્રકારના તરંગોનો વિચાર વાંચકોએ જ કરી લેવો.

આ વેળાએ હશમતની દશા મુઠી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી હતી. ચિન્તાના સમુદ્રમાં ભયંકર અવરુદ્ધની પ્રબળતાથી તણાતી બિચારી સુશીલા હશમત આબાદીને કિનારે પહોંચશે કે બરબાદીને, તેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે, વિશ્વની કેવી વિચિત્ર ગતિ–પરમાત્માની કેવી વિલક્ષણ લીલા!! અસ્તુ! જે પરિણામ થશે, તે દૃષ્ટિસમીપ આવશે જ.

પ્રકરણ ૪ થું

આશાના આકાશમાં વિજયનો મંદ આભાસ

જ્યારે સર્વત્ર તોફાનનો વાયુ પ્રસરી ગયો, ત્યારે નાનાસાહેબ પેશવાને તો એમ જ ભાસવા લાગ્યું કે "હવે પેશવાઈની સ્થાપના કરી હોય, તો તેના કાયમ રહેવામાં કોઈ પણ પ્રત્યવાય આવે તેમ નથી" અને એવા વિચારથી બધો બંદોબસ્ત કરવામાં તેનું લક્ષ લાગી ગયું. એવો પ્રકાર જોઈને વસંતસિંહને એવો વિચાર થવા લાગ્યો કે, "વિજયનો આ આકાશધનુષ્યસમાન રંગ કોઈ લાંબો સમય ટકી શકે તેમ નથી" એટલા માટે નાનાસાહેબની એકાંતમાં મુલાકાત લઈને સંભાષણમાં તેણે એ વિષય કાઢ્યો. આ સમયે નાનાસાહેબ પણ વિજયની આશાથી કાંઈક હર્ષમાં બેઠા હતા, તેથી વસંતસિંહના વાક્યો તેણે ધ્યાનથી સાંભળ્યાં.

"નાનાસાહેબ, આપનો આ ઉદ્યોગ અંતે ફળીભૂત થતો નથી, એમ હું કહેવા નથી માગતો. પરંતુ ટોપીવાળા લોકોની સેના ઘણેક સ્થળે છે અને તે લોકો ઘણા જ દીર્ઘદૃષ્ટિ તેમ જ બુદ્ધિમાન છે તેથી તે લોકો સર્વથા બળહીન નહિ થાય, ત્યાંસુધી આપણા બીકણ હિન્દુઓ પ્રમાણે આ લક્ષ્મીના ભંડારરૂપ ભારતવર્ષના રાજ્યની આશા છોડનાર નથી. કદાચિત્ એમ માનિયે કે, હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાંથી જોઈએ તેટલી તેમને સૈન્યની સહાયતા નહિ મળે, તોપણ તેમને ઈંગ્લંડ, એડિન્બરો, ડબ્લિન ઇત્યાદિ યુરોપીય દેશોમાંથી સૈન્યની સહાયતા મળવાનો ઘણો જ સંભવ છે તેથી કદાચિત્ તેઓ પુનઃ પોતાની સત્તાને સ્થાપિત કરવાને શક્તિમાન થાય, તો પછી આપણે આરંભેલા કાર્યનું પરિણામ શું આવશે? એ વિશે આપનો શો વિચાર છે, તે જાણવાની મારી જિજ્ઞાસા છે," વસંતસિંહે નમ્રતા અને વિનયના ભાવથી કહ્યું.

"પરિણામ શું આવવાનું છે? તે જાણી શકાય નહિ. પણ ફરીથી જ [illegible] આ કાર્યમાં પગલું [illegible]

સારી રીતે જાણો છો "अर्थं वा साधयेत् देहं वा पातयेत्" એવો જ હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે મારા વડિલે કોટ્યવધિ રૂપિયાની પ્રાપ્તિનો દેશકંપનીને પોતાના વિશ્વાસુ મિત્ર જાણીને અને પોતાના કુટુંબપરિવારનુ તેઓ સારી રીતે ભરણપોષણ અને સંરક્ષણ કરશે, એવા તેમના વચનોમા વિશ્વાસ રાખીને પેન્શનમા સંતોષ માનીને રાજ્ય તેમને સ્વાધીન કરી દીધું આજે તે પેશવાના રાજ્યથી હજારો અગ્રેજોનુ પાલનપોષણ થાય છે અને તેના પુત્ર મને આટલી બધી નમ્રતા અને આર્જવતા કરવા છતા પણ તેઓ વર્ષાસન આપવાને કબૂલ નથી થતા ત્યારે એમનો એ ગર્વ તોડવાના પ્રયત્નો કર્યા વિના, આમ શ્વાન સમાન ટુકડા ખાઈને પડી રહી જીવતા રહીને શુ કરવાનુ છે? કદાચિત્ કંપની પોતાની સત્તાની પુન સ્થાપના કરી શકશે, તોપણ મારા આવા વર્તનના ઉદાહરણથી તેઓ બીજા રાજારજવાડા સાથે આટલી બધી બેપરવાઈથી નહિ વર્તે દત્તકપુત્ર તે ઔરસ પુત્ર પ્રમાણે વારસ ગણી ન શકાય, એવા તેમના વચનનો પણ પાછળથી તેમને વિચાર થયા વિના નહિ રહે. એટલુ તો થશે ને? અને એટલુ થયુ તોપણ પૂર્ણ છે એ નીચોએ પોતાના ધર્મને અનુસરીને અને અનાદિ કાલથી ચાલતી આવેલી દત્તકવિધાનની રીતિનો માત્ર આપણી સત્તા આર્યાવર્તમાં રહેવા ન પામે તેવા જ હેતુથી ઉચ્છેદ કરવા માડ્યો છે, એ એમનુ દુષ્ટ અને અતિનીચ કર્મ નિહાળીને મારા ચરણનો અગ્નિ મસ્તકે પહોચે છે, તેથી તમારુ ગમે તે કહેવુ હોય, પણ મારું અંત કરણ એનુ વેર લેવાને રાતદિવસ કેટલું અને કેવુ તલપી રહ્યુ છે, તે હુ મુખથી કહી નથી શકતો," નાનાસાહેબે ગંભીરતાથી પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કરતા ગાતિથી કહ્યુ.

"એ સઘળું ખરું પણ એકે ગાય મારી માટે બીજાએ વાછડી મારવી, એવો કોઈ નિયમ નથી. તમારા ધર્મશાસ્ત્રના નિયમોનુ મહત્ત્વ તમે જાણો, પણ તે તેમણે પણ માનવુ જ જોઇએ, એનો આધાર શો છે? આપ બાજીરાવ પેશવાના દત્તક છો અને તેથી ઔરસ પુત્ર પ્રમાણે કાકાસાહેબની શ્રાદ્ધપક્ષ વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ કરો છો આપણા લોકો અને ધર્મશાસ્ત્રો ઔરસ અને દત્તક પુત્રમા કાઈ પણ ભેદ નથી માનતા, એ ન્યાય અને નીતિના આધારે યોગ્ય જ છે, પરંતુ તેઓ નીતિરીતિ વિરુદ્ધ વર્તે છે, માટે તેમને શિક્ષા કરવી, અથવા તો સારી વાતોને પ્રચલિત રાખવા માટે પોતાના બલાબલનો વિચાર ન કરતા પતંગ પ્રમાણે પોતેજ પોતાનો નાશ કરવો, એ મને તો યોગ્ય લાગતુ નથી તેથીજ આ સંભાષણનો આપને શ્રમ આપેલો છે, તેની ક્ષમા મળવી જોઇએ,' વસંતસિંહે પોતાના વિચારો જણાવ્યા

"તમારૂ અંતઃકરણ મારા હિત માટે પૂર્ણતાથી ચળવળી રહ્યું છે, અને તેથીજ આજે સવારથી તમે એકાતનો શોધ કર્યા કરતા હતા, તે હું સારી રીતે સમજુ છું. પરતુ હું પૂછવા માગુ છુ કે, જે કીર્તિમાન પૂર્વજોના વશમા હું આવેલો છુ, તેને આવુ મૃત અન્ન ભક્ષીને કલંકદાયક વર્તન કરવું, એ શું મારા જેવા એક દક્ષ મનુષ્યને માટે યોગ્ય છે? અહો! તમે જ જુઓ, તમેજ વિચારો કે, કંપની બહાદુરના અગ્રેજોના વર્તનમા તમને ન્યાય અથવા નીતિનો અંશ માત્ર પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે? જેમણે લખનોના નવ્વાબ પાસેથી લાખો રૂપિયા કર્જે લીધા અને તે નવ્વાબનુ લેશ માત્ર પણ અનીતિયુક્ત વર્તન ન છતા એકદમ તેના મુલ્કને ખાલસા કર્યો. નાગપુરના રાજ્યનુ પણ અપહારબુદ્ધિથી રાજવંશના પુરૂષોની રાણીઓ જીવતી છતાં તેમના દેખતાં જ તેમના ઘરબાર લૂટીને કર્જદાર પ્રમાણે લીલામ કરી નાખ્યું. સતારાનું રાજ્ય આજે સેકડો વર્ષોથી ચાલતું આવેલુ છે, અને તે વંશના ધર્મ પ્રમાણે યોગ્ય પુરૂષ અધિકારી છતા પણ તે રાજ્યને ખાલસા કરી નાખ્યું. આગ્રેની સ્ત્રીઓને રડતી બેસાડી છે. એવાં હુ કેટલાં ઉદાહરણો તમને દેખાડું? વધારે તો શું? માજી રાજ્યમા લોકો જે ઈનામી જાગીર અને જમીનો ભોગવતા આવ્યા હશે, તે તેવીજ રીતે તેમના કબ્જામા રાખવામા આવશે, તેમના હક્કો છીનવી લેવામા નહિ આવે; એવુ અગ્રેજી જાહેરનામામા લોકોને વિદિત કરેલુ છતા પણ પાછળથી મનમા આવે તેવા વાંકાચૂકા કાયદા કાઢીને હિંદુસ્તાનના રાજાઓને એમણે દીન અને કગાલ બનાવી મૂક્યા છે, તેમની જાગીરો અને જમીનો છીનવી લેવામા આવી છે. એને માટે આપણા જેવા સ્વદેશાભિમાની મનુષ્યોને શું કાંઈ પણ લાગણી ન થાય કે? હું મારા પોતાના એકલાના હક્કો માટે લડુ છુ તેમજ આપણા હિંદુ અને મુસલ્માની રાજકર્તાઓના હક્ક માટે પણ લડુ છું, અમીર-ઉમરાવ અને જમીનદારોના હક્કો માટે લડુ છું. હુ મારા ધર્મ માટે લડું છુ અને પ્રાણાર્પણ કરવા તૈયાર થયો છુ. અન્યાય મારાથી સહન થતો નથી. કંપનીના એ નીતિભ્રષ્ટ અગ્રેજોએ આર્યાવર્તમાં જે કાર્યો કરેલાં છે, તે તેમના ધર્મ પ્રમાણે બરોબર છે, એમ જો એક પાચ વર્ષનુ બાળક પણ કબુલ કરે, તો હું મને પોતાને સદોષ જાણીને આ ક્ષણેજ શસ્ત્રોને ગંગાના પવિત્ર જળમા પધરાવી દેવાને તૈયાર છુ!!! હિંદુસ્તાનની રૈયત ઘણીજ ગરીબ, વિચારશીલ, નીતિમાન, તેમજ રાજ્યસત્તાને સપૂર્ણ રીતે માન આપનારી જોઈને બકરાના ટોળામાં વાઘ જેવો પ્રલય વર્તાવે છે, તેવોજ પ્રકાર એ ગૌરકાય અમ્મલોએ કરેલો છે! શ્રીમંતશ્રિ, જે

કાયદાથી અને નીતિના રીતિથી આ દેશના રાજાઓનાં રાજ્ય અને ભૂમિનું એ લોકોએ હરણ કર્યું છે, તે જ કાયદા જો ઇંગ્લંડ દેશમાં લાગુ પાડીને ત્યાંની પ્રજાના હક્કોને આનાથી હજારમે ભાગે પણ તેમણે ધક્કો પહોંચાડ્યો હોત, તો તેવા સર્વવિનાશક ન્યાયનો ત્યાં એક ક્ષણ માત્ર પણ ટકાવ થયો હોત કે નહિ, એની શંકા જ છે. હાય, હિન્દુને ગાયની ચરબીની કારતુસ અને મુસલમાનને ડુક્કરની ચરબીની કારતુસ'! એ વાતનું સ્મરણ થતાં મારા રોમેરોમમાં જ્વાળા પ્રકટી ઊઠે છે. મારૂં હૃદય મારે વશ નથી. શું કરૂં? શિવ! શિવ! જગદીશ્વર, તું કલ્યાણ કર!" નાનાસાહેબે ઘણા જ ગંભીર ભાવથી કહ્યું અને પોતાના મનોભાવનું કથન પૂર્ણ થતાં જ તે ઘણો જ ઉદાસ થઈ ગયો અને મસ્તક નમ્ર કરી મૌનથી બેસી રહ્યો.

"તેમણે અનીતિનું વર્તન કરેલું નથી અથવા કરતા નથી, એમ મારૂં કહેવું જ નથી. ગાય અને બેલ તથા સુવ્વરની ચરબીવાળા કારતુસો સિપાહીઓના મોંઢાથી તોડાવે છે, તેથી તેમની પલટનોએ જ તેમના સામે ન્યાયથી તોફાન ઉઠાવ્યું છે, એ શું ઈશ્વરનો તેમના પર થોડો કોપ છે? જો આટલી મોટી શિક્ષાથી પણ તેઓ પોતાની ઘોર નિદ્રામાંથી જાગૃત નહિ થાય, તો પરમાત્મા એનાથી પણ વધારે શિક્ષા આપ્યા વિના તેમને જવા દેશે કે શું? આપને મારે એટલી જ માત્ર પ્રાર્થના કરવાની છે કે, પોતાના હક્કો મેળવવા હોય તો આપ પોતે વિલાયત જાઓ અને તેમ છતાં પણ જો દાદ ન લાગે, તો ફ્રાન્સ અને અમેરિકા આદિ દેશોના પ્રેસિડેન્ટો છે, તેમને મધ્યસ્થ કરીને વિજય મેળવો. પરંતુ આ હુલ્લડખોરો સાથે મળીને ગોરા લોકોના વર્તનમાંની ક્રૂરતાને તેમના જ શોણિતથી ધોવાનો આપ પોતે વાલીયસાહીને પ્રયત્ન ન કરો એટલીજ મારી યાચના છે. અગ્રેજોનું અગમ્ય વર્તન સમસ્ત જગતનો નિયંતા જે પરમેશ્વર છે તેને ગમે છે અને તેથી તે જ તેને ચાલવા દે છે. જે દિવસે એમના પાપનો ઘડો ભરાશે, તે દિવસે તેમના નાશમાં એક પળનો પણ વિલંબ થવાનો નથી. નાનાસાહેબ, આપ જ વિચારી જુઓ કે, હિરણ્યકશ્યપ જેવા દુષ્ટ દૈત્યો, રાવણ અને કુંભકર્ણ જેવા ઉન્મત્ત રાક્ષસો, કંસ, દુર્યોધન અને જરાસંઘ જેવા પ્રાચીન કાળના રાજાઓ તથા મોગલવંશના મહમ્મદ તઘલખ, ઔરંગઝેબ આદિ બાદશાહો કે, જેમનું સામર્થ્ય આજે પણ લોકોમાં મહાન્ તરીકે ગવાઈ રહ્યું છે; પરંતુ તેમના દુર્વર્તનોનું શાસન આપવાનું જ્યારે પરમેશ્વરના મનમાં આવ્યું, ત્યારે પિતાની હત્યાનું કારણ પુત્ર અને ભાઈના દ્રોહ દર્શાવવાનું કારણ ભાઈ બન્યા. અને રાજ્યોનો વંશ

હૃદયમાં બાકી રહેલી છે. તેમનો ગમે તે ઉપાયે પણ નાશ કરવો એજ મારી ઇતિકર્તવ્યતા છે એટલા માટે મારા વડિલોએ જે કાંઇ પણ પૂંજી એકઠી કરી રાખેલી છે, તે સર્વ લડાઇની સામગ્રીમાં ખર્ચીને જો જય મળશે, તો રાજ્ય ભોગવીશ, નહિ તો મરણને શરણ થઇશ, અથવા તો દેશત્યાગ કરીને પરદેશમા જઈ વસીશ આ દેશમાં રહીને મહત્તાના કૃત્રિમ ભૂષણસહિત મારાથી કાલત્રયે પણ કાળ વીતાડી શકાશે નહિ. ઈશ્વર મને અનન્ત જન્મપર્યન્ત નરકવાસ આપે, તો તે દુ:ખ કરતા એ કંપની સરકારના મારા હક્ક ડૂબાડવાના અનીતિના વર્તનથી મારા જીવને વધારે દુ ખ થાય છે મારાથી તેનુ વર્ણન પણ કરી નથી શકાતુ તમને જો અગ્રેજોની બીક લાગતી હોય અથવા તો તેમની સાથે મિત્રતાનો સબધ રાખવાની તમારી મનોદશા હોય, તો ખુશીથી જઇને તેમના મડળમા ભળી જાઓ મારી ના નથી આ નાનાસાહેબ પૂર્વવત્ પેશવાઇની સ્થાપના કરીને અગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાથી હાંકી કાઢશે, અને નહિ તો યુદ્ધમા લડી પ્રાણ આપશે પરતુ તેમ પણ ન થયુ તો જીવતા અંગ્રેજોના હાથમા ન આવતાં જ્યાં માર્ગ મળશે, ત્યા જઇને જીવનના અવશેષ કાળનો ક્ષેપ કરશે. મને મારો હક્ક અને મારી સ્વતત્રતા જોઇએ.”

એમ કહીને નાનાસાહેબ કોપયુક્ત મુદ્રાથી ત્યાંથી ચાલતો થયો, અને દિશા પલટાયલી જોઇને વસતસિહ પણ વીલે મુખે તેની પાછળજ ત્યાથી રવાના થયો

—.○—

પ્રકરણ ૫ મું
કાનપૂરમાં બળવો
અથવા
કાનપૂરની કત્લ ને નાનાની ક્રૂરતા

કાનપુરમા તારીખ ૬ ઠ્ઠી જૂન ઈ સ ૧૮૫૭ ને દિવસે લૂટફાટ થવા પહેલા અંગ્રેજોને વાવાઝોડાના ચિન્હો જોવામા નહોતા આવતા, એમ નહોતુ સિપાહીઓની મન સ્થિતિ બદલાયલી પ્રત્યક્ષ તેમના જોવામાં આવતી હતી વચવચમા મોહેબલોકોના બગલાઓને આગથી બાળી નાખવામાં આવતા હતા અને બજારમા હુલ્લડખોરોની એટલી બધી ખુલ્લી ચર્ચા ચાલતી હતી, કે, ભયથી કેટલાક યૂરોપિયનો તોફાન થવા પહેલાજ કાનપૂર છોડીને ચાલતા થયા હતા પરતુ વ્યાપારી અને દુકાનદાર લોકોથી પોતાની માલમત્તાની આશા છોડી નહોતી શકાતી, તેમજ લખનૌ પ્રાતમા વસતા સોલ્જરો અને સરદારોની સ્ત્રીઓ અને

બળકો મોટા પ્રમાણમાં કાનપૂરમાં વસતા હતા, તેથી તેઓનાથી પણ કાનપુર છોડીને જઈ શકાય તેમ નહોતું. એવી એ ભયકર સ્થિતિ વિશે જનરલ વ્હીલર સાહેબને ઘણા લોકોએ કહ્યું, પરંતુ બચાવનો એક પણ રસ્તો દેખાતો નહોતો, તેથી ગમે તે પ્રયત્ને પણ બની શકે તેટલી ત્યાંજ રક્ષણની વ્યવસ્થા કરીને કાનપુરમાંજ રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો મરણ કે જીવન જે થાય તે હવે ત્યાંજ, તે જ ભૂમિમાં થવાનું ભવિષ્ય નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું

કાનપુરની છાવણીથી નાનાસાહેબ પેશવાનો બ્રહ્માવર્તનો કિલ્લો કાંઈ દૂર નહોતો ચારપાંચ માઈલપર હશે હવે નાનાસાહેબને મોનેરી તક મળી વેરનો વિચાર તો મનમાં ઘોળાયાજ કરતો હતો, તેવામાં આવો સંધિ મળતાંજ પોતાનો હેતુ સાધી લેવામાં તેણે વિલંબ કર્યો નહિ, છતાં પણ રાજ્યકાર્યદક્ષ નાનાસાહેબે પ્રથમ પોતાનો એ મનોભાવ કોઈને પણ જણાવ્યો નહિ તે એટલે સુધી કે જનરલ વ્હીલર સાહેબને જ્યારે તોફાનની શંકા થઈ, ત્યારે તેણે ખજાનાના સંરક્ષણ માટે નાનાસાહેબ પાસેથી મદદની માગણી કરતાંજ તેણે બે તોપો અને બસો સિપાહીઓ અંગ્રેજોની સહાયતા માટે મોકલી દીધા આવી તેની રાજ્યભક્તિસૂચક વર્તણુક જોઈને વ્હીલર સાહેબને ભાસ્યું કે, “નાનાસાહેબ જેવો વિશ્વાસુ મનુષ્ય એક પણ મળવો દુર્લભ છે” વ્હીલર સાહેબ કરે પણ શું ? ડૂબતું મનુષ્ય તૃણને પણ આશ્રય સમજીને તેના આધારે જેવી રીતે તરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેવીજ સ્થિતિ વ્હીલર સાહેબની પણ થઈ હતી વ્હીલર સાહેબ પાસે માત્ર ૨૦૦ ગોરા લોકોનું લશ્કર હતું, દારૂગોળાની સામગ્રી પણ થોડીજ હતી અને બળવાના સમાચારો તો ઘડીએ ને પળે ચારે તરફથી આવતાજ જતા હતા. એટલે તેટલી વ્યવસ્થા કરીને જે પ્રસંગ આવે તેની વ્હીલર સાહેબ વાટ જોતો બેઠો પરંતુ આવી સ્થિતિમાં માર્ગપ્રતીક્ષામાં તેને લાંબો સમય ગાળવો મળ્યો નહિં. કારણકે, તારીખ ૫ મી જુનને દિવસે પ્રભાતમાંજ દેશી પલ્ટનના બધા સિપાહીઓ ખુલ્લી રીતે લુંટફાટ જેવાં કૃત્યો કરવા લાગ્યા તેમણે પ્રથમ પોતાની લાઈનો બાળી નાખી અને ત્યાર પછી કચેરીમાં ખજાનો હતો ત્યાં ચાલતા થયા કેટલાક સિપાહીઓએ સર હ્યુ વ્હીલર સાહેબ કચેરીમાંના પહેરેગીરોને ખજાનો બચાવવાને મદદગાર તરીકે જઈ ન શકે, તેનો બંદોબસ્ત કરવા માટે એક ટોળી કરીને તેને આડા કરવાનો વિચાર કર્યો, અને જે લોકો ખજાનાપર હલ્લો કરવાને ગયા હતા તેમણે લગભગ ૨૦ લાખનો ખજાનો હાથે લાગતાજ હાથી, ઊંટ વગેરે વાહનોપર ભરીને તે લઈ જવાની તૈયાર

કરવા માંડી, એટલામા તેમને હુલ્લડખોરોની બીજી પણ કેટલીક ટોળીઓ આવી મળી એટલે બધાઓએ મળીને નાનાસાહેબની બે તોપો અને નજીબી નામની એક પલ્ટનના સિપાહીઓ સાથે દિલ્હી તરફ જવાનો માર્ગ લીધો તેમના એવા વર્તનથી અગ્રેજોની છાવણીમાંના મનુષ્યોને એમ જ ભાસ્યુ કે, "તોફાનીઓનો ઇરાદો કોઇના પ્રાણની હાનિ કરવાનો નથી. તેઓ માત્ર લૂટેલા ખજાનાને છૂપાવવાના પ્રયત્નમા જ છે." એવા ભ્રમથી આવો ભય કર પ્રસગ છતા પણ કાનપુરના અગ્રેજો હુલ્લડખોરોના બહારના વર્તનથી ભૂલીને સુખ માની "આપણા ભાગ્ય બીજા સ્થળોના અગ્રેજોના કરતા વધારે સારા છે," એવા ભાવથી આનંદયુક્ત વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા પરતુ થોડા જ સમયમાં નાનાસાહેબના વર્તનથી પોતાના ભ્રમને તેઓ જાણી શકયા ભયનુ હવે પ્રત્યક્ષ દર્શન તેમને થવા લાગ્યું કારણકે, બીજે દિવસે નાનાસાહેબ પોતાના માણસાસહિત ત્યા પાછો આવ્યો અને તેણે કાનપુરથી આશરે બે માઇલના મુકામલાપર પોતાની ફોજનો પડાવ નાખ્યો તે વેળાએ તેની પાસે માત્ર છસો પાયદલના સિપાહી અને ચાર તોપો, એના કરતા વધારે યુદ્ધસામગ્રી હતી નહિ, પરંતુ જોતજોતામા તોફાની પલટનોના ઘણાક સરદારો તેની સાથે મળ્યા, તેથી તેની પાસે સૈન્યનો ઘણો જ સારો અને મોટો જમાવ થઈ ગયો. પછી શુ પૂછવુ ? કેટલાક દિવસોનો દ્વેપ કે જે મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો અને તેને સપૂર્ણ કરવાના જે પ્રયત્નો નાનાસાહેબે કરવા માડયા હતા, તેનું ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થતા જ નાનાસાહેબ હર્ષથી ઉન્માદી બની ગયો. "હુ કોણ છું, શુ કરૂ છુ, અગ્રેજોની ફોજ કેટલી છે, તેમની શક્તિ શી છે, અગ્રેજો પૂર્ણ ઉદ્યોગ કરીને પોતાનો ઉદ્યોગ કેવી રીતે હેતુસિદ્ધ કરે છે, યત્રજ્ઞાન અને કળાકૌશલ્યની તેમને કેટલી સહાયતા છે, હાલમા મારે ત્યા એકઠા થએલા બેવફાઓનો સપ કેટલા સમય સુધી ટકશે અને મારા હૃદયમા જાગ્રુત થએલા હાડવૈરનો આવિર્ભાવ એકઠા થએલા હુલ્લડખોરોમાના પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમા છે કે નથી ?" ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનો તેણે બિલ્કુલ વિચાર કર્યો નહિ કિન્તુ પ્રસગ મળ્યો છે, માટે વૈર વાળવુ જ એવા જ, મનોભાવથી નાનાસાહેબે એક સ્વારોની ટુકડીને હુકમ આપ્યો કે, "યૂરોપી લોકો જ્યા જ્યા છુપાઇને લપાઈ રહ્યા હોય અથવા તો કોઇએ તેમને છપાવી રાખ્યા હોય, તો તે સર્વને શોધીશોધીને રેસી નાખો તેમ જ તેમના બાળકો અને ખ્રિસ્તી ધર્માનુયાયી ઇત્યાદિ તેમના પક્ષના જે પણ લોકો હોય, તેમને પણ કાપી નાખવા, તેમના ઘરોમા આગ લગાડી દેવી," એવો હુકમ થતા જ હિન્દુસ્થાની સિપાહીઓએ મનુષ્યહૃદયમા રહેલી અમાનુષતાનો ઘણા જ ઉત્સાહથી આરંભ કરી દીધો

કંપનીના એક અન્યાયી કૃત્યે નાનાને આંધળો કર્યો હતો. અલ્પ સમયમાં જ જ્યાં ત્યાં અગ્નિની જ્વાળા, પ્રથમથી જ ઉલ્લાસ અને તેમાં આવ્યો ફાલ્ગુન માસ, એવા પ્રકારે હુલ્લડખોરોના સહજ યત્નથી સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. એ ક્ષણે વાયુ પણ ઘણી જ પ્રબળતાથી વાતો હોવાથી અગ્નિની જ્વાળાનો ભુકભુક ધ્વનિ, ગર્જના, હુલ્લડખોરોનો દારૂગોળો, હથિયારો અને આનંદની ગડબડ અને ગોરા લોકોને શોધવા માટેની ધાંધલ તેમજ તેમના હાથમાં સપડાયેલા દુર્દૈવી લોકોની દયાની યાચના, આર્જવતા અને સંતાપના આવેશયુક્ત ભાષણો ઇત્યાદિથી એકસરખો કોલાહલ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સર્વત્ર મચી ગયો. એ કરૂણાજનક દુઃખકારક પ્રસંગનું સંપૂર્ણતયા વર્ણન થવું અશક્ય છે. તે હૃદયભેદકને પ્રત્યક્ષ નેત્રથી નિહાળનાર મનુષ્ય જો પાષાણહૃદયી હોત, તોપણ કરૂણાથી તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુનું વહન થયા વિના રહ્યું ન હોત. સર્વત્ર હાહાકાર મચી ગયો. પ્રખ્યાત દાની કર્ણરાજાની પુણ્યભૂમિ કર્ણપુર, કે જે ભૂમિમાં સુવર્ણદાન આદિની પ્રાપ્તિથી બ્રાહ્મણો અને દીન જનો સંતુષ્ટ થતા હતા, તેજ ભૂમિમાં આજે કેટલાક તલવારના વારનું દાન લઇને મરણ મેળવી સંતુષ્ટ બની, મરણની અનંત નિદ્રામાં શાન્ત થયા. માર્ગમાં સર્વત્ર શોણિતનો પ્રવાહ વહેતો જોવામાં આવતો હતો, અને ક્ષણે ક્ષણે "જય હનુમાનકી," "દીન દીન!" ઇત્યાદિના શૌર્યદર્શક શબ્દોનો ધ્વનિ જ કર્ણશ્રવણીય થતો હતો. ધર્મદ્વેષથી છેડાયલા સિપાહીઓ હાથમાં નાગી તલવારો લઇને અહીંથી તહીં દોડતા હતા અને "મારો–કાપો," એવા પાકારો કરતા જતા હતા. પોતાના રાજકીય હકના લૂંટાયાથી અસંતુષ્ટ બનેલા જનો તેમના નેતા બન્યા હતા. એવી કર્ણપુરની સ્થિતિ થએલી હતી.

એવી રીતે અચિન્ત્ય હલ્લો કરીને નાનાસાહેબે વિજય તો મેળવ્યો. કાનપૂરને તેણે પોતાના કબ્જામાં કર્યું અને ત્યારપછી પોતાને મરાઠાઓનો રાજા બનાવીને કિલ્લાપર તેણે હનુમાનના ચિત્રવાળી એક રાજ્યધ્વજા ફરકાવી તેમજ બીજો એક મહમ્મદી ધર્મનો વાવટો પણ ચઢાવવામાં આવ્યો. એ સમસ્ત વ્યવસ્થા થયા પછી જરૂરજોગો બંદોબસ્ત કરીને નિયમિત સૈન્યની એક ટોળીને લઇને નાનાસાહેબે કાનપુરના નવાબના મહેલપર હલ્લો કર્યો. એ હલ્લો કરતી વેળાએ નાનાએ તે સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાના હેતુથી કહ્યું કે, "બહાદુરો, પ્રાણ જાય, તો તેની પરવા કરવાની નથી, આપણે સ્વતંત્રતા મેળવવાને માટે લડવાને તૈયાર છિયે, ત્યાં જો સ્વતંત્રતાનો ભંગ કરનાર આપણો જાતિબંધુ હોય રક્તબંધુ હોય કે પ્રત્યક્ષ પુત્ર કે પિતા પણ હોય, તોપણ તેનો

નાશ કરીને પોતાના માર્ગને નિષ્કંટક બનાવવો જોઈએ આપણા ધર્મના દ્વેષી અને આપણા હક્કના લૂટનારને સહાય કરનારા આ નવાબના રાજ્યમહાલયને લૂટીને આપણે વ્હીલર સાહેબના નિવાસસ્થાનને ઘેરવાના છિયે, માટે હિમ્મત ધારી રહેજો" સિપાહીઓના મનમા એ ભાષણથી સારો ઉત્સાહ જાગ્યો અને સિંહસમાન ગર્જના કરીને તેમણે નવાબના નિલયમા લૂટ ચલાવી ને નવાબને કેદ કરી લીધો એક કાર્યમા તો સંપૂર્ણ વિજય મળી ચૂક્યો

વિજયરૂપ મદિરાના પાનથી મદોન્મત્ત થયેલા સિપાહીઓ ત્યાથી નીકળીને વ્હીલર સાહેબના નિવાસસ્થાનને ઘેરીને પડ્યા, અને અગ્રેજોપર તોપનો મારો ચાલૂ કર્યો ઘેરામાં ઘેરાયલા લોકો પણ આવો કટોકટીનો પ્રસગ જોઈ પૂરા બળથી લડવા લાગ્યા એવો મામલો કેટલાક દિવસ સુધી ચાલતો રહ્યો ઘેરામા સપડાયલા લોકોને પરાજિત કરવાના પ્રયત્નો ચાલૂ જ હતા છતા પણ નાનાસાહેબના અતઃકરણમાં યૂરોપી લોકોપર વેર લેવાનો વિચાર ઘડીઘડી ને પળપળ વસી રહ્યો હતો એક પ્રકારનો વૈરાગ્નિ તેના હૃદયમા સળગતો હતો, તેના શમન માટે અહીતહીથી તોફાનીઓના પજામા પકડાયલા ગોરા લોકોને તેની સામે લાવવામા આવતા હતા અને તેમના સ્ત્રી, પુરૂષ, બાળક કે વયનો વિચાર ન કરતા તેમને મારી કાપી નાખવાની આજ્ઞા ચાલૂ જ હતી એક અંગ્રેજ સ્ત્રીના પતિને બળવાખોરોએ રસ્તામા કાપી નાખ્યો હતો, તેને તેના નાના બાળકોસહિત નાનાસાહેબ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવી. નાનાને મહાન પુરૂષ જાણીને તથા ઉદારાત્મા માનીને તે ઘણી જ આર્જવતાથી પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, "હે પુણ્યાત્મા, દયાસિધો, મને તો મરવાનો એટલો શોક નથી, પણ આ નિરપરાધી નિર્દોષ બાળકોને તો પ્રાણદાન આપો હુ કદાપિ જીવવા માગતી હોઉં, તો તે આ અર્ભકોના ભરણપોષણ કરવાના હેતુથી જ અન્યથા હુ મરવામા નારાજ નથી કૃપાનિધાન, કૃપા કરો અને આ ભિક્ષુકોને એટલી ભિક્ષા આપો." પરતુ વૈરાગ્નિથી બળતા નાનાસાહેબનું મન એથી જરા પણ પીગળી શક્યુ નહિ, અને તેણે તત્કાળ તે સઘળાને મેદાનમા લઈ જઇને મૃત્યુલોકનો-માર્ગ બતાવી દેવાની કઠન આજ્ઞા આપી, તે નિરાધાર નારીના નેત્રોમાથી શ્રાવણ–ભાદ્રપદની જળવૃષ્ટિ સમાન અશ્રુવૃષ્ટિ થતી હતી, પણ તે પાષાણહૃદયને તેની કાંઈ પણ દયા ન આવી

ગ્રીષ્મઋતુનો સમય, મધ્યપ્રદેશ અને દ્વિપ્રહરનો સમય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ સૂર્યની ઉષ્ણતા ઘણી જ પ્રખર થએલી હતી. અગ્નિ વિના મનુષ્યોને બળી જવાનો ભ્રમ થતો હતો એથી તે ગૌર વનિતાએ

પોતાના બાળકોને એક વૃક્ષની છાયામાં વિશ્રાંતિ લેવા દેવાની વિનતિ કરી, પરંતુ તે કસાઇઓએ તે તરફ બિલકુલ લક્ષ ન આપતા માતાના દેખતાં જ તે સુંદર સુકોમળ બાળકયુગ્મને ભાલા ભોંકીને નિર્જીવ કરી નાખ્યા અને ત્યારપછી તે માતાનો પણ શિરચ્છેદ કરી નાખ્યો. એ કત્લની ધામધૂમમા એક વર્ષ દોઢવર્ષના વયનુ અર્ભક જીવતુ રહી ગયુ હતુ, તે બળવાખોરોના ત્યાંથી ચાલ્યા જવા પછી પોતાની માતા અને સહોદરોના મૃત શરીરોને વળગીને નિ શબ્દ ચેષ્ટા કરવામા પ્રવૃત્ત થયુ ઘણીક વાર સુધી તેમનામાથી કોઇએ પણ કાંઈ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો ત્યારે તે મોટેથી રડવા લાગ્યુ, અને ફરી ફરીને દુગ્ધપાનના હેતુથી મૃત માતાના સ્તનોમા મુખ નાખવા લાગ્યુ આવો કરૂણાજનક આક્રંદ નિહાળીને કોઈ પણ સહૃદય મનુષ્યનુ અત કરણ પીગળી જાય, એમા શો સશય મનાય? અને એવુ ઘાતકી વર્તન કરનારપર ઈશ્વરનો કોપ કેમ ન ઉતરે વારૂ? નાક, કાન, સ્તન આદિ કાપીને તથા આંખો ફોડીને કોઇ યુરોપી સ્ત્રી કે પુરૂષને જીવતા જવા દેવાનુ કાર્ય તો તેના મને એક ઘણુ જ દયામય કૃત્ય હતુ. એવી જ સ્થિતિ જો થોડાક વખત વધારે ચાલૂ રહી હોત, તો પ્રાચીન અમલમાંની ઘણીખરી ક્રૂર શિક્ષાઓનો ભારતવર્ષમા પાછો એક વાર ઉદય થયો હોત પરતુ પરમ કૃપા તે પરમાત્માની કે, એ દુર્દશા થોડા જ સમયમા સમાપ્ત થઇ ગઈ પાછો સારો-સમય આવ્યો નાનો નિષ્ફળ થયો, કારણ કે નિર્દોષ સ્ત્રીબાળકોનો વધ તેને થયેલા અન્યાય કરતા પલ્લામા વધારે ભારે થયા હતા પણ નાનો સ્વભાવનો ક્રૂર બન્યો હતો કે કોઈ સેતાનનો સાથી તેનો પ્રેરણાત્મક બન્યો હતો, તે કહેવુ મુશ્કેલ છે

કર્ણપુરમા મેળવેલા ક્ષણિક વિજયથી નાનાનો હર્ષ અંગમા સમાતો ન હતો એક ઇચ્છા તો સફળ થઈ, પરતુ હવે "ભારતવર્ષના સમસ્ત ભાગોમા પુન આર્ય રાજ્યાસનની સસ્થાપના કેવી રીતે કરી શકાય?" એના વિચારો તેના હૃદયમાં ઉછળવા લાગ્યા તે વાર વાર તોફાનીઓના સમૂહમા જઇને તેમને પૂર્વના ઐતિહાસિક શૂર પુરૂષોની સ્મૃતિ કરાવીને ઉત્તેજિત કરતો હતો અને રાતદિવસ આવરોબાવરો બનીને અહીંતહીં ફર્યા કરતો હતો. ચિન્તા અથવા નિદિધ્યાસ એ એક એવી વસ્તુ છે કે, જે મનુષ્યને આનદમા કોઇ કાળે પણ જંપીને બેસવા નથી દેતી નાનાસાહેબની ચિન્તા તો મહત્ત્વાકાક્ષામય હતી, બહુ પ્રયત્નાને સફળ થાય એવી હતી અને તેમા અનેક સામગ્રીઓની આવશ્યકતા હતી, તો પછી એવા એક મહાન ચિન્તાગ્રસ્ત રાજ્યપુરૂષને શાંતિ ન હોય, તો તેથી આપણને આશ્ચર્યચકિત થવાનુ કાંઈ

પણ કારણ નથી કાળને વ્યતીત થવાના જે અનેક માર્ગો છે, તેમાંનો એ પણ એક છે. ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, સમાન છતા પણ સુખમાં વીતતો સમય અલ્પ ભાસે છે, ત્યારે દુખમાં વીતતો સમય યુગ સમાન નેત્રો સમક્ષ પ્રકાશે છે જ્યાંસુધી પૂર્ણ વિજય ન મળે, ત્યા સુધીનો સમય નાનાને મને તો યુગ જેવો જ હતો.

પ્રકરણ ૬ ઠું

હ્યૂગ વ્હીલરનું વીરત્વ
અને
રણશયન

વ્હીલર સાહેબના નિવાસસ્થાનને ધર્મદ્રોહી સિપાહીઓએ ઘેરી લીધું અને તોપનો મારો ચલાવ્યો, એનુ વર્ણન ગત પ્રકરણમા આપણે જણાવી ગયા છિયે કાનપૂરના અંગ્રેજી સૈન્યના દેશી અફસરો ટીકાસિંહ અને શમ્સુદ્દીન જે સમયે કાનપુર છોડી તોફાની સિપાહીઓ સાથે મળી ગયા, તેજ વખતે હ્યુગ વ્હીલર સાહેબે મનમાં તો ભારતની આશા છોડી દીધી હતી, પરંતુ બ્રિટાનિક સાહસની આશાથી તે સર્વથા નિરાશ થયો નહોતો, તેથી મનમા તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, "પ્રથમ માન અને પછી પ્રાણ! એ માન માટે કદાચિત્ આ જીવનનું પણ બલિદાન આપવું પડે, તો તેથી શુ થઈ ગયુ? જીવના મૂલ્યે પણ માનની રક્ષા તો થવી જ જોઇએ"

ઉષાદેવી હસિત વદને વિશ્વનો રંગ જોવા પૃથ્વીપટપર પધાર્યાં અને ચંદ્રદેવ લજ્જાથી આકાશમાં છૂપાવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા હતા પતિના આવતા જ નવોઢા, નવવધૂ લજ્જાઈ જાય છે, તેવી રીતે નભો-ગત મંદ પ્રકાશમય તારાઓ પ્રભાતપ્રકાશ આવતા જ પોતાના આગારમા લપાઈ જવા લાગ્યા. અરૂણોદય થતા જ સાહસી હ્યૂગ વ્હીલર સાહેબ પોતાના ઓરડામાથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાના પૂજ્ય જીસસ ક્રાઇસ્ટનું નામ લઈ આગારના આગણામા આવી પહોચ્યો. બ્યુગલ (રણશિંગુ) સાથે જ હતુ તે તેણે વગાડયુ, અને તેવા જ એક એક કરી સઘળા અંગ્રેજ સૈનિકો સજ્જ થઈ તેની આગળ આવી હાજર થયા. હુકમ થતાં જ તેમની તલવારો મ્યાનમાથી બહાર નીકળી, અરૂણના રક્ત પ્રકાશસંગે મળી ચમકવા લાગી અને અગ્રેજી રણવાદ્યોનો ધ્વનિ સર્વત્ર કર્ણ-શ્રવણીય થવા લાગ્યો સૈનિકોને રંગમાં આવેલા જોઇને વ્હીલરે તેમને ઉદ્દેશી નીચે પ્રમાણેનું ભાષણ કર્યું —

"બ્રિટાનિયાના પુત્રો, પ્રિય વીરસંતાનો, તમે અપાર સમુદ્રને ઉલ્લંઘી, જન્મભૂમિ, જનકજનની તથા પ્રાણસમાન પ્રેમના ગામને છોડીને

આ ભારતવર્ષમા શુ આ હિંદુ વિદ્રોહીઓ અને મુસલ્માન રાજદ્રોહીઓને હાથે મરવાને માટેજ આવ્યા છો કે ? ના ના, તે કાફિરોના હૃદયમા આ લોહીની તરસી તલવારોને ભોકી તમારા માતાપિતાના માનની વૃદ્ધિ કરવાને, અને ભારતના વક્ષસ્થળમા બ્રિટાનિયાની વિજયપતાકાના દંડનુ આરોપણુ કરવાને જ તમે અહી આવ્યા છો મહામતિ ક્લાઇવે આટલા બધા કષ્ટથી ભારતને સ્વાધીન કરી બ્રિટનને જગન્માન્ય કર્યું છે. તે વીરનરની કીર્તિની અવહેલના કરીને તેને શુ આપણે ભારતના સાગરમા નાખી દઇશુ ? ના ના, તેમ કદાપિ કોઈ કાળે પણ બનશે નહિ જો તમારા હૃદયમા સ્વદેશાભિમાનનો લેશમાત્ર ભાગ પણ હોય, ક્લાઇવની કીર્તિનો પ્રકાશ જો તમારા હૃદયમા ઝળહળતો હોય તો આજે સર્વજન એકત્ર મળી "બ્રિટનના જય"ની ગર્જના કરી આ નિર્બળ ભારતવર્ષને કપાવો, હંફાવો !"

જેટલા ગોરા સૈનિકો હતા, તે સર્વેએ પોતાના સરદારના ઉત્તેજક ભાષણથી ઉત્તેજિત થઈ ફરી વાર પોતાની તલવારોને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી અને "હિપ હિપ હુરે"ના જયદર્શક શબ્દોની ગર્જનાથી નભોમડળને ગર્જાવી દીધુ. એ ગર્જનાએ નાનાના હૃદયમા પ્રવેશીને તેને બમણો સાહસી બનાવ્યો, અને એજ ગર્જનાએ બાદશાહ મહમ્મદ બહાદુરના હૃદયમા પ્રવેશ કરીને તેને પૂર્ણતાથી કપાવ્યો ! રણવાદ્યો પાછા વાગવા માડયા સાહેબે પુન સનાની આસમન્તાત્ ફરી પોતાને સ્થાને આવી સૈનિકોને ઉદ્દેશીને કહ્યુ કે,

"જુઓ વીરો, ભારતના લોકોએ આપણી સામા શસ્ત્રો ઉઠાવ્યાં છે, પેશવા નાનાસાહેબ, દિલ્લીનો બાદશાહ અને નાગપુરનો રાજા ઇત્યાદિ એ સર્વે આપણા લોહીના તરસ્યા બન્યા છે સુભટો, એક વાર તમે પૂર્ણ સાહસથી મદોન્મત્ત ગજરાજ પ્રમાણે યુદ્ધક્ષેત્રમા પ્રવેશીને હિંદુ તથા મુસલ્માનોને પગતળે કચરી, ચગદી નાખો અને બ્રિટનના માનની રક્ષા કરો, કે જેથી એ બળવાખોર કાફિરો પણ જાણી શકે કે, અગ્રેજોના બળની બરાબરી કરવાની આ વિશ્વમા કોઇનામા પણ તાકાત નથી ! વળી તેઓ એ પણ જાણે કે કયા તે શિયાળ ભારત ! અને કયા સિંહરાજ બ્રિટન !! ભારત પ્રભાત અને બ્રિટિશ પ્રભાતની કોઈ કાળે સમાનતા થઇજ ન શકે ! બ્રિટન અને ભારતના સૂર્યનો એક સમયાવચ્છેદે ઉદય થઈ શકે જ નહિ !! બહાદુરો, એમને બતાવી આપો કે, આટલા હજાર માઇલના દૂરના દેશમાથી આવીને પણ બ્રિટનો ભારતને પગ તળે ચગદી નાખવાને શક્તિમાન્ થયા કે નહિ ? બધુઓ, સહાનુભૂતિ, એકતા અને સપથી બ્રિટનો વિના બીજી કઈ જાતિ લડી શકે

છે? વીરો, રણરંગે, ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશ ગૌરવનો ઘોષ કરવા માટે પાછા એક વાર "જય, બ્રિટાનિયાનો જય!" એ શબ્દોના ઉચ્ચાર સહિત પોતાના શસ્ત્રો ચમકાવી ભારતને કંપાયમાન કરો, હિંમત ધરો!!"

ભાષણની સંપૂર્ણતા થતાં જ જયધ્વનિથી આકાશમાં ગર્જનાનો વિસ્તાર છવાઈ ગયો દિશાઓ કંપાયમાન થતી જોવામાં આવી સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો હતો; અંગ્રેજી સૈન્યના શસ્ત્રોસંગે તેનાં શ્વેતકિરણો પ્રતિફલિત થતાં સંગીનો અને તલવારો વધારે ચમકવા લાગી વળી પાછાં રણવાદ્યો વાગવા લાગ્યાં કર્ણપુરે રણરંગિની મૂર્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. વળી પાછો વ્હીલર સાહેબ સૈનિકોને સંબોધીને ઉત્સાહપૂર્ણ વાક્યો વદવા લાગ્યો –

"યોદ્ધાઓ! સશસ્ત્ર થાઓ અને સાહસ રૂપી બખ્તરથી હૃદયને ઢાંકી દ્યો જે બ્રિટનોના પ્રતાપથી ચરાચર ધરા કંપે છે, જે બ્રિટનોના પ્રતાપથી ઋતુઓ બદલાતી નથી, પૃથ્વીના જે જે ભાગોમાં બ્રિટનોનું આધિપત્ય સ્થપાયલું છે તે તે ભાગોમાં કોઈ નહિ તો કોઈ પણ ઋતુનો ભાગ હોય છે જ, જે બ્રિટનોના પ્રતાપથી સૂર્ય અને ચંદ્રનો અસ્ત નથી થતો તે જ જગત્પૂજ્ય બ્રિટાનિયાના પુત્રો અને બ્રિટનોના કુળમાં તમારો જન્મ થયો છે, પ્રવીણ બ્રિટાનિયાના સંતાનો, તમારી જનકજનનીની સ્થાનીય કીર્તિને ભારતવર્ષમાં સ્થાપિત કરવાને તેમ જ તમારી જન્મભૂમિના માનની રક્ષા માટે મરણીયા થઈને વિશ્વાસઘાતી હિન્દુ અને મુસલ્માન બળવાખોરોના હૃદયનું રક્તપાન કરવાની ચેષ્ટા કરો જો તમે યુદ્ધમાં જય મેળવી જીવતા રહેશો, તો બ્રિટિશ લક્ષ્મીને ભારતના રત્નસિંહાસનપર વિરાજેલી જોશો. પરંતુ દુર્ભાગ્યે મૃત્યુના મુખમાં પણ જઈ પડશો, તો તે જ બ્રિટિશ લક્ષ્મીના પ્રસાદથી ઉચ્ચ ગતિ મેળવી શકશો. હવે શો વિચાર કરવાનો છે? ભ્રાતાઓ, એક વાર "હિપ હિપ હુર્રે"ના પોકારથી રણક્ષેત્રને ગજાવો!!"

રણવાદ્ય વાગવા લાગ્યા અને તે રણવાદ્યના ઉત્સાહથી બ્રિટિશ વીરો સમુદ્રના મોજાં પ્રમાણે આનંદિત ચિત્તે "હિપ હિપ હુર્રે"નો ચિત્કાર કરીને અહીંતહીં ફરવા લાગ્યા પાછો હ્યૂગ સાહેબ લશ્કરમાં ફરી આવ્યો. એટલામાં બહારથી કોટના બહારના ભાગમાંથી તોપોના ગોળાઓનો અવાજ સંભળાયો એથી અંગ્રેજો ભયભીત થયા ને તેમનો નેતા પણ કંપવા લાગ્યો પાછો બહારના ભાગમાંથી દુંદુભિનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થયો અને પુનઃ અંગ્રેજોના હૃદયમાં કંપનો આવિર્ભાવ થયો છતાં પણ જેવી રીતે એક મદોન્મત્ત હસ્તી બીજા હસ્તીને સામેથી આવતો જોઈ કૃતપ્રતિજ્ઞ તેને મારવાને દોડે છે, તેવી જ રીતે કૃતપ્રતિજ્ઞ

થઈ અંગ્રેજો પણ રણદેવીના પૂજન માટે ગમન કરવાને તૈયાર થયા દ્વારપર આવીને બળવાખોરો પર તેઓ સિંહ પ્રમાણે તૂટી પડ્યા

હુલ્લડખોરોનો તેમનાપરનો તોપના ગોળાનો અને બંદૂકની ગોળીનો માર ચાલૂ જ હતો ઘણાક અંગ્રેજો ઘવાયા તેમજ કેટલાક તોફાની સિપાહીઓ પણ કામ આવી ગયા, પણ સિપાહીઓનું સંખ્યાબળ વિશેષ હોવાથી તેમ જ તેમની પાસે યુદ્ધના સાધનોની પણ વિપુલતા હોવાથી અંતે તેમનો જ વિજય થયો એકાએક તોપનો ગોળો વ્હીલરના શરીરપર આવી પડ્યો અને તે ઉત્સાહી, રણશૂર, બ્રિટિશ કુળને દીપાવનાર યોદ્ધો પળવારમાં આ નશ્વર સંસારમાંથી પ્રયાણ કરી ગયો તેણે રણશયન કર્યું સેનાનાયકના આમ અચાનક મરણથી બાકી બચેલા અંગ્રેજ સૈનિકો હતાશ થઈ ગયા અને તેમને નાનાસાહેબે કેદ કરીને કિલ્લામાં પૂરાવી દીધા વિજય મળવાથી સીપાહીઓની સેનાના હિંદુ અને મુસલ્માનો પોતપોતાના ધર્મ અનુસાર "હર હર મહાદેવ" "જય હનુમાન" "જય ભવાની" અને "અલ્લાહો અકબર, દીન દીન"ના પોકારો કરતા ત્યાંથી પોતાના પડાવ તરફ રવાના થઈ ગયા

કાનપુરમાં તારીખ ૫ મીએ પ્રારંભાયલું એ તોફાન તારીખ ૨૬ મી જુન સુધી ચાલ્યું એ એકવીસ દિવસની મુદતમાં એકંદર ૨૫૦ (બસોને પચાસ) અંગ્રેજો મરણને શરણ થયા, સિપાહીઓમાંથી તેથી વિશેષ મરણશરણ થયા, પણ દેખીતી રીતે સિપાહીઓ સારી રીતે ફાવી ગયા સ્વદેશાભિમાન માટે ધર્મયુદ્ધથી રણમાં પ્રાણ અર્પનાર જનરલ વ્હીલર સાહેબ જેવા યોદ્ધાઓ થોડા જ થાય છે

—o—

પ્રકરણ ૭ મું

વિશ્વાસઘાત, પિશાચતા, પશુધર્મ

પ્રાતઃકાળનો સમય હતો ગ્રીષ્મઋતુ હોવાથી પ્રભાતકાલીન મંદ-મંદ વાયુની શીતલ લહરીઓથી ઉષ્ણતાથી તપ્ત મનુષ્યોને ઘણો જ આનંદ થતો હતો પરંતુ નાનાના, પશુવૃત્તિને આધીન થયેલા નાનાસાહેબના અસિપ્રતાપથી દગ્ધ થએલા અંગ્રેજોના હૃદયમાં એ વાયુલહરી આનંદને સ્થળે અગ્નિની પ્રખર જ્વાળાને જ ઉપજાવતી હતી આગલે દિવસે એટલે તારીખ ૨૬ મી જૂનને દિને નાનાસાહેબે અંગ્રેજોને અલ્લાહાબાદ મોકલી આપવાનું અભયવચન આપેલું હતું, અને તે પ્રમાણે આજે તારીખ ૨૭ મી જૂનના પ્રભાતકાળમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો સહિત સર્વ અંગ્રેજોને ગંગાનદીના સતીચૌરા નામક ઘાટપર લાવીને હાજર કરવામાં આવ્યા

"તમે મારા બંદીવાન છો, પણ હું તમારા પ્રાણ લેવા નથી ઇચ્છતો મારૂ વૈર મારા રાજ્યને પચાવી પાડનાર કંપની સાથે છે, તમારી સાથે નથી તમે નિર્ભય રહો અને તમારા બંધુઓને મળવાને સત્વર રવાના થઈ જાઓ," નાનાએ તે સંકટમા સપડાયલા અગ્રેજોને આશ્વાસન આપતા કહ્યુ.

આથી અગ્રેજોના, સ્ત્રી, યુવા, વૃદ્ધ સર્વના—મનમાં કાંઇક જીવવાની આશા આવી અને દુ.ખનો અસહ્ય ભાર શિરપર પડેલો છતા પણ તેમની મુખમુદ્રાપર કાંઇક આનંદનો ભાસ થવા લાગ્યો ઊતાવળથી તેઓ પુલકિત વદને નૌકામાં જઈ સ્વસ્થતાથી બેઠા પણ તેમને ભાગ્યના વિરૂદ્ધ ચક્રની ગતિની માહિતી કયા હતી? મનુષ્ય ધારે છે શુ અને પરમેશ્વર કરે છે શુ? તેમના નૌકામા બેસતા જ બ્યુગલ વગાડવામાં આવ્યુ અને મલ્લાહો (ખારવા) નૌકામાથી કૂદી પડ્યા નાનાસાહેબે "મિજન" એ શબ્દનો મોટેથી પોકાર કર્યો. તોપો અને બન્દૂકો ચાલવા લાગી નૌકાપર જે છાપરાં હતાં તે સળગી ઊઠયા અને તેની સાથે જ જે ઘાયલ અને બીમાર મનુષ્યો હતા, તે પણ બળીને ભસ્મીભૂત બની ગયા! જે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ગગાના જળપ્રવાહમા કૂદી પડી હતી, તેમનુ કામ પણ સેતાનોએ પાણીમા પડીને તમામ કરી નાખ્યુ! સ્ત્રીઓનો મરણવેળાનો આક્રન્દરવ પ્રત્યક્ષ પાષાણને ભેદી નાખવાને પણ શક્તિમાન્ હતો!!!

સ્ત્રીહત્યાનુ નેત્રથી પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં સેતાનના સાથી નાનાનુ વજ્રમય હૃદય પીગળવા માંડયુ! જાતિધર્મનો, બ્રાહ્મણત્વનો તેના મનોભાવમા આવિર્ભાવ થઈ આવ્યો! પાષાણમા પ્રસ્વેદના બિંદુઓ ફૂટી નીકળ્યા! વજ્રમા મૃદુત્વનો ધર્મ આવ્યો! "આ પાપ, સ્ત્રીહત્યા માટે ઈશ્વરને હુ શુ ઉત્તર આપીશ?" એવો પ્રશ્ન તેના મનમા ઉદ્ભભવ્યો અને તત્કાળ તેણે, "સ્ત્રીઓને ન મારશો!" એવી આવેશયુક્ત આજ્ઞા આપી આવી આજ્ઞાથી ખૂની હુલ્લડખોરો ઘડીભર અજાયબીમા ગરકાવ થઈ ગયા પણ તેમનાથી નાનાની આજ્ઞાનો અનાદર થઈ ન શક્યો. કુલ ૧૨૫ સ્ત્રીઓ જેમાથી કેટલીક ઘાયલ હતી અને કેટલીકને ડૂબતા બચાવેલી હતી, તે સર્વ સ્ત્રીસમાજને સારી વ્યવસ્થાથી તે નરપિશાચ નાનાસાહેબે હાલ તો બીબીગઢ નામના સ્થાને મોકલી દીધી અને પોતે બીજી ખટપટમા પ્રવૃત્ત થયો ખરેખર માનવધર્મની ભૂલભૂલામણી રખાઈ હતી!

સતી-ચૌરા ઘાટથી એક નૌકા કાંઇક આગળ નીકળી ગઇ તેમા જે મનુષ્યો હતા, તે બરાબર ૩૬ કલાક સુધી તેને ચલાવતા આગળ કાઢી ગયા હતા. જ્યારે તેઓ શિવરાજપુરની પાસે પહોંચ્યા, તે સમયે

-વિદ્રોહી, સિપાહીઓએ તેમને ઘેરી લીધા એવો અણીનો વખત જોઈ તેમાના અગિઆર મનુષ્યો જમીનપર કૂદી પડ્યા સારૂંજેવુ યુદ્ધ થયુ અને તે અગિઆર મનુષ્યોની અલ્પ સખ્યાએ બળવાખોરોના તે મોટા સમૂહને બહાદુરીથી નસાડી દીધો. એટલામા નૌકા વધારે આગળ વધી ગઈ તે અગિઆરમાથી સાત માણસો તો કામ આવી ગયા ને બાકી ચાર માણસો જીવતા બચ્યા તે ચારમાના એક કે બે મનુષ્યો જળમા વહેતા જ્યારે દૌલતપુર સમીપ આવી નીકળ્યા, ત્યારે તેમને જળમાથી કાઢી લેવામા આવ્યા અને મુરારિ મઉના રાજાને ત્યા તેમને પહોચાડી દીધા રાજા સાહેબે તેમની સારી શુશ્રૂષા અને આદરાતિથ્ય કર્યા અને પૂર્ણ વ્યવસ્થાથી તેમને અગ્રેજોની છાવણીમા પહોચતા કરી દીધા.

જે નૌકા આગળ નીકળી ગઈહતી, તે થોડેક દૂર જતા ધર્મદ્વેષી અને જાતિદ્વેષી સિપાહીઓના હાથમા પાછી ફસાણી અને તેમા જે એંસી (૮૦) મનુષ્યો હતા તેમને નાનાસાહેબ સમક્ષ લાવી હાજર કરવામા આવ્યા નાનાની આજ્ઞાથી તેમાંના જેટલા પુરૂષો હતા, તે સર્વને એક સરખી હાર કરીને ઊભા રાખવામા આવ્યા અને તેમના બધાના હાથોમા એક જ લાબો લોટાનો સળીઓ ભોકી દેવામા આવ્યો એટલે તે બિચારાઓની સ્થિતિ ખૂટે બાધેલા ઢોરો જેવી થઈ પડી. પીડાથી થતા તેમના અશ્રુપાતને નિહાળી ગમે તેવા ક્રૂર હૃદયના મનુષ્યના મનમા પણ દયાનો ભાવ જાગ્યો હોત, પણ પિશાચવૃત્તિ નાનાસાહેબ અને તેના અનુયાયિઓને તે એક મનોરજનનુ સાધન થઈ પડ્યુ ! એક એક તીસમારખા સિપાહી ઘોડા-પર બેસીને તેમની આસપાસ ફરવા લાગ્યા અને ગમેતેમ મોંઢેથી અપશબ્દો બકીને તેમને ધિક્કારવા લાગ્યા. એ ધિક્કારકાર્યની સમાપ્તિ પછી કસાઈઓએ તેમનાપર ગોળીબારની વર્ષા વર્ષાવવા માંડી અને ક્ષણ બે ક્ષણમા જોતજોતામાં તે સઘળા નિર્દોષ મનુષ્ય પ્રાણીઓ આ નશ્વર સસારને ત્યજીને પરમાત્માની પવિત્ર સભામા ચાલતા થયા ! સ્ત્રીઓ પ્રતિ નાનાસાહેબે આ વેળાએ પણ દયા દર્શાવી !! સ્ત્રીઓ અને બાળકોને બીબીગઢમા મોકલી દીધા કે જ્યા પૂર્વે પણ ૧૨૫ સ્ત્રીઓને રાખેલી હતી.

કાનપૂરની છાવણીના ઘેરામાં સપડાયલા યૂરોપી લોકોએ હમણા કુમક આવશે, કાલે આવશે, એવી આશાથી વીસ એકવીસ દિવસ સુધી ટકાવ કર્યો, પરંતુ જ્યારે અન્નસામગ્રી ખૂટવા માડી અને તે બહારથી મેળવવાનો કોઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે સહાયતાની આશા હ્યુગ વ્હીલર સાહેબે છોડી દીધી હતી કાનપુરથી લખનૌ માત્ર પાચ માઇલના અતર-પર હતુ, ત્યાથી કમિશ્નર લોરેન્સ સાહેબ મદદે આવશે, એવી આશા હતી, પરતુ અયોધ્યા પ્રાતમા સ્વસ્થતા કરવા ઉપરાત તે કાનપૂરના

અગ્રેજોને ઉગારવાને આવી શકે, એ અશકય હતુ બડવાળાઓના હાથમાથી દિલ્લીની સત્તા છીનવી લઇને, તે ફોજ અહી સહાયતા માટે આવશે, એમ પણ કેટલાક દિવસ સુધી ભાસતુ હતુ, પરતુ દિલ્લીના બડવાળાઓના પરાજયના સમાચાર સુદ્ધાં પણ સાંભળવામાં આવ્યા નહિ, તેથી ત્યા પણ નિરાશા જ થઈ અલ્લાહાબાદ કાનપુરથી માત્ર ૧૫૦ માઇલપર હતુ. તેથી મોડીવેહેલી પણ ત્યાથી સહાયતા મળશે, એવી આશાથી ઘોડાની ખરીનો અવાજ સાભળવાની ચાતક પ્રમાણે તેઓ વાટ જોતા રહ્યા હતા, પણ તે આશા પણ વ્યર્થ નીવડી અને વ્હીલરનુ મરણ થતા અગ્રેજોની કેવી દુર્દશા થઈ, તે આપણે જાણી ચૂકયા છિયે હાલ તો નાનાના વિજયનો રગજ સર્વત્ર જોવામા આવતો હતો

"અહીં કર્નલ હેવલોક મુખ્ય અધિકારી હોવો જોઇએ કે એ અધિકાર કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબને આપવો જોઇએ ?" એવો અલ્લાહાબાદમા કેટલાક દિવસ સુધી ઝગડો ચાલ્યો અને છેવટે બન્નેને સમાન અધિકારો આપવામા આવ્યા, ત્યારે ત્યા શાંતિ થઈ એટલામા કાનપૂરની રોમાચોત્પાદક દગાભરી ઘટનાના સમાચાર આવ્યા અને તે સાભળતાં જ અગ્રેજોનુ લોહી તપી ગયું, વૈર લેવાનો તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો! નાનાના ગાંડાએ અગ્રેજોને ગાંડા કર્યા! માનવધર્મની ભૂલભૂલામણી બીજી બાજુએ થઇ જુલાઇની ર૭ તારીખે કર્નલ હેવલોકે કાનપુરપર ચડાઈ કરવાને પ્રયાણ કર્યું.

કર્નલ હેવલોકના આવવાના સમાચાર સાભળી હત્યારા નાનાસાહેબે બીબીગઢમા પૂરી રાખેલા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને કાપી નાખવાનો હુકમ કરી દીધો! એમ સાભળવામા આવ્યુ હતુ કે "સ્ત્રીહત્યા અનિવાર્ય પાપ છે," તેથી ગોળીઓ છોડવા છતાં પણ સ્ત્રીવધરૂપી ઘોરતમ પાપથી બચવાના હેતુથી તેમનુ નિશાન ચૂકવા માડયું! એવો પલટાયલો મામલો નિહાળીને ગાડા નાનાએ કસાઇઓને બોલાવ્યા અને તેમણે તલવારો તથા મોટામોટા છરાની તીક્ષ્ણ ધારાથી એ નરપિશાચની આજ્ઞાનુ સંપૂર્ણ રીતે પાલન કર્યું! તે નિરપરાધિની નારીઓ અને ગૌરાગ બાળકોને તેમણે નિર્દયતાથી રેંસી નાખ્યા! મૃત અને અર્ધમૃત ગૌરાગ મહિલાઓ તથા સુકોમળ અર્ભકોને પાસેના એક કૂપમા નાખી દેવામા આવ્યા!!

અભિવચન આપ્યા છતા પણ આવી રીતે નિર્દોષ યુરોપિયન સ્ત્રી-પુરૂષોની નાનાએ કતલ ચલાવી, તે વિશ્વાસઘાત નહિ, તો બીજુ શુ ? એજ નરપિશાચતા અને એનુ જ બીજુ નામ છે પશુધર્મ !!! નાનાના એવા એ અવિચારપૂર્ણ કૃત્યની કોઈ પણ પ્રશસા કરી નહિ શકે આ

જન્મ માટે તેનાપર એ કૃષ્ણ કલંક અખંડ રહેશે આવા કૃત્યેજ તેનો પરાજય કર્યો

અંતે તારીખ ૧૬ મી જુલાઇને દિવસે કર્નલ હેવલોકે પોતાના અલ્પ સૈન્યસહિત કર્ણપુર નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને લડીલડીને શ્રમિત થઈ ગએલા નાનાએ તત્કાળ પોતાના સ્થાન બિઠુર–બ્રહ્માવર્ત પ્રતિ પલાયન કર્યું. એજ વિચારવિનાના દીર્ઘદૃષ્ટિહીન કર્મોનું પરિણામ! અંતે પલાયનનો આશ્રય નાનાસાહેબને લેવો પડ્યો! ક્રૂર સિપાહીઓને છિન્નભિન્ન અસ્તાવ્યસ્ત થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. સમયની વિચિત્ર શક્તિ છે આજે જેનો પરાજય કાલે તેનો જય થાય છે અને આજે જેનો જય તે કાલે પરાજયના પ્રહારથી પીડાય છે, એજ વિચિત્રતા, વિલક્ષણતા મનાય છે!!

——o——

પ્રકરણ ૮ મું

હશમત અંગ્રેજ સૈન્યમાં

આગળ આપણે જાણી ગયા છિયે, તેમ જીવનપ્રસાદ જમાદાર હશમતને કુમાર્ગમા પ્રવૃત્ત કરવાના પોતાથી બન્યા તેટલા ઉપાયો કરી ચૂક્યો, પણ તે સર્વ ઉપાયો વ્યર્થ થયા, તેથી અને તેણે તે સત્યશીલ સુંદરીને મારી નાખવાની ધમકી પણ આપી અને તે પ્રમાણે વર્તવાનાં લક્ષણો પણ બતાવ્યા, પરંતુ તે તરૂણીએ શાંતિ અને ગાંભીર્યથી પાતિવ્રત્યના રક્ષણ માટે પ્રાણ અર્પવાનો પણ નિશ્ચય કરેલો છે, એવી જીવનપ્રસાદને માહિતી મળતા તેણે પોતાના વર્તનની દિશા બદલી નાખી હવે તેણે "આપની ઇચ્છાવિરૂદ્ધ હુ કાંઈ પણ કરનાર નથી આપના મુખદર્શનથીજ મને પરમ સંતોષ થાય છે, માટે નિર્ભયતાથી આપે અહીં રહેવું," એવા શબ્દોથી હશમતને આશ્વાસન આપવા માડ્યુ. અને વધારામા તેને દિલ્લી પહોચાડી દેવાનુ પણ વચન આપ્યુ. દિલ્લી જતા માર્ગમા પ્રસંગ મળે તો પોતાની પાપવાસનાને તૃપ્ત કરવાનો તેનો ગુપ્ત મનોભાવ હતો પરંતુ તે પાપવાસના પૂર્ણ થાય તેટલા સમય સુધી બહારથી તેણે પોતાનુ વર્તન નિષ્કપટ અને શુદ્ધ રાખેલુ હતુ. હશમત પણ સમયને સમજી મૌન્ય ધારી બેસી રહી હતી તેનો સર્વ આધાર તે પરમ કૃપાળુ જગદાધારપર જ હતો હવે બનાવ એવો બન્યો કે, જીવનપ્રસાદ પોતાના પાપકર્મમા વિજય મેળવી શકે, તે પહેલા તેને પરાજય મેળવવાનો પ્રસંગ આવી પહોચ્યો

એક દિવસે દ્વિપ્રહરને સમયે એક નદીને તીરે વિશ્વાસઘાતી સિપાહીઓ પડાવ નાખી પડ્યા હતા કોઈ રાંધવામા, કોઈ પાણી લાવવામા

અને કોઈ વૃક્ષની શીતલ છાયા તળે વિશ્રાંતિનો ઉપભોગ લેત પોતપોતાના મનગમતા કાર્યમાં રોકાયલાં હતાં. એવામાં અચાનક દૂરથી "ગોડ સેવ ધિ ક્વીન" નું અગ્રેજોનું રણગીત વાદ્યોમા વાગતુ તેમના સાંભળવામા આવ્યુ સર્વ ગભરાઈ ગયા. દોડધામ કરી શસ્ત્રાસ્ત્રોને તેઓ એકત્ર કરવા લાગ્યા, પણ એટલામા અચિન્ત્ય અગ્રેજ સૈન્ય તેમનાપર આવી પડ્યું. બેચાર માણસો મરણશરણ થયા હશે; પણ પાછળથી લૂટારાઓની લડવા માટેની તૈયારી જોઇએ તેવી ન હોવાથી અંગ્રેજોએ તેમને મારવા કરતા કેદ કરવાનુ જ વધારે યોગ્ય વિચાર્યું, અને બધા બળવાખોરોને કહ્યુ કે,

"વિશ્વાસઘાતી જનો, દુર્ભાગી મનુષ્યો, શુ તમે એમ ધારો છો કે, આમ બાળકો પ્રમાણે લડાઈ કરવાથી તમે ફાવી શકશો? નહિ, નહિ, કદાપિ નહિ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ જેવા એક અદ્વિતીય યોદ્ધાને પણ અગ્રેજી સૈન્ય કેદ કરી શક્યુ હતુ, તો તમારા જેવા રખડતા સિપાહીઓ તે તેની શી ગણત્રીમા? કદાચિત્ અમારામાંથી પણ થોડાક પ્રાણોની હાનિ થશે પણ તેથી ભવિષ્યમાં તમારા સુખોનો જ વિનાશ છે એ રાજદ્રોહ તમને ભારી, મોંઘો પડી જશે ભારત પરતંત્રતાની ઝૂંસરીમાથી એવા તમારાં દુર્વર્તનોથી છૂટવાનુ નથી. અમારી મૈત્રી અને અમારો વિશ્વાસ મેળવશો તો જ તમને સ્વતત્રતા મળશે," એમ કહીને તેણે બળવાખોરોની સાથેના સ્ત્રીવર્ગને સ્વાધીનમા લેવાનો પોતાના સૈનિકોને હુકમ કર્યો

એકેએક અબળાને સાહેબ સન્મુખ ઊભી કરવામા આવી અને તેમા હશમતનો પણ વારો આવ્યો ભોભાદાર દેખાવ અને સભ્યતાપૂર્ણ મુખમુદ્રા નિહાળીને સાહેબના મનમા એવી શકા આવી કે, "આ સ્ત્રી કોઈ સાધારણ સ્ત્રી જેવી નથી. એના બળવાખોરોના સાથે હોવામા કાંઈ પણ ભેદ હોવો જોઇએ." એવા શકાના ભાવથી તેની હકીકત જાણવાના હેતુથી તેણે હશમતને વિનયપૂર્વક પૂછવા માડ્યુ કે, "બાઈ, આપ કોણ છો? અને આ બળવાખોરો સાથે રહેવાનુ કારણ શું? બળવાખોરોને અને તેમના સાથીઓને કેવી સખ્ત સજા કરવામાં આવે છે, તે આપ જાણો છો કે?"

તે અગ્રેજના આવા વિનયયુક્ત ભાષણથી હશમતના મનમા કાઇક હિમત આવી, પરતુ હવે જવાબ શો આપવો તેના તે મહાગભીર વિચારમા આવી પડી. વસતસિહ નાનાસાહેબનો સેનાધ્યક્ષ, માટે તેનુ નામ તો લેવાય જ નહિ. કારણ કે, જો અગ્રેજોને એવી શંકા આવે કે, એ સ્ત્રી નાનાસાહેબના પક્ષની છે, તો તો મુક્તિની આશા મરણ-

સગેજ રાખી શકાય માટે અસત્ય પણ નહિ અને સત્ય પણ નહિ, એવો જવાબ આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, સ્ત્રીચરિત્રનો કાંઇક ઉપયોગ કરવાની તેણે ધારણા કરી તે શાતિથી બોલી,

"સાહેબ, હુ દિલ્લીના એક અમીરની પુત્રી છું અને અમારા કોઈ સગાવ્હાલાંના વિવાહપ્રસગે હું કાનપૂર આવી હતી ત્યાંથી પાછી ફરતા મારા માણસોપર આ બળવાંખોરાએ હલ્લો કરીને તેમને મારી નાખ્યા અને મને કેદ કરી રાખી છે આ જીવનપ્રસાદ નામનો ચડાળ જમાદાર મારા અસ્મતને ધબ્બો લગાડવા તૈયાર થયો છે. મારાપર સકટોનો પહાડ તુટી પડયો છે. ઓ બહાદુર અગ્રેજ સરદાર, મને આ આપત્તિમાંથી ઉગાર !"

હશમતના સરળ, સક્ષિપ્ત અને શબ્દગાભીર્યયુક્ત સંભાષણથી તે સાહેબ ઘણોજ સતુષ્ટ થયો અને આટલા દિવસ સુધી મુસલ્માન સ્ત્રિઓમાટે જે તેનો ખોટો વિચાર હતો તે બદલાઈ ગયો તેને એમ ભાસવા લાગ્યુ કે, "મુસલ્માન કોમમા વિચારશીલ અને નીતિમતી માનિનીઓ હોય છે ખરી ! સમગ્ર સ્ત્રીઓ કાંઈ અનાન, અનીતિમતી અને પુરુષોને ફલફલગાડનારી નથી હોતી. ધન્ય છે આ સ્ત્રીને કે આવા સંકટના સમયમા પણ શીલસંરક્ષણમા પ્રયત્નવતી રહી છે." આવો સારો વિચાર બધાયા છતા પણ કોઈ પણ કોમપર દયા દેખાડવાનો એ પ્રસગ નહોતો તેથી અગ્રેજોના સૈન્યમાંના ગોરા કે હિંદુઓમાથી કોઇની પણ હશમતને સહાયતા કરવાની હિમત થઈ નહિ તે અગ્રેજ સરદાર ઘણોજ વિમાસણમાં પડી ગયો અને એ સ્ત્રીને કારાગૃહમા રાખવા કરતા છોડી મૂકવાનું તેને વધારે યોગ્ય જણાયુ, અને તેથી તેણે હશમતને ઉદ્દેશીને કહ્યુ કે,

"બાઈ, તમારા બોલવાપરથી તમે ખાનદાન ઔરત છો, એમ સાફ જણાય છે હુ જો કે બીજી કાંઈ પણ સહાયતા આપી નથી શકતો, છતા પણ તમને ઘણીજ ખુશીથી મુક્ત કરું છુ માટે તમારી ઇચ્છા હોય ત્યા જાઓ અને અગ્રેજોની આ ઉદારતાને યાદ રાખજો" એમ કહીને હશમતને છોડી દેવાની તેણે સિપાહીઓને આજ્ઞા આપી અને બીજા બદીવાનો તથા ઔરતોને લઈ પોતાના સૈન્ય સાથે તે ત્યાથી કુચ કરીને ચાલતો થયો

મુક્તિ મળવાથી હશમતના હૃદયમાં એક પ્રકારે આનદ થયો, બીજી રીતે શોક પણ થયો. કારણ કે, દુષ્ટ જીવનપ્રસાદના પજામાથી છૂટકો તો થયો, પરતુ "હવે આ ભયંકર વનની વૃક્ષરાજીમાથી જવુ ક્યા ?" એવો તેના મનમાં વિચાર થવા લાગ્યો, "હુ પોતે ક્યા છુ ? દિલ્લી કેટલી દૂર છે ? અને બ્રહ્માવર્ત કઈ દિશામાં છે ?" એ પ્રશ્નોના

ના મનમા આવી ન શકયા. "હવે શું કરવું ?" આકુળવ્યાકુળ બની ગઈ. હશમતના શરીરપર ઇજાર, ...ામા અને ઓઢણી એ ત્રણ વસ્ત્રો જ માત્ર હતા, બાકી દાગીના વગેરે બધુ અ ગ્રેજી સૈન્યની ટોળીમાંના કેટલાક બદમાશ લોકોએ તેમ જ બળવાખોરાએ ઊતારી લીધુ હતું. "ત્યારે હવે ગાડી વગેરે ભાડું પણ કેમ કરી શકાય ? અને ઉદરપોષણમાટે અન્ન પણ કેમ ખરીદી શકાય ?" એવી વળી બીજી ચિન્તા આવીને સામે મૂર્તિમ ત ઊભી રહી. મનોગત તેને એવા તરગો આવવા માડયા કે, "ઘરબાર છૂટયા અને સાથે કાઇક સહાયતાના સાધનો હતા, તે પણ લૂટાઈ ગયા! કેવું દુર્દૈવ! હવે હુ ઘર કેવી રીતે જોઈ શકુ ? આ અરણ્યમાં ફરતાં તો પાછો કોઈ તેવો જ દુષ્ટ વિપત્તિનો સમય આવી પડે! હા, કોઈ ગામડામા જઇને રહુ તો, નામઠામ બધું છૂપું રહી શકશે અને મ્હેનત મજૂરીથી ગુજરાન પણ થશે, પરંતુ આ યૌવનના સૌદર્યને કેવી રીતે છૂપાવી શકાશે ? વળી મજૂરી પણ ગામડામા કેવી રીતે બનશે ? જન્મથી જમીનપર ચાલવા સુદ્ધાંની પણ ટેવ નથી, તો પછી શરીરથી શ્રમ તો કેમ જ બને ? અને તેવામા વળી કોઇપણ કામાંધ પુરુષનો ઉપદ્રવ થાય તો ?" એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ અનેક વિચારોથી અ તે, "આવા જીવન કરતાં મરણ સહસ્રવાર વધારે સુખદાયિ છે," એવા નિશ્ચયમા નિમગ્ન થઈ ગઈ. ક્ષણેક મૌનમાં વીતાડી પાછો કાઇક વિચાર આવવાથી તે બબડવા લાગી, "પૂર્વ જન્મમા મે અનેક ઘોર પાપો કરેલા હશે, તેથી જ આ જન્મમા આવી શિક્ષા ભોગવુ છું, તો વળી આ જન્મમા આત્મહત્યા જેવુ ઘોરતમ પાપ કરીશ, તો અન્ય જન્મમા કોણ જાણે કેવીએ દારુણ શિક્ષા ભોગવવી પડશે ? માટે એમ કરવુ પણ સારું નથી, ચાલ જીવ, જ્યાં ખુદા લઈ જાય ત્યા." એવો નિશ્ચય કરીને હશમત વનનો એક માર્ગ ગ્રહીને ત્યાથી ચાલતી થઈ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મનો વિષય મુસલ્માની ધર્મશાસ્ત્રનો નથી, છતા પણ હશમતના મુખમાથી જે આવા ઉદ્ગારો નીકળ્યા તે માત્ર અમૃતસિહ જેવા એક વિદ્વાન્ ક્ષત્રિયના સહવાસનુ જ પરિણામ હતુ એ પુનઃ પુન કહેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. "સગનો રગ" તે એનુ જ નામ "સોહબતે અસર" તે એ જ

અહી બીજી બાબત ધ્યાનમા લેવા જેવી એ છે કે, નાનાસાહેબે જ્યારે અ ગ્રેજોનાં નિર્દોષ નિરપરાધી સ્ત્રી અને બાળકોનો નિર્દયતાથી વધ કર્યો, ત્યારે એક સાધારણ અગ્રેજ સરદારે સુશીલતાની પરીક્ષા કરીને હશમતને તત્કાળ બધનમુક્તિ આપી, એ તેની કેટલી અને કેવી અદ્વિતીય ઉદારતા ?

પ્રકરણ ૯ મું

એ કોણ?

સંધ્યાકાળ વ્યતીત થઈ ચૂક્યો હતો અને રાત્રિનો આરંભ થએલો દેખાતો હતો જેમ કોઈ મહાન્ પુરુષના અસ્ત પછી કોઈ ક્ષુદ્ર મનુષ્યના હાથમા સત્તાનો અધિકાર આવતા તે અહંકારની છાયાથી ઉદ્‌ભ્રાન્ત થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જગત્પ્રકાશક સૂર્યદેવના અસ્તાચલમા ગમન કરવા પછી તારાઓએ પોતાના મંદ પ્રકાશને વિશેષ ચમકાટથી વિસ્તારવા માંડયો હતો સર્વત્ર મૌન્ય અને શાતિદેવીની સત્તા જ પ્રસરેલી જોવામા આવતી હતી ક્વચિત્ શૃગાલો અને ગૃધ્ર પક્ષિના શબ્દધ્વનિથી શાંતિનો ભગ અનુભવાતો હતો પાસેના નદીજલપ્રવાહનો કલકલ ધ્વનિ ક્વચિત્ કર્ણે આવતો હતો. આવા ભયંકર વન, નિર્જન વનપ્રદેશમા રાત્રિના અધકારાવૃત્ત સમયમા ફરતા એક વીર પુરુષને પણ ભય લાગે, તો પછી બિચારી હશમત જેવી એક સુકોમળ અબળા ત્યા જો ભયભીત થાય, તો તેમા આશ્ચર્યની સભાવના જ કેમ કલ્પી શકાય? છતા પણ કાંઇક ભય અને કાંઇક ધૈર્ય ધારીને ભવિષ્ય લઈ જાય ત્યા જવાને હશમત પડતીઅથડાતી ત્યાંથી ચાલવા લાગી હજી તો તે બમો પગલા પણ ચાલી નહિ હોય, કે એટલામા ત્યા આસપાસ પડેલા કેટલાક ઘાયલ મનુષ્યોના મરણસમયના દુઃખદ ઉદ્‌ગારો અને દીનસ્વરયુત વાણી, તેના સાંભળવામા આવી દયાથી તેનુ મૃદુ અંતઃકરણ દ્રવિત થઈ ગયુ "પરોપકારથી પરવરદિગાર જેવો સતુષ્ટ થાય છે, તેવો અન્ય કાર્યથી થતો નથી," એવો તેના મનનો નિશ્ચય હોવાથી "જે મનુષ્યો દુઃખથી ટળવળતા હોય, તેમને સહાયતા કરવી એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે," એમ ધારીને તે પોતાના સર્વ દુઃખોને અને સંકટોને તે ક્ષણે વિસારીને જ્યાથી તે કરુણોત્પાદક ધ્વનિ સભળાતો હતો, તે દિશામા જવાને તત્પર થઇ માર્ગમાના કંટકોનો તેના મૃદુ પદોમા પ્રવેશ થવાથી તેમાથી રક્તનુ વહન થતુ હતું. છતા પણ લગડાતી લગડાતી તે ત્યાથી ચાલીને તે ઘાયલોના સમૂહમા આવી

ત્યાં એક તરુણ મનુષ્ય ડાબા પગની જ઼ઘામા બંદૂકની ગોળી વાગવાથી ઘાયલ થઈ ઘોડાપરથી પડી જતા છિન્નભિન્ન અવસ્થામા પડેલો હશમતની દૃષ્ટિએ પડયો પડી જવાથી તેના નાક અને મુખને પણ ઇજા થઈ હતી, અંગપરના સર્વ વસ્ત્રો લોહીથી તરબોળ થઈ ગયા હતાં અને હાથપર પણ તલવારના એક બે સાધારણ પ્રહારો થએલા હોવાથી તેનાથી હાથ પણ ઊંચો કરી શકાતો નહતો રક્તસ્રાવથી મુખપર થર બંધાઈ ગયો હતો અને કમ્મરમા કટાર અને છરા તથા

તલવાર સહિત કમ્મરપટો બાંધેલો હતો, તે પણ તેમનો તેમ જ હોવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયામાં તે અવરોધનો હેતુ થઈ પડ્યો હતો ગોળી લાગતાં જ લગભગ બે કલાક સુધી મૂર્ચ્છિત અવસ્થામા રહેવા પછી તેને થોડી થોડી શુદ્ધિ આવવા માડી હતી અને વેદના વધારે થવાથી તે દુ ખના ઉદ્દગારો કાઢતો હતો હશમત તેની પાસે ગઈ અને તેથી "કોઈ સહાયક મનુષ્ય આવ્યુ છે," એમ જાણીને તે મરણોન્મુખ વીરને જરાક સતોષ થયો, તેમા પણ તે એક અબળા છે, એમ જ્યારે તેણે જાણ્યું, ત્યારે તો "સ્ત્રિયોના અત કરણમાં દયા અને પ્રેમનો અંશ વિશેષ હોય છે," એવી ભાવનાથી તેને પરાકાષ્ઠાનો આનંદ થયો અને તે ભગ્ન સ્વરે તે સ્વર્ગીય સુદરીને વિનવીને કહેવા લાગ્યો કે,

"સ્વર્ગીય દેવતે, કૃપા કરીને મને જરાક જળ પીવડાવો મરતાને પાણી પીવડાવવાથી તમને ઘણુ જ પુણ્ય થશે અને તમને અક્ષય સુખ તથા સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે જુઓ, મારો જીવ ઘણો જ મૂઝાય છે. આ સમયે મારૂ કુળદૈવત તમેજ છો. મારાં સહાયક થાઓ"

તે મરણોન્મુખ મનુષ્યની અંતકાળસૂચક મુદ્રા અને હૃદયદ્રાવક શબ્દોથી તેમ જ આસપાસ બીજા પણ કેટલાક જખ્મી માણસો પડેલા હતા, કેટલાક મૃત શરીરો પડેલાં હતાં તેમને નિહાળીને હશમતની અંત.કરણ વૃત્તિ ઘણી જ ઉદાસ થઈ ગઈ, અને "એ દુ ખી મનુષ્યોના સુખ માટે જો ક્ષુધા અને તૃષાથી મારા પ્રાણ પણ પ્રયાણ કરી જાય, તો તેમા કાંઈ હાનિ જેવું નથી," એવા મનના દૃઢ નિશ્ચયથી તેણે તે ઘાયલ પુરૂષને અત્યંત નમ્રતાથી કહ્યુ કે, "દુ:ખી પુરૂષરત્ન, તમને હુ કેવી રીતે સહાયતા કરી શકીશ, તેનો માર્ગ મને સૂઝતો નથી. કદાચિત્ મારા આયુષ્યની ન્યૂનતા કરીને પણ પરમેશ્વર જો તમારા આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરતો હોય, તો તેમ કરવાને પણ હુ ખુશી છુ." પુન તે મનમાં જ કહેવા લાગી કે, "ઓ પરવરદિગાર, ઓ રહીમ એક વીર નરનાં આવા અંતકાળના સકટોનો અનુભવ કરાવવા તેં મને અહીં શા માટે મોકલી?"

"દેવિ, મને હવે તમારા આયુષ્યની કાંઈ પણ અગત્ય નથી હુ મૃત્યુના દ્વારમા તો આવીને ઊભો છુ. મને માત્ર થોડુ ક પાણી જે પીવરાવો જીવ નથી જતો, શુ કરૂ?" તે ઘાયલ મનુષ્યે પુન. દીનવાણીથી વિનતિ કરી

પુન: જળની યાચના સાંભળતા જ હશમત ત્યાંથી ચાલતી થઈ અને પાસેજ વહેતી નદીમાંથી પોતાની સાડીનો પાલવ પલાળી લાવી તેમાંથી નચોવીને તે ઘાયલને પાણી પીવરાવતા મહા દુ:ખથી કહેવા

લાગી કે, "ખુદાએ આ વેળાએ મારી પાસે એક જળપાત્ર પણ રહેવા ન દીધું ખૈર જેવી તેની ઇચ્છા!" પુન તેણે તે ઘાયલને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, "કેમ હવે કાંઈક આરામ જેવું લાગે છે કે?"

"જળની શીતળતાથી સંતોષ તો જણાય છે, પણ જખ્મોથી મારો જીવ ઘણોજ અકળાય છે જો મારા માટે કાંઈક ઉપચાર કરવામાં આવે, તો હજી પણ જીવવાની આશા હવે મને થવા માંડી છે પરંતુ એટલી બધી સહાયતા કોણ કરે?" એમ કહીને પાછો તે ઘાયલ નિરાશ થઈ ગયો.

' હશમતે તેને પોતાના હાથનો આધાર આપી એક વૃક્ષ તળે તેના થડના ટેકાથી બેસાડયો અને તેણે કમ્મરપટો કાઢી નાખવાની ઇચ્છા દેખાડતાં તે પણ ઊતારી લીધો આવી તેની સદયતા જોઇને તે ઘાયલ કહેવા લાગ્યો કે, "આ ઉપકારનો બદલો હું કેવી રીતે વાળી શકીશ?"

"બદલો મેળવવાની આશાથી મેં કાંઈ પણ કર્યું નથી દુખી મનુષ્યને બનતી સહાયતા આપવી એ મનુષ્ય માત્રનું કર્ત્તવ્ય છે. પણ હવે તમારી પાસે રહી હું તમને વિશેષ શી સહાયતા કરી શકું તેમ છે? મારી પાસે ખાનપાનની કોઈ પણ વસ્તુ નથી અને આપના પગમાં થએલા જખ્મને રૂઝાવવાનો શો ઉપચાર કરવો, તે હું જાણતી નથી ત્યારે હવે કરવું શું?" હશમતે દયાર્દ્ર દૃષ્ટિથી અને કરૂણ પૂર્ણ અંત-કરણથી પોતાની અસમર્થતા વ્યક્ત કરી

એ સાભળીને તે ઘાયલ-જખ્મી પુરૂષે પોતાના અંગરખાના અંદરના ભાગમાંથી મોહોરોની એક કોથળી કાઢી અને હશમતની તરફ હાથ લબાવીને તે આર્જવતાથી કહેવા લાગ્યો કે, "ઉપકારિ દેવતે, આનો હવે હું કાંઈ પણ ઉપયોગ કરી શકવાનો નથી માટે એ તમે લ્યો અને મારા પ્રાણ આલોકમાંથી પ્રયાણ કરી જાય ત્યાં સુધી, કલાક બે કલાક મારી પાસે બેસો એટલીજ મારી અંતસમયની પ્રાર્થના છે" એમ કહેતાં જ તે પાછો જમીનપર પટકાઈ પડયો અને વેદનાથી પોકાર કરવા લાગ્યો

હશમતને જોકે મોહોરોની કાંઈ પણ લાલચ નહોતી, છતાં પણ ધનની સહાયતાથી તેને બચાવવાનો કાંઈપણ ઉપાય થઈ શકતો હોય, તો તે કરવાના હેતુથી તેણે તે મોહોરોની કોથળી પોતાના હાથમાં લીધી અને તે પાછો શુદ્ધિમાં આવ્યો એટલે તેને કહેવા લાગી કે, "હું તમારી પાસે બેસીને તમારા દ્રવ્યને લેવાની આશા રાખું છું, તેમ નથી, પરંતુ જો કોઈ ઉપાય કરવાથી તમારા પ્રાણરક્ષણનો સંભવ થતો હોય, તો તેનો પ્રયત્ન કરવાનું હું વધારે ઉચિત ધારૂં છું તમને પાસેના કોઈ

ગામડામા લઈ જવાની મારી ઇચ્છા છે. આ દ્રવ્યની સહાયતાથી ઔષધોપચાર જોઇએ તેવો બની શકશે, પરંતુ અહી કોઈ માણસ નથી, તેથી તમે એકલા રહો અને મને ગામમા જવાની પરવાનગી આપો."

"મને જોકે કાંઈ પણ સૂઝતુ નથી છતાં પણ તમને મારા બચવાનો સભવ જણાતો હોય, તો ભલે ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરો. મારી ના નથી પણ ," એટલુ બોલીને તે પુન મૂર્છિત થઈ ગયો તેનાથી વધારે બોલી ન શકાયુ.

તેની આવી વારવાર થતી મૂર્ચ્છાથી ગભરાઇને હશમત ત્યાથી ઉતાવળી ચાલતી થઈ અને એક ગાઉ ચાલ્યા પછી એક નાના ગામડામા આવી પહોંચી ત્યા એક બે વૃદ્ધ મનુષ્યોને તેણે તે ઘાયલ પુરૂષની સ્થિતિથી જાણીતા કર્યા અને "તેને ગામમા લાવવા માટે તથા ઔષધોપચાર કરવા માટે જે ખર્ચ થશે તે કરવાને હુ તૈયાર છુ," એવી પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી તત્કાળ તેમના હાથમા બબ્બે મોહોરો તેણે આપી દીધી, એટલે તેમને પણ લોભ લાગવાથી ગામમાથી એક ડોળી મેળવીને હશમતની સાથે તેઓ રણક્ષેત્ર પ્રતિ ચાલતા થયા

ચદ્રનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો અને તેથી કેટલીક વસ્તુઓનો અધારામા જે માત્ર ઓળો જ દેખાતો હતો, તેમનુ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ પણ વ્યક્ત થતુ હતુ હશમત તે ઘાયલનું મુખ સ્પષ્ટતાથી જોઈ નહોતી શકી તેમના ત્યા આવતા જ ચંદ્રના પ્રકાશની સહાયતાથી તે જખ્મી મનુષ્યની મુખમુદ્રાનુ સ્પષ્ટ દર્શન થયુ, અને તેવો જ હશમતના મુખમાંથી આશ્ચર્યદર્શક ઉદ્દગાર નીકળી ગયો કે, "એ કોણ ? કોણ અમૃતસિહ ?"

અમૃતસિહ મૂર્ચ્છામા હતો, તેથી ઉત્તર આપી ન શક્યો ઘણી જ સભાળથી તેને ડોળીમા સૂવાડીને તેને ગામડામા લઈ જવામા આવ્યો અને એક પર્ણકુટીમા તેના માટે તૈયાર રાખેલા ખાટલાપર તેને સૂવાડ્યો "એ અહી કેવી રીતે અને શા માટે આવ્યા હશે ? દિલ્લીની શી સ્થિતિ હશે ? તાજુન્નિસાનો શોધ લાગ્યો હશે કે નહિ ?" એવા અનેક પ્રશ્નો હશમતના હૃદયમા ઉદ્દ્ભવવા માડ્યા પણ એના ઉત્તરો મેળવવા પહેલા અમૃતસિંહની શુશ્રૂષાની વિશેષ આવશ્યકતા હતી અને તેમાં તે તનમનધનથી પ્રવૃત્ત થઇ

પ્રકરણ ૧૦ મું

તાત્યા ટોપી

વિજયનો વૈભવ અને અવનતિના કારણો

નાનાસાહેબ પેશવા પાસે તાત્યા ટોપી નામક એક મોટો કારસ્થાની બ્રાહ્મણ હતો. તે બાલ્યાવસ્થાથી ઘણીજ નિકૃષ્ટ અને દીન અવસ્થામાં જ ઉછરેલો હતો છતા પણ પોતાના બુદ્ધિસામર્થ્યથી મોટાં મોટા શૌર્યના કામો કરીને તે નાનાસાહેબનો મહાન્ પ્રિયકર થઈ પડ્યો હતો પેન્શન મેળવવામાં જ્યારે સર્વથા નિરાશા થઈ, ત્યારે તાત્યા ટોપીએ મોટા મોટા પરાક્રમોની વાર્તાઓ કહીને નાનાસાહેબની વીરતાને જાગૃત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા પેશવાઈનો નાશ થવાથી નાનાસાહેબનું મન ઊછળી રહ્યું હતુ, તેવામા અગ્રેજી રાજ્યમા બ્રાહ્મણોની કેવી દુર્દશા થએલી છે, એવું વર્ણન તે મીઠુ મરચુ ભભરાવીને વારવાર કર્યા કરતો હતો, અને "આપના વિના બીજો કોઈ પણ બ્રાહ્મણોનો ત્રાતા રહ્યો નથી આપ જો ધારશો તો બ્રાહ્મણોની ઉન્નતિ થવામા કશો પણ વિલબ થનાર નથી," એમ કહીને પલટનના સિપાહીઓના મનમા કાર્તુસપરની ગાય અને સુવ્વરની ચરબી સબધી બાબતથી પેદા થએલા ખળભળાટની તે તેને સ્મૃતિ આપ્યા કરતો હતો કાનપૂર, અલ્લાહાબાદ અને લખનૌના હુલ્લડખોરોથી નાનાસાહેબનો વારંવાર મેળાપ કરાવી દેનાર પણ એ જ હતો, અને બળવાની હીલચાલ થતા સીપાહીઓને પૈસાની મદદ આપીને આગળ કરવા અને સીપાહીઓએ નાનાસાહેબને હિદુસ્તાનના રાજા બનાવીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, એ સર્વ વ્યવસ્થા તાત્યા ટોપીએજ પહેલાથી કરી રાખી હતી તે પ્રસગ જ્યારે આવી લાગ્યો, ત્યારે તત્કાળ કાનપૂરના દગાબાજો નાનાસાહેબને આવી મળ્યા અને તેવી જ રીતે અલ્લાહબાદથી પણ પુષ્કળ લોકો આવી તેને મળ્યા હતા ફોજનો જ્યારે સારો જમાવ થયો, ત્યારે તાત્યાટોપીને સમગ્ર સેનાનો અધિકાર નાનાસાહેબે સ્વાધીન કર્યો અને ખજાનાની બધી વ્યવસ્થા તથા આયવ્યયનો કાર્યભાર બાળા સાહેબને હવાલે કર્યો હતો

રાજ્યના આવા મોટા પરિવર્તનમા વસતસિહને કાઈ પણ મહત્વનુ કાર્ય સોપવાની નાનાસાહેબની ઘણી ઇચ્છા હતી, પરતુ "નાનાસાહેબના વિચારો બહુ જ હાનિકારક છે અને તાત્યા ટોપી શૂર અને ધીર નર તો છે, પણ નાનાસાહેબ જેવો જ ઉદ્ધત અને અવિચારી પણ છે. તેનુ પ્રાબલ્ય બળવો થયા પછી વધ્યુ છે તેથી નાનાસાહેબ મારા ઉપદેશને લક્ષમા નથી લેતા" એવી ભાવનાથી વસતસિહ કાઇક

ઔદાસિન્ય દેખાડવાના હેતુથી અને કેટલેક અંશે નાનાસાહેબની તરફ બેપરવાઈ જોઇને બળવાના કોઈ પણ મહત્વના કાર્યમાં શામેલ થયો નહોતો. એવો પ્રકાર જોઇને "પરસ્પર વિરૂદ્ધતા હોય, તે સારૂં નહિ," એવા હેતુથી બાળાસાહેબ વસંતસિંહને સમજાવવાની ખટપટમાં પડયો હતો અને "તાત્યા ટોપી અને વસંતસિંહની સમ્મતિ થાય, તો નાનાસાહેબે રાજ્યકારસ્થાન સંબંધી આરંભેલા પ્રયત્નો વિશેષ થાય," એવો તેના મનનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. તેથી જો કે નાનાસા વસંતસિંહની અવહેલના કરવા લાગ્યો હતો, છતાં પણ બાળાસાહેબના તેને મનાવવાના પ્રયત્નો સદોદિત ચાલુ જ હતા. તેમાં તે આલસ્ય કરતો નહોતો.

નાનાસાહેબ પેશવાને ધર્મભ્રષ્ટ કસાઇઓની સહાયતાથી પોતે રાજ્યાસનપર સ્થાપિત થતાં જ પોતાના જન્મની મહતી કૃતકૃત્યતા ભાસવા લાગી. તેથી આનંદની ધામધૂમમાં સૈન્યની વ્યવસ્થા રાખવાનું, યુદ્ધસામગ્રી એકત્ર કરવાનું અને રાજ્યકારસ્થાની વિચારોમાં પૂર્ણ નિપુણ તથા જ્ઞાનવાન્ મનુષ્યોને પાસે રાખવાનું તે સર્વથા ભૂલી ગયો. વિજયના આનંદમાટે બ્રાહ્મણભોજન કરવામાટે બ્રાહ્મણોએ પ્રાર્થના કરી અને તે તેણે સ્વીકારી. પછી શું પૂછવું? નાનાસાહેબની દિનચર્યા જ બદલી ગઈ. સવારમાં પોતાના પિતા પ્રમાણે પૂજાઅર્ચામાં મસ્ત રહેવું અને ભક્તિનો મહાન્ આડંબર કરવો, એ જ નાનાનો નિત્યનો વ્યવસાય થઈ રહ્યો. તે જ્યારે પૂજા કરવાને બેસતો હતો, ત્યારે આસપાસ સ્તુતિપાઠકો, શાસ્ત્રીજનો અને પંડિતમંડળનો સારો સમાજ બેઠેલો જ જણાતો હતો. વૈદિક બ્રાહ્મણોના યૂથોના યૂથો આશીર્વાદ આપવાને આવતા જતા હતા અને અંદરના ઓરડામાં ગાયકોનો ગાનવ્યવસાય પણ પ્રચલિત જ રહેતો હતો. તે રાજ્યવિશે તો કોઈ વાતચીત પણ ભાગ્યે જ કરતો હતો. પૂજા સમાપ્ત થતા જ બ્રાહ્મણભોજનની તૈયારી થતી હતી અને નાનાપ્રકારના મિષ્ટાન્ન અને સ્વાદિષ્ટ પકવાન્નોથી બ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કરવામાં આવતા હતા. બહુધા એ જ વ્યવસાયમાં સૂર્યનો અસ્ત થઈ જતો હતો, ત્યારે બીજા કાર્યમાટે સમય જ ક્યાંથી હોય કે નાનો તે કાર્ય કરી શકે? નાનામાં આ પરિવર્તન ઘણું આશ્ચર્યકારક હતું.

નિરુદ્યમી બ્રાહ્મણો જ્યારે મોદક આરોગીને તૃપ્ત થતા હતા, ત્યારે ફૂલેલા ઉદરપર હાથ ફેરવતા અને ઓડકાર ખાતા નાનાસાહેબને આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપતા હતા. "ધન્ય, સહસ્ત્રવાર ધન્ય!! પેશવા બાજીરાવ અને તેના પુત્ર નાનાસાહેબનો!! બાજીરાવની કારકીર્દીમાં

એમ પૂનામાં બ્રહ્મભોજનના અનેક સમારંભો જોએલા છે, પરંતુ આવો ઠાઠ-અને આવી વ્યવસ્થા તો ક્યાંય નથી ભાળી!" કેટલાક બ્રાહ્મણો નાનાસાહેબની પ્રશંસા કરતા, કોઈ નાનાસાહેબને વિષ્ણુનો અવતાર કહેતો હતો તો કોઈ તેને મહાદેવની વિભૂતિના નામથી પ્રકટ કરતો હતો, કોઈ તો વળી એમ પણ બોલતા હતા કે, "બ્રહ્માવર્ત તે ઇન્દ્રપુરી અથવા કુબેરપુરી જ છે અને નાનાસાહેબ તે ઇન્દ્ર કે કુબેરનો જ અવતાર છે ' આવી મિથ્યા પ્રશંસાથી નાનાને થતો હર્ષ તેના હૃદયમાં સમાતો નહોતો. એ જ તેની શીઘ્ર અવનતિનું કારણ થયું.

એવી રીતે બ્રાહ્મણોના સ્તુતિપાઠમાં લુબ્ધ થઈ નાનાસાહેબનું વિશેષ લક્ષ પૂજા અને બ્રાહ્મણભોજનમાં પરોવાયું, તેથી કર્નલ હેવલોક સાહેબ કાનપુરના અંગ્રેજોના છૂટકામાટે આવી પહોંચ્યો, છતાં પણ તેની સામે લડવાની કે પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો બચાવ કરવાની વ્યવસ્થા પણ નાનાસાહેબથી કરી ન શકાઈ. "શિપાઈઓના હાથમાંથી એક પણ અંગ્રેજ કાનપુરમાં જીવતો રહેવા નથી પામ્યો," એવા સમાચાર જ્યારે કર્નલ હેવલોક અને તેની સાથેના સૈન્યના સાંભળવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમના કોપનો પાર રહ્યો નહિ અંગ્રેજ લોકો સ્વભાવત. માંસાહારી હોવાથી પોતાના જાતિભાઈઓના વધસમાચાર સાંભળતા જ તમોગુણથી જ્વાળામય બની ગયા ને એટલે સુધી કે અંગ્રેજોના હિતેચ્છુ હિંદુસ્તાનીઓ પણ તેમની સામે જતા બીવા લાગ્યા. તેમના કોપાગ્નિની જ્વાળા આકાશમાં જઈ પહોંચી હતી.

જેમ જેમ કાનપૂરની છાવણીમાંના અંગ્રેજોની દુર્દશાના સમાચાર વધારેને વધારે તેમના જાણવામાં આવતા ગયા, તેમ તેમ તેમના કોપાગ્નિમાં ઘૃત હોમાતું ગયું. અને તે કોપના આવેશમાં જ ખરા કેટલા અને ખોટા કેટલા, એનો કાંઈ પણ વિચાર ન કરતા સંતાપથી તેમણે ગરીબ, તવંગર, સ્ત્રી કે પુરુષ, ફકીર કે વૈરાગી, સાહુકાર કે દુકાનદાર અને સંભાવિત મનુષ્યો ઇત્યાદિ નિરપરાધી હોય, છતા પણ તે જો હિંદુસ્તાની હોય તો તેને તત્કાળ પકડીને મારવાનો તેમણે એકસરખો સપાટો ચલાવ્યો નિર્દોષ મનુષ્યને રાજદ્રોહી જાણી તેઓ બંદીવાન કરી લેતા હતા, અને તે જો પોતાની નિર્દોષતા જણાવવાનો પ્રયત્ન કરતો તો તેને બંદૂકના કુંદા મારીને પછાડી નાખવામાં આવતો હતો. કોઈ પણ હિંદુને વિના કારણ બૂટની લાત મારવામાં તો કંપનીના ગોરા કેટલાક પક્ષકારો વિધિનિષેધ જેવું કાંઈ માનતા જ નહોતા નીતિમાન મનુષ્યને કહેતા પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થાય અને તેના પાતિવ્રત્યનો ભંગ થાય, તેવી રીતે હિંદુ સ્ત્રીઓ સાથે તેઓ વર્તતા હતા જેટલી તાત્વિક તપાસો

થઈ તેમાં ન્યાયનો અંશ લેશમાત્ર પણ હતો નહિ. હજારો નિરપરાધી હિંદુ અને મુસલ્માનો ન્યાયને નામે રામશરણ થઈ ગયા અને સેંકડોના તોપોને બલિદાન અપાયા. કેટલાકોને માર્ગમાં જ, જતા આવતા ઝાડે લટકાવીને ફાસીએ ચડાવી દીધા અને મોલ્જરોએ દ્વેષના આવેશમાં સંગીનની સહાયતાથી કેટલાના પ્રાણ લીધા, તે તો પરમાત્મા જાણે! નાનાએ જેટલાના પ્રાણ લીધા હતા તેથી વધારે સંખ્યામાં હિન્દુ-મુસલ્માનોના પ્રાણ બદલામા લેવાયા. હિંદુના સ્ત્રીબાળકો કે વૃદ્ધયુવાનો તેમના હાથેથી બચી શક્યા હોય, એવી તો કલ્પના પણ કરી ન શકાય. સારાંશ કે, અપરાધ એકનો અને શિક્ષા બીજાને, એવા ઉદાહરણો એ પ્રસંગે સેંહસ્રના પ્રમાણમાં બન્યા, પણ જ્યા ન્યાયનું નામ ઉચ્ચારનારને પણ શિક્ષા થવાનો સંભવ હોય, ત્યા એ નિરપરાધીઓના બચાવ માટે બોલવાનો પણ પ્રયત્ન કોણ કરે વારુ?

હવે અંગ્રેજોના મનમાં જે કોપનો અતોનાત આવેશ થયો હતો, તે વિનાકારણ હતો, એમ તો કહેવાય જ નહિ. કારણ કે, વિશ્વાસઘાતી સિપાહીઓએ તેમના અંગ્રેજોના પ્રાણ પણ એવી જ નિર્દયતાથી અને ક્રૂરતાથી લીધા હતા, અને તેથી તેમને ક્રોધ આવે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ ભેદ માત્ર એટલો જ હતો કે, બળવાખોરો તો અજ્ઞાન અને અવિચારી હતા જ, તેથી તેમનાથી અન્યાયનું વર્તન થયું, તેટલા જ કારણથી બળવાખોરોના-દેશમાં વસનારા અને બળવો થયો તે સ્થળે, તે વેળાએ દુર્ભાગ્યવશતાથી રહેલા કેટલાક નિરપરાધી મનુષ્યોના પ્રાણ કંપનીના અંગ્રેજોએ લીધા, એ સાભળીને કોઈ પણ વિચારી મનુષ્યને ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ. હવે એવા પ્રસંગે કોપને શમાવી દેવો, શાંતિથી ન્યાય કરવો અથવા અપરાધનું તારતમ્ય નિહાળી ક્ષમા, શાંતિ અને દયાનું અવલંબન કરવું, એ એક મહાન્ ઉચ્ચ વિચારનું પરિણામ છે, પરંતુ તે પ્રમાણે જો વર્તન કરાયું હોત, તો ખ્રીસ્તી ધર્મના જે તત્ત્વો જનસમાજમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનું હિંદુલોકોના મનમાં ઉચ્ચ પરિણામ થતાં તેઓમાના જે ન્યાયી, ચતુર અને નીતિમાન લોકો હોત, તેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મના વર્ચસ્વને સારી રીતે જાણી શક્યા હોત. એમ ન થયું ત્યારે ખ્રીસ્તી ધર્મ જેવા જ કિંબહુના તેથી પણ અધિક ભારયુક્ત અને માનનીય તત્ત્વો આર્યધર્મમાં કહેલા હોવા છતા પણ તેમની અવહેલના કરીને જે નીચ મનના હિંદુઓએ દુષ્કર્મ આચરીને આર્યોના નામને કલંકિત કર્યું, તે હિંદુઓ કરતા દયા અને શાંતિના ભંડારરૂપ જે ખ્રીસ્તી ધર્માનુયાયિ જનો, ન્યાયી અને રાજાશ્રિત તજ્જાતીય લોકો અને જેમને અધિક પ્રૌઢ અને નીતિના માર્ગને અવલંબી વર્તવું જોઈએ, એ વર્તન તેમણે કર્યું નહિ; એવી સ્થિતિ નિહાળીને ખ્રીસ્તી ધર્મના

મહત્ત્વને જાળવવાના ખરા પ્રસંગે, તેનો નાશ થયો, એ જાણીને તે ધર્મના અભિમાનીઓને પરાકાષ્ટાનો ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ. તેમ જ ન્યાય, નીતિ, ચાતુર્ય, સંભાવિતપણુ, ક્ષમા, શાંતિ અને દયા ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણો ખ્રીસ્તી અથવા મુસલ્‌માની ધર્મ કે આર્ય ધર્મને અવલંબીને નથી રહ્યા અથવા એ ગુણો અમુક મનુષ્યોમાં રહે છે, તેનું કારણ કાંઇ ધર્મ નથી, એવો પણ કેટલાકોનો નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો હશે.

એ પ્રમાણે પરસ્પરના વૈરભાવના સમરાંગણમાં અનાથ, દુર્બળ, અને નિરપરાધી લોકોના નાશની વાત એક બાજૂએ મૂકિયે, તોપણ ઉભય પક્ષના સૈનિકોના પ્રાણની હાનિ પણ કાંઇ ન્યૂન પ્રમાણમાં થઈ હતી, એમ નહોતું અલ્લાહાબાદમાં જનરલપણાના મહત્ત્વના પદ ઉપર હતા, ત્યાં રાજ્યવ્યવસ્થાના મુખ્યસ્થાને કાંઇક ઘાલમેલ થતાં તે પદપર જનરલ હૅવલોકની સ્થાપના થઇ અને તે કાનપૂરપર ચડી આવ્યો. એ સમાચાર નાનાસાહેબના સાંભળવામાં આવતાં જ તે બંદોબસ્ત કરવાની જે ધામધૂમમાં પડ્યો, તેનું અક્ષરશ વર્ણન થવું અશક્ય છે નાનાસાહેબ પોતાને ત્યાં ભેગા થએલા અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિવાળા સિપાહીઓના વિશ્વાસથી પોતાને અજેય માનતો હતો અને તેજ કારણથી સૈન્યની વ્યવસ્થાપ્રતિ તેનું લક્ષ જતું નહોતું, પરંતુ જ્યારે તે બારભાઇ ભેગા થએલા સેનામાંના સર્વ સિપાહીઓએ અંગ્રેજી ગોરી પલટન અને તોપખાનું વગેરે જોયાં, ત્યારે તેઓ સર્વથા ભયભીત થઇ ગયા કેટલાકોએ નાનાસાહેબની નોકરી છોડીને પોબારાજ ગણ્યા, કેટલાકોએ બધો પૈસો બ્રાહ્મણભોજન અને દાનધર્મમાં જ ખર્ચાતો હોવાથી પોતાનો પગાર માગવાના બહાનાથી નાનાની નોકરીમાંથી નીકળી જવાની યુક્તિ શોધી કાઢી મુસલ્માનો હતા, તેમણે નાનાસાહેબની આર્યધર્મમાં, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને માત્ર હિંદુઓનું જ કલ્યાણ કરવાનો હેતુ જાણીને ધર્મભેદ દેખાડી દિલ્લી તરફ જવાનો ઇરાદો કર્યો તેમજ જે કેટલાક નીતિમાન અને પ્રતિષ્ઠિત સરદારો હતા, તેમને નાનાસાહેબનું અંગ્રેજોના બાળકો અને સ્ત્રિઓને મારવાનું કામ રૂચેલું ન હોવાથી તે પહેલાથી જ નાનાસાહેબથી જૂદા પડેલા જેવા જ હતા તેમને તે પ્રસંગે નાનાસાહેબના પક્ષનો સ્વીકાર કરવો, એ યોગ્ય લાગ્યું નહિ આમ સર્વત્ર ફાટફૂટની જ પ્રબળતા વધી પડી અને નાનાસાહેબ પાસે માત્ર થોડા જ વિશ્વાસપાત્ર માણસો રહ્યા. કેટલીક વાર લડાઇઓ થતાં થતાં નાનાસાહેબના નિવાસસ્થાનની આસપાસ અંગ્રેજી ફોજની ધાડ આવી પડી. આવે સમયે જે બ્રાહ્મણોને હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને નાનાસાહેબે સહસ્ર ભોજનથી તૃપ્ત કરેલા હતા અને દાનના નામે હજારો મહોરો આપી દીધી હતી, તે સર્વ બ્રાહ્મણો તેને છોડીને જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં ચાલતા થયા

જેમને મોટી મોટી જાગીરો આપીને નાનાસાહેબે ચાકરીમાં ર હતા અને નાનાની સહાયતાથી જેઓ લક્ષાધીશ બની ગયા હતા, તે સમસ્ત સજ્જનો (દુર્જનો) પણ આવા સંકટ સમયમાં નાનાથી વિમુખ થઇ પલાયન કરી ગયા. કેટલાક "અંગ્રેજો તરફથી આવે પ્રસંગે આપણને વધારે લાભ મળશે," એવી આશાથી નાનાસાહેબને શત્રુઓના હાથમાં સોંપી દેવાનો ઇરાદો કરી નિમકહરામ બની અંગ્રેજોની છાવણીમાં જઇ તેમની આર્જવતા કરવા લાગ્યા. કેટલાકોએ "નાનાસાહેબ હવે થોડા વખતનો મહેમાન છે," એમ ધારીને મહાલયમાંથી જરજવાહેરાત, દાગીના, ધન અને સારી સારી જે વસ્તુઓ હાથ લાગી તેમને ચોરવાનો અખંડ સપાટો ચલાવ્યો. એવી દુર્દશાના આદર્શથી નાનો સર્વથા ગર્ભગળિત થઇ ગયો. "હું શું કરું છું ? હવે શું કરવું ? મારો હિતકારી કોણ છે અને શત્રુ કોણ છે? હવે આપણો નિભાવ કેમ થશે અને અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયો તો મારી કેવી દુર્દશા થશે?" એ સર્વ વિસ્મૃત વાર્તાઓનું એક સમયાવચ્છેદે તેના મનમાં સ્મરણ થતાં આ વિશ્વ તેને શૂન્ય વત્ ભાસવા લાગ્યું તાત્યા ટોપી અને બંધુ બાળાસાહેબ એ ઉભય વીરો નાનાસાહેબના હિત માટે ઘણા જ ઉત્સાહથી યુદ્ધમાં બની શકે તેટલી પરાકાષ્ઠા કરીને કાનપૂરની છાવણીમાં લડતા હતા, પરંતુ અંગ્રેજોની સેનાને ઉપરાઉપરી કુમકો આવી મળતી હોવાથી તેમણે જ્યારે "હવે બચાવ થવો કઠિન છે, નાસવું જ જોઇએ," એવા નિશ્ચય પર વિચારને લાવી મૂક્યો અને તેના સમાચાર નાનાસાહેબને મળ્યા, ત્યારે નાનાને જાણે પોતાના શિરપર આકાશ તૂટી પડ્યું હોયની, તેવો ભાસ થવા લાગ્યો તેણે પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો,—"ખરેખર હજી ભારતભૂમિની ઉન્નતિનો સમય નથી આવ્યો, તેનો આ પ્રબલ શત્રુ સંહારક સંતાન પણ આજે કલંક ન લેતાં પોતાના પ્રયત્નથી જ આ લોકને તજી પરલોકમાં સિધાવે છે." એમ કહીને તેણે એક પાંચ બારની અંગ્રેજી બનાવટની પિસ્તોલ પોતાના હાથમાં લીધી અને તેને છાતીપર ટેરવીને ઘોડાને દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હજી તો તે પ્રયત્નમાં સફળતા મેળવી શક્યો નહોતો. એટલામાં અચાનક વસંતસિંહ ત્યાં એક શ્વાસે દોડતો આવ્યો અને પિસ્તોલની નળીપર પોતાનો હાથ દબાવીને તે તેના હાથમાંથી છીનવી લઇ પોતાના કબજામાં રાખી.

"શું વીરનરોનું આ લક્ષણ છે કે? એક જ સંકટથી આટલી બધી નિર્બળતા? મહારાજ, હવે મારા વચનોનું સ્મરણ કરો. પણ ફિકર નહિ, જ્યારે તમે સાહસ કરી ચૂક્યા છે; તો હવે તેમાં જે આપત્તિ આવે તે સહન કરવાની પણ શક્તિ રાખો. બીજી રીતે શત્રુઓને માર-

વાનો ઉપાય કરો. આવો, હું તમને મારા સાથે આ ગુપ્ત માર્ગેથી મહાલયના બહિર્ભાગમાં લઇ જવા ચાહું છું. તમારા પ્રાણની કોઇ પણ રીતે હાનિ થશે નહિ—નિશ્ચિંત રહો.”

નાનાસાહેબ કાંઇપણ બોલી શક્યો નહિ; એકતાનતાથી વસંતસિંહની પ્રભાવયુક્ત મુખમુદ્રાને નિહાળતો તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. વસંતસિંહ તેને ગુપ્ત માર્ગેથી રાજમહાલયની સીમાથી બહાર લઇ ગયો અને ત્યાં કોઇ પણ મનુષ્ય નહોતું એવા એક સ્થળે તેને બેસાડીને પછી વાતચીત કરવા લાગ્યો. કોઇ પણ રીતે બ્રહ્માવર્તમાંથી સહીસલામત છટકી જવા વિશેનો એ સંવાદ હતો.

કાળની કેવી વિચિત્ર ગતિ! કેવો અતુલ પ્રભાવ!! મનુષ્યના પ્રયત્નો મિથ્યા છે. પરમાત્માની ઇચ્છા હોય છે, તે જ કાર્ય સફળતા મેળવી શકે છે.

——o——

પ્રકરણ ૧૧ મું

પલાયન

પલાયનનો દૃઢ નિશ્ચય થતાં જ નાનાસાહેબ અને વસંતસિંહે વૈરાગી સાધુઓનો વેશ ધરીને ત્યાંથી ગચ્છંતી કરવાનો વિચાર કર્યો. જતી વેળાએ એક વિશ્વાસુ મનુષ્યને નાનાસાહેબને સ્થાને રાખી તેને વસંતસિંહે કહ્યું કે, “કોઇ પૂછે તો નાનાસાહેબ બીમાર છે એમ કહેવું અને અમારા ગમનની કોઇને પણ માહિતી આપવી નહિ” એમ કહીને તે સ્વામિ–સેવક ઉભય વીરો મહાન્ ચાતુર્યથી બ્રહ્માવર્તમાંથી નીકળી ગયા. માર્ગમાં વારંવાર વસંતસિંહ નાનાને ઉપદેશ આપ્યા કરતો હતો કે, “જીવન છે તો પુન વિજય મળવાની આશા પણ છે. જીવન નથી તો કાંઇ પણ નથી. એક વીર નરે આમ આત્મહત્યા કરવી, એ ઉચિત નથી” એવી રીતે વાર્તાવિલાસ કરતા તેઓ બ્રહ્માવર્તથી લગભગ પંદર ગાઉના અંતરપર આવેલા પોતાના આગળથી તૈયાર કરી રાખેલા લડાયક માણસોની છાવણીમાં રાતોરાત આવી પહોંચ્યા.

બીજે દિવસે નાનાસાહેબના નાસી જવાની ખબર બાળાસાહેબ અને તાત્યા ટોપીને પડી. તેઓ તે સમયે કાનપૂરની છાવણીમાં યુદ્ધની વ્યવસ્થા કરવામાં રોકાયલા હતા. આ સમાચાર સાંભળતા જ તેમને ઘણું જ માઠું લાગ્યું, પરંતુ હવે ઉપાય શો? નાનાસાહેબને સ્થાને જે મનુષ્યને રાખેલો હતો, તેના કહેવાથી તેઓ એટલું તો જાણી શક્યા કે, વસંતસિંહ પણ નાનાસાહેબની સાથે ગએલો છે, તેથી તેઓ સત્વર જ પાછા આવશે અને આપણને આવી મળશે, એવી તાત્યા ટોપી ઇત્યાદિ

સરદારોને આશા હતી. પરંતુ લડાઇની હીલચાલમાં પરિવર્તન થતાં થતાં અંતે કાનપૂરની છાવણી અંગ્રેજોના હાથમાં ગઇ, તેથી તેમના મનમાં નિરાશાનો ઉદય થવા માંડ્યો. છતાં પણ ઉપરાઉપરી હલ્લાઓ કરીને તાત્યા ટોપી તથા બાળા સાહેબે મહિના–પંદર દિવસમાં કેટલાંક સ્થળો પાછા પોતાના કબજામાં કરી લીધા. પરંતુ નાનાસાહેબનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહિ. અંતે "નાનાસાહેબ પોતાને સ્થાને બીજા મનુષ્યને રાખી પલાયન કરી ગયા હશે, તેમાં કાંઇક પણ મહાન્ હેતુ હોવો જોઇએ અને તેથી તેણે પાછળ છોડ્યો છે તેવો જ પ્રકાર ચાલૂ રાખવો, એ વધારે હિતાવહ છે," એવા વિચારથી યુદ્ધનું કાર્ય જેમ ચાલતું હતું, તેમજ ચલાવ્યા કીધું અને અમુક સ્થળે પોતાનો વિજય થતો અને થએલો જોઇને પૂના તરફ પ્રયાણ કરવા માટે સૈન્યની એક ટુકડી તૈયાર કરીને બધી વ્યવસ્થા કરી રાખી. આમ છતાં પણ નાના-સાહેબ ક્યાં ગયો છે, એનો શોધ કરવાના પ્રયત્નો કાંઇ તેમણે છોડી દીધા નહોતા, પણ શોક કે, અનેક પ્રયત્નો છતા પણ તેના ગમનસ્થા-નની કાંઇ પણ ભાળ મળી ન શકી, યુદ્ધમાં લડવું અને મનમાં બળવું એવી તે મરાઠા સરદારોની સ્થિતિ થએલી હતી. આવી દશામાં પણ તેઓ પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થયા નહિ, એ ખરેખર તેમના માટે એક મહાન્ ગૌરવદર્શક ઉદાહરણ છે

અહીં નાનાસાહેબ પાછો કેટલીક પલટનના લોકોને ભેગા કરીને અંગ્રેજ લોકોની પાયમાલી કરતો કરતો દિલ્હીની દિશા પકડીને ચાલતો થયો. વસંતસિંહને પાછું ભયનું દર્શન થવા લાગ્યું અને ને પાછો રખેને સંકટના સમુદ્રમાં આવી પડે, એવા ભયથી નાનાસાહેબને લાભકારક ઉપદેશ આપવા લાગ્યો; પરંતુ પુનઃ સત્તાનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થતાંજ નાનાએ પૂર્વ પ્રમાણે તે વચનની અવહેલના કરવા માંડી અને વસંતસિંહને નિરાશ થઈ ભવિષ્યપર આધાર ગણી બેસી રહેવું પડ્યું. છતાં પણ એક સ્વામિનિષ્ટ સેવકના ધર્મોનો તેણે ત્યાગ કર્યો નહિ. વસંતસિંહ શસ્ત્ર-રહિત અને એક દાસ પ્રમાણે નાનાસાહેબ સાથે રહી પોતાનો કાળ વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

એમ કરતા કરતા આશરે બે મહિને નાનાસાહેબ મોટા ડામ-ડોળથી પોતાના જમાવ સાથે આવીને દિલ્લીના સિપાહીઓને મળ્યો. ત્યાં દિલ્લીના બાદશાહ અને વઝીર સાથે નાનાસાહેબની મુલા-કાત થતાં નાનાના હૃદયમાં એક નવી કલ્પનાના અંકુરો ઉદ્‌ભૂત થયા. લક્ષાવધિ બંડવાળાઓનો એકસ્થાને જમાવ જોઇને નિરાશાના અંધાગણ્ય આકાશમાં વિજય રૂપ તારકનો મંદ મંદ પ્રકાશ ઝળકતો

નાનાસાહેબના જોવામા આવ્યો. તેને ભાસ્યું કે, "આટલા મોટા સૈન્યના પ્રવાહમાં ય કશ્ચિત્ તૃણ રૂપ અગ્રેજો તણાઈ ગયા વિના રહેવાના જ નથી, આટલા વિશાળ લશ્કર સામે તેમનો ટકાવ થઈ શકે, એ અસંભવિત છે. હવે આપણો દાવ બરાબર ફાવશે અને હિંદુસ્તાનની હુકૂમત જરૂર આપણા હાથમાં આવશે" એવી દૃઢ આશાથી દિલ્લીના બાદશાહની તાબેદારી સ્વીકારીને તેણે ત્યાં જ રહેવાનો મનોનિશ્ચય કર્યો.

આશાને કદાચિત્ આપણે એક સુંદર સ્ત્રીની ઉપમા આપીએ તો તે સ્ત્રીનો સ્વભાવ એવા પ્રકારનો છે કે, તે સદા મનુષ્યને ગમે તેવા સંકટ સમયમા પણ ભવિષ્યના સુખનું દુર્લભ દર્શન કરાવ્યા કરે છે અને તેને આધારે અનેક વેળા પ્રયત્નોમા નિષ્ફળતા મળ્યા છતા પણ મનુષ્ય મોદમાની જીવનના કાળને વ્યતીત કર્યા કરે છે આશા એક રીતે જોતાં દુ ખી જીવનને આશ્વાસન માટે અમૃતનુ કાર્ય સારે છે, પરંતુ તે જ આશા જ્યારે નિરાશાનુ સ્વરૂપ ધારે છે ત્યારે મનુષ્યને મૃત્યુ વિના મારે છે નાનાની આશા અમૃત રૂપ હતી કે વિષસ્વરૂપ, એ હવે પછી આપણે જાણવાનુ છે માટે હાલ તો તેના સ્વરૂપને જાણીને જ સંતોષ માનીશુ - એક અંગ્રેજ કવિ લખે છે કે —"આશાએ મને એક મિથ્યા પ્રશંસાયુક્ત ગાથા કહી કે, આનંદનું આગમન સત્વર જ થશે, પરંતુ આનંદના આગમન સમયે જ્યારે શોક આવીને સમક્ષ ઊભો રહ્યો, ત્યારે માત્ર મારા નિ.શ્વાસો વિના આ વિશ્વમા મારા માટે કાંઈ પણ અવશેષ ન રહ્યું"

પ્રકરણ ૧૨ મું

પર્ણકુટીમાં પ્રેમી યુગ્મ

રણક્ષેત્રમાંથી અમૃતસિંહને હશમત ગામડામા લઈ આવી અને ત્યાં તેમને મળેલી પર્ણકુટીમા તેના જખ્મને રૂઝવવા માટે તે પ્રેમી પ્રમદાએ ઘણાઘણા ઉપચારો કર્યા, ગમેતેટલો ખર્ચ કરવાને તેણે આઘુંપાછું જોયું નહિ, છતા પણ કાઇ સારૂ પરિણામ ન થયુ એક વ્યાધિ જતાં બીજો ઉદ્ભવવા લાગ્યો એવી રીતે ઘાયલ અમૃતસિંહની પીડા વધતી જવાથી નિરૂપાયે ત્યા જ વધારે કાળ ગાળવાની હશમતને માથે ફરજ આવી પડી. તે ત્યા રહી.

થોડા દિવસ પછી અમૃતસિંહને શુદ્ધિ આવવા લાગી અને તેના નેત્રોએ પુન: એક વાર સૂર્યનારાયણના અદ્વિતીય પ્રકાશનું દર્શન કર્યું સંધ્યાકાળનો શાંત સમય હતો અને તેને પાણી પાયુ—તે શાંત થયો અને વ્યાધિ ઘણો જ ન્યૂન થએલો હોવાથી કાંઇક બોલવાને શક્તિમાન્ પણ થયો "પ્રિય હશમત, મારા માટે તું એક સાધારણ સ્ત્રી નહિ, કિન્તુ

સ્વર્ગની દુષ્પ્રાપ્ય દેવાંગના બનીને જ આવેલી છે. મારા પ્રાણની સંરક્ષક અને મારી જીવનદાત્રી દેવી પણ તુ જ છે" બોલવાની શક્તિ આવતાં જ અમૃતસિંહના મુખમાંથી પ્રથમ ઉદ્‌ગારો નીકળ્યા તે આ હતા. હશમત પોતાની પ્રસશા સાંભળીને લજ્જાવનત મુખથી ધરિણી સામુ જોઇ રહી પોતાના પ્રાણપ્રિય પ્રિયતમને મરણના મુખમાથી ઉગરેલો જોઇ તે હર્ષાતિશયથી કાંઇ પણ બોલી ન શકી, છતાં પણ તેની ગંભીર મુખમુદ્રામાંથી એવો ભાવ પ્રત્યક્ષ વ્યક્ત થતો હતો કે, "મે મારૂ કર્તવ્ય હતુ, તે કર્યું છે, વિશેષ કાંઇ પણ કર્યું નથી માટે પ્રશસાની કાંઇ પણ આવશ્યકતા નથી"

"પ્રિયતમ, આપ એ બળવાખોરોના પડાવમા ક્યાંથી આવી પડયા કે, જેથી આમ જખમી થવાનો પ્રસંગ આવ્યો? તાજુન્નિસાનો કાંઇ પત્તો લાગ્યો કે નહિ?" હશમતે આત્મશ્લાઘાની વાતને ટાળી નાખીને જાણવા જેવી હતી, તે બાબત વિશે પ્રશ્ન કર્યો.

"તારા દિલ્લીથી નીકળ્યા પછી હું વનેવન અને ગામેગામ ફર્યો, પણ ક્યાય તાજુન્નિસાનો પત્તો લાગ્યો નહિ, અન્તે નિરાશ થઇ હુ લગભગ દશ દિવસ પર દિલ્લી આવ્યો, પણ ત્યા જ્યારે તને પણ ન જોઇ, ત્યારે તો વધારે શોકાતુર થયો અને ચારે તરફ સિપાહીઓનુ તોફાન ફેલાયલુ હોવાથી કોણ જાણે તારા પર શી આફત આવી પડી હશે, વસંતસિંહ કયા હશે, તુ તેની પાસે હોઇ શકે નહિ, એવા અનેક પ્રશ્નો મારા નિરાશ હૃદયમાં ઉદ્‌ભવવા લાગ્યા તે મનોવ્યથાથી અતિપીડિત થઇ હું તારા શોધ માટે બ્રહ્માવર્તપ્રતિ આવતો હતો ને માર્ગમા અંગ્રેજો અને સિપાહીઓનુ યુદ્ધ થતુ જોયુ બહુ પાસે આવ્યા પછી જ હુ એ સંગ્રામને નિહાળી શક્યો હતો. એટલામા કોણ જાણે અંગ્રેજની કે સિપાહીની બન્દૂકની ગોળી અચાનક આવી મારા પગમાથી પાર નીકળી ગઇ અને હુ મૂર્ચ્છામા પડી નિશ્ચેષ્ટ થઇ ગયો. ત્યાર પછીની બીના તો તુ જાણે છે જ," અમૃતસિંહે પોતાનો વૃત્તાંત કહ્યો

અમૃતસિંહનો વૃત્તાત સાભળી લઇને હશમતે પોતા પર ગુજરેલી બધી આપત્તિઓનુ સવિસ્તર વર્ણન કરી સાભળાવ્યુ, કે જે આપણે સારી રીતે જાણતા હોવાથી તેનુ પિષ્ટપેષણ કરવાની અગત્ય નથી હશમતનું હૃદયદ્રાવક કાળકથન સાભળી અમૃતસિંહનાં નેત્રોમાંથી હર્ષના અશ્રુ વર્ષવા લાગ્યાં ઉભય પ્રેમીઓ એકબીજાને ગળે બાઝી અશ્રુના રૂપમા ઘણા દિવસથી હૃદયસાગરમા સંચિત થએલા પ્રેમના જલપ્રવાહને બહાર વહેવરાવવા મંડયા. એવા દૃશ્યને દૃષ્ટિથી જોનારના હૃદયમા પ્રેમના પ્રભાવથી મૃદુતાનો વાસ ન થાય, તો તે શુષ્ક મનુષ્યના હૃદયમાં

મનુષ્યત્વનું મૂળ કારણ જે પ્રેમ તેનુ અસ્તિત્વ નથી જ, તે નર પશુ છે, એમ કહેવામા કાંઇ પણ અતિશયોક્તિ કરી કહેવાશે નહિ

એવી રીતે પ્રેમચર્યામાં કેટલોક સમય વીતતા કોઇએ બહારથી બારણું ઠોકાયું, હશમતે બારણું ઉઘાડીને જોયુ તો મરિયમ ડોશી આવેલા તેમને, "આવો ડોશીમા, બેસો, કંઇ અત્યારે?" એવા માનદર્શક શબ્દોથી તેણે સતોષ્યા.

"હા, દીકરા જોને, થોડા દહાડામા પણ તારામા મારો જીવ એટલો બધો વળગી રહ્યો છે કે, તારા વગર ચેન જ નથી પડતુ જમ્યા પછી જાણ્યુ કે, ચાલ જીવ, જરાક ખબર તો કાઢી આવું કે, અમૃતની તબિયત કેમ છે? બેટા, આજે તો કાંઇ ગા, મારી ગાનું સાભળવાની મરજી થઇ છે," ડોશીએ ભોળા ભાવથી કહ્યુ

એ મરિયમ ડોશી તે ગામના એક ધનવાન્ મુસલ્માન જમીનદારની માતા થતી હતી અને હશમતના મળતાવડા સ્વભાવથી તેના પર પ્રેમ બંધાઇ જવાથી રાતે, બપોરે, નવરાશને વખતે તેની પાસે આવી બેસતી હતી તેમ જ હશમતને જોઇતી ચીજ વસ્તુ પણ તે જ મગાવી આપતી હતી હશમત બીમારીને ખાટલે પડેલા અમૃતસિહના મનોરજન માટે વારવાર કાંઇ ને કાંઇ ગાતી હતી તે ને ડોશીને પણ ઘણુ જ ગમતુ હોવાથી આજે પણ તેણે તેને તેમ કરવાનો આગ્રહ કર્યો, અને હશમતે એક ઉત્તમ ઉર્દુ ગજલ ગાવા માડી તેણે જ્યારે ગાવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે ઘોર અરણ્યમા પ્રત્યક્ષ વનદેવી જ ગાતી હોયની, એવો ભાસ થવા લાગ્યો સત્તાર, સારગી કે મૃદગ, તબલા કાંઇ પણ નહોતુ, છતાં પણ તેના નૈસર્ગિક મનોહર કંઠમા એવી તો મિષ્ટતા ભરેલી હતી, કે સાંભળનારને તે રભા કે ઉર્વશીની સ્મૃતિ કરાવતી હતી.

ગાનનો વિલાસ અને પરસ્પર વાર્તાના ઉલ્લાસમા લગભગ દશ વાગવાનો શુમાર થવા આવ્યો તે સમયે અમૃતસિહે થોડુક દૂધ પીધુ અને સૂઇ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી મરિયમ ડોશી પણ જવાને તૈયાર થયા, તેટલામા એકાએક ઝુપડી, પર્ણકુટીના બહારના ભાગમાથી કોઇના રોવાનો અવાજ સભળાયો, અને વધારે ધ્યાન દઇ સાંભળતાં તે કોઇ સ્ત્રીનો અવાજ હોવો જોઇએ, એવો તેમનો નિશ્ચય થયો. આતુરતાથી હશમત અને મરિયમ ડોશી બહાર નીકળ્યા તો દરવાજામાં જ બે બાળકો અને એક સ્ત્રી એવી રીતે ત્રણ મનુષ્યપ્રાણી તેમના જોવામા આવ્યાં.

"બાઈ, આટલી રાત્રે અહીં આવીને રડો છો શા માટે? તમો કોણ છો? ધૈર્ય ધરો, અદર આવો અને પોતાની કર્મકથા અમને સંભળાવો," હશમતે પ્રારંભમા જ આશ્વાસન આપતા કહ્યુ

તે ત્રણે નિરાધારો ઝુપડામા આવ્યા એક ગૌરાંગ સ્ત્રી—મડમ અને બે તેનાં બાળકો હતા. તે મડમને ભાગીતૂટી હિંદુસ્તાની ભાષા બોલતા આવડતી હતી, તેથી તેણે પોતાનો વૃત્તાંત સંભળાવતાં કહ્યુ કે, "હુ અંગ્રેજી લશ્કરના એક સરદારની સ્ત્રી છુ અને સિપાહીઓના ઉપદ્રવથી છાવણીમાથી મારા બાળકોને બચાવવાના હેતુથી નાસી છૂટી છું. બે-ત્રણ દિવસ જેટલો સમય તો મે જંગલોમા રખડીરઝળીને વીતાડયો પરંતુ અંતે ખાવાપીવાની સામગ્રી ખૂટી અને જંગલમા વસવાની ટેવ ન હોવાથી હુ આપઘાત કરવાને તૈયાર થઈ અને એક મજબૂત ઝાડની ડાળીમા કપડૂ બાંધી ગળે ફાંસો બાધવાનો વિચાર કરતી હતી, તેવામા એક ભવ્ય મુખમુદ્રાશાલિની એક મુસલ્માન જાતિની તરુણ ફકીરાણી ત્યાં આવી પહોચી પોતાની ઝોળીમાથી તેણે રોટલી કાઢીને મને અને મારા બાળકોને ખવાડી અને મને અહીં પહોચાડી જતા જતા તેણે મને કહ્યુ કે, આ પર્ણકુટીમા હશમત અને અમૃતસિંહ રહે છે, તે દયાળુ છે અને તને આશ્રય આપશે, એમ કહીને તે ચાલતી થઈ. કોઈ દિવસે પણ આવો સંકટનો સમય આવેલો ન હોવાથી મને એકદમ ઘરમા આવતા ઘણો જ વિચાર થઈ પડયો અને તેથી નિરૂપાય થઈને હુ રડવા લાગી પછી તો આપે મને બોલાવી એટલે હુ આવી હવે આ બે નિરાધાર બાળકોને ઉગારવાનો ભાર તમારે જ માથે છે જોઈએ તો મારો, જોઈએ તો તારો," એમ કહીને તે મૌન્ય ધરી રહી પરંતુ તેનાં શોકથી છવાયલા નેત્રોમાથી અશ્રુની ધારાનું વહન તો ચાલૂ જ હતુ

એ મડમનો દુઃખદ વૃત્તાંત સાભળી હશમતનુ હૃદય પણ દુઃખથી ઉભરાઈ આવ્યુ, તેને પોતાના દુખોનુ સ્મરણ થઈ આવ્યું. હશમતે પોતાની કર્મકથા પણ સરળ ઉર્દુમા તે મડમને કહી સભળાવી અને પાસેના જ એક નિવાસમા તેને તેના બાળકો સહિત રહેવાની સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપી અને ખાવાપીવાનો પણ બંદોબસ્ત કર્યો એક મુસલ્માન સ્ત્રીની આવી દયાને નિહાળી, તે મડમને દેશીઓના દયાર્દ્ર સ્વભાવની કલ્પના થઈ અને સિપાહીઓના ઉપદ્રવથી માત્ર અંગ્રેજોને જ નહિ, પણ હિંદુ અને મુસલ્માનોને પણ કેટલી કેટલી વિટંબના વેઠવી પડી છે, તેનો પણ ગૌરાંગ યુવતિને કાંઈક વિચાર થયો. હશમતે તેને ધર્મની માતા કહીને બોલાવી અને અંગ્રેજોને હાથે તેમને દુખ નહિ થાય, એવી તે ગૌરાંગ અબળાએ હશમતને ખાત્રી આપી. તેમ જ હશમતના પક્ષના સમસ્ત જનોને બચાવવાનો યત્ન કરવાની પણ તેણે આશા આપી. હશમતને વારંવાર તે ફકીરાણીનો જ વિચાર થયા કરતો હતો અમૃતસિંહે પણ તે મડમનું સારું આદરાતિથ્ય કર્યુ હતું. અમૃતસિંહે એક દિવસે પૂછ્યુ કે, "સારે લડાઈની હમણા શી સ્થિતિ છે, તે તમે જાણો છો કે ?"

"તે જ ફકીરાણીએ કાલે સમાચાર મને સંભળાવ્યા છે અને તે એ કે, કાનપુરમાં દંગા થતાં અંગ્રેજોની ઘણી જ હાનિ થઈ; નાનાસાહેબે રાજ્યમુકુટ શિરે ધર્યો, પરન્તુ પાછળથી અંગ્રેજોનું મહાન્ સૈન્ય આવી પહોંચતાં સિપાહીઓ વિખરાઈ ગયા, બ્રહ્માવર્તની ધૂળધાણી થઈ અને નાનાસાહેબ ત્યાંથી નાસી ગયો છે; છતાં પણ હજી આગનો ભડકો ઓલવાઈ ગયો હોય, તેમ નથી હજી ઉપદ્રવ તો ચાલુ જ છે," તે અંગ્રેજ અબળાએ પોતે જે જાણતી હતી તે હકીકત યથાસ્થિત નમ્રતાથી કહી સંભળાવી

નાનાના પલાયનની વાર્તા સાંભળતાં જ અમૃતસિંહના મનમાં વસન્તસિંહ માટે અનેક તર્કવિતર્કો થવા લાગ્યા. હસમતના હૃદયમાં પણ કાંઈ ચિન્તાની ન્યૂનતા હતી નહિ પરંતુ એ ચિન્તા એવી હતી કે, તે ગૌરાંગ રમણી સમક્ષ કહી ન શકાય તેવી મનમાં ને મનમાં તે દંપતી એ ચિન્તાના ભાવને દબાવી બેસી રહ્યાં પરન્તુ એવી અદ્‌ભુત યોગિની કોણ હશે કે, જે તોફાનની ઝીણામાં ઝીણી બાતમીઓથી જાણીતી છે, પોતાને ઓળખે છે અને નિર્ભયતાથી વનમાં વિહાર કર્યા કરે છે, એ વિચારની હસમતના મનમાં ઘણી જ પ્રબળતા થતાં ઉત્કંઠાથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો કે, "બાઈ, એ ફકીરાણીએ તમને પોતાનું નામ જણાવ્યું હતું ? એ કેવીક પ્રભાવશાલિની છે ?'

અંગ્રેજોની કે બળવાખોરોની છાવણીમાં તે નિર્ભયતાથી વીણાસહિત ખુદાના ગુણાનુવાદ ગાતી યથેચ્છ ફર્યા કરે છે. સર્વ તેને પૂજ્ય માને છે અને કોઈ પણ તેના અપમાનમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી એ ફકીરાણીની ભવ્યતા માટે તો એમ જ કહી શકાય કે, જાણે સ્વર્ગમાંના ફરિશ્તો જ પૃથ્વીમાં આવેલો છે પાછળથી તેણે એમ પણ કહ્યું કે, થોડા વખતમાં તે દિલ્હી તરફ જવાની છે," અંગ્રેજ સુંદરીએ સવિનય ઉત્તર આપ્યું.

અમૃતસિંહ અને હસમતના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે યોગિનીના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની આકાંક્ષા તેમના હૃદયમાં ઘણી જ પ્રબળતાથી ઉત્પન્ન થઈ પણ હાલ નીકળાય તેમ ન હોવાથી તે અંગ્રેજ રમણી અને તેના બાળકોની આગતાસ્વાગતા કરતું તે પ્રેમી યુગ્મ તે ગામડામાં જ પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યું રહેતાં રહેતાં હસમત અને તે અંગ્રેજ રમણી વચ્ચે ગાઢો પ્રેમસંબંધ બંધાયો અને માયાળુ સ્વભાવ નિહાળીને તે બે અંગ્રેજ બાળકો પણ હસમતને 'મમા, મામા' (માતા) કહીને બોલાવતાં હતાં અને પોતાની ભાંગીતૂટી હિંદુસ્તાની ભાષામાં કાલાઘેલા શબ્દો ઉચ્ચારી તેના મનને આનંદનો અપ્રતિમ અનુભવ કરાવતાં હતાં. બાળકો એ ગૃહનું ભૂષણ છે, એવી સાધારણ માન્યતા છે, અને તે સત્ય છે. આ પાપમય સંસારમાં સર્વ પદાર્થો

સદોષ છે અને તેથી તેમની મહત્તા પણ નથી. બાળકો નિર્દોષ હોય છે, કારણ કે, બાલ્યાવસ્થા પોતે નિર્દોષ છે. સાધારણ રીતે પરમાત્મા નિર્દોષ મનાય છે તો એ નિર્દોષ બાળકોમા પરમાત્માનો અંશ વિશેષ પ્રમાણમા હોવો જ જોઇએ, અને તેમ જ હોય તો બાળકો આનંદદાતા અને ગૃહના ભૂષણરૂપ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. બાળકોના નિર્દોષ રમણથી ગર્જતું ગૃહ સ્વર્ગની કલ્પના કરાવે છે બાળકોનાં માતાપિતાને એનો સારો અનુભવ હોય છે હશમત પણ તેમને ઘણી જ ચહાતી હતી

પ્રકરણ ૧૩ મું

દિલ્લીના બાદશાહનુ જાહેરનામુ

ભારતવર્ષની પ્રાચીન નગરી દિલ્લી–દેહલીનુ જેણે નેત્રથી પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું હશે, તેઓ જાણતા જ હશે કે, બાદશાહી મહેલ અને જુમ્મા-મસ્જીદ એની સામેના માર્ગની બન્ને બાજૂથી પાણીની નહેરો દિવસ-રાત વહ્યા કરે છે, તેમ જ તેની બાજૂમા બજારની રચના પણ ઘણી જ મનોહરતાથી કરવામાં આવી છે તે નહેરોપરથી એક બાજૂએથી બીજી બાજૂએ જવા માટે પૂલો પ્રમાણે માર્ગો કરેલા હોવાથી તે નહેરો વળી વધારે શોભાયમાન દેખાય છે નગરમાં સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થતા અમીરોના ભવ્ય આગારો ત્યાની લક્ષ્મીની પ્રબળતાની પ્રત્યક્ષ સાક્ષિ આપે છે, તેમ જ મુસલમાની ધર્મની વિશાળ ઈમારતોના નિરીક્ષણથી તેમના ધર્મની મહત્તાની કલ્પના આપણા મનમાં થયા વિના રહેતી નથી એવુ એ મહાન્ વિસ્તીર્ણ અને રાજધાનીનુ નામાંકિત નગર આજે તોફાની સિપાહીઓની ટોળીઓથી એટલુ તો ઉભરાઈ ગયુ છે કે, જેની સીમા પણ કલ્પી નથી શકાતી જ્યા જોઇએ ત્યાં તોપો, બન્દૂકો, તલવારો, સ્વારો, સિપાઇઓ, કિલ્લેદારો, આરબ, પઠાણ અને પલટનના લોકોની છાવણી વગેરેના વિશાળ આદર્શથી, પૃથ્વીમાંનુ સમસ્ત શૌર્ય અને તેનાં સાધનો બધા આજે અહીં જ આવી એકત્ર થયા છે કે શુ? એવો જોનારને ભાસ થતો હતો

આવો મોટો જમાવ જામેલો જોઇને દિલ્લીના બાદશાહે હિંદુ મુસલમાન ઈત્યાદિ આપણા દેશના લોકોને ઉદ્દેશીને એક જાહેરનામા મારફત જાહેર કર્યું કે, “બધા યૂરોપિય લોકોએ સલાહ કરેલી છે કે, દેશી પલટનોના માણસોને પ્રથમ ભ્રષ્ટ કરીને પછી જોરજબરદસ્તીથી તેમને ખ્રીસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવી એ જ હેતુથી ગવર્નર જનરલ સાહેબે ગાયની અને ડુક્કરની ચરબીવાળા કારતૂસો કાળા લોકોને આપવાની

યુક્તિ કરેલી છે. પરંતુ એવા દગાથી આ દેશમાં ચાલતા આવેલા ધર્મનો ઉચ્છેદ થવા ન પામે, અને આપણા રાજ્યના આશ્રિત રહેલા સમગ્ર લોકોનો બચાવ થાય તેમ જ તેમનાપર જુલમ ન ગુજરે એ મતલબથી સર્વને સુખ થવા માટે આ કાર્યમાં અમે હાથ નાખેલો છે અને કાફિર ફિરંગી લોકોને નિર્મૂળ કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે. માટે જે જે પલટનના સિપાહીઓ પોતાના ઉપરી યુરોપી અમલદારોને મારી અમને આવી મળશે, તેમને હરેકને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે બમણો પગાર આપવામાં આવશે. સેંકડો તોપો અને લાખો રૂપિયા બાદશાહી અમલદારોને સ્વાધીન થઈ ચૂક્યા છે. હવે અંગ્રેજોનો બીસ્કુટ ઇ૦ ન ચાખતા જેમને ખ્રીસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરવો ન હોય, તેમણે ખુશીથી આવી અમારા શરણનું ગ્રહણ કરવું. તેને કોઈ પણ વાતની હાની આવવા નહિ દઈએ. જો કોઈ પણ બેપરવાઈથી આ જાહેરનામાનો લાભ ન લેતાં અંગ્રેજોના જુલમમાં રહેશે અને તેમના ખોટાબોટાં વચનોપર વિશ્વાસ રાખશે, તેમની લખનૌના લોકો જેવી દશા અવશ્ય થશે અને તેઓ દુઃખના ખાડામાં જઈ પડશે.'

"આ જાહેરનામાની નકલો જ્યાં જ્યાં મોકલવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં તેમને પ્રસિદ્ધ જગ્યાએ ચોટાડી તેમનો સર્વને લાભ મળે, એવો પ્રયત્ન કરવો. હાલમાં દિલ્હીનું રાજ્ય નવીન વ્યવસ્થા પ્રમાણે થએલું છે અને અમારા અધિકાર તળે જે કોઈ પણ બંદુકનું માણસ નોકરી કરવાને આવશે, તેને (જો તે ઘોડેસ્વાર હશે તો) ઓછામાં ઓછા ત્રીસ રૂપિયા પગાર આપવામાં આવશે અને પાયદળપલટનમાં રહેનારને રૂપિયા દશનો પગાર મળશે."

બાદશાહના એ જાહેરનામાનો ફેલાવ થતાં જ સિપાહીઓના ઝુંડો ને ઝુંડો દિલ્હી અને તેના આસપાસના પ્રદેશમાં પડાવ નાખી રહેવા લાગ્યા, અને બાદશાહની એથી ચારેતરફ વાહવા થવા લાગી. અંગ્રેજ અમલદારો પણ "ધર્મના વિષયમાં કોઈના પર પણ જુલમ થનાર નથી, લોકોએ નિશ્ચિત રહેવું,' એવી ખબર છપાવેલાં જાહેરનામાથી લોકોને આપવા લાગ્યા; પરંતુ "આજ સુધીમાં અંગ્રેજોએ એવું નિષ્કપટ અને નિર્વૈર વર્તન કદાપિ કર્યું નથી," એવો બહુધા ઘણીખરી પલટનના સિપાહીઓનો નિશ્ચય થઈ ગએલો હોવાથી અંગ્રેજોના કહેવાપર તેમનો વિશ્વાસ બેઠો નહિ! "અંગ્રેજ હવે સંકટમાં આવી પડ્યા છે, ત્યારે જ આવી સાકર પાથરે છે. પરંતુ જ્યારે તેઓ પાછા પોતાના અધિકારની સ્થાપના કરશે, ત્યારે જોજો કે, એમાંથી કેટલા વચનો ટકે છે તે," એમ કહેનારાઓ પણ કેટલેક ઠેકાણે મળી

આવતા હતા, તેથી કોઈ અગ્રેજોપર વિશ્વાસ રાખવાનો વિચાર કરતા, તોપણ આવા વચનો સાભળતા જ, પાછુ તેમનુ મન ઢચુ પચુ થઈ જતુ હતુ આમ હાલ તો અગ્રેજોની હાનિનાં ચિન્હો સર્વત્ર છવાયલા જોવામા આવતા હતા

અધુરામા પૂર એ જ સમયમા સાઠમી નેટિવ પલટન કે જે અગ્રેજી સૈન્ય સાથે દિલ્લીપર હલ્લો કરવાને આવેલી હતી, તે અગ્રેજોથી જૂદી પડી વિરોધીઓ સાથે આવી મળી આથી તો નાનાસાહેબને પૂર્ણ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે, “હવે અગ્રેજો આપણા આ અતિ પવિત્ર આર્યાવર્તમા કોઈ કાળે પણ રહી શકવાના નથી ચક્રવર્તી મહારાષ્ટ્રીય રાજ્યની સ્થાપનામા હવે વધારે વિલબ હોય, એમ જણાતુ નથી. તે સમય નિકટ આવી પહોચ્યો છે,” એવા મનોવિચારથી દિલ્લીમા લોકોને અને પલટનના સિપાહીઓને મિજબાનીઓ આપવા લાગ્યો અને લોકપ્રિયતા મેળવવાના પ્રયત્નમા પડ્યો

અગ્રેજોની ફોજ પણ દિલ્લીથી દશબાર માઇલના અતરપર પડાવ નાખી પડેલી હતી, અને આજકાલમા ચકમક થવાનો સભવ હતો, એવો મામલો જોઇને નાનાસાહેબે સૈનિકોને ઉત્તેજિત કરવાના હેતુથી દિલ્લીનગરની બહારના એક વિશાળ વૃક્ષરાજીથી સુશોભિત વનવિભાગમા સમસ્ત સૈનિકોને એકત્ર થવા માટેનુ આમન્ત્રણ મોકલ્યુ નાનાસાહેબ માટે બધા સિપાહીઓની પૂજ્ય ભાવના હતી, તેથી તે નાનાના દર્શન અને વચનશ્રવણ માટે ચકોરવત આતુર બની રહ્યા ત્રીજે દિવસે એકત્ર થવાનુ હતુ વચમા બે દિવસ હતા, તેટલામાં નાનો શુ બોલવુ તેના વિચારમા ગૂથાયો.

પ્રકરણ ૧૪ મુ

બળવાખોરોનો જમાવ અને નાનાનુ ભાષણ

ત્રીજે દિવસે બપોરને વખતે નાનાસાહેબે દિલ્લી નગરની પાસે આવેલા દેવગૈલ નામના એક સાધારણ પર્વતપર બળવાખોરોની સભા ભરી લતાલિગિત વૃક્ષશાખાઓએ ચાદરણા(ચદરવા)ની ગરજ સારી હતી, શૈવાલમડિત શિલાતલે સિહાસનનુ કાર્ય સાધ્યુ હતુ અને પત્રથી લહરીયુક્ત થતા પવને વીજનના પવનનુ કામ બજાવ્યુ હતુ. નિર્ઝરણના કલકલ ધ્વનિએ નોબત વગાડી અને પક્ષીઓ અસ્પષ્ટ વાક્યોથી, મધુર કલરવથી ભાટો સમાન સ્તુતિવાદ કરવા લાગ્યાં નાનો તે શાત સ્થળે ઊભો રહી બીજા સહકારીઓને ઉત્તેજિત કરવા દૂતદ્વારા સદેશા મોકલવા લાગ્યો ભવિષ્યની કાઈ કાઈ કલ્પના કરતો તે શિલાપર તે

બેસી રહ્યો તેની પાસની એક શિલાપર કાષાયવસ્ત્રધારિણી એક મુસલમાન યોગિની કે જે નાનાસાહેબને સરિતાતટે મળી હતી, તે પણ હસ્તમા પોતાની વીણા ધારીને શાંત ચિત્તથી બેઠી હતી તેના મુખના તેજ અને સૂર્યના તેજની તુલના કરી શકાય ખરી થોડા વખત પછી નાનાસાહેબે તે શિલાપર ઊભા રહીને દુદુભિ વગાડયો અને ત્યાર પછી ભીષણ ધ્વનિ અને ઉત્તેજિત સ્વરથી તે બળવાખોરોને ઉદ્દેશીને બોલવા લાગ્યો –

"જાગો, જાગો, ભારતનાં સંતાનો, ભારતના વીર સંતાનો, હવે નિદ્રાનો ત્યાગ કરો, એક વાર આંખ ઉઘાડીને જુઓ, સુભટો, હજી ક્યા સુધી ઊંઘ્યા કરશો? સાભળો અને સભાળો, જે પંચભૂતાત્મક દેહથી અર્જુને ભીષ્મપિતામહને રણશય્યાશાયી કર્યા હતા, તે જ ભારતીય પંચભૂતથી શું તમારૂં શરીર નથી બન્યુ? એ જ ભારતભૂમિ, એજ જળ, એ જ ભારતીય તેજ અને એ જ ભારતીય વાયુ હજી તેના તે જ છે, તે જ આકાશ હજી તમારા શિરપર શોભી રહ્યું છે સત્ય આર્ય દેહમા હજી ઇડા, પિંગળા અને સુષુમ્ણા આદિ નાડીઓ તેજ આર્ય શોણિતને વહાવે છે સુવીરો, તેજ આર્ય જિવ્હા તમારા મુખમાથી આર્ય નામનું ઉચ્ચારણ કરે છે, છતા તમે તે ત્રિભુવનપૂજ્ય આર્ય ગૌરવને કાળના અસ્પષ્ટ શરીરમાં વિલીન કરીને બીજાના દાસત્વમા રત થઈ શા માટે ઊંઘતા પડયા છો? જાગો, જાગો, જાગો!!! ભારતના વીર પુત્રો, મોહનિદ્રાનો ત્યાગ કરો આના આ જ સૂર્ય–ચન્દ્ર તે દિવસે જે કામ કરતા હતા, તે આજે પણ કરે છે, પશુ, પક્ષી, જીવ, જન્તુ તે દિવસે જેવી રીતે ફરતા, તેવી જ રીતે આજે પણ આર્યભૂમિમા ફરે છે તમારા કર પણ તેજ છે, ચરણ પણ તેજ છે અને જીવન પણ તેજ છે, છતા શાને માટે ઊંઘના ઘેનમા ઘેરાઈ રત્નમયી સ્વાધીનતા, સ્વતંત્રતા દેવીને કોઇપણ દરકાર વગર પરતંત્રતાના સાગરમા ફેંકી દ્યો છો? બંધુઓ, જુઓ. પૂર્વ પ્રમાણે જ હજી પણ હિમાલય ઉન્નત મસ્તકે ઊભો છે, વિંધ્યાચલ આજે પણ ઉત્તર–દક્ષિણને ભિન્ન કરતો ભારતભૂમિના હૃદય ઉપર સુતો છે આજે પણ ભારતમહાસાગર ઘોર નિનાદ કરતો મોજા ઊછાળતો ભારતને જાગૃતિનુ સૂચન કરી રહ્યો છે. એ સર્વ જોવા છતા પણ તમારો ઘોરતમ નિદ્રાનો નાશ નથી થતો? બધું તેનુ તે જ છે, ત્યારે શુ માત્ર એક તમે જ બદલાયા છો? વીરો, જાગૃત થાઓ માતૃભૂમિને માટે જીવન આપો સ્વતંત્રતા દેવીના ચરણમા તમારા યત્કિંચિત્ દેહનું સમર્પણ કરો જો જય મેળવશો તો દેવો તમારા શિરપર આશિર્વાદ વર્ષાવશે અને તમારા માતાપિતા સર્વ ગુલામીની સાંકળમાથી છૂટા થશે નહિ તોપણ, એક ક્ષણ માત્ર પણ સ્વતંત્રતાના સેવક બની યુદ્ધમા લડી દેહ અર્પશો, તોપણ અક્ષય સ્વર્ગની

પ્રાપ્તિ કરી શકશો આવો, આવો, અને મારા આ ઉત્તેજિત ભાષણના ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત બની આ દેવને પણ દુર્લભ એવા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ."

નાનાએ પોતાની દીપ્તિમયી વાણીની સપૂર્ણતા કરીને પાછો એક વાર ભેરીનો અવાજ કર્યો, વનદેવીએ પ્રતિધ્વનિરૂપે તે જ શબ્દોને આલસ્યની નિદ્રામાં પડેલા યોદ્ધાઓના કર્ણોમાં પ્રવિષ્ટ કરી દીધા, તે જ શબ્દોથી ભારતના વીરોએ એક વાર નિદ્રાના મોહમાથી મસ્તકને જરાક ઊંચુ કર્યું, પરતુ બીજી તરફથી આંગ્લ રાજલક્ષ્મી દરેક વીરોને માથે ફરતી ફરતી તે ઊઠતા વીરોને પોતાના હાથમાં રહેલી મદિરાથી અગ્રેજો સામે હથિયાર ન ઉપાડી શકે, માટે તેના મુખમા મદિરા નાખી તેમને પાછા ચૈતન્ય વિનાના કરી દેતી હતી વીરો દુષ્પરિણામકારક મદિરાના પ્રભાવથી પાછા નિદ્રામાં ઘેરાઈ જતા હતા નાનાએ પાછો ભેરીનો પ્રતિધ્વનિ કર્યો અને કહ્યુ.

"ક્યા છે? ક્યાં છે? અમિતતેજી કાશ્મીરાધિપતિ રાજેન્દ્રશેખર? ક્યા છે ક્ષત્રિયકુલપ્રવર પતિયાલાપતિ? ક્યા છે વીરશાર્દૂલ ઝિંદાધિપતિ? રણાનન્દ તેજસિંહ, સોમેશ્વરસિંહ, જનહરસિહ ઇત્યાદિ વીર યોદ્ધાઓ ક્યા છે? ક્યા છે, નાગપુરાધિપ અને વડોદરાધિપતિ ક્યા છે? ક્યા છે, વિજયવતી વિદુષી ઝાસીની રાણી? જોધપૂર, જયપુર અને જેસલમેરના મહારાજાઓ ક્યાં છે? તમે હમણા નિદ્રાના મોહમા ઘોરો છો, પણ હવે ઊઠો, ઊઠો, વધારે વાર સૂવામા માલ નથી. એક વાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી વીર કટાક્ષથી દૃષ્ટિપાત કરો, જુઓ, તમારા જેવા વીરાગ્રગણ્ય સતાનોને ગર્ભે ધારણ કરી ભારતજનની ચિરદુ:ખિની થઈ છે તમે જનનીના કષ્ટો પ્રતિ કોઈ પણ લક્ષ ન રાખતા પોતપોતાની તલવાર મ્યાનમા બધ રાખી બેઠા છો, તો હવે ઊઠો, ઊભા થાઓ, ઘોર નિદ્રામાથી જાગી ઊઠો એક વાર જનનીના હિત માટે, ભારતીય ગૌરવના સરક્ષણ માટે સશસ્ત્ર બની રણદેવીની પૂજા કરો. હૃદયશોણિતનુ બલિદાન આપો, એથી જ તમને ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ થશે. એથી જ ચિરકષ્ટોનુ હનન થતાં આશાનુ સુખ ફળશે"

સર્વ સૈનિકો નાનાના એ ઉત્તેજનપૂર્ણ ભાષણથી "હર હર મહાદેવ"નો અને "અલ્લાહ હો અકબર"નો ચીત્કાર કરવા લાગ્યા એટલામા સ્વાતત્ર્યરત્નનો લોભી નાગપુરાધિપતિ દેવશૈલની તળેટીમા આવી પહોંચ્યો, સૈન્યને છાવણીમા રોખી પોતે ખુલ્લી તલવારે નાના પાસે આવી પોતાની તે તલવારને નાનાના પગમા મૂકી તે કહેવા લાગ્યો,–

"હે સ્વાધીનતાના વીર પુત્ર, તારા મહિમાની કલ્પના કરવાની શક્તિ મારામા નથી તુ જે મત્રવડે દીક્ષિત થયો છે તે મત્રોચ્ચારથી

ઉન્મત્ત થઈ તારો આશ્રય લેવા માટે, આ આજ દિવસ સુધી હાથમાં ધરેલી તલવાર આજે તારા ચરણમાં અર્પણ કરું છું. તારી જેવી મનોભાવના હોય, તેવો મારી સાથે વ્યવહાર કર આ દેહ તારા ગુણોનો ગુલામ છે,' એમ કહીને દીન અને કોપયુક્ત મુદ્રાથી તે સકંપ મૌન્ય ધારીને ઊભો રહ્યો સ્વદેશાભિમાનની છટા તેની મુખમુદ્રામાં પ્રત્યક્ષ જણાતી હતી.

નાગપુરનરેશને પોતાના સમીપમાં સ્થિત જોઈને નાનાસાહેબ આશ્ચર્યચકિત થયો અને પગમાં પડેલી તલવારને માનથી પોતાના હાથમાં ઊપાડી લઈ વિનયથી કહેવા લાગ્યો કે, "વીરરત્ન, તમારી ઉચ્ચ આશાની તે અખિલેશ્વર સફળતા કરશે જે રણદેવીએ વીરમંત્રબળથી આપણને ઉન્મત્ત કર્યા છે ને રણદેવીના ઉપહારને માટે પોતાના હૃદયના શોણિતનું બલિદાન આપવાને તત્પર થાઓ બધો, હુ કોણ? હું તો સ્વતંત્રતાનો ઝંડો ઉપાડનાર એક મજૂર માત્ર જ મારા પદ આગળ આપના જેવા વીર પુરુષે તલવાર નાખવી તે યોગ્ય ન કહેવાય. લ્યો, એ જ તલવારના પ્રહારથી શત્રુઓના શોણિતનું પાન કરજો," એમ કહીને તેણે તે તલવાર નાગપુરપતિને સન્માનયુક્ત પાછી આપી

નાગપુરાધિપતિએ નાનાની આજ્ઞાથી તલવાર કરમાં ધારી અને બહાદુરીથી તે કહેવા લાગ્યો કે, "ભારતરત્ન, તમારા જેવા અમૂલ્ય રત્નને ગર્ભે ધારી ભારતજનની આજે ચિરસુખિની થવાની છે વીરવર્ય, તમે જે કાર્ય માટે દીક્ષિત થયા છો, તેના જેવું પુણ્યફળદાયિ કાર્ય બીજુ કયું હોઈ શકે? આજથી મે આપની પાછળ સહાયક તરીકે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, મારા ત્રણ હજાર સૈનિકો આજથી તમારા સેવક થઈ ચૂક્યા છે આજ્ઞા કરો તે તત્કાળ બજાવવાને તૈયાર છે"

નાનાસાહેબે નાગપુરાધિપતિની તરફ ઉન્મત્ત બનીને ભીષણ ધ્વનિથી કહ્યું કે, "વીર વનરાજ, રણદેવી તમારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ઉપર્યુક્ત કાર્યો તમે સમયને અનુસરીને કરજો તમે પણ મહારાષ્ટ્રીય કુળના પુરૂષ રત્ન છો, તમારા શરીરમાં ક્ષત્રિયના રક્તનો પ્રવાહ વહે છે, માટે શત્રુઓનુ રક્તપાન કેવી રીતે કરવુ, એ વિષયમાં હુ તમને વધારે ઉપદેશ આપવાનું યોગ્ય નથી ધારતો"

હજી નાનાસાહેબ આ વાક્યો બોલી રહ્યો ન રહ્યો કે એટલામાં દૂરથી "અલ્લાહો અકબર"ના ધ્વનિથી અને "મહમ્મદ પયગંબર"ના નામથી ચારે દિશાઓ કંપી ઊઠી હુમાયૂના વંશનો શૃંગારરૂપ દિલ્લીનો બાદશાહ મહમ્મદ બહાદુરશાહ પાંચ હજાર માણસોના પોતાના સૈન્યને દેવમહેલની નીચે રાખી થોડાક સામાન્ય અનુચરો સાથે નાનાસાહેબ

પ્રાપ્તિ કરી શકશો. આવો, આવો, અને મારા આ ઉત્તેજિત ભાષણના ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત બની આ દેવને પણ દુર્લભ એવા કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાઓ."

નાનાએ પોતાની દીપ્તિમયી વાણીની સપૂર્ણતા કરીને પાછો એક વાર ભેરીનો અવાજ કર્યો, વનદેવીએ પ્રતિધ્વનિરૂપે તે જ શબ્દોને આલસ્યની નિદ્રામાં પડેલા યોદ્ધાઓના કર્ણોમા પ્રવિષ્ટ કરી દીધા, તે જ શબ્દોથી ભારતના વીરોએ એક વાર નિદ્રાના મોહમાંથી મસ્તકને જરાક ઉંચુ કર્યું, પરતુ બીજી તરફથી આંગ્લ રાજલક્ષ્મી દરેક વીરોને માથે ફરતી ફરતી તે ઊઠતા વીરોને પોતાના હાથમા રહેલી મદિરાથી અગ્રેજો સામે હથિયાર ન ઉપાડી શકે, માટે તેના મુખમા મદિરા નાખી તેમને પાછા ચૈતન્ય વિનાના કરી દેતી હતી વીરો દુષ્પરિણામકારક મદિરાના પ્રભાવથી પાછા નિદ્રામા ઘેરાઈ જતા હતા નાનાએ પાછો ભેરીનો પ્રતિધ્વનિ કર્યો અને કહ્યુઃ

"ક્યા છે ? ક્યાં છે ? અમિતતેજી કાશ્મીરાધિપતિ રાજેન્દ્રશેખર ? ક્યા છે ક્ષત્રિયકુલપ્રવર પતિયાલાપતિ ? ક્યા છે વીરશાર્દૂલ ઝિંદાધિપતિ ? રણાનન્દ તેજસિંહ, મોમેશ્વરસિહ, જનહરસિંહ ઇત્યાદિ વીર યોદ્ધાઓ ક્યા છે ? ક્યા છે, નાગપુરાધિપ અને વડોદરાધિપતિ ક્યાં છે ? ક્યા છે, વિજયવતી વિદુષી ઝાંસીની રાણી ? જોધપૂર, જયપુર અને જેસલમેરના મહારાજાઓ ક્યાં છે ? તમે હમણા નિદ્રાના મોહમા ઘેરો છો, પણ હવે ઊઠો, ઊઠો, વધારે વાર સૂવામા માલ નથી. એક વાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી વીર કટાક્ષથી દૃષ્ટિપાત કરો, જુઓ, તમારા જેવા વીરાગ્રગણ્ય સતાનોને ગર્ભે ધારણ કરી ભારતજનની ચિરદુઃખિની થઈ છે. તમે જનનીના કષ્ટો પ્રતિ કોઈપણ લક્ષ ન રાખતા પોતપોતાની તલવાર મ્યાનમા બધ રાખી બેઠા છે, તો હવે ઊઠો, ઊભા થાઓ; ઘોર નિદ્રામાથી જાગી ઊઠો એક વાર જનનીના હિત માટે, ભારતીય ગૌરવના સંરક્ષણ માટે સશસ્ત્ર બની રણદેવીની પૂજા કરો. હૃદયશોણિતનુ બલિદાન આપો, એથી જ તમને ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ થશે. એથી જ ચિરકષ્ટોનું હનન થતા આશાનું સુખ ફળશે"

સર્વ સૈનિકો નાનાના એ ઉત્તેજનપૂર્ણ ભાષણથી "હર હર મહાદેવ"નો અને "અલ્લાહ હો અકબર"નો ચીત્કાર કરવા લાગ્યા એટલામા સ્વાતત્ર્યરત્નનો લોભી નાગપુરાધિપતિ દૈવશૈલની તળેટીમાં આવી પહોચ્યો, સૈન્યને છાવણીમા રોખી પોતે ખુલ્લી તલવારે નાના પાસે આવી પોતાની તે તલવારને નાનાના પગમા મૂકી તે કહેવા લાગ્યો,–

"હે સ્વાધીનતાના વીર પુત્ર, તારા મહિમાની કલ્પના કરવાની શક્તિ મારામા નથી તુ જે મંત્રવડે દીક્ષિત થયો છે તે મન્ત્રોચ્ચારથી

ઉન્મત્ત થઈ તારો આશ્રય લેવા માટે, આ આજ દિવસ સુધી હાથમાં ધરેલી તલવાર આજે તારા ચરણમાં અર્પણ કરું છું તારી જેવી મનોભાવના હોય, તેવો મારી સાથે વ્યવહાર કર આ દેહ તારા ગુણોનો ગુલામ છે," એમ કહીને દીન અને કોપયુક્ત મુદ્રાથી તે સકંપ મૌન્ય ધારીને ઊભો રહ્યો સ્વદેશાભિમાનની છટા તેની મુખમુદ્રામાં પ્રત્યક્ષ જણાતી હતી

નાગપુરનરેશને પોતાના સમીપમા સ્થિત જોઇને નાનાસાહેબ આશ્ચર્યચકિત થયો અને પગમાં પડેલી તલવારને માનથી પોતાના હાથમાં ઊપાડી લઈ વિનયથી કહેવા લાગ્યો કે, "વીરરત્ન, તમારી ઉચ્ચ આશાની તે અખિલેશ્વર સફળતા કરશે જે રણદેવીએ વીરમત્રબળથી આપણને ઉન્મત્ત કર્યા છે તે રણદેવીના ઉપહારને માટે પોતાના હૃદયના શોણિતનું બલિદાન આપવાને તત્પર થાઓ બધો, હુ કોણ? હું તો સ્વતંત્રતાનો ઝૂડો ઉપાડનાર એક મજૂર માત્ર જ મારા પદ આગળ આપના જેવા વીર પુરૂષે તલવાર નાખવી તે યોગ્ય ન કહેવાય લ્યો, એ જ તલવારના પ્રહારથી શત્રુઓના શોણિતનુ પાન કરજો," એમ કહીને તેણે તે તલવાર નાગપુરપતિને સન્માનયુક્ત પાછી આપી

નાગપુરાધિપતિએ નાનાની આજ્ઞાથી તલવાર કરમાં ધારી અને બહાદુરીથી તે કહેવા લાગ્યો કે, "ભારતરત્ન, તમારા જેવા અમૂલ્ય રત્નને ગર્ભે ધારી ભારતજનની આજે ચિરસુખિની થવાની છે વીરવર્ય, તમે જે કાર્ય માટે દીક્ષિત થયા છો, તેના જેવું પુણ્યફળદાયિ કાર્ય બીજું કયું હોઈ શકે? આજથી મે આપની પાછળ સહાયક તરીકે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, મારા ત્રણ હજાર સૈનિકો આજથી તમારા સેવક થઈ ચૂક્યા છે આજ્ઞા કરો તે તત્કાળ બજાવવાને તૈયાર છું"

નાનાસાહેબે નાગપુરાધિપતિની તરફ ઉન્મત્ત બનીને ભીષણ ધ્વનિથી કહ્યું કે, "વીર વનરાજ, રણદેવી તમારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ઉપર્યુક્ત કાર્યો તમે સમયને અનુસરીને કરજો તમે પણ મહારાષ્ટ્રીય કુળના પુરૂષ રત્ન છો, તમારા શરીરમાં ક્ષત્રિયના રક્તનો પ્રવાહ વહે છે, માટે શત્રુઓનું રક્તપાન કેવી રીતે કરવુ, એ વિષયમાં હુ તમને વધારે ઉપદેશ આપવાનુ યોગ્ય નથી ધારતો"

હજી નાનાસાહેબ આ વાક્યો બોલી રહ્યો ન રહ્યો કે એટલામાં દૂરથી "અલ્લાહો અકબર"ના ધ્વનિથી અને "મહમ્મદ પયગંબર"ના નામથી ચારે દિશાઓ કંપી ઉઠી હુમાયૂના વંશનો શૃંગારરૂપ દિલ્લીનો બાદશાહ મહમ્મદ બહાદુરશાહ પાંચ હજાર માણસોના પોતાના સૈન્યને દેવગૈલની નીચે રાખી થોડાક સામાન્ય અનુચરો સાથે નાનાસાહેબ

સમક્ષ આવ્યો. નાનાએ જોયું તો તે દિલ્લીરત્ન મહમ્મદ બહાદુરશાહ છે એટલે તે શિલાપરથી નીચે ઉતર્યો. અને બાદશાહનું સન્માન કરી ઊંચા હાથ રાખી ઈશ્વરને સાક્ષી ધારી બોલ્યો.

"જય જગદીશ્વર, તમારી કરૂણાનો વિચાર કરવાની શક્તિ કોનામાં છે? માતા ભારતલક્ષ્મી, આવો, માતા પાછા મારા હૃદયમાંના આસનપર વિરાજો હું યત્નથી તમને પુનઃ પૂજ્ય આર્યરત્ન સિંહાસનપર પધરાવીશ આવો જનનિ, આવો."

પુનઃ તેના હૃદયના ભાવનો અંતરગત થઈ ગયો. તે ઘણા જ પ્રેમથી બાદશાહને ઉદ્દેશીને ઉત્તેજનપૂર્ણ શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યો, ગર્જવા લાગ્યો કે –

"દિલ્લીશ્વર, ખરેખર આપ સિંહપુત્રજ છો એ મે આજે જ જાણ્યું. સિંહશિશુ કદાચિત્ દુર્બળ પણ હોય, પીડિત પણ હોય છતાં પણ મદોન્મત હસ્તીને સામે આવતો જોતાંજ તે તેના કુંભસ્થળને તત્કાળ ભેદી નાખે છે વીરસિંહ, હસ્તીનો બૃંહતિ શબ્દ સાંભળ્યા છતાં સિંહના બાળકથી કેટલી વાર શાંતિ ધારી ગુહામાં બેસી શકાય વારૂ? તેથી જ હું કહું છુ કે, ક્યાં દિલ્લી અને ક્યાં દેવશૈલ? કેટલો બધો ભેદ? જો તમારા હૃદયમાં અકબર અને ઔરંગઝેબનુ રક્ત ન વહેતુ હોય, તો શું આમ સત્વર જ આમ મારા ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત થાઓ પણ ખરા કે? ઈશ્વર દયાળુ છે તમે જે કર્મમા દીક્ષિત થયા છો તેમાં જય મેળવી તમારા પૂર્વ પુરૂષોના સન્માનનુ રક્ષણ કરો. માતાપિતાની દાસત્વશૃંખલાને તોડી નાખો, અને હિંદુ અને ઈસ્લામી ધર્મને બચાવવા માટે રણમા ઝૂઝો."

બહાદુરશાહ ઉન્મત્ત હસ્તી સમાન મદમત્ત થઈ ગયો અને ઘણા જ સ્નેહના ભાવથી નાનાના હાથને પોતાના હાથમા લઇને કહ્યુ કે, "નાનાસાહેબ, આ રાજ્યમુકુટ આપને મસ્તકે ધરવામાં હુ કાંઈ પણ પ્રત્યવાય જોતો નથી." એમ કહીને પોતાનું તાજ તેણે નાનાને શિરે પહેરાવ્યું વળી તે કહેવા લાગ્યો, "જેમ ગારૂડી, સર્પજીવીઓ ડમરૂના ધ્વનિથી સૂતેલા કાળસર્પને ઊઠાડી તેને નચાવે છે, તેમ આજે તુ પણ તેજ મંત્રથી દિક્ષીત થઈ વીર દુંદુભિ વગાડીને ભારતના સૂતેલા યોદ્ધાઓને જગાડવાને પ્રયત્નવાન્ થયો છો! તેમને ઉન્મત કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છે!! બીજુ શું કહુ? તુ અને હું એકત્ર થતા કોની શકિત છે કે, આપણી અપ્રતિહત ગતિનો રોધ કરી શકે? આખુ બ્રિટનનું રાજ્ય ભારતનો એક સામાન્ય અંશની પણ બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. જેવી રીતે બઠો તને ચંદ્રિકાના અનુકરણની લાલસા થાય, તેવી રીતે બ્રિટનને ભારત-

શાસનની લાલસા થઈ છે વીરયોધ, આજથી તું તારા પિતૃસિંહાસનપર બેસીને વિન્ધ્યાચળથી તે કન્યાકુમારી સુધીનું દક્ષિણનું રાજ્ય કર અને હું હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધીના પ્રદેશને મારે તાબે કરીશ મારી આ આશા ખોટી નથી હવે શો વિલંબ છે? ઉન્મત્ત વ્યાઘ્ર જેમ બકરાના ટોળામાં કૂદી પડે છે, તેવી જ રીતે આપણે વિદેશીઓનો ઘાણ કાઢી નાખીશું"

આટલું બોલી બાદશાહે વીસામો લીધો વનદેવીએ તેનો વીરનિનાદ ચતુર્દિશાએ ફેલાવી દીધો. સૂતેલા વીરો જાગૃત થયા દેવશૈલની તળેટીમાના સૈનિકોએ ભયાનક જય શબ્દથી "જયનાદ"ની ગર્જના કરી મૂકી રણવાદ્યો વાગવા લાગ્યા રણવાદ્યની સાથે રણવાદ્યના ધ્વનિથી બાદશાહ, નાનાસાહેબ અને નાગપુરનરેશ ઈત્યાદિના હૃદયો ઉન્મત્ત થવા લાગ્યા તેજ સમયે નાનાના પ્રિય બન્ધુ બાળાસાહેબે અચાનક ત્યા આવીને પોતાની તલવાર નાનાના પગમા મૂકી દીધી નાનાએ આશિર્વાદ સાથે તેની તલવાર તેના હાથમા આપી થોડીવારમા ટીકાસિંહ આવી પહોંચ્યો ટીકાસિંહને જોતાં જ નાનાસાહેબે તેને પ્રેમથી દૃઢ આલિંગન કર્યું.

ટીકાસિંહે બાદશાહ તથા નાગપુરાધીશનું યથાર્થ સન્માન કરી યુદ્ધમા અંતપર્યન્ત શામેલ રહેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. પુનઃ એક ક્ષણ થતાં ન થતા તો બ્રિટિશ સેનાકેતુ જ્વાલાપ્રસાદ અને શમ્સુદ્દીન પણ આવી પહોંચ્યા. નાનાસાહેબ તેમને પણ પૂર્ણ આનંદથી ભેટ્યો તેઓ પણ દિલ્લીશ્વરનુ સન્માન કરી તેના ચરણરજનુ ચુંબન કરી યુદ્ધમા કૃતપ્રતિજ્ઞ થયા ક્રમાનુસાર જે જે સ્થાનોના જે જે વીરો નાનાના ઉત્સાહથી ઉત્તેજિત થઈ ભારતની સ્વતંત્રતા મેળવવાની અને ધર્મરક્ષણની આશા રાખતા હતા, તે સર્વ આવી આવીને નાનાના સૈન્યમાં મળી જવા લાગ્યા. સમગ્ર સૈન્ય એકત્ર થઈ દેવશૈલને શોભાવવા લાગ્યું ચારે દિશાએ જાણે સૈન્યસાગર પ્રસરી રહ્યો હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું. રણવાદ્ય અને ઉત્સાહના ઘોરથી સમસ્ત દિશાઓ કંપવા લાગી સર્વ સ્થિર થયા પછી કયો કયો મહાત્મા કયા કયા કાર્યનો ભાર શિરે લેશે, એ વિષે તેઓ પરામર્શ કરવા લાગ્યા. એટલામા જયનિનાદ સાથે તાત્યા ટોપી પણ આવી પહોંચ્યો તે સન્યાસીના વેશમા હતો. તેના શિરોભાગમા જટા વિસ્તરેલી હતી, શરીરપર વિભૂતિનો ભાસ થતો હતો અને અંગને તેણે કાષાયવસ્ત્રોથી આચ્છાદિત કરેલું હતુ શિબિરમા પ્રવેશ કરતા જ નાનાના ચરણમા સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને તે બોલવા લાગ્યો કે,

"પ્રભો હું ધર્મનુ, સ્વતંત્રતાનુ અને આપણા રાજહક્કનુ નામ ઉચ્ચારીને ભારતના પ્રત્યેક વીરનરને દ્વારે દ્વારે ભટક્યો મુસલમા-

નોને પણ ઉત્તેજિત કર્યા પરંતુ જ્યારે ગ્વાલિયરાધીશે મને એમ કહ્યું કે, "બ્રિટિશ સિંહ સામે તલવાર ઉઠાવવાની શક્તિ મારામાં નથી અને એ મારૂં કર્તવ્ય નથી" ત્યારે હું કંપાયમાન થઈ ગયો હતો. પતિયાલાના મહારાજાએ જ્યારે એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે, "બ્રિટનવાસી અંગ્રેજોનો કોપાગ્નિ કોઈ કાળે પણ ઓલવાય તેમ નથી. અર્થાત્ તેની સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું એ નિરર્થક છે," ત્યારે મારા નેત્રોમાંથી અશ્રુઓનું અનવરોધ વહન થયું હતું. જ્યારે કાશ્મીરના ભૂપાલે એમ કહ્યું કે, "મે જે અંગ્રેજોને હિમાલયમાં સ્થાન આપ્યું છે, તેજ અંગ્રેજો સમક્ષ શસ્ત્ર ઊપાડતા મારો ક્ષત્રિય ધર્મ નષ્ટ થાય છે," તે વેળાએ પણ હું તેમની સામો રડયો હતો. મહારાજ, તેઓ પોતે કે પોતાના સૈન્યદ્વારા પણ આપણા દેશહિતમય કાર્યમાં સહાયતા આપવાના નથી મારાથી જેટલું બન્યું તેટલું મે કર્યું છે. માટે હે પ્રભો, હવે આપ એવો જ આશિર્વાદ આપો કે, રણક્ષેત્રમાં શત્રુઓના રૂધિરનું હું યથેચ્છ પાન કરી શકું"

તાત્યા ટોપીનું બોલવું બંધ થતા નાનાસાહેબે પુનઃ એક વાર દેવશૈલની નીચેની ભૂમિમાં દ્રષ્ટિપાત કર્યો. જોયું તો કયાંક રણવારણનો ચીત્કાર કર્ણને ભેદી નાખતો હતો, અને તેઓ તોપો તથા શૂરવીર યોદ્ધાઓને પૃષ્ઠ ઊપર ધારી રણઘોષથી ઉન્મત્ત થતા અશ્વો નૃત્ય કરતા હતા અમુક ભૂમિભાગમા હજારો ગાડાંઓ અન્નસામગ્રીથી ભરપૂર ઊભાં હતા અને બળદિયા શાંતિથી તૃણ ચરતા હતા. ક્યાંક પાડાઓની પીઠપર તબુઓને ઉપયોગનો સામાન લાદેલો દેખાતો હતો અને પાયદલ લશ્કરના માણસો યુદ્ધની માર્ગ-પ્રતીક્ષા કરતાં પોતપોતાના કાર્યમાં ગુંથાયલાં નજરે આવતા હતા.

એ સમસ્ત દ્રશ્ય જોવા પછી તેણે થોડેક છેટે પવિત્ર જલથી વહન કરતી પરમપાવની ગંગા પ્રતિ દ્રષ્ટિ દોડાવી ગંગાના ઉદરમાં અનેક નૌકાઓ વીર યોદ્ધાઓને ધારી આનંદયુક્ત ડોલતી હતી. નાનાસાહેબ ગંગાને સબોધીને બોલવા લાગ્યો કે, 'માતા ત્રિધારે, તમે એક ધારાથી સ્વર્ગને પવિત્ર કરો છો, અને દ્વિતીય ધારાથી મૃત્યુલોકને પાવન કરો છો, તેમ જ ત્રીજી ધારાનો ઉપયોગ નારકી ગણના પવિત્રીકરણમા થાય છે માતુશ્રી, આજે તમારા હૃદયમા કેવી શોભા જામી છે! સહસ્રો વીર પુરૂષોને ધારી અનેક નૌકાઓ તમારા વક્ષસ્થળપર રમણ કર્યા કરે છે તે એવો ભાસ કરાવે છે કે, જાણે ઐરાવતને શિરે પારિજાતમાલા શોભી રહી છે માતૃ ગંગે, તમે એવો આશીર્વાદ આપો કે, સકલ વીર પુરૂષોની સહાયતાથી તમારા હૃદયને શત્રુઓના રૂધિરથી રંજિત કરૂં

અને સ્વતંત્ર બની ભારતમા તમારા તે રક્તરંજિત જલની પૂજા કરી સ્વતંત્રતાની મૂર્તિનુ સ્થાપન કરૂ ”

નાનાના એ ઉત્સાહપૂર્ણ ઉદ્‌ગારોની સમાપ્તિ થતાં જ કાષાય-વસ્ત્રધારિણી તે યોગિની(ફકીરની)એ સ્વદેશાભિમાનપૂર્ણ ગાનમાં વીણાના તાર મેળવીને એકતાનતાથી લીનતા કરી તે ગાન આ પ્રમાણે હતું,–

“નિસાર અય મુલ્ક તુઝપરસે દિલોજાનનો જિગર અપના,
જો તુઝમે હય વ્હો મુઝમે હય તો હય તૂ સરબસર અપના–નિસાર
ન તુઝકો દેખ સકતી હો તો હયઁ વ્હો કાચકી આખેં,
જો આંખેં હો તો સૂઝે દૂરસે કયો કર ન ઘર અપના–નિસાર.
રહે અય ગયરતે દિલ આફતાબ યકબાલકો રોશન,
કરે તૂ જર્રે જર્રે પર અગર કુરબાન સર અપના–નિસાર.
હિકારતકી નજરસે હમને અહેલે મુલ્કકો દેખા,
તો જેહલો અયૂબમે બદતર હુઆ ઇલ્મો હુનર અપના–નિસાર.
સમઝતાહી નહી અપનોકો અપના ફ્રિર પસે મુદ્દત,
ન હો મુમકિન કે હો મૈયતપર કોઈ નૌહગર અપના–નિસાર
ઉડાયે સામને મેરે ન કયો અગિયાર બે પરકી,
કટા બયઠા હુ બેપરવાઈસે એક એક પર અપના–નિસાર
જો ગિરના હો તો ગિરના સીખ લે પહેલે દરખ્તોસે,
ગિર અય **બેતાબ** લેકિન દેખના રૂખ હો જિધર અપના”–નિસાર

પંડિત નારાયણપ્રસાદ બેતાબ દેહલવી

એ ઉર્દુ ગાન સાભળતા જ નાનાના મનમા પુન અગ્નિ ભડકયો અને તે પણ ઉર્દુ ભાષા સારી રીતે જાણતો હોવાથી એકદમ પોકારી ઊઠયો,–

“જુનૂ હય બખ્ત હય તકદીરમે નાહક ઝગડતે હયઁ;
હમ આપહી અપનેહી કરનેમે બનતે ઔર બિગડતે હયઁ”

નઝીર અહમ્મદ.

પુન યોગિનીએ ગાનનો આલાપ કર્યો અને તેથી ઉન્મત્ત થઈ સર્વ વીરો પોતપોતાના આસનોનો ત્યાગ કરી “જય, સ્વતત્રતાનો જય !” બોલી દેવડીલ ઊપરથી નીચે ઊતર્યા ચતુર્દિશાએ રણવાદ્ય, રણ દુદુભિ અને બદૂકો તથા તોપોની ગગનભેદક ગર્જના તેમ જ વીર યોદ્ધાઓનો વીરધ્વનિ એ વિના બીજુ ત્યા કાઇ પણ દેખાતુ કે સંભળાતું નહોતું. વૈર અને વૈરના જ ઉદ્‌ગારો નીકળી રહ્યા હતા

દ્વિતીય ખડ સમાપ્ત.

તૃતીય ખંડ

પ્રકરણ ૧ લું

સંગ્રામ

એવી રીતે મહિનો, પંદર દિવસ વીત્યા એટલામાં અંબાલાથી અંગ્રેજોની એક મોટી ફોજ આવી પહોંચી અને તેનો દિલ્લીપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય થયો. વળી એવામાં મીરટમાંની અંગ્રેજી સેનાની પણ સારી સહાયતા આવી મળી એ સર્વ અનુકૂલ સાધનોને નિહાળીને અંગ્રેજી છાવણીમાંના સૈનિકો "યુદ્ધનો આરંભ ક્યારે થશે અને શત્રુઓ પાસેથી વેરનો બદલો ક્યારે મેળવાશે?" એવા ઉત્સાહમાં લીન થઈ ગયા. પરંતુ તેઓ નિરુપાય હતા, કારણ કે, તેમની સાથે તોપો આવેલી નહોતી, પછી જ્યારે તોપો આવી, ત્યારે ગોલદારૂનો પત્તો નહોતો અને ગોલદારૂ આવ્યા, ત્યારે સીધાસામગ્રીની તૈયારીની મારામારી જોવામાં આવી એટલામાં કેટલાક લોકો બીમાર પડ્યા, પાણીની અવ્યવસ્થાને લીધે પેટ છૂટી ગયા અને તેમના માટે ઔષધો પચારની સારી વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ એવી તેમની દુર્બળ અવસ્થા થવાથી સામા સિપાહીઓના તેમનાપર હલ્લા થવા માંડ્યા સારાંશકે, નિર્ભયતાનું વર્તન ચલાવવામાં બંડવાલા નાનાસાહેબ ઇત્યાદિ સરદારોને કાંઈ પણ ભીતિ કિંવા શંકા રહી નહિ

પરન્તુ મધ્યાહ્ને આવેલો સૂર્ય સદોદિત એ જ અવસ્થામાં રહે એ અશક્ય છે. સિપાહીઓના ભોળાપણા, સુસ્તી અને મન્દદૃષ્ટિથી કહો કે પછી અંગ્રેજોના ચાતુર્ય, ચાપલ્ય અથવા દક્ષતાથી કહો, એ મામલો એકદમ ફેરવાઈ ગયો થોડા જ દિવસોમાં અંગ્રેજી ફોજનો મોટો જમાવ થઈ જતાં લડાઈની શરૂઆત થઈ અને અંગ્રેજોને ઉપરાઉપરી જયની પ્રાપ્તિ થવા લાગી તોપણ સિપાહીઓનો સમૂહ ઘણો જ મોટો હોવાથી એકદમ અંગ્રેજી સૈન્ય તેમને પરાજિત કરી શક્યું નહિ. અંગ્રેજોના સૈન્યને એક પછી એક બીજી ટુકડીઓની કુમકો અને સાધનસામગ્રી મળતી ગઈ અને હજારો સિપાહીઓ માર્યા ગયા, તોપણ દિલ્લી સર કરવાનું કામ તેમને અશક્ય સમાન ભાસવા લાગ્યું કાશ્મીરી દરવાજો એ દીલ્લીના બચાવની ચાવી હતી અને અંગ્રેજોના પ્રયાસો તેનાપર હતા અંગ્રેજોના આટલા બધા સાહસ અને ઉત્સાહને જોઈને બંડવાળાઓ કાંઈક હતવીર્ય થવા માંડ્યા અને તેઓ પાછા ફરતા હતા, એટલામાં બહાદુર તાત્યા ટોપી ત્યાં આવીને તેમને પુનઃ ઉત્તેજન આપતો શૌર્યપૂર્ણ શબ્દોથી કહેવા લાગ્યો —

"બાયલાઓ, આટલા દિવસ સુધી અવિશ્રાંત શ્રમ વેઠ્યા પછી છેક છેલ્લી ઘડીએ આવુ બાયલાપણું દેખાડવાની દુર્બુદ્ધિ તમને ક્યાંથી સૂઝી ? ભાગશો ને પકડાશો, તોપણ તમે જીવતા તો નથી જ બચવાના, ત્યારે રણમા ઝૂઝીને મરવામા તમારી શી હાનિ છે ? તેથી કદાચિત્ જય નહિ મળે, પણ કીર્તિ તો મળશે જ. લડો, મરો"

એ શબ્દોથી સિપાહીઓના મનમાથી ગએલો ઉત્સાહ પાછો આવ્યો અને તેઓ પુન અંગ્રેજોપર ધસી ગયા પરંતુ આ સમયે અંગ્રેજી સૈન્યનું બળ કાંઈક વિશેષ હોવાથી માર ખાઇને તેમને પાછુ હટવુ પડયુ કાશ્મીરી દરવાજા સામે મોરચો બાધી તે સર કર્યો અને સિપાહીઓ પાછા હઠયા. એમનામાં એ ભંગાણ પડતાં અંગ્રેજી સૈન્યને દિલ્લીમા પ્રવેશ કરવાનો અણધાર્યો લાગ મળ્યો અને તેમણે એકાએક જઇને બાદશાહના મહેલને ચારેતરફથી ઘેરી લીધો સિપાહીઓ ઘણાખરા શહેરના બહારના ભાગમાં હોવાથી મહેલમા થોડાક લડાયક સિપાહીઓ હતા તેમનું કશું પણ જોર ચાલી શક્યું નહિ, અને કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ પ્રયત્ન વિના દિલ્લીનો બાદશાહ મજબૂર થઇને અંગ્રેજોને તાબે થયો ! તેના મહેલની જે વિચિત્ર અને મનોહર તેમ જ વ્યવસ્થાસૂચક શોભા અને રચના હતી, તે સર્વનો સર્વથા વિધ્વંસ થતા તે મહેલ થોડી જ વારમાં એક ભયાનક ખંડિયેરનો ભાસ કરાવવા લાગ્યો ! ! એ મહેલના કેટલાક ભાગો બાળી નાખવામાં આવ્યા હતા અને કેટલાક ભાગોને તોપોના ગોળાઓથી ઉડાવી દેવામા આવ્યા હતા મહેલમા ઊંચી જાતના કાષ્ઠ અને બિલોરી કાચની જે જે વસ્તુઓ હતી, તે સઘળી ભાગી–તૂટી જઇને તેમના રાઈ રાઈ જેટલા ટુકડા થઈ ગયા બાદશાહી મેહેલ ઘોડાના તબેલા બની ગયા ! રાજકુટુંબના સ્ત્રીપુરૂષો અને નોકરચાકરોની પણ પાયમાલી થઈ ગઈ. રાજમહાલયમાં અને સમસ્ત દિલ્લી નગરમા મડદાના તો ઢગલેઢગલા દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા રાજમહાલય પ્રમાણે નગરને શોભાવનારા બીજા સદનોને પણ જોઇએ તેટલી હાનિ પહોચી ચાર દિવસની ચાલૂ લડાઇથી જે નગરની ભારતવર્ષના ઉત્તમોત્તમ નગરોમા અગ્રભાગે ગણના કરવામાં આવતી હતી, તેની એક નાના ગામડા કરતા પણ અતિ અધમ અને નિકૃષ્ટ દશા થઈ ગઈ ! એ જ કાળનો પ્રભાવ ! સમયનું પરિવર્તન ! !

એવા ઘનઘોર યુદ્ધના પ્રસંગે નાનાસાહેબ પેશવા જે ભાગમા રહીને લડતો હતો તે ભાગનો સત્વર નાશ થયો નહિ, તેથી સર્વનુ ધ્યાન ત્યા જ લાગેલુ હતું. પરંતુ ચારેતરફ લડાઇનો અંત આવતા અંગ્રેજોના સૈનિકો તે તરફ વળ્યા અને નાનાસાહેબ તેથી સર્વથા નિરાશ થયો.

તથાપિ શરણે જવા કરતા લડીને મરણશરણ થવાનુ તેને વધારે લાગવાથી તેણે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા ન કરતા એકદમ આ ફોજપર તોપોના ગોળાનો વર્ષાદ વર્ષાવવા માડયો. તેના આવા સને અવલોકીને કેટલાક ગુણગ્રાહી અંગ્રેજી ફોજના અફસરોએ પોત-પોતામા તેની ઘણી જ પ્રશસા કરી –

"આવા જ હિંમતબહાદર અને શૂરવીર પુરૂષો બીજા પણ જો ભારતવર્ષમા હોય અને તેમના મનમાં સ્વદેશાભિમાનનો આટલો બધો જુસ્સો હોય, તો ખરેખર કોઈ કાળે પણ આપણે આર્યાવર્તમાં આપણો અધિકાર જમાવી શકિએ નહિ જ અલ્પ સૈન્યવાળા એ એકલા જ રણશૂર નાનાસાહેબનું આ સાહસ અદ્વિતીય અને અલૌકિક છે. આપણે પણ એવા સાહસ વિના એને પરાજિત કરી શકવાના નથી" એક સરદારે બીજા સરદારને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

નાનાસાહેબ પોતાના સૈનિકોને સબોધી લડવાનો ઉત્સાહ આપતો બોલ્યો કે, "ભારતભૂમિના શૂરવીર સતાનો, હવે મરણ તો આપણા માટે નિશ્ચિત થઈ ચૂકયુ છે. માટે મરણથી ડરીને પોતાની અક્ષય કીર્તિનો નાશ કરશો નહિ રણમાં ઝુંઝીને મરણ પામવામા જે કીર્તિ અને નામના સમાયલી છે, તેનુ શરણ થઈને તરણ પામવામા લેશ માત્ર પણ અશ નથી અલ્પ જીવનની આશાથી પોતાના ઉજ્વલ શરીરને કલકિત બનાવવું, એ સત્ય અને શૂરવીર નરોનુ કર્તવ્ય નથી આપણા ભારતવર્ષના આપણાથી પૂર્વે થઈ ગએલા યોદ્ધાઓએ સ્વદેશ સેવામાં અને સત્કીર્તિસરક્ષણમા કેવી રીતે પોતાના પ્રાણોના બલિદાનો આપેલા છે, તે હું તમને મારા છેલ્લા ભાષણસમયે સભળાવી ચૂકયો છું. માટે વિશેષ કહેવાની હવે કશી પણ આવશ્યકતા હું જોતો નથી તેમનું સ્મરણ કરીને શત્રુસમૂહમાં પ્રવેશ કરો, અને મારો કિવા મરો. "देहं पातयामि कार्यं वा साधयामि" એ જ તત્ત્વને અનુસરો આગળ પગ ધરો, વીરો, આગળ પગ ધરો"

સિપાહીઓના નષ્ટ થએલા ઉત્સાહનો પાછો તેમના હૃદયમા આવિર્ભાવ થયો અને તેઓ શૌર્યપૂર્વક પાછા અગ્રેજોના સૈન્યપર તોપોના ગોળા અને બદૂકોની ગોળીઓ ચલાવવા લાગ્યા અગ્રેજોને પણ હવે જયપ્રાપ્તિની આશા આકાશપુષ્પવત્ ભાસવા લાગી. પરતુ પરમેશ્વરની એવી જ ધારણા હતી, કે, આર્યાવર્તમાં અગ્રેજોનો જ અધિકાર જામે અને આર્યભૂપાલો દેશને પોતાના સુખોપભોગ માટે પોતાની જાગીરાત ગણાતા અટકે અને લોકો જાગૃત થાય કારણ કે, રાજાઓમાથી રાજ્ય-કર્તૃત્વ શક્તિનો કેટલેક અશે નાશ થએલો હતો. અને તે શક્તિ અગ્રેજોમાં

પૂર્ણતાથી વિકસી રહી હતી નાનાસાહેબ પોતે પણ ગોળીબાર કરતો ઊભો હતો. એટલામાં શત્રુપક્ષના કોઈ સૈનિકની બંદૂકની એક ગોળી આવીને નાનાસાહેબના જમણા હાથમાં પેસી ગઈ. આખા દિવસના શ્રમથી તે ઘણો જ થાકી ગએલો હતો અને લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી બેત્રણ દિવસ થવા અન્નપાણીના ગ્રહણમા પણ તેનું જોઇએ તેટલું લક્ષ હતુ નહિ એથી તે તત્કાળ બેભાન થઇને પૃથ્વીપર પડી ગયો બળવાખોરોના સમસ્ત સૈન્યમાં હાહાકાર ફેલાઈ ગયો અને ઉત્તેજિત થએલા બળવાખોરો પાછા નરમ પડી ગયા નાનાના શરીરને તપાસી જોતા તે મરવાની અણીપર આવી પહોચેલો હોય, એમ તેમને જણાયું એથી વિશેષ હતાશ થઇને સિપાહીઓ અગ્રેજોને શરણે ગયા અગ્રેજોના વિજયના રણવાદ્યો વાગવા લાગ્યાં. નાનાસાહેબ પેશવા ઘાયલ થઇને ત્યા પડેલો હતો, પણ એ જ નાનાસાહેબ છે, એમ કોઈ જાણતું નહોતું. એ દિલ્હીના બાદશાહના પક્ષનો કોઈ મહાન્ શૂરવીર સૈનિક હશે, એવી ધારણાથી યુદ્ધની રીતિ પ્રમાણે અગ્રેજોના સૈનિકો તેને કેદ કરીને પોતાની છાવણીમા લઈ આવ્યા

નાનાસાહેબ ઘાયલ થવાની અને અગ્રેજોના સિપાહીઓ તેને કેદ કરી લઈ ગયાની વસતસિહને જાણ થતાં જ તેના હૃદયમાં અત્યંત શોક અને ખેદ થવા માંડ્યો અન્નજળમાંથી પણ તેની રૂચિ ઊઠી ગઈ નાના-સાહેબ જે સ્થળે લડતો હતો તે સ્થળે વસતસિહ તે સમયે નહોતો, તેનુ કારણ એ હતુ, કે બેત્રણ દિવસના ચાલૂ પરિશ્રમથી તેની પ્રકૃતિ ઘણી જ બગડી ગઈ હતી જે દિવસે યુદ્ધનો અંત થયો તે દિવસે બપો-રના બાર વાગ્યા સુધી તો વસતસિહ નાનાસાહેબ પાસે હતો પરંતુ લગભગ સાડાબારના શુમારે તેના શરીરમા એકાએક જ્વરનો ઉદ્ભવ થતા તેનામા ઊભા રહેવાની પણ શક્તિ રહી નહિ એટલે પોતાના કાર-ણથી નાનાસાહેબના યુદ્ધકાર્યમા વ્યત્યય ન આવવા દેવાના હેતુથી નાનાસાહેબના આહાર માટે કાંઇક રસોઈ બનાવીને મોકલી આપવાનું બહાનું કાઢીને તે પોતાના ઊતારાવાળી જગ્યાએ ચાલ્યો ગયો હતો ત્યા જ્વરનુ બળ કાંઇક ન્યૂન થતા તે સ્વય પાક બનાવતો હતો, એટલામાં નાનાસાહેબના કેદ પકડાવાની બાતમી તેના સાભળવામાં આવી. આટલા દિવસ સાથે રહેવા છતા કટાકટીની વેળાએ પોતે કાંઈ પણ સહાયતા કરી ન શક્યો, તેથી તેને ઘણો ખેદ થવા લાગ્યો પરતુ તે નિરૂપાય હતો

વસંતસિહે પોતાના જીવની પણ પરવા ન કરતા અને નાના-સાહેબના અદૃશ્ય થવાની બૂમ પણ ન ઉડાવતા ગુપ્ત રીતે તેને ક્યા અને કેવી રીતે રાખવામા આવ્યો છે, એના શોધ માટે તનમનધનથી ઉદ્યોગ

કરવા લાગ્યો. શોધ કરતા તેને સમાચાર મળ્યા કે, અગ્રેજોની છાવણી પાસે જ એક સપૂર્ણ વ્યવસ્થાવાળી ને મજબૂત હવેલી હતી, તેને અગ્રેજ સેનાના અમલદારોએ પોતાના તાબામા લઈને તેમાં બાદશાહ અને તેના પદવીધર પુરૂષોને બધનમા રાખેલા હતા અને તેમની દેખરેખ માટે ગોરા સોલ્જરોનો ખડો પહેરો હોવાથી ત્યા કોઈનો પણ પ્રવેશ થવો અશક્ય હતો માત્ર કેટલાક નોકરોને ખાવાપીવાની ચીજો લઈને જ એક એક કોટડીમા જવા દેવામા આવતા હતા અને ડોકટરો સાથે કેટલાક મનુષ્યો તેમના જખ્મો ધોવા માટે અને પટીઓ લગાડવા માટે ત્યા જઈ શકતા હતા.

"ગમે તે ઉપાયે પણ નાનાસાહેબનો એક વાર તો આ કારાગૃહમાંથી છૂટકો કરવો જ જોઈએ" વસતસિહે મનસ્વી વિચાર કર્યો. "ખાધેલા નિમકને હલાલ કરવાનો આના જેવો બીજો અવસર મળવાનો નથી જ. નાનાસાહેબને તો એક વાર મારા માટે શંકા પણ થએલી હતી પરતુ મારે હવે દેખાડી આપવાનુ છે કે, સત્યભાષી મનુષ્યો અમુક પ્રસંગે શંકાને પાત્ર તો થાય છે, પણ વિપત્તિના સમયમા માથું પણ તે જ આપે છે હુ અગ્રેજોથી વિગ્રહ ન કરવાનો ઉપદેશ આપતો હતો, તે નાનાસાહેબના લક્ષમા ન આવ્યું અને અતે પરિણામ આ થયુ હશે, જેવી પરમાત્માની ઇચ્છા," તે પોતાના કર્તવ્યમા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨ જું
સ્વામીસેવા

વેશ બદલીને વસંતસિહે આખા શહેરમા અને શહેર બહારના ભાગમાં રખડવાનો ધધો ચાલૂ કર્યો એટલામા તેને માહિતી મળી કે, લશ્કરી દવાખાનામા સાધારણ કામકાજ માટે કેટલાક મનુષ્યોની અગત્ય છે તેથી તે ત્યા ગયો અને તેણે નોકરની જગ્યા મેળવી. તેણે ધીરેધીરે ડાકટર સાથે બીમારોની કોટડીઓમાં પટીઓ વગેરે બાધવાના નિમિત્તે જતા જતાં નાનાસાહેબને કઈ કોટડીમા રાખવામાં આવેલો છે, તે જાણી લીધું. ત્યારપછી તેણે બળવામા પકડાયલા રાજકેદીઓની દેખરેખ માટે નીમાયલા અમલદારની ખુશામત કરીને અને તેનો વિશ્વાસ મેળવીને કેદીઓને ખાનપાન પહોચાડનારા નોકરોમાં પોતાનો પણ સમાવેશ કરાવ્યો. એ પ્રયત્નમાં પણ સફળતા થવા પછી આઠેક દિવસો વીતી ગયા એક દિવસે સધ્યાકાળે પોતાનો નાનાસાહેબની કોટડીમા જવાનો વારો આવે, એવી બીજા નોકરો સાથે વ્યવસ્થા કરી રાખી તે દિવસે તેણે એક ઘણો જ સારો સભાવિત પોશાક પહેર્યો, પાછળની સર્વ હકીકતનુ એક વિસ્તૃત પત્ર લખ્યું, કેટલીક હજાર હજારની નોટો

પોતા સાથે લીધી અને નાનાસાહેબનો છૂટકો થાય, તો તેણે ત્યાથી કયે માર્ગે અને ક્યાં જવું તેમ જ ત્યા જઇને શુ કરવુ, એ સર્વ સૂચનાઓ તાત્રિક રીતિથી લખીને તે પત્રને પણ પોતાના ગજવામા રાખી તે કેદીઓને રાત્રિનું ભોજન આપવાને ચાલતો થયો

એક બે બીજી કોટડીઓમાના કેદીઓને ભોજન આપીને તે રાત્રે લગભગ સાતઆઠ વાગ્યાને શુમારે નાનાસાહેબની કોટડીમા આવી પહોંચ્યો પહેરેગીર પણ તેની સાથે આવ્યો અને પોતાની રૂબરૂમા તેણે નાનાસાહેબને ખાનપાન આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી તે પહેરેગીર જાતિનો સોલ્જર હતો, તેથી તે મરાઠી ભાષા સમજી શકતો નહોતો એટલે વસતસિહે નાનાસાહેબને શૌચ માટે બેસીને વેળા લબાવવાની સુચના કરી નાનાસાહેબે વસંતસિહને ઓળખ્યો, તોપણ જાણે પોતે કાંઈ પણ જાણતો ન હોય, તેવો ભાવ દર્શાવીને મનમા ને મનમા પોતાના એ સ્વામીનિષ્ઠ સેવકના ધારિષ્ટ્યની પ્રશસા કરી તેણે તેની સુચના પ્રમાણે વર્તન કર્યું. પહેરેગીરને એ કપટની કાંઈ પણ ખબર ન હોવાથી અને એક બીજા સોલ્જર પહેરેગીરે તેને બોલાવવાથી તે જરાક બહાર ચાલ્યો ગયો સમય ઘણો જ ટુંકડો હતો, અને તેમાં આવો અમૂલ્ય પ્રસંગ મળવાથી તેને વ્યર્થ ન જવા દેવાનો વસંતસિહે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો તેણે તત્કાળ પોતાના વસ્ત્રો કાઢીને નાનાસાહેબ આગળ તે મૂકયા અને નોટો, પત્રો તથા બીજા તેવા જ એક બે સાધનો તેના હસ્તમા આપીને ઘણી જ દૃઢતા તથા નમ્રતા અને આર્જવતાથી તેને ઉદ્દેશીને કહેવાનો આરભ કર્યો –

“મારા સ્વામિન્, આ વસ્ત્રો શીઘ્રતાથી પહેરો અને એક અક્ષર માત્રનો પણ ઉચ્ચાર ન કરતા રાખી શકાય તેટલી સાવધાનતા રાખીને અહીથી બહાર નીકળી જાઓ જો નિર્વિઘ્ને બહાર નીકળી શકો, તો બહાર નીકળવા પછી ગજવામા રાખેલા પત્રોમા ઉલ્લેખ કરેલો છે તે પ્રમાણે વર્તજો. હવે વધારે વાતચીત કરવાનો સમય નથી, માટે જાઓ જો બની શકશે તો હુ પણ પલાયનનો પ્રયત્ન કરીશ એટલે ઉભયનો છૂટકો થશે. પરતુ કદાચિત્ તેમ ન પણ થઈ શકે તો મે તો સ્વામીસેવામા પ્રાણ અર્પવાનો નિશ્ચય કરેલો જ છે જો મારૂં મરણ થાય, તો તેની ચિન્તા કરવી નહિ ”

વસંતસિહ એ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં કોકના પગલાનો અવાજ તેના કાને પડયો તત્ક્ષણે તેણે પોતાનું બોલવુ બધ કર્યું અને નાનાસાહેબને તથા પોતાને કરપલ્લવી ભાષા અવગત હતી, તેથી કેટલીક સૂચનાઓ નેત્રના સકેતથી તેણે નાનાસાહેબને આપી દીધી. હજી પણ પહેરેગીર કાંઈ આવ્યો નહિ.

નાનાસાહેબ પણ આવી રીતે સપડાઈ જનાં મૂકમુખે મરવાના ભયથી ઘણો જ ગભરાયલો હતો. લડીને મરવાનું થાત, તો તેની તેને ચિન્તા હતી નહિ. તેથી કોઈ પણ પ્રકારે એ બંધનમાથી છૂટકો થાય, તો સારું, એવી તેની પણ ધારણા તો હતી જ. એટલે કોઈ પણ જાતની આનાકાની કીધા વિના તેણે વસંતસિંહના ઉપદેશને શિરસાવંદ્ય કર્યો અને વસ્ત્રો પહેરીને નીકળી જવાને તત્પર થઈ ઊભો. પહેરેગીર આવે એટલી વારમા બે વાતો કરી લવાનું તેણે વ્યાજબી ધાર્યું.

"વસંતસિંહ, હુ તને આ કારાગૃહમા છોડીને એકલો જ છૂટી જાઉં છુ. તેથી સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ તો મારે શિરે આવવાનો જ, પરંતુ એથી એમ નથી જાણવાનુ કે, બહાર નીકળીને હુ તને પણ છોડવવાનો પ્રયત્ન નહિ જ કરું. મારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશ છતાં પણ જો મારા પ્રયત્નો સફળ ન થાય, અને મારે સદાને માટે આ ભારતવર્ષનો ત્યાગ જ કરવો પડે, તો આ આપણી છેલ્લી મુલાકાત છે. માટે જો તુ જીવતો હો, તો સારા કે ભૂડા આ નાનાને ભૂલી જતો નહિ. લોકોને એમ જણાવજો, કે નાના, નિર્ભાગી નાનાએ આર્યાવર્તના સ્વાતંત્ર્ય માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે સફળ થાય એવી ઈશ્વરની ઇચ્છા નહોતી. વિદેશીય જનોના પાદથી પતિત થવાનુ ભારતભૂમિના ભાગ્યમા લખાયલું જ છે તો તેને કોણ ટાળી શકે? મારો વંશપરંપરાગત હક્ક ગયો. હિન્દના રાજાઓનો દત્તકનો હક્ક ગયો અને હિન્દુ અને મુસલ્માનનો ધર્મ પણ ગયો! બાળાસાહેબ અને તાત્યા ટોપીને પણ જો તેઓ તને મળે, તો મારા અંતિમ પ્રણામ કહેજે. હવે મારા ચિત્તમાં વિજયની આશા રહી નથી. હું મારા પ્રિયજનો, પ્રિય સ્વદેશ અને પ્રિય મિત્રોને ત્યાગીને સદાદુખી જીવન ગાળવાને વિદેશગામી થાઉ છુ.—પ્રણામ, બંધો, પ્રણામ—"

નાનાના મુખમાંથી વધારે શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ. તેનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો, છાતીમા ધબકારા થવા લાગ્યા અને નેત્રોમાથી નીરનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. એ અશ્રુ કારાગૃહવાસના દુ:ખ કે પરાજયની પીડાના નહોતા. કિન્તુ પોતાની જન્મભૂમિ અને પ્રિયજનોના થનારા વિયોગના વિચારના હતાં. સ્વદેશ અને સ્વજનોનો વિયોગ તે એવી વસ્તુ છે, કે જ્યારે તે નેત્રો સમક્ષ આવીને ઊભી રહે છે, ત્યારે વજ્ર-હૃદયના મનુષ્યને પણ મીણ જેવો મૃદુ બનાવી દે છે. પાષાણહૃદય નાનાસાહેબના ઉદાહરણથી એ સિદ્ધાન્તની સત્યતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપણને મળી શકે છે.

પહેરેગીર આવી પહોંચ્યો એટલે વાત કરવાનો ફરી પ્રસંગ મળ્યો નહિ. તેથી પુન. નેત્રપલ્લવી ભાષામા કેટલીક પરસ્પર સૂચનાઓ કરીને

વસંતસિંહ અને નાનાસાહેબ છૂટા પડ્યા. નાનાસાહેબ બહાર નીકળ્યો અને વસંતસિંહ નાનાને સ્થાને રહ્યો.

નાનાસાહેબે નોકરોને રહેવા માટે ખાસ રાખવામાં આવેલી કોટડીમાં આવતાજ શૌચ માટે જવાનું બહાનું કાઢ્યું અને ત્યાંથી તે જે વેગથી ચાલતો થયો, તે વેગેજ પોતાના સંકેત સ્થાનમાં આવી પહોચ્યો. વસંતસિંહે કહેલા સ્થાને આવતાજ પેલી ફકીરાણી તરુણ સંન્યાસિની પ્રવાસની સર્વ તૈયારી કરીને ત્યાં ઊભેલી તેના જોવામાં આવી બે ઘોડાઓને સજાવીને ત્યાં તૈયાર રાખવામાં આવ્યા હતા એકપર નાના સાહેબ સ્વાર થયો અને બીજા ઘોડાની પીઠપર ફકીરાણીએ સ્વારી કરી. તેઓ રાતોરાત દિલ્લી શહેરથી બાર ગાઉના અંતરે નીકળી ગયાં. અહીં કોઈ એક વ્યાપારીને શોભે તેવા વસ્ત્રો ઇત્યાદિની સામગ્રી એક બીજા મનુષ્યદ્વારા પૂર્વથીજ તૈયાર રખાવવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે બીજી વાર પોશાક બદલીને નાનાસાહેબ અશ્વારૂઢ થયો અને ફકીરાણીને સલામ કરી પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે નેપાલપ્રતિ જવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી

"પવિત્ર યોગિનિ, મારો તો અહીજ ક્યાંક છૂપાઈ રહીને કોઈ પણ પ્રકારે વસંતસિંહને છોડવવાનો વિચાર હતો, પણ તેણેજ જ્યારે પત્રમાં મને નેપાલ જવાની સૂચના કરેલી છે અને તમારો પણ એવોજ આગ્રહ છે, તો હવે હું તમો બધાથી અને પ્રિયતમા જન્મભૂમિથી સદાને માટે દૂર થાઉં છું. વસંતસિંહે મને જેવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે પ્રમાણે હું વર્ત્યો હોત, તો મને કાંઇક લાભ પણ થાત, અને આવી રીતે સ્વદેશત્યાગનો પ્રસંગ પણ ન આવત પરંતુ જે થવાનું હતું તે થયું છે. માટે હવે શોક કરવો વૃથા છે. સર્વને મારા આર્જવતાથી પ્રણામ કહેશો," નાનાસાહેબે કહ્યું દેશનો ત્યાગ કરતા નાનાસાહેબની દૃઢતા શિથિલ થઈ ગઈ

"મહારાજ, આ જમાનોજ એવો છે કે, રાસ્ત ગુફતારને ખુદાના દરબારમાંથી ખરો ઇન્સાફ મળી નથી શકતો જો કે આપને હાલ તો ફત્તેહ નથી મળી અને આપને પોતાના મુલ્કને આવી રીતે છોડવો પડે છે, છતાં પણ હિંદુસ્તાનની રૈયત જ્યારે પણ તારીખમાં આપનો અહિવાલ વાચશે, ત્યારે આપ આ કમનસીબ હિંદુસ્તાનના એક વખતના બહાદુર શાહે-હિન્દ હતા, એમ તો તેને કબૂલ કરવુંજ પડશે ફક્ત એટલીજ બીના આપના જખ્મી જિગરને તસલ્લી માટે બસ છે. માટે અમને છોડીને ખુશીથી મુસાફરીમાં આગળ વધો. હું હવે રજા લઇશ. કારણ કે, વસંતસિંહને છોડવાનો બોજો હજી મારા શિરપર કાયમ છે. સલામ, ખુર્શીદે હિંદ, સલામ" ફકીરાણીએ છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા,

નાનાસાહેબે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ, તે નમ્રતાથી પોતાના ઉન્નત મસ્તકને નમાવી પ્રણામ કરીને ચાલતો થયો. તે જ્યાંસુધી દૃષ્ટિ ગોચર થયો ત્યાંસુધી તો તે ફકીરાણીએ તેનામાં નયનોને લગાડી રાખ્યા. તે સર્વથા અદૃશ્ય થતાં ફકીરાણીએ પણ પોતાના ઘોડાને દિલ્હી તરફ વાળ્યો.

રાત્રિનો અંત થએલો હતો અને ઉષઃકાળનો મંદમંદ પ્રકાશ થવા લાગ્યો હતો. દિવસના આગમનથી સમસ્ત જનોને એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે. પરંતુ તેજ દિનાગમન દુઃખી નાનાસાહેબના હૃદયમાં એક પ્રકારની અસહ્ય વ્યથાને જ ઉત્પન્ન કરતું હતું. પોતાના સુખના દિવસોના પ્રકાશનું સ્મરણ થતાં આજનો આ પ્રકાશ તેને અંધકાર સમાન ભાસતો હતો. પળે પળે તેને પકડાઈ જવાની ભીતિ થયા કરતી હતી તેથી ઘોડાને બને તેટલા વેગથી તે દપટાવતો જતો હતો. શોકની વિપુલતાથી તેની મુખમુદ્રાએ ઘોરતમ ગંભીરતાને ધારણ કરી રહી હતી. આનંદનો સર્વથા તેના હૃદયમાંથી નાશ થયો હતો. ઘણેક દૂર નીકળી જવા પછી તે મનસ્વી જ કહેવા લાગ્યો —

પૂનાના "પ્રખ્યાત પેશવાનો પુત્ર, કે જે અત્યારે મહારાષ્ટ્રના સિંહાસને વિરાજતો હોવો જોઇએ, તે આવી રીતે એક ચોર પ્રમાણે પરદેશીય જનોના ભયથી પોતાના દેશને ત્યાગીને પલાયન કરી જાય છે! હું ફીલસુફ બનું, તો મારૂં પ્રથમથીજ તેમ કરવું જોઇતું હતું. મારી નજરેનજર ક્રૂરતાનાં સાક્ષાત દર્શન કર્યાં, રક્તપતન કરાવ્યું, ખુનામરકી કરાવી, અને હવે હું નાસું છું! હું શું હીચકારો છું? હું શું દેશાભિમાની નથી? મારૂં કર્તવ્ય શું? હા! કેવો વિચિત્ર પ્રસંગ!! ખરેખર કોઇપણ કાર્ય પરમાત્માની ઇચ્છા વિના થઈ શકતું જ નથી. જો તેમ ન હોત, તો મારા પ્રયત્નો સફળ થવા જ જોઇતા હતા. પણ તેમ થયું નથી. પરાજિત થવા છતાં પણ મારે ઇશ્વરનો આભાર માનવો જોઇએ કે, તેણે વસંતસિંહના મનમાં પ્રેરણા કરી અને તેણે મને શત્રુઓના હસ્તે થનારા મરણના પ્રસંગને ટાળી શાંત જીવન વીતાડવાનો સંધિ આપ્યો. એ મારી શાંતિનું કારણ શું? વસંતસિંહની એકનિષ્ઠ સ્વામીસેવા!
"ભલે જન કોટિ પ્રયત્નો કરે થાશે ધાર્યું જે ધરણીધરે!"

તે પ્રવાસમાં આગળ વધતો ગયો.

પ્રકરણ ૩ જું
વસન્તસિંહની વિટમ્બના

નાનાસાહેબના સહિસલામત નીકળી ગયા પછી વસંતસિંહ એકલો થઈ પડ્યો. પહેરેગીરોની હદમાંથી નાનાસાહેબ જ્યાં સુધી બહાર નીકળી ગયો નહોતો, ત્યાં સુધી તેના જીવમાં જીવ નહોતો, પણ જ્યારે તે નિર્વિઘ્ને

પલાયન કરી ગયો ત્યારે "નાનાસાહેબને બંધનમુક્ત કરીને આજે હું કૃતાર્થ થયો," એવી ધારણાથી તેને આનંદ થયો, પરંતુ બીજી જ ક્ષણે "મારો જીવ જોખમમાં છે," એવી સ્મૃતિ થતાં વળી તેના હૃદયમાં કાંઈક ખેદનો પણ આવિર્ભાવ થયો તોપણ "સ્વામીસેવા કરતાં કદાચિત્ પ્રાણની આહુતિ આપવી પડે તોપણ શું થયું?" એવા વિચારથી તે પાછો સંતુષ્ટ થયો પોતાના છૂટકા વિશે તેણે કાંઈ પણ તજવીજ કરેલી નહોતી અને નાનાસાહેબ તેને છોડાવી શકે તેમ તો હતું જ નહિ, તેથી તે પોતાના પ્રાણસંરક્ષણનો ભાર ઈશ્વરને શિરે મૂકીને સ્વસ્થતાથી બેસી રહ્યો. એટલામાં કેદખાનાના નોકરોમાંથી એક નોકરના નાસી જવાનો પોકાર તેના સાંભળવામાં આવ્યો, પરંતુ તેણે પોતે એ વિશે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ. ચોથે દિવસે એક નોકર વસંતસિંહવાળી કોટડીમાં આવ્યો અને તેણે તેને ઓળખતા જ કેદખાનાના અમલદારને એવી ખબર પહોંચાડી એટલે એ નોકર નાસી નથી ગયો, પણ તેણે પોતે કેદીને ઠેકાણે રહી એક કેદીને નસાડવાનો અપરાધ કરેલો છે, એ પોગળ ફૂટી ગયું. તત્કાળ ચાર જોરાવર સિપાહીઓ સાથે કારાગૃહનો અધિકારી તેની કોટડીમાં આવી લાગ્યો અને મહા કોપના આવેશથી તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "નમકહરામ કૂતરા, બધી ખરેખરી હકીકત જણાવી દે, તારા જે બાપને તેં નસાડયો તે તારો શો સગો લાગતો હતો?"

વસંતસિંહે એનું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. બીજી વાર પણ તે અધિકારીએ તેને સર્વ ઘટના જણાવી દેવાની આજ્ઞા કરી, પણ વસંત તો નિરૂત્તર જ રહ્યો. હવે તે અફસર પોતાના ગુસ્સાને દાબી શક્યો નહિ તેણે તત્કાળ સિપાહીઓને હુકમ કર્યો કે, "જુઓ છો શું? બહાદુરો, જમાડો એને પેટ ભરીને મેથીપાક! માર એ પંદરમું રત્ન ગણાય છે એ રત્નની પ્રાપ્તિથી અવશ્ય એનું મન લલચાશે અને હમણાં જ એ બધી વાત પોતાની મેળે જ કહી દેશે"

સિપાહીઓએ પોતાના અફસરના હુકમનો એક ક્ષણ માત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં તે જ પળે અમલ કર્યો. આંખના પલકારામાં તો સિપાહીઓના ઠોસા, લાતો અને લાકડીઓના મારથી એકદમ તમ્મર ખાઈને વસંતસિંહ ધરણીપર ઢળી પડયો હું બધી વસંતસિંહ પોકાર તો કરતો હતો, છતાં પણ પોતાના ભેદને ખોલી નાખે એવું એક પણ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળવા ન પામ્યું "મારા પ્રાણ, જરો તે મને કબૂલ છે, પણ જો મારે મોઢેથી એ ભેદને તમે જાણવા માગતા હો તો તેમાં તમારી ભૂલ છે," તેણે અલૌકિક દૃઢતાથી તે અધિકારીને કહ્યું

કારાગૃહના અધિકારીનો નિશ્ચય થયો કે, "આ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય નથી, અને એ કોઈ પણ રીતે માનવાનો નથી;" તેથી તેને એક જૂદી જ અંધારી કોટડીમાં પૂરીને એ નાસી જનાર કેદી કોણ હતો, એનો બીજા માર્ગોથી શોધ કરવામાં તે પ્રવૃત્ત થયો. નાનાસાહેબ જ્યારે પકડાયો, તેજ સમયે બાદશાહનો એક પીરમહમ્મદ નામનો સરદાર યુદ્ધનો અંત થવા વખતે ગુમ થયો હતો, માટે પોતાનું નામ છૂપાવવાના હેતુથી નાનાસાહેબે પોતાને પીરમહમ્મદ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો એથી કેદીઓના નામપત્રમાંથી પણ એ ભાગેલો કેદી કોણ હતો એ બરાબર જણાયું નહિ એટલામાં પીરમહમ્મદ માટે તપાસ થતા તે પકડાયો અને તેથી નાસી ગએલો કેદી કોઈ બીજો જ મનુષ્ય હોવો જોઈએ, એવો સર્વનો દૃઢ નિશ્ચય થયો. વળી બીજી વાર બારીકીથી ચોકસી થવા માંડી. બીજા પણ કેટલાક અધિકારીઓએ વસંતસિંહને અનેક રીતે એ વિશે પ્રશ્નો કર્યા, પરંતુ તેણે એક શબ્દ માત્ર પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ તેને સખ્ત માર માર્યો, અપવાસી રાખ્યો, તોપને મોઢે બાંધવાનો ડર બતાવ્યો, તેના કાનોને અને અં*ને ચાંપ લગાવી, કોઈ કોઈવાર તેને છૂટકાની આશા પણ આપી અને બક્ષીસ આપવાનું પણ કબૂલ્યું, ગામ ઇનામમાં આપવાની સનંદો તેના સમક્ષ રાખી, પરંતુ નાનાસાહેબનું નામ ન આપવાનો જે વસંતસિંહે દૃઢતમ નિશ્ચય કરેલો હતો, તે પોતાના નિશ્ચયને તેણે ડગવા દીધો નહિ

વસંતસિંહ પોતે કોણ અને ક્યાંનો રહેવાસી છે, એનો પણ પ્રથમ તો પત્તો લાગી શક્યો નહિ એથી અંગ્રેજી ફોજના અમલદારોને તે વિશે વધારે ને વધારે જ સંશય આવવા લાગ્યો. છેવટે થોડા દિવસ પહેલા દિલ્હીમા પડેલી અંગ્રેજી છાવણીમાના કેટલાક સિપાહીઓ તેને ઓળખતા હતા, તેથી તે બ્રહ્માવર્તનો નિવાસી છે અને થોડા દિવસ પૂર્વે નાનાસાહેબના કોઈ કાર્ય માટે દિલ્હીમા આવ્યો હતો, ઇત્યાદિ ખબર તેમને વજીર વગેરેના કહેવાથી મળી શકી; એથી ભાગેલો કેદી તે કદાચિત્ નાનાસાહેબ હોય, એવો બહુધા સર્વ અધિકારીઓનો તર્ક થયો અને તેથી તેનો તેમણે ઘણી જ સૂક્ષ્મતાથી શોધ ચલાવ્યો વળી એ વસંતસિંહ પણ ન્હાસે તો ગમે ત્યા પણ પકડાય, તે હેતુથી તેનો ફોટો (તસવીર) ઉતારીને તેની નકલો લખનૌ, કાનપુર વગેરે સ્થળોના લશ્કરી અમલદારોને મોકલી આપવામા આવી વસંતસિંહને ઠાર મારી નાખવાથી નાનાસાહેબનો શોધ લગાડવામા અને તેના પલાયનની સાબેતી કરવામા પૂરાવાની ઘણી જ ન્યૂનતા થઈ પડશે, એમ જાણીને તેને ચીફ સાહેબના હુકમથી તેને રાજકેદીઓના મંડળમાથી કાઢીને વધારે બંદો-

બસ્તથી એક જૂદી જગ્યામા રાખવામા આવ્યો. પરંતુ ત્યાં રાખવાનું પણ સલામતી ભરેલું ન જણાવાથી નાનાનો શોધ ચાલે ત્યાં સુધી તેને અલ્લાહાબાદની વધારે બંદોબસ્તવાળી છાવણીમા રાખવા માટે ચોકી પહેરા તળે તેને અલ્લાહાબાદ રવાના કરી દેવામા આવ્યો

મુસલમાન ફકીરાણી નાનાસાહેબને તેને પંથે લગાવી જ્યારે દિલ્હીમા આવી, ત્યારે તે પ્રવાસના શ્રમથી ઘણી જ શક્તિહીન થઈ ગએલી હોવાથી એક દિવસ વિશ્રાંતિ લેવાનું તેણે ઉચિત ધાર્યું એક દિવસ શાંતિમાં વીતાડીને બીજે દિવસે કારાગૃહની માહિતી મેળવતા તેના જાણવામા આવ્યુ કે, નાનાસાહેબના પલાયનની વાત ઉઘાડી પડી ગઈ છે અને વસંતસિંહ ઘણી જ સખ્તીમા છે એ કારણથી વસંતને બંધન-મુક્ત કરવાનો તે કોઈ પણ ઉપાય કરી શકી નહિ તે મનમા ઘણી જ નિરાશ થઈ ગઈ; કારણ કે, ભાગનાર મનુષ્ય તે નાનાસાહેબ જ હતો, એવી જો અંગ્રેજોની ખાત્રી થશે, તો અવશ્ય તેઓ પોતાના વૈરના બદલામા વસંતસિંહનો ઘાત કરવાના જ, એવો તેના હૃદયમા નિશ્ચય હતો અને એથી તે ઘણી જ બીતી હતી. તે વારવાર મનમાં વિચાર કર્યા કરતી હતી કે,

"અરે શું, મારા મનની આશા મનમાં જ મરી જશે ? જેને માટે આટલા આટલા કષ્ટો સહન કર્યા અને યુવાવસ્થામાં જ ફકીરાણીનો જામો પહેર્યો તેને, તે સ્વદેશભક્ત અને સ્વામીનિષ્ઠ વફાદાર વસંતસિંહને હું બચાવી નહિ શકું ? મારા પ્રાણને આનંદથી નચાવી નહિ શકું ? નાનાસાહેબને શિરે તો કદાચિત ઉચ્છૃંખલતાનો દોષ પણ મૂકી શકાય તેમ છે, પણ આ તો સર્વથા એક નિર્દોષ નર છે એક બેગુનાહને બલામા ગિરફતાર થએલો હું જોઈ શકતી નથી હજી પણ હુ મારાથી બનતા એને બચાવી લેવાના બધા પ્રયત્નો કરીશ અને તેમા નિષ્ફળતા મળશે, તો આખર આ ફકીરાણી પણ સદાને માટે આ દુનિયામાંથી ટળશે"

બેત્રણ દિવસ પછી એકાએક વસંતસિંહને અલ્લાહાબાદ મોકલી દેવાની અફવા તેને કાને આવી. તે રોજ પૂછપરછ કર્યા કરતી હતી અને એક દિવસે તે કેદીને ત્યાથી લઈ જવાનો પ્રસંગ આવી પહોચ્યો ફકીરાણી ઘોડેસ્વાર થઈને શહેરના દરવાજાના બહારના ભાગમા માર્ગમા ઉભી રહી વસંતસિંહને લઈને અંગ્રેજ સિપાહીઓ જ્યારે ત્યાથી પસાર થયા, ત્યારે ફકીરાણીએ નેત્રપલ્લવી ભાષામા વસંતસિંહને જણાવી દીધું કે, "નાનાસાહેબ સહીસલામત હિંદુસ્તાનની હદમાથી બહાર નીકળી ગયો છે અને તમને બચાવવાના પણ થઈ શકશે તે ઉપાયો હું કરીશ માટે અખિલેશ્વરમાં આધાર રાખવો" દુખી વસંતસિંહને હજી પણ

આ સ્વાર્થી સંસારમાં પોતાનો એક સહાયક આધાર છે, એ જાણીને ઘણો જ સંતોષ થયો. એથી દારૂણ દુઃખમાં પણ તેને સુખનું કિંચિત્ દર્શન થવા લાગ્યું. અલ્લાહાબાદ જવા પછી શો ન્યાય થશે અને પોતે કેવા મોતે મરશે, ઇત્યાદિ વિચારોની પ્રબળતાથી ક્વચિત્ તેનું મસ્તિષ્ક ભ્રમિત થઈ જતું હતું. પણ વળી સ્વામિસેવાથી કરેલી જન્મની સાર્થકતાને સ્મરતાં તેને આનંદ પણ થતો હતો. તે અલ્લાહાબાદ તરફ ચાલ્યો.

ખેદભરિત ભામિની, એ સંન્યાસિનીએ પણ વસંતસિંહની પાછળ પાછળ અલ્લાહાબાદ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં વિચરતાં તેના હૃદયસમુદ્રમાં અનેકવિધ વિચારતરંગો ઉદ્ભવવા લાગ્યા. પ્રથમ તો તેને પોતાના પૂર્વાશ્રમનું સ્મરણ થતાં માતાપિતા અને કુટુંબીજનોની શી સ્થિતિ થઈ હશે, એનો વિચાર થયો, અને ત્યાર પછી પોતે આ ફકીરાણીનો જામો પહેર્યો, તેથી જ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના સ્વતંત્રતાથી અત્યારે ફરી શકાય છે, એ વિચારથી તેને અમુક અંશે સંતોષ પણ થયો. જો અલ્લાહાબાદની અંગ્રેજોની કોર્ટમાં વસંતસિંહથી વિરૂદ્ધ ન્યાય આપવામાં આવે, તો એક વાર વધસ્થાનમાંથી પણ તેને નસાડવાનો પ્રયત્ન કરવાની એ ફકીરાણીએ મનમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. ઈશ્વરના ભજનમાં લીન થએલા સાધુજનોના મુખમંડળમાં જેવી રીતે સર્વદા શાંતિની છાયા જ પ્રસરેલી જોવામાં આવે છે, તે શાંતિની છાયાનું એ તરૂણ સંન્યાસિનીના મુખમંડળમાં દર્શન માત્ર પણ થતું નહોતું. શાંતિને સ્થળે એની મુખમુદ્રા કોપની અગ્નિમયી છાયાથી રક્તવર્ણ થએલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. ઘોડાને તે એટલા તો વેગથી દોડાવતી જતી હતી કે, માર્ગમાં આવતા જતા બીજા લોકોને એક સ્ત્રીની અશ્વારોહણમાં આટલી બધી પ્રવીણતા જોઇને ઘણું જ આશ્ચર્ય થતું હતું. ઘણેક દૂર નીકળી ગયા પછી તેના મુખ્ય માર્ગથી સહજ દૂર આવેલી એક પર્ણકુટીમાં એ ફકીરાણીની દૃષ્ટિએ સંચાર કર્યો. એ પર્ણકુટીને અવલોકતાં જ તેના હૃદયમાં વળી એક બીજા જ પ્રકારના વિચારો આવવા માડ્યા. તે મનસ્વીની કહેવા લાગી;—

"શું અમૃતસિંહ અને હશમત હજી પણ આ ઝૂંપડીમાં વસતાં હશે? વસતા હોય, તો ચાલ ખબર કાઢી જોઉં." ત્યાં વળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, એટલામાં પાછું તેની ભાવનાનું સ્વરૂપાન્તર થયું. "ના, ના; ત્યાં જો તેઓ હશે ને મને રોકી રાખશે, તો વિના કારણ મારા પ્રવાસમાં વિલંબ થશે. તેટલામાં જો અલ્લાહાબાદમાં વસંતસિંહના પ્રાણને કાંઇપણ હાનિ થશે તો મારી આશા મનમાં ને મનમાં જ રહી જશે માટે હાલ તો બીજા બધા મોહોનો પરિત્યાગ કરીને અલ્લા-

હાબાદની જ પહેલી મુલાકાત લેવી જોઇએ. જો તમે અહીં રહેતાં હો તો, પ્યારા ખયરખાહો, મારી સલામ કબૂલ કરજો ”

એમ કહીને દઢચિત્ત અને કર્તવ્યપરાયણ એવી આપણી એ અશ્વારૂઢ યોગિની પોતાના અશ્વને વેગથી ચલાવતી માર્ગક્રમણ કરવા લાગી તે યથાસમય પૂર્વે એક વાર પ્રયાગના નામથી ઓળખાતા અને નીતિ મૂર્તિ દશરથસુત રામચદ્રની અલ્પકાલ વિશ્રાંતિ ભૂમિ અલ્લાહાબાદમા જઈ પહોચી તપાસ કરતાં તેના જાણવામા આવ્યુ કે, વસંતસિંહનો ઇન્સાફ ત્રણ દિવસ પછી થવાનો છે એટલે સમયની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી તે મુસાફરખાનામાં ઊતરી.

—o—

પ્રકરણ ૪ થું
અચિન્ત્ય મેળાપ

હશમત અને અમૃતસિંહ જે પર્ણકુટીમા રહેતા હતાં, ત્યાં એક ગૌરાગ યુવતિ મડમ પોતાના બે બાળકો સાથે આવીને સિપાહીઓના ત્રાસથી બચવા માટે રહેલી હતી અને હશમત તથા અમૃતે તેનુ સારૂ આદરાતિથ્ય કર્યું હતુ, એ બીના આપણે આગળ એક પ્રકરણમા જાણી ગયા છિયે તે મડમ મહિનો પદર દિવસ પોતાના સતાનોસહિત ત્યા સુખેથી રહી અને એટલા સમયમા હશમત વિશે તેના મનમાં ઘણા જ ઉચા વિચારો બધાયા. તે ગૌરાગ યુવતિ હશમતને પોતાની ભગિની કરતા પણ વિશેષ પ્રેમથી ચહાવા લાગી એવામા એક દિવસે દૂરથી કોઈ અગ્રેજી રણગીતનો ધ્વનિ તેમના સાભળવામા આવ્યો, અને તેથી તે મડમના મનમા એવી કલ્પના થઈ કે, “અવશ્ય એ કોઈ અગ્રેજી સૈન્યની ટુકડી આવતી હોવી જોઇએ.” થોડા જ વખતમા તેની એ કલ્પના સત્ય થવાનાં ચિહ્નો પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થયા પાચસો સોલજરોનુ એક સૈન્ય અલ્લાહાબાદ તરફ જતુ તેમના જોવામા આવ્યુ એ સૈન્યની નિયમથી ચાલવાની પદ્ધતિ અને યથાનિયમ રણવાદ્યવાદનની પ્રવીણતાને નિહાળી હશમત તથા અમૃતસિહના મનમા અગ્રેજોની પ્રત્યેક કાર્યમા નિયમબદ્ધતાની કુશળતાનું ભાન થયું. તે પ્રેમીઓ પરસ્પર અગ્રેજોના વિજયના કારણો વિશે સભાષણ કરવા લાગ્યા ગૌરાગ યુવતિ પણ એ દસ્ય પોતાના બે બાળકોને બતાવતી ઉભી હતી પોતાના જ્ઞાતિબાંધવો અને સ્વદેશ બાંધવોને જોતા જ તેના નિરાશ હૃદયમા આશાનો કાંઇક ભાસ થવા માડયો. એ સૈન્યના અગ્ર ભાગે એક શૂરવીર અગ્રેજ યોદ્ધો પોતાના સૈનિક યુનિફોર્મમા સજ્જ થએલો અશ્વારૂઢ થઇને પોતાના અશ્વને નચાવતો ચાલ્યો જતો હતો, તે જ્યારે જરાક પાસે આવ્યો, ત્યારે બેમાંના એક અગ્રેજ બાળકે “પપા, પપા”

કરીને પોકાર કર્યો મડમે પણ તેને પોતાના પતિ તરીકે તત્કાળ ઓળખ્યો. ગામડાના એક માણસને દોડાવીને હશમતે તે અંગ્રેજ અફસરને ત્યાં બોલાવવાની આજ્ઞા કરી

તે અજાણ્યા ગામડિયાની વિનતિ સાંભળીને તે અંગ્રેજ અમલદારને પ્રથમ તો કાંઇક શંકા આવી તેને એવો ભ્રમ થયો કે, "કોઈ બળવાખોરોએ વખતે કાંઈ પ્રપંચનો દાવ રમવાની વેતરણ તો નહિ કરી હોય ?" એટલામા તેની દૃષ્ટિ પેલી ગૌરાંગ કામિની અને તેના બે બાળકોપર પડી. જોકે તે તેમને ઓળખી તો ન શકયો, તોપણ પોતાની જાતિનાં જ એ મનુષ્યો વિટંબનામાં પડેલા હોય, તો તેમને સહાયતા આપવી જ જોઇએ, એવા હેતુથી તે પોતાના સૈનિકોસહિત તે તરફ વળ્યો તેનુ હૃદય કોઈ અચિન્ત્ય આનંદથી ઉછાળા મારવા લાગ્યુ. એ અકલ્પ્ય આનંદના કારણનો શોધ તેનાથી થઈ શકયો નહિ.

પાસે આવતાં જ તે અમલદારે પોતાની સ્ત્રીને ઓળખી કાઢી અને તેજ ક્ષણે ઘોડાપરથી કૂદી પડી તે પોતાની પત્નીને પ્રેમથી ભેટી પડયો અને બાળકોને તેડીને પ્રેમચુંબનથી તેમના કપોળભાગોને ભીંજાવી દીધા. થોડીવાર તો હર્ષાતિશયથી પતિપત્નીના મુખમાથી એક શબ્દ માત્ર પણ નીકળી શકયો નહિ અતે હૃદયને દૃઢ કરીને તે અમલદારે કહ્યુ કે, "ખરેખર, ઈશ્વરની લીલા અપર પાર છે. મારનારથી તારનાર હમેશા નજદીક હોય છે તું અને આ મારાં બે બાળકો મને પાછાં મળશો, એવી મારા હૃદયમા સ્વપ્ને પણ આશા હતી નહિ. બળવાખોરોએ તમારો કયારનોએ નાશ કરી નાખ્યો હશે, એ જ મારો નિશ્ચય હતો, વારૂ, અહી તમને કોણે આશ્રય આપ્યો અને તમે કેવી રીતે જીવતા રહેવા પામ્યા ?"

મડમે પોતાપર બનેલી સર્વ બીના કહી સંભળાવી-અને હશમત તથા અમૃતસિંહના ઉદાર ચરિત્રોનો પણ તેણે મુક્તકંઠે ઉલ્લેખ કર્યો. એ સર્વ વૃત્તાત સાંભળીને તે અંગ્રેજ અધિકારીના હૃદયમાં જે આશ્ચર્યનો ભાવ થયો, તે અવર્ણનીય હતો તેણે હશમત તથા અમૃતસિંહનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો અને પોતાથી બનતી સર્વ પ્રકારની સહાયતા કરવાનું પણ તેમને વચન આપ્યુ. હશમતને, પોતાના જ ઘરમાં આવી રીતે વિયોગી પતિપત્નીનો અચિન્ત્ય મેળાપ થયો, તેથી કાંઈ થોડો આનંદ થયો નહિ હશમતે તે સાહેબને સવાલ કર્યો કે, "આપ અત્યારે કયાથી આવો છો અને કયા જવાના છો ? તેમજ તોફાનની હાલમા શી ખબર છે ?"

"બળવો શાંત થઈ ગયો છે અંગ્રેજોનો વિજય અને બળવાખોરોનો પરાજય થયો છે દિલ્લીમાં છેલ્લું યુદ્ધ થયું હતું, અને તેમાં

નાનાસાહેબ કેદ પકડાયો હતો, પણ તેના કોઈ વસંતસિંહ નામના સરદારની સહાયતાથી તે કેદખાનામાંથી સહિસલામત છૂટી જવા પામ્યો છે અને તેને નસાડવાના ગુનાહ માટે વસંતસિંહને ઘણી જ સખ્ત કેદમાં રાખવામાં આવ્યો છે તેનો અલ્લાહાબાદની કોર્ટમાં ઇન્સાફ થવાનો છે, અને આ અમારો રસાલો પણ ત્યાં જ જવાનો છે બીજા પણ કેટલાક બળવાખોરોનો ત્યાં ન્યાય થશે, અને તેમને યોગ્ય શિક્ષા મળશે જ"

વસંતસિંહનું નામ સાંભળતાંજ હશમત અને અમૃતસિંહનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયા. તે ચાણાક્ષ અંગ્રેજ અધિકારી તેમના ગભરાટને તેજ પળે જાણી ગયો તેથી તેમના ગભરાટને દૂર કરવાના હેતુથી તે તેમને નમ્રતાપૂર્વક પૂછવા લાગ્યો કે, "મે તો તમને બળવાની શાંતિના સમાચાર સંભળાવ્યા, અને તમને આટલો બધો ગભરાટ કેમ થાય છે? એમાં કાંઈપણ ભેદ જેવું હોય, તો તે ભેદને ખોલી નાખો મારાથી બનતો પ્રયત્ન હું કરીશ."

"અમારા ગભરાટનું કારણ વિચિત્ર છે, અને એ ગભરાટ તમારાથી દૂર થઈ શકશે કે નહિ, એની શંકા છે, માટે પ્રાર્થના કરવી પણ વ્યર્થ છે," અમૃતસિંહે કાંઈક નિરાશ મુખમુદ્રાથી કહ્યું

"તમે મારી પત્ની અને મારા બાળકોના જીવની રક્ષા કરી છે, તો હું જીવના જોખમે પણ તમારી આજ્ઞાને પૂર્ણ કરીશ માટે જે મનોભાવના હોય, તે શંકા વિના વ્યક્ત કરો હુ તમને વચન આપુ છુ, કે અવશ્ય હું તમને સંતોષ આપીશ." ભલા મનના અને કૃતજ્ઞ અંગ્રેજ અધિકારી અંતઃકરણના ખરા ભાવથી બોલ્યો

"અમારા ગભરાટનું કારણ એ છે કે, વસંતસિંહ અમારો મિત્ર છે અને હાલમાં આપના કથન અનુસાર તે નાનાસાહેબને બંદીખાનામાંથી નસાડવાના અપરાધ માટે અંગ્રેજોને ત્યાં કેદ છે અમારો તો એવો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે, કે એ ઘોરતમ અપરાધ માટે અંગ્રેજો એને દેહાંત દંડની જ શિક્ષા આપશે અને નાનાસાહેબના વૈરનો બદલો એના પાસેથી લેશે. પરંતુ એમ ન થાય અને વસંતસિંહ નિરપરાધી ઠરીને છૂટી જાય, એવી અમારી ઇચ્છા છે જો એટલું અમારૂ કાર્ય આપ કરી આપશો, તો અમારા કરેલા ઉપકારનો અત્રે અમને યોગ્ય બદલો મળ્યો માનીશું. ધન કે બીજા પદાર્થોની અમને આકાંક્ષા નથી," અમૃતસિંહે પોતાનો સત્ય મનોભાવ તેને જણાવ્યો, અને સ્તબ્ધ થઈ ઊભો રહ્યો.

સાહેબ એ અશક્ય કાર્ય કરવાનું સાંભળીને પ્રથમ તો દિગ્મૂઢ બની ગયો. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ તો

પણ થોડીક વાર વિચાર કરીને તે વસંતસિંહની વીરતાની પ્રશંસા કરતો અમૃતસિંહને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "વેલ મિસ્ટર અમૃતસિંહ, તમારા જીવને ખાતર મારા જાનના જોખમે પણ હુ એ કામ કરીશ ગમે તે પ્રયત્ને પણ અમૃતસિંહને સંતોષ આપવો, વસંતસિંહને છોડાવવો એ જ મારૂં કર્તવ્ય છે જેવી રીતે બધા નેટિવો (દેશીઓ) એકસરખા નથી હોતા, તેમજ બધા ગોરાઓ પણ એક સરખા નથીજ હુ તમારા ઉપકારનો બદલો એ ઉપકારથી વાળી આપીશ નિર્ભય રહો," એમ કહીને તે જરાક વાર થોભી ગયો અને વિચાર કરીને વળી પાછો બોલ્યો કે, "અમૃતસિંહ, દોસ્તો તો ખરેખર તમારા જેવા જ જોઇએ સારા વખતમા તો અનેક દોસ્તો આવીને એકઠા થાય છે અને ધન ઇત્યાદિ સ્વાર્થના સાધનો હોય, ત્યાં સુધી નમી નમીને સલામો કરે છે. પણ બુરા વખતમાં સ્વાર્થની જરા જેટલી પણ આશા ન રાખતા જે મનુષ્ય કામ આવે છે તે જ ખરો દોસ્ત કહેવાય છે ખુશામદી ને પૈસાના લોભી દોસ્તોની દોસ્તી કરવા કરતાં શયતાનની ગુલામી કરવી તે વધારે સારૂં છે. હુ તમારી નિમકહલાલીથી ઘણો જ ખુશી થયો છું માટે ગભરાશો નહિ ઈશ્વર સહુ સારૂં કરશે"

સાહેબના એ શબ્દોથી અમૃતસિંહ અને હશમતને ઘણો જ આનંદ અને સંતોષ થયો અને તેમણે સાહેબનો એ આશ્વાસન માટે અંતઃકરણ-પૂર્વક આભાર માન્યો વાતોમા ને વાતોમા સમય ઘણો વીતી ગયો તેથી સાહેબ પાછો તેમને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "અમૃતસિંહ, હું સરકારી કામને માટે નીકળેલો હોવાથી મારાથી અહીં વધારે વાર ખોટી થઈ શકાય તેમ નથી માટે હવે મને અને મારી પત્ની તથા બાળકોને વિદાય થવાની રજા આપો તો બહુ સારૂં, તેમજ જો તમે પણ અલ્લાહાબાદ આવો તો વધારે લાભકારક થશે, એવી મારી ધારણા છે, મુસાફરીની બધી તૈયારી હું કરાવી શકીશ. તેની તમારે ચિન્તા કરવી નહિ શો વિચાર છે?"

"જે સાહેબનો વિચાર તે જ અમારો વિચાર. અમે આવવાને તૈયાર છીએ," હશમતની સંમતિ લઇને અમૃતસિંહે જવાબ આપ્યો

સાહેબના હુકમથી હશમત અને મડમ તથા તેના બે બાળકો માટે એક બળદની ગાડી ભાડે કરવામા આવી અને ખાવાપીવાની જોઇતી સામગ્રી લઈ લીધા પછી સર્વ જન પ્રવાસના પ્રારંભ માટે તૈયાર થયા હશમતના જવાની ખબર સાભળતા જ ઘરડા મરિયમ ડોશી પણ ત્યા આવી લાગ્યા. લાબા સમયના સહવાસથી હશમતમા તેમનો એટલો બધો તો પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો, કે હાલનો વિયોગનો સમય

આવતાં તેની પુત્રીનો વિયોગ થતાં માતાને જેવો ખેદ થાય છે, તેવો ખેદ મરિયમ ડોશીને થતો જોવામા આવ્યો, તેના નેત્રોમાથી અશ્રુનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો હશમતે તેને પોતાના અચાનક પ્રયાણનુ કારણ કહી સભળાવ્યું ને તેથી તે કાંઇક શાત પડી તેણે હશમતને કેટલાક વસ્ત્રો ભેટ આપ્યા અને અમૃતસિહને પણ પાઘડી વગેરેની સોગાદ આપી. જતી વખતે હશમતને સબોધીને તે કહેવા લાગી કે,

"બેટા, તમારી સઘળી આફતો અલ્લાહ દૂર કરશે અને મનની મુરાદ બર આવશે પણ આ ઘરડી ડોશીને ભૂલી જતી નહિ આફતનુ વાદળ વીખેરાઈ જાય ત્યારે બની શકે, તો એક વાર મોઢુ બતાવી જજે અને તેમ ન જ બને તો કાગળપત્ર તો જરૂર લખતી જ રહેજે"

હશમતે તેને પગે પડીને રજા લીધી અને ડોશીએ ખરા દિલથી તેને દુઆ આપી. આગળથી અગ્રેજોની ટુકડીએ ચાલવા માડયુ અને અને પાછળ પાછળ હશમત અને મડમવાળી ગાડી પણ ચાલતી થઈ. બળવાની ધામધુમ હવે સર્વથા નરમ પડી ગએલી હતી, તેથી માર્ગમા તેમને કાંઈ પણ વિઘ્ન થયું નહિ, તેમજ બીજો પણ કોઈ જાણવાજોગ બનાવ બન્યો નહિ તેઓ નિર્વિઘ્ને અને સુખરૂપ અલ્લાહાબાદમા આવી પહોચ્યા. તે ગૌરાંગ યુવતિના પતિએ તેમને રહેવા માટે એક સારી જગ્યાની વ્યવસ્થા કરી આપી અને બે નોકરો કામકાજ માટે પણ આપ્યા.

પ્રકરણ ૫ મું

એક અધિક દૈવયોગ

દિલ્લીના યુદ્ધક્ષેત્રમા અગ્રેજોનો જય અને બળવાખોરોનો પરાજય થતા અને નાનાસાહેબ અગ્રેજોના હાથમા કેદ પકડાતા તાત્યા ટોપી અને બાળાસાહેબને એકદમ રણભૂમિનો ત્યાગ કરવો પડયો. નાનાસાહેબની સહાયતા માટે તેમનાથી ત્યા રહી શકાય તેમ હતુ નહિ, કારણ કે, જો તેઓ ત્યા જ રહી જાય અને બ્રહ્માવર્તમાં અગ્રેજોનો હલ્લો થાય, તો નાનાસાહેબના સ્ત્રીસમૂહની રક્ષા કોણ કરે, એ એક પ્રશ્ન હતો તેઓ તત્કાળ બ્રહ્માવર્તમા આવ્યા અને ત્યાથી નાનાસાહેબની ધર્મપત્ની તથા બીજા સરદારોના કુટુબની કેટલીક સ્ત્રિયોને વ્યવસ્થાથી સાથે લઇને તેઓ પૂના જવાને નીકળ્યા તાત્યા ટોપી અને બાળાસાહેબનો પ્રવાસ સિપાહીઓની રીતિથી આડાઅવળા માર્ગે થતો હોવાથી સ્ત્રીઓ તેથી ઘણીજ કંટાળી ગઈ અને વારવાર તેઓ પરિશ્રમનો પોકાર કરવા લાગી આવી સ્થિતિ જોઇને બાળાસાહેબ ઘણો જ ગભરાટમા પડી ગયો.

અને હારીને તે તાત્યા ટોપીને કહેવા લાગ્યો કે, "તાત્યા ટોપી, આપણો ... પડતો દિવસ છે. આપણને ઓળખી કાઢનારા કેટલાક અગ્રેજોના પક્ષના મનુષ્યો પણ હશે જ, તેમ જ કેટલાક દેશદ્રોહીઓ પણ આપણને ફાંસીને લાકડે લટકતા જોવાને તત્પર હશે, માટે જો ન કરે નારાયણ ને એવો કટાકટીનો પ્રસગ આવે, આપણને પકડવાને અગ્રેજોના માણસો આવી પહોંચે, તો તે સમયે આ સ્ત્રિયો આપણને ઘણીજ દુઃખદાયક અને વિઘ્નરૂપ થઈ પડવાની. ગમે તે પ્રયત્ને પણ એમનાથી આપણે દૂર જ રહેવુ જોઇએ જો સ્ત્રિયો સાથે હશે, તો પકડાઈ જવાનો વિશેષ સભવ છે તમારો શો અભિપ્રાય છે?"

તાત્યા ટોપીએ એ વિશે થોડો વિચાર કર્યો અને ત્યાર પછી તે ગભીર મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો, "તમારો વિચાર ઘણો જ લાભો અને ઉત્કૃષ્ટ છે. મને આશ્ચર્ય થાય છે, કે મને એનું પ્રથમ ધ્યાન કેમ ન રહ્યું? આપણને પકડવા માટે તો શત્રુઓના સિપાહીઓ ફરતા જ હશે માટે આપણે તો છૂટકીજ જવુ જોઇએ પણ હવે ઉપાય શો કરવો?"

"ઉપાય એજ કે, આપણા અને આપણા અધિકારીઓના કુટુંબની આ સમસ્ત સ્ત્રિયોને યાત્રાળુ યોષિતાઓના રૂપમા બે મનુષ્યો સગે અલ્લાહાબાદ મોકલી આપવી. ત્યાં તેઓ થોડાક દિવસ રહેશે અને અધિક શાંતિ થતાં પોતાના પ્રવાસમાં આગળ વધશે આપણે એમને મહારાષ્ટ્ર દેશની સીમામા જઇને મળીશુ. પણ એ કાર્ય કોઈ પરિપક્વ બુદ્ધિના અને પૂર્ણ વિશ્વાસુ મનુષ્યને જ સોપવુ જોઇએ મારી તો એજ સૂચના છે," બાળાસાહેબે પોતાના મનનો ખરો અભિપ્રાય તાત્યા ટોપીને કહી સંભળાવ્યો

તાત્યા ટોપીને પણ એ યુક્તિ ઘણી જ સારી અને લાભકારી લાગી તેણે પોતાના બે સાથીદારોને બોલાવીને તેમને પોતાનો એ વિચાર સ્પષ્ટતાથી જણાવી દીધો ગણપતિરાવ અને વ્યકટરાવ એ બે ઘણા જ દૃઢચિત્ત અને વિશ્વાસુ અનુચરો હતા, તેમજ શારીરિક બળમા પણ તે એકએક દશદશને પૂરા પડે એવાં હતા તેમણે એ કાર્ય કરવાની ખુશીથી કબૂલાત આપી અને જણાવ્યુ કે, "જ્યા સુધી અમારા દેહમા પ્રાણ છે, ત્યા સુધી તો અમારી સ્વામિનીનો અને અન્ય અબળાઓનો એક વાળ પણ વાંકો થવા દેવાનો નથી મરણ પછી ગમે તેમ થાય, તેના જવાબદાર અમે નથી."

"બસ, હાલ તો એટલાની જ જરૂર છે, વિશેષ દૈવાધીન છે આ નિમકહલાલીનો બદલો આપવાની હાલ અમારામા તો શક્તિ નથી. પરંતુ ઈશ્વર અવશ્ય તમને એનું સારૂ ફળ આપશે જ," બાળાસાહેબે તેમને આશીર્વાદ આપીને કહ્યું

એ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી બાળાસાહેબ પોતાની ભાભી તે નાનાસાહેબની સ્ત્રી પાસે ગયો અને નમ્રતાથી તેને ઉદ્દેશીને વિનતિ કરતો બોલ્યો કે, "માતુશ્રી, અમે તમારી સાથે જ રહીશું, ખબર નથી પડતી કે કયારે ભયના મુખમાં જઈ પડીશું, માટે અમે તમને અને તમારા સાથેની બીજી સ્ત્રીઓને ગણપતિરાવ અને વ્યંકટરાવ સાથે યાત્રાળુઓના નિમિત્તે અલ્લાહાબાદ મોકલવાનો નિશ્ચય કરેલો છે. ત્યાં થોડા દિવસ રહીને તમે પૂના તરફ રવાના થજો અમે માર્ગમાં તમને આવી મળીશું. એ વિશે આપનો શો વિચાર છે?"

"વિચાર બીજો શો હોય? તમે જે કાંઈ પણ કરતા હશો, તે આપણા હિતનું જ હશે. માટે સુખેથી પધારો અમારા ભાગ્ય અમારા સાથે છે. પણ બાળાસાહેબ, બની શકે તો એમનો શોધ કરવામાં કચાશ રાખશો નહિ. પતિનો વિયોગ તો થયો. અને હવે દિયેરનો પણ વિયોગ થાય છે, તે જોઈ છાતી તો ફાટી જાય છે. પણ સમય ઘણો જ ખરાબ હોવાથી તમારા વિચારથી હું વિરૂદ્ધ થઈ નથી શકતી," નાના-સાહેબની વીરહૃદયા વીરાંગના પત્નીએ દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યું.

એ અનુચરો સાથે સ્ત્રીવર્ગને અલ્લાહાબાદના માર્ગે ચઢાવી તાત્યા-ટોપી અને બાળાસાહેબ તેમનાથી છૂટા પડયા અને તેઓ એક બીજી જ દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા નાનાસાહેબની પત્ની અને બીજી સ્ત્રીઓ અલ્લાહાબાદમાં આવી, પોતાનાં ખરાં નામો અને મહત્તાને છૂપાવીને સંરક્ષણને યોગ્ય વર્તન કરતી પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગી. પરંતુ નાનાસાહેબની શી દશા થઈ અને તેનો સદાનો સાથી વસંતસિંહ હાલમાં કયાં છે, એની તેમને રંચમાત્ર પણ માહિતી મળી ન શકી. વસંતસિંહના પક્ષની અને નાનાસાહેબની જ સ્ત્રી વસંતસિંહનો જ્યાં ન્યાય થવાનો છે, ત્યાં આવી રીતે એકાએક આવી લાગે, એ શું એક અધિક દૈવયોગ ન કહેવાય?

પ્રકરણ ૬ ઠું

અલ્લાહાબાદનું કેદખાનું

આપણી વાર્તાના વિષયમાં આગળ વધવા પહેલાં અહીં ઈ. સ. ૧૮૫૭–૫૮ માં અલ્લાહાબાદ નગરની કેવી સ્થિતિ હતી અને કેવી રચના હતી, તેનું જો આવશ્યક વિવેચન કરીશું, તો તે અસ્થાને તો નહિ જ ગણાય. અહીં સંક્ષિપ્ત સ્થલનિર્દેશ આવશ્યકીય અને યોગ્ય સ્થળે છે, એ બહુધા સર્વ વાચકો માન્ય રાખશે જ

પ્રખ્યાત ચીની પ્રવાસી હુ-એન-ત્સંગ અલ્લાહાબાદ (પ્રયાગ) વિશે લખે છે કે, "આ નગર બે નદીઓના સંગમસ્થાને રેતીના એક મેદાનની

પશ્ચિમ દિશામા વસેલું છે બીજે સ્થળે એક સહસ્ર વસ્તુઓ દેવને અર્પિત કરવાથી જેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેટલુ ફળ અહીં માત્ર એક જ વસ્તુ અર્પવાથી મળી શકે છે દેવાલયના મુખ્ય ભાગ સમક્ષ એક વિસ્તૃત વૃક્ષ છે. સાભળવામાં આવે છે કે, એ વૃક્ષમાં એક મનુષ્ય-ભક્ષક રાક્ષસનો નિવાસ છે. દેવાલય સમક્ષ જે જે મનુષ્યોએ દેહત્યાગ કરેલો છે, તેમનાં અસ્થિઓ વૃક્ષના આસપાસના ભાગમા પડેલાં છે એવી રીતે દેહત્યાગ કરવાની પરિપાઠી પ્રાચીનકાલથી ચાલતી આવેલી છે."

હુ-એન-ત્સંગના એ કથનને વાચીને સ્પષ્ટતાથી કલ્પના કરી શકાય એમ છે કે, પ્રયાગની ભૂમિ તે કાળમાં પણ કેવી પવિત્ર મનાતી હતી પ્રયાગ એ નામ જ અત્યત પવિત્રતાને સૂચવનારૂં છે પ્રયાગનુ માહાત્મ્ય ઘણું જ મહાન્ છે. બ્રહ્મદેવે એ સ્થળે યાગ કર્યો હતો, તેથી જ એ સ્થાનને પ્રયાગ* એવુ નામ આપવામાં આવેલું છે. કુરૂક્ષેત્રને પિતામહની વેદીના નામથી ઓળખવામા આવે છે, તેવી જ રીતે પ્રયાગના આસમન્તાતના ગગા અને યમુના એ ઉભય નદીઓના મધ્ય ભાગમાંના પ્રદેશને પણ લોકો પિતામહની વેદી જ કહે છે. રામાયણમાંના ઉલ્લેખ અનુસાર વનવાસસમયે શ્રી રામચન્દ્રે એ સ્થળનો વિશ્રાંતિ લેવા માટે અલ્પકાલીન આશ્રય લીધો હતો. એવી એક વેળાની એ પરમ પુનીત નગરી કાળના પરિવર્તનને આધીન થઇને યવનોના અધિકારમા ગઈ, અને પછી એક વેળાના તેના પવિત્ર પ્રયાગ નામનો લોપ થતા અલ્લાહાબાદ એવા એક યાવનીય ભાષાના નામની તેને પ્રાપ્તિ થઈ. પરતુ એ નામ, યાવની નામનો પણ અર્થ એવો થાય છે કે, "ઇશ્વરનિવાસ." એ પણ પરમાત્માનો એક મોટો ઉપકાર કે, નામમાં પરિવર્તન થયા છતાં પણ કેટલેક અશે મૂળ અર્થ તો જળવાઈજ રહેવા પામ્યો છે. પરતુ એ યાવની નામ એ સ્થળને કેવી રીતે મળ્યું ? ઈ. સ. ૧૫૭૫ મા શાહેનશાહ અકબરે અહીં કિલ્લો બધાવ્યો અને તે વેળાએ તેણે જ એ સ્થળને અલ્લાહાબાદ એવુ નામ આપ્યુ. તે આજ સુધી પ્રચલિત છે છતા પણ પ્રયાગ નામનો સર્વથા તો લોપ નથી જ થવા પામ્યો

નદીતીરપરથી જોતા કિલ્લાનો દેખાવ સંગમસ્થાને એવો તો ચિત્તાકર્ષક લાગતો હતો કે, શબ્દોથી તેનુ સપૂર્ણતયા વર્ણન થવુ અશકય છે. અકબરના સમયમા એ નગર અત્યંત રમણીય હતું. પરંતુ તે રમણીયતા બળવાના સમયમાં રહી નહોતી સિપાહીઓના ઝનુની હાથોએ કેટલીક સારી સારી ઇમારતોને જમીનદોસ્ત કરી નાખી હતી અને

---

*"यत्राऽयजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः।
प्रयागमिति विख्यात तस्माद्भारतसत्तम" ॥ भारत. वनपर्व अ ८७ श्लो १९.

કિલ્લાના કેટલાક ભાગોને પણ તેમણે તોડી ફોડી નાખ્યા હતા. ઘણેક સ્થળે ઉદ્ધ્વસ્તતાનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

વસંતસિંહને જ્યારે પકડીને અલ્લાહાબાદમાં લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે પોતાની દુર્દશા માટે થતા ખેદ કરતાં એ પવિત્ર અને પુરાતન નગરની આવી પાયમાલી થએલી જોઇને વધારે ખેદ થયો હતો. હવે આપણે આપણા મુખ્ય વિષયપર આવીશું

સિપાહીઓમાંથી જે કેદ પકડાયા હતા, તે સર્વ મનુષ્યોને જૂના કિલ્લાના એક મજબૂત મકાનમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા હતા. એ પત્થરના મકાનની ચારે તરફ પત્થરનો એક મજબૂત કિલ્લો બાંધેલો હતો અને તેથી કોઇથી પણ પલાયન તો કરી શકાય તેમ હતું જ નહિ દરેક કેદીને હાથોમાં અને પગોમાં બેડીઓ ઠોકીને તથા ખુલ્લી તલવાર અને ભરેલી બંદૂકવાળા સિપાહીઓના પહેરા તળે ઘણા જ બંદોબસ્તથી રાખવામા આવ્યા હતા. જો કે કાયદો તો કેદીઓને નિયમ પ્રમાણે ખોરાક આપવાનું ફરમાવે છે જ, પરંતુ અહીના અમલદારોએ કાયદાને જરાક આરામ લેવા માટે એક બાજૂએ બેસાડી બે વખતને બદલે કેદીઓને એક જ વાર ખોરાક આપીને પોતાનો લશ્કરી કાયદા (માર્શલ લૉ)નો અનુભવ કરાવવા માડ્યો હતો. ઇન્સાફ થતા તેમને ફાંસીને લાકડે ચઢાવીને અથવા તો બીજા કોઈ પણ પ્રકારે મારી નાખવામાં આવતા હતા. કોઇના છુટકારાની અફવા તો ભાગ્યે જ સભળાતી હતી સઘળા કેદીઓનો "આપણા માટે હવે મરણ વિના બીજું કાંઈ પણ નથી," એવો તો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જ ગયો હતો, અને તેથી તેમાના કેટલાક હિંમતવાળા સિપાઇ બચ્ચાઓ પ્રસન્નવદન પણ દેખાતા હતા. પરંતુ નિસર્ગના સ્વાભાવિક, નિયમ પ્રમાણે મરણથી બીનારા ડરપોક મનુષ્યોના હૃદયભયથી સર્વદા કંપાયમાન જ રહેતા હતા કવચિત નિરાશાથી તેમના નેત્રો અશ્રુપૂર્ણ પણ થઈ જતા હતા એ કેદખાનુ તે જ તેમને મોતખાના જેવુ ભાસતુ હતું પરંતુ એ કેદખાનામાથી છૂટવા માટેનો તેમના પાસે કોઈ ઉપાય હતો નહિ અને તેથી પોતાપર જે કાંઈ પણ વીતે તે સહન કર્યા વિના બીજો માર્ગ જ નહોતો. મરણ આજે આવે કે કાલે આવે, એવી રીતે મૃત્યુદેવની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા તેઓ પોતાના અસહ્ય દુઃખના દિવસો વીતાડતા હતા હા, કોઇને એક રીતે તો કોઇને બીજી રીતે મરણ આવીને ઘેરવાનુ તો છે જ, ત્યારે શોક ન કરતાં મૂક મુખે તેને આધીન થવામા જ દક્ષતા સમાયલી છે, એવી પણ કેટલાકોની ધારણા હતી.

દિવસના ત્રીજા પ્રહરનો અંત થતા ચતુર્થ પ્રહરનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો સર્વત્ર વિશેષ અને વિશેષ શીતલતાનો વિસ્તાર થતો જતો

હતો, પણ એ શીતલતા કોના માટે? જે સુખી હોય તેના માટે. દુઃખી જનોને તો શીતલતા અને ઉષ્ણતા ઉભય સમાન જ ભાસે છે, કારણ કે, તેને તો સર્વત્ર દુ ખની જ છાયા છવાયલી દેખાય છે એજ નિયમને અનુસરીને કેદખાનામાંની પોતાની કોટડીમાં એક કેદી, તરૂણ બધીવાન્ લોઢાના સળિયાવાળા કોટડીના બારણાપર એક હાથ ટેકવી બીજો હાથ કમ્મરે રાખી ભીતને જોતો પોતાના આત્મગત હૃદયોદ્ગારો કાઢતો ઊભો હતો. વાંચનાર એ કેદી કોણ હશે વારૂ? એ કેદી તે બીજો કોઇ નહિ, આપણો પૂર્ણપરિચિત વસતસિહ જ. તેના ઉદ્ગારો નીચે પ્રમાણે હતા·-

"આ વિશ્વરૂપી રગ–આગાર તે આવા સંકટોનો ભડાર હશે અને તેમા મનોવ્યથાઓનો આટલો મહાન્ અધિકાર હશે, એવી મારા હૃદયમાં સ્વપ્ને પણ કલ્પના હતી નહિ જ્યારે આનદ અને સુખોપભોગમાં અમે દિનરાત નિમગ્ન હતા અને પોતાના બલના અહંકારમાં સલગ્ન હતા, ત્યારે અમે ક્યાં જાણતા હતા કે, પૃથ્વીપતિ મહારાજના સરતાજને તારાજ થવાનો સમય પણ આવશે? પરમાત્મા ભૂપાલને એક ભિક્ષુક કરી બતાવશે! દારા, દ્રવ્ય, બલ અને વૈભવના મદમાં અમે એટલા બધા છકી ગયા હતા, કે આવી પરતંત્રતાની વેળાના આગમનનો અમારા હૃદયમાં ભાસ માત્ર પણ હતો નહિ, પણ નહિ મારે આવા શબ્દો ઉચ્ચારવા ન જોઇએ મે જે કાંઈપણ કર્યું છે, તે મારા સ્વામીના હિત માટે કર્યું છે. હવે આવા ફરિયાદના શબ્દો ઉચ્ચારવા તે મારો ઉન્માદ જ ગણાશે. માટે હૃદય, શાત થા. મરણની ભ્રાન્તિને છોડીને તેમા શાંતિની કાંતિનુ સુખકારક દર્શન કર"

એટલામાં એકાએક એક યુરોપિયન અમલદારે આવીને તેની કોટડીનો દરવાજો ઉઘાડયો અને તેને બહાર બોલાવીને કિચિત્ નમ્રતા અને કિચિત્ કઠિનતાના મિશ્ર ભાવથી તેને કહેવા લાગ્યો કે, "વસંતસિંહ, આટલા આટલા દિનથી તને સમજાવવા છતા તુ નાનાસાહેબનો પત્તો આપતો નથી, અને તેથી વિના કારણ પ્રતિ દિવસ અનેક મનુષ્યોનો વધ થતો જાય છે નાનાસાહેબની શંકાથી તેને મળતા-ચહેરાના અનેક પુરૂષોને યમસદનમા પહોચાડી દેવામા આવ્યા છે. અમારો વિજય થયો છે, અને તે ચિરકાલ તેવો જ રહેશે હવે નાનાસાહેબનો સિતારો પડતો થયો છે. માટે તેના પક્ષમા રહેવાથી તને વધારે શો લાભ થવાનો છે" તે ક્યાં ગયો છે, તે અમને જણાવી દે અને સો માણસોને બદલે એકને ગર્દન મરાવી દે. પછી જો કે, ઇન્આમી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તને કેવો અધિકાર મળે છે તો બોલ, મારી વાત તને કબૂલ છે? ભૂલ કરીશ નહિ જો હૃદયમાં બીજી કાંઈ આશા હોય, તો તે પણ જણાવી દેજે"

"આશા! આ નશ્વર અને ક્ષણભંગુર નિરાશાથી ભરેલા સંસારમા અસત્ય સુખની આશા! એવી આશાના ધરાવનારા બુદ્ધિહીન પુમાન છે એ અગ્રેજ સરદાર, વિજયી થવાથી આમ અહંકાર ન ધાર, આ બે દિવસના અસત્ય આનંદથી પ્રમાદી ન થા, આ કૃતઘ્ન સૃષ્ટિનો નિયમ ક્ષણિક કહેવાયો છે. જ્યા આજે તડકો છે ત્યાં કાલે પડછાયો છે," વસંતસિંહે તિરસ્કારપૂર્વક એ ઉત્તર આપ્યુ.

"તારા જ શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે કે, હુ અહંકાર નથી ધારતો, પણ એ તડકા પડછાયાના નિયમથી જ અગ્રેજોને ઈશ્વરે વિજયનો દિવસ બતાવીને તેમની ઉજ્જવલ કિર્તિ તથા વિજયપતાકાને આકાશમાં પહોચાવી દીધી છે," અગ્રેજ અધિકારીએ પાછું પોતાના મતનુ મંડન કર્યું

"અફસોસ કે પરમાત્માએ તને બુદ્ધિ જ નથી આપી આટલા વિજયથી અગ્રેજોની વિજયપતાકા આકાશમાં પહોચી ગઈ? ત્યારે તો વિશ્વવિજેતા સિકંદરની વિજયધ્વજા એના કરતા પણ કોઈ ઊચા પ્રદેશમા પહોંચેલી હોવી જોઈએ, અને તેમ જ હતું. પણ જો કે આજે તેનું નામનિશાન પણ બાકી નથી રહ્યું ઈશ્વરત્વનો દાવો કરનાર ઈરાનનો શાહ જમશેદ પણ ખાકમાં મળી ગયો, ત્યાં આવા વિજયો તે શી ગણનામા? તૌબા કર, તૌબા. આવા અહકારદર્શક વચનો ન ઉચ્ચાર, જે મરેલો છે તેને વધારે ન માર," વસંતસિંહે વળી પણ તેને દાતતોડ જવાબ આપ્યો,

અગ્રેજ અધિકારીથી એનું સમર્થક ઉત્તર આપી ન શકાયુ, ત્યારે હવે તેણે સંભાપણની બીજી દીશામા વિચરીને કહ્યુ કે, "આ તારી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોને છોડીને જો તું સરળ માર્ગપર આવીશ અને નાનાસાહેબનો પત્તો બતાવીશ તો હું તને મુક્તિ અપાવીશ અને મોટી પદવીના અધિકારી બનાવીશ."

"નાનાસાહેબ ક્યા ગયો, એથી હુ સર્વથા અજ્ઞાત છું. હું કાંઈ પણ પત્તો આપી શકુ તેમ નથી," વસતે કહ્યુ

"નાનાસાહેબને નસાડનાર તુ, અને તુ નથી જાણતો કે, નાનાસાહેબ કયા ગયો છે તે? તમારો એક પુરાણો ભેદુ કે જે આ કેદખાનામા કેદી છે, તેણે મને એવો વિચાર જણાવ્યો છે કે, નાનાસાહેબ જ્યા પણ ગયો હશે, ત્યા તે તારા જ ઉપદેશથી ગએલો હશે. નાનાસાહેબનો પત્તો મળે તો અમે ધન આપવાને પણ તૈયાર છિયે," અમલદારે વળી લાભ બતાવ્યો

"મે નાનાસાહેબને નસાડયો એ ખરી વાત, પણ નાઠા પછી તે ક્યા ગયો, એથી તો શુ હુ અજ્ઞાત જો જાણતો હોત તો ધનની

આજ્ઞા વિના જ હુ બતાવી દેત. કારણ કે, માલોજરને હુ માટીની બરાબર માનું છું અને હીરાગૌરવને હું કંકરપત્થરથી પણ બદતર જાણુ છુ. મારા સ્વામીથી મારો વિયોગ થયો, એટલે જાણો કે, સંસારનો ભોગ તે પણ મારો યોગ થાઓ ”

વસંતસિંહ આગળ બોલવા જતો હતો, પણ તેને વચમા જ અટકાવીને તે અંગ્રેજ અમલદારે કહ્યું કે, “ હુ જાણી ગયો છું કે, તું આમ સીધી રીતે સમજવાનો નથી જ્યારે બળાત્કાર આવીને તારૂં ગળું દબાવશે, ત્યારે જ ભાઇસાહેબ રાહપર આવશે હુ થોડી વાર પછી પાછો આવીશ, તે સમયે જો તું સીધો જવાબ નહિ આપે, તો તારા માટે ઘણું જ ખોટું થશે દરોગા, દરવાજો બધ કરો, વસંતસિંહને વિચાર કરવા માટે વેળા આપો, હુ હમણા જ પાછો આવુ છું ”

એમ કહીને તે અગ્રેજ અધિકારી ચાલ્યો ગયો અને વસંતસિંહ પાછો એકલો એકાટ પોતાની કોટડીમા ઊભો ઊભો વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડીકવાર વિચારવા પછી તે મનરની જ કહેવા લાગ્યો કે, “થઈ ચૂક્યું, હવે મરણને શરણ થયા વિના બીજો ઉપાય જ નથી. શું નાનાસાહેબનો પત્તો આપુ ? ના, ના, અત્યારે જીવતો રહીશ તો શુ સદાને માટે અમર થઇશ ? એમ થવું અસંભવિત છે. એક દિવસે મરવાનું તો છે જ ત્યારે સ્વામીના હિત માટે જ પ્રાણનું બલિદાન આપીને અક્ષય કીર્તિ છોડી જવી, એ જ વધારે ઉત્તમ અને હિતાવહ માર્ગ છે અહીંથી પલાયન કરી શકાય, તેમ પણ નથી મૂક મુખે ભાગ્યમા જેવી રીતે મરવાનુ લખેલું હોય, તેવી રીતે જરૂર મરવું જ જોઇએ યમરાજ, આવો, આ દાસને સત્વર લઈ જાઓ ”

પાછો દરવાજો ઉઘાડયો અને તે અંગ્રેજ અધિકારી એક વાર વળી પણ વસંતસિંહ સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો “વસતસિંહ, કાંઈ વિચાર કર્યો ? શો નિશ્ચય કર્યો ? મારૂં વચન માનવાનુ છે કે ફાસીને લાકડે જ લટકવાનું છે ?” આવતાંની સાથે જ તેણે સવાલ કર્યો

“હુ તો નાનાસાહેબના પ્રયાણ વિશે કાંઈ જાણતો જ નથી એટલે માનું શુ ? પણ ધારો કે, જો કાંઈ જાણતો પણ હોઉં, તોપણ તેનો પત્તો આપીને બધનમુક્ત થવા કરતા આ કેદખાનાના જુલ્મો હું ખુશીથી સહીશ, પણ અંતપર્યંત સ્વામીનિષ્ઠ રહીશ,” વસતસિંહે પોતાના નિશ્ચયમા દૃઢ રહી ઉત્તર આપ્યું

“ પણ અમે જે જુલ્મ તારાપર કરવાના છિયે, તેને તું સહી શકીશ નહિ. પ્રાણ જતા જતાં તો છઠ્ઠીનું ધાવણુ તને યાદ આવશે, અને દોજખ આવીને પોતાનું ભયકર રૂપ તને બતાવશે, તે સમયે તારો દૃઢ બધો ચાલ્યો જશે, માટે હજી પણ માની જા, અને મારા

સવાલનો સીધો સીધો જવાબ આપી દે," અમલદારે છેલ્લી ધમકી આપીને કહ્યું

"જવાબ શું આપું? ધુળ પત્થર? માથું ન પકાવ, જીવીને શું કરવાનું છે? જો નિમકહરામ થઇને હું જીવતો રહું તો નિમકનો એક એક દાણો મારા શરીરપર ફૂટી નીકળે અને મને કીર્તિને સ્થળે કલંક મળે, એના કરતાં મરણ જ અધિક ઉત્તમ છે," વસંતસિંહે પણ છેલ્લો જવાબ આપી દીધો

અંગ્રેજ અધિકારીએ જોયું કે, વસંતસિંહનો નિશ્ચય ફરવાનો નથી, તે કોઈ કાળે પણ માનવાનો નથી. તેથી તેણે તેને મનાવવાનો વધારે પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તે જવાને તૈયાર થયો જતા જતા તેણે વસન્તસિંહને કહ્યું કે, "વસન્તસિંહ, ખરેખર માલેકોને જો નોકર મળે, તો તે તારા જેવા જ મળજો તારા આ નિશ્ચયથી મારા મનમા તારા માટે વધારે માન ઉત્પન્ન થયું છે. પરન્તુ લાચાર કે, તને બચાવવાનો મારાથી કાઇ પણ પ્રયત્ન થઈ શકે તેમ નથી. આવતી કાલે ઇન્સાફની અદાલતમાં તારો ઇન્સાફ થવાનો છે, અને તે તારા વિરૂદ્ધમાં જ આવશે. એ ઇન્સાફ તને ફાસીને માંચડે ચડાવશે. માટે તારાથી બની શકે તેટલું ઈશ્વરનુ ભજન કરી લેજે, મરવાને તૈયાર થઈ રહેજે;" એમ કહીને તે અધિકારી દરવાજાપર આવ્યો, અને ત્યાના પહેરેગીરને "પહેરેગીર, ખૂબ ખબરદાર રહેજો, કેદખાનામાથી કોઈ કેદી ભાગી ન જાય, અમારા નામ કલંકિત ન થાય, એની બરાબર સભાળ રાખજો," એવો હુકમ આપીને ત્યાથી પોતાના નિવાસસ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો.

રાત્રિનો ઘોર અંધકાર ધીમેધીમે પોતાની કૃષ્ણતાના સ્વરૂપઅધિકારને વિસ્તારતો જતો હતો વસન્તસિંહ માટે ભોજન આવ્યું, પણ આજે તે તેને રૂચિકર થયુ નહિ. થોડુંઘણુ ખાઇને તે બિછાનાપર લેટી ગયો તેના હૃદયમાં અનેકવિધ વિચારોનો ઉદ્ભવ થતો હોવાથી નિદ્રાદેવીએ તેને શાતિ આપવાની કૃપા ન કરી હવે નાનાસાહેબ વિશેના વિચારો તેના હૃદયમાથી પ્રયાણ કરી ગયા અને તેમનું સ્થાન અમૃતસિંહ, હશમત અને તાજુન્નિસાની સ્મૃતિએ લીધું તે પોતાના મનમા જ કહેવા લાગ્યો –

"હાય! જે વીરરમણી તાજુન્નિસાએ મારા પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમભાવ બતાવ્યો હતો અને જેને એક વાર મળવાનું મે વચન પણ આપેલુ હતું તેને હુ સર્વથા મળી ન જ શકયો. તે કયાક ખોવાઈ ગઈ હતી, અને આવા બળવાના ભયકર સમયમા ઈશ્વર જાણે તેની કેવી અવદશા થઈ હશે! પ્રિયમિત્ર અમૃતસિંહ અને તેની દેવી સ્વરૂપા પ્રિયપાત્રા હશમતની

મુલાકાત પણ હું જીવતા જીવતા લઈ શકયો નહિ. હવે તેમને મળવું દુર્લભ છે. ઓ મારા હિતૈષિઓ, આ તમારા દીન મિત્રને તેના અપરાધની ક્ષમા આપજો અને સ્વર્ગમાં મને શાંતિ મળે એવો આશીર્વાદ આપજો. અહીં મળી નથી શકયા તો સ્વર્ગમા તો આપણે અવશ્ય મળીશુ ત્યાના દ્વેષ અને પ્રતિસ્પર્ધાહીન રાજ્યમા સુખદુ ખની ચાર વાતો કરીશું."

અન્તે અર્ધરાત્રિ પછી અચાનક તેનાં નેત્રો મીચાઈ ગયા નિદ્રાદેવીએ અલ્પ સમય માટે તેને પણ શાંતિમાં સુવાડયો. સમયને વીતતા શી વાર? ઉષ.કાળ પણ વહી ગયો અને સૂર્યનો પણ ઉદય થયો. વસન્તસિંહને મૃત્યુરાજ પોતાસમક્ષ મૂર્તિમાન્ ઊભેલો દેખાયો.

પ્રકરણ ૭ મુ

ઇન્સાફની અદાલત

અગિયાર વાગ્યાનો વખત થએલો હતો અલ્લાહાબાદના કિલ્લા પાસે આવેલી એક પુરાણી ઇમારતમા ઇન્સાફની અદાલત ભરવામા આવી હતી. એક તરફ રંગભૂમિ જેવો પાટીયાંનો બનાવેલો ઊંચો ભાગ આવેલો હતો અને તેની ચારે બાજૂએ કઠેરા કરી લેવામાં આવ્યા હતા તેના મધ્યમા એક ટેબલ અને એક ખુરસી ન્યાયાધીશને બેસવાને માટે ગોઠવેલા હતાં. તેની સામે નીચેના ભાગમા એક મોટુ ટેબલ ગોઠવેલુ હતુ અને બન્ને બાજૂએ અમલદારો અને વકીલો તથા કલાર્કોને બેસવા માટે ખુરસીઓ પણ રાખેલી હતી બન્ને બાજૂએ બે પાંજરા જોવામા આવતા હતા તેમાંનુ એક ફરિયાદીને ઊભા રહેવાનુ અને બીજુ અપરાધીને ઊભા રહેવાનું હતુ એ પાંજરા પાછળ બબ્બે બાંકડાઓ કોર્ટમા મુકદ્દમો જોવા આવનારા પ્રેક્ષકો માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. છતમા દોરીઓને આધારે બે મોટા પંખાઓ ટાંગેલા હતા અને એક માણસ દોરીથી ખેંચીને તેને હલાવી મનુષ્યોને વાયુનો આસ્વાદ આપતો હતો ન્યાયાધીશને આવવાનો સમય થઈ ચૂકેલો હતો. અદાલતવાળો આખો ઓરડો પ્રેક્ષકો અને પોતાના કાર્ય માટે આવેલા મનુષ્યો તેમ જ સરકારી મનુષ્યોથી ભરચક થઈ ગયો હતો તેમા તિલ નાખવાની પણ જગ્યા હતી નહિ વસતસિંહનો આજે ઇન્સાફ થવાનો હોવાથી અમૃતસિંહ પણ કોર્ટમા આવી હાજર થયો હતો અને પેલી મડમના પતિએ બાજૂમાં એક કોટડી કાહાડી આપેલી હોવાથી પડદામાંથી હશમત પણ એ આદર્શને અવલોકવાના હેતુથી ત્યા આવેલી હતી. તેમના હૃદયો ભયથી થરથર કાંપતા હતા. ઘડિયાળમા પૂરો અગિયારનો ટંકારો

થતાં જ, પાછળના પોતાના ખાનગી ઓરડામાંથી ન્યાયાધીશ બહાર આવ્યો, "સાયલેન્સ"નો સિપાહીએ પોકાર કર્યો. બધા ઊઠીને ઊભા થયા, ન્યાયાધીશે પોતાનું સ્થાન લીધા પછી બીજા પણ પોતપોતાને સ્થાને બેસી ગયા, કોર્ટનું ઈન્સાફ કરવાનું કામ ચાલૂ થયું. પ્રથમ તો શહેરમાં જ કરેલા ગુનાહ માટે પકડાયલા બેચાર ગુનાહગારોને વારાફરતી હાજર કરવામાં આવ્યા, અને તેમને યોગ્ય શિક્ષા મળવા પછી અનુક્રમે બળવાખોરોને હાજર કરવાનું કામ ચાલુ કરવામા આવ્યું. લગભગ આઠ બળવાખોરોમાંથી માત્ર બેને જ જન્મદેશનિકાલની શિક્ષા થઈ અને બાકીનાઓને ફાંસીનો જ હુકમ સંભળાવવામાં આવ્યો એ માર્શિયલ કોર્ટ (લશ્કરી અદાલત) હતી લશ્કરી કાયદો અને લશ્કરનાં કાનુન વિરુદ્ધ ગુનાહ, રાજ્યના બંધારણ વિરુદ્ધ ગુનાહ એટલે મુકદ્દમાને ફાંસીની શિક્ષા માટે સેશન્સ કમિટ કરવાની કાંઈપણ જરૂર હતી નહિ. એ મુકદ્દમાઓનો ચુકાદો કરતા કરતા એક વાગ્યો કોર્ટ ટિફિન (નાસ્તો) લેવાને ઊઠી તે પાછી બે વાગે બેસવાની હતી વસંતસિંહને છેવટ સુધી અજાન રાખવાના હેતુથી જ્યા સુધી તેનો છૂટકો ન થાય, ત્યા સુધી તેને ન મળવાનો અમૃતસિંહે મનોનિશ્ચય કરેલો હતો વસંતસિંહને પોતાના વર્ષો હવે ગણાઈ ચૂકેલા જ દેખાતા હતા બે વાગ્યા અને કોર્ટનું કામ પાછું ચાલૂ થયું

વસંતસિંહને કોર્ટમાં ન્યાયાધીશ સમક્ષ હાજર કરવામા આવ્યો. તેને પાંજરામા ઊભો રાખીને બે નાગી તલવારોવાળા સિપાહીઓ તેની બન્ને બાજૂએ ઊભા રહ્યા. નાનાસાહેબને નસાડનાર એ બંધવાની જબાની સાંભળવા માટે પ્રેક્ષકો ઘણા જ આતુર થઈ રહ્યા હતા, બંધવાના મુખમાં જો કે ગ્લાનિનો કિંચિત્ ભાસ થતો હતો, છતા પણ તે હિંમત હારી ગએલો હોય, તેમ જોવામા આવતું નહોતું. પ્રશ્નનો પ્રારંભ થયો ન્યાયાધીશ અંગ્રેજી ભાષામા પ્રશ્નો પૂછતો હતો અને દુભાષિયો તે પોતાની ભાષામાં વસંતસિંહને જણાવતો હતો.

"તમારું નામ વસંતસિંહ કે?" ન્યાયાધીશે પૂછ્યું.

"જી હા," વસંતે ઉત્તર આપ્યું.

"દિલ્લીના કારખાનામાંથી નાનાસાહેબને નસાડવાનો અને તેના સાથે સામેલ રહી અંગ્રેજો સામે બળવો ઉઠાવવાનો એવી રીતે બે આરોપો તમારા ઉપર મૂકવામાં આવે છે, માટે તમારો શો જવાબ છે?" ન્યાયાધીશે પાછો સવાલ કર્યો

"નાનાસાહેબ સાથે સામેલ રહી અંગ્રેજો સામે બળવો ઉઠાવવાનો જે આરોપ માર શિરે મૂકવામાં આવે છે, તે તદ્દન ખોટો છે.

મારી સમજ પ્રમાણે સૈનિકોને ગાય અને ડુક્કરના કારતુસો કંપની સરકાર આપે છે એવા વિચારે કંપનીના સિપાહીઓએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. નાનાસાહેબે કે મેં બળવો ઉઠાવ્યો જ નથી નાનાસાહેબનો વિચાર પણ કંપની સામે જવાનો હતો નહિં, પણ તેની જાગીર અને આવક સંબંધે કંપનીએ પોતાનુ વચન ન પાળી નાનાસાહેબને વિરોધ કર્યો હતો. કંપનીએ તેને પેશવાના પુત્ર તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડી તેના હક્કો લૂટી વિરોધ કર્યો હતો પોતાના હક્કો સંભાળવા એ સર્વનો ધર્મ છે. રાજાઓને પણ વિરોધ કરવાનુ કારણ તેમના હક્કો લૂંટાયાથી મળ્યું હતુ હુ અસત્ય બોલ્યો પણ નથી અને બોલીશ પણ નહિ કારણ કે, આજ નહિ તો પછી પણ એક વેળા મરવુ તો છે જ પ્રથમથી એ વેળા બળવો ઉઠાવવામા મારી સંમતિ નહોતી અને તેનો ઉપદેશ પણ એક નહિ કિંતુ અનેક વાર મે નાનાસાહેબને આપ્યો હતો પરંતુ એ ઉપદેશનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે, હુ અંગ્રેજો સાથે મળી ગએલો છુ, એવી નાનાસાહેબના હૃદયમા શંકા આવી. તેથી મારા પ્રયત્નને ત્યાગીને જેમ મારા સ્વામી કહે તેમ કરવાની મે પ્રતિજ્ઞા લીધી, તોપણ સિપાહીઓની લડાઇઓમા દરેક વખતે હુ બની શકે તેટલો દૂરનો દૂર જ રહ્યો હતો આપ માનો, કે ન માનો પણ અક્ષરેઅક્ષર સત્ય વાર્તા આ છે," વસંતસિંહે ઘણી જ ગંભીરતા અને દૃઢતાથી કહ્યુ

વસંતસિંહના એ કથનમા એક પ્રકારનો એવો તો અપૂર્વ પ્રભાવ સમાયલો હતો કે, તે પ્રભાવથી ન્યાયાધીશ અને અન્ય અંગ્રેજ અધિકારીઓના અંતઃકરણો એવા તો અજિત થઈ ગયા કે, એના વિરૂદ્ધ તેમનાથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ વસંતનું એ કથન તેમણે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય માન્યુ અમૃતસિંહ અને હશમતનો જેણે આશ્રય લીધો હતો, તે મડમ પણ ત્યા ઉપસ્થિત હતી, તેણે પણ મનમાં વસંતસિંહની ઘણી જ પ્રશંસા કરી

"વારુ ત્યારે બીજા આરોપ માટે જે તમે બચાવ કરો છો, તે તમારી મુખમુદ્રાના રંગથી સત્ય હોય એમ જણાય છે તોપણ નાનાસાહેબને નસાડવાનો આરોપ તો તમારે શિરે કાયમ જ રહે છે. એ આરોપ બીજા આરોપ કરતા વધારે ભયંકર છે, અને એને માટે શિક્ષા પણ ભયંકર થશે માટે તેના બચાવમા તમે શુ કહો છો? નાનાસાહેબે ઉઠાવેલી લડાઈનુ કૃત્ય તમને પસંદ નહોતુ, તો પછી એવા એક લડનારાને નસાડવાનું, તેને સહાયતા કરવાનુ શુ કારણ હતું?" ન્યાયાધીશે વળી પણ પૂછ્યુ

"એ આરોપ સત્ય છે અને તેને માટે મને જે કાંઈ પણ ભયંકર શિક્ષા કરવામા આવશે, તે ભોગવવાને હુ તૈયાર છુ. નાનાસાહેબ સિપાહી-

એના વિરોધનું મૂળ હતા એમ હું માનતો નથી. બળવાનું મૂળ એક કારતુસ અને બીજુ, કંપનીનું બેવચનીપણું છે નાનાસાહેબ તો મારા સ્વામી હતા, અને તેમણે જો અયોગ્ય કૃત્ય કર્યું હોય, તોપણ તેની આજ્ઞાને શિરસાવદ્ય કરવી એ મારો ધર્મ હતો વર્ષોથી જેનું અન્ન ખાધું હોય અને જેના અન્નથી આ શરીર પોષાયુ હોય, તેને આવા સંકટના સમયમા સહાયતા ન આપવી, એ તો કોઈ નિમકહરામ અને કૃતઘ્ન મનુષ્ય જ કરી શકે નાનાસાહેબના સ્થાને કોઈ અગ્રેજ અધિકારી કેદમા સપડાયો હોત અને તેને મરણની શિક્ષા જ થવાની હોત, તેવામા કોઈ નિમકહલાલ નોકરે તેનો છૂટકો કર્યો હોત, તો તે છૂટકો કરનારને અગ્રેજ સરકાર અપરાધી ઠરાવત ખરી કે ? કદાપિ નહિ મે તમારા શત્રુને નસાડયો છે, તેથી જ આજે અપરાધી બનીને અહી ઊભો છુ નહિ તો ન્યાયની દૃષ્ટિથી ઉભયનો અપરાધ એક સમાન જ કહેવાય મારો માત્ર એટલો જ જવાબ છે. એનો વિચાર કરવો ન કરવો એ તમારા હાથમા છે, મારે વધારે કાંઇપણ બોલવાનુ નથી,” વસતસિહે જીવપર ઉદાર થઇને એ સ્પષ્ટ વચનો નિર્ભયતાથી સભળાવી દીધા

એ જવાબથી કોર્ટમાં તે વખતે બેઠેલા સર્વ જનો આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ જેવા બની ગયા ન્યાયાધીશથી પણ કાંઈ ઉત્તર આપી શકાયું નહિ પેલી મડમના પતિએ પ્રથમથી જ ન્યાયાધીશ સાથે સલાહ તો કરી જ રાખેલી હતી. તે પણ આ ક્ષણે હાજર હતો, એટલે એ વચનોથી જાણે પોતાના વિચારોમા કાઈક ફેરફાર થયો હોય, એવી ન્યાયાધીશે પોતાની મુખમુદ્રા બનાવી તે લાબા વિચારમાં લીન થઈ ગયો થોડીક વાર પછી તે વસતસિહને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો.–

“તમારૂ કહેવુ સર્વથા સત્ય છે પોતાના સ્વામીના પ્રાણરક્ષણ માટે તમે જે પોતાના જીવના જોખમે આ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેને માટે ખરેખર તમને ધન્યવાદ જ આપવો જોઇએ બળવામા તમે તમારો કાંઇપણ સ્વાર્થ જાળવ્યો નથી, એ અહી સારી રીતે સાબિત થઈ ચૂક્યું છે તમે અપરાધી નથી નાનાસાહેબનો પત્તો તમે બતાવવાના નથી, એ નિશ્ચિત હોવાથી હવે તે વિશે હું પૂછવાનું વ્યાજબી ધારતો નથી તેના શોધ માટે અમે બીજા પ્રયત્નો કરીશુ. અગ્રેજ સરકાર તમારા જેવા એક બહાદુર અને નિમકહલાલ મનુષ્યને આ દુનિયામાથી સદાને માટે નષ્ટ કરવા ઇચ્છતી નથી બલ્કે તેવા મનુષ્યને પોતાની સેવામા રાખીને તેવી જ નિમકહલાલીની આશા રાખે છે કોર્ટ તમને નિરપરાધી ઠરાવીને છોડી મૂકવાનો હુકમ આપે છે, અને જો તમારી ઇચ્છા હશે તો અંગ્રેજી સૈન્યમાં તમને એક સારી પદવી આપવામા આવશે, એવુ

તે વચન આપે છે સિપાહીઓ, એને છોડી મૂકો," ન્યાયાધીશે અદલ ઇન્સાફ આપીને અદાલત નામની સાર્થકતા કરી દેખાડી કેદીને પાંજરામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો અને જેવો તે દ્વાર પ્રતિ જતો હતો, તેવામા ત્યા તેને કાઇક ગડબડ થતી દેખાઇ. સિપાહીઓએ એક ફકીરાણીને લાવીને કોર્ટમા ઊભી કરી.

"આનો શો અપરાધ છે?" ન્યાયાધીશે સવાલ કર્યો.

એક સિપાહી પાજરામા જઇને ઊભો રહ્યો અને ગંભીર મુખમુદ્રા કરીને કહેવા લાગ્યો "આ ફકીરાણી આજે સવારના દશ વાગ્યાથી કોર્ટના કમ્પાઉન્ડમા અમથીઅમથી ફર્યા કરતી હતી. જ્યારે વસંતસિંહનો મુકદ્દમો ચાલતો હતો, ત્યારે તે આવીને આ કોર્ટના ઓરડાના દરવાજા પાસે ઊભી રહી હતી એના માટે જો કે પહેલાંથી જ અમને શક તો હતો જ અને તે શક જ્યારે અમે એના હાથમાં આ બે નાળી ભરેલી રિવોલ્વર જોઇ, ત્યારે વધારે મજબૂત થયો. એક ખુદાની બંદી હોવાનો દાવો કરનારીને આવી રિવોલ્વર પોતા પાસે રાખવાની શી અગત્ય હશે? અને આ કોર્ટના દરવાજામાં ઊભી રહીને તેણે એ અસ્ત્ર શા માટે હાથમા લીધું હશે? એનો ભેદ અમારા સમજવામાં ન આવવાથી અમે એને સાહેબ પાસે લઈ આવ્યા છિયે વધારે ખુલાસો એને પૂછીને સાહેબ મેળવી શકે તેમ છે," એમ કહી સિપાહી પાજરામાંથી નીકળી બહાર જઈ ઊભો રહ્યો.

ન્યાયાધીશને પણ એ બાબત માટે શક પડયો. તેથી તેણે સાશક મુખમુદ્રાથી તે ફકીરાણીને સવાલ પૂછયો કે, "ફકીરાણી! જે હોય તે સાચુ જ જણાવી દેજે. આ રિવોલ્વર રાખવાનું શું કારણ છે? ખુદાના બંદાઓને એવા હથિયારોની કાઈપણ અગત્ય હોય એમ મારું ધાર્યું નથી."

"આપનુ ધારવું કદાચિત્ એમ નહિ હોય, પણ મારુ ધારવું તો એમ છે ખરુ ફકીરોનો એ હમેશાનો દસ્તૂર છે કે બીજાઓને તેમના આફતના વખતમા મદદ આપવી અમે ફકીરો હમેશાં એક જ ઠેકાણે બેસી નથી રહેતાં જંગલોમાં, શહેરોમા અને ગામડાઓમાં ભટકવાનો અમારો ધંધો જ થઈ રહ્યો છે. આજકાલ વખત ઘણો જ બારીક છે બળવાની આગ જ્યા ત્યા સળગી ઉઠી છે એવા સમયમાં હથિયાર વિના ફરવું એ સરાસર નાદાની છે, અને હુ ફકીરાણી છુ, છતા પણ નૌજવાન ઔરત છુ જે હવસી અને ખરાબ ખસ્લતના ઇન્સાનો હોય છે, તે ફકીરાણીપર પણ ખરાબ નિગાહ કરવાને ચૂકતા નથી એવો કોઈ મોકો બની જાય તો મારા અસ્મતને બચાવવાના એક સાધન તરીકે જ આ પિસ્તોલ મે મારા પાસે રાખેલી છે. કદાચિત્

બીજાની મદદ માટે પણ એ કામ આવે છે થોડા જ દિવસની વાત છે કે, તમારીજ જાતિની એક મડમ અને તેના બે નિરાધાર બાળકોને આ બંદીએ બચાવ્યા હતા જો વખતે એવો પ્રસંગ નહોતો, નહિ તો તેમને ઇજા કરનારને મારી શક્તિ ચાલી હોત, ત્યા સુધી તો જીવતા જવા દીધા નહોત," ફકીરાણીએ પોતાના ગાંભીર્યને જાળવીને ઘણી જ દૃઢતાથી એ ખુલાસો કર્યો

ન્યાયાધીશ કાંઇક બોલવા જતો હતો, પણ એટલામા પેલી મડમ તત્કાળ ત્યા દોડી આવી અને ન્યાયાધ્યક્ષને નમ્રતાપૂર્વક વિનવીને કહેવા લાગી કે, "એ ફકીરાણી જે કાંઇ પણ કહે છે, તે સર્વ સત્ય છે મારા અને મારા બાળકોના પ્રાણ બચાવનારી એ જ છે. રિવોલ્વર રાખવામા એનો કોઇપણ ખરાબ હેતુ હોય એમ જણાતું નથી એને છોડી મૂકો"

ફકીરાણી રિવોલ્વર તૈયાર રાખીને અદાલતના દરવાજાપર ઊભી હતી, તેમાં તેનો હેતુ તો બીજો જ હતો જો વસન્તસિંહને મરણદંડની શિક્ષા કરવામાં આવે, તો ન્યાયાધીશને એક ગોળીથી ઠાર કરી બીજી ગોળીથી તેનો આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય થએલો હતો પરન્તુ વસન્તસિંહ ન ધારેલી રીતે છૂટી ગયો અને પોતે પણ કઢંગી હાલતમાં આવી પડી, ત્યારે તેણે સમયસૂચકતાનો ઉપયોગ કરી વાતને ફેરવી નાખી એટલામા વળી તેના સદ્‌ભાગ્યયોગે તે મડમ પણ આગળ આવીને તેનો બચાવ કરવાને તૈયાર થઈ તેથી તેને આપેલા શ્રમમાટે ક્ષમા આપીને ન્યાયાધિકારીએ તત્કાળ તેને બંધનમુક્ત કરી દીધી અને એક અંગ્રેજ અબળા અને તેનાં બાળકોના પ્રાણ રક્ષવામાટે તેને સારૂં ઇનામ પણ આપ્યુ પાચ વાગી ગએલા હોવાથી કોર્ટ બંધ કરવામા આવી તે મડમ ફકીરાણીને હશમત પાસે લઈ ગઈ ફકીરાણીને જોતા જ હશમત આશ્ચર્યમા પડી ગઈ તેને તેણે ઓળખી હતી હશમતે પોતાને ઓળખી છે, એ ફકીરાણી તત્કાળ પામી ગઈ અને તેથી અત્યારે કાઇ પણ ન બોલવાની તેણે તેને ઇશારત કરી હશમત, ફકીરાણી અને તે મડમ ત્રણે અબળાઓ ગાડીમા બેસીને હશમત અને અમૃતસિંહના ઉતારાવાળા મકાનમાં આવી પહોચી અને તે મડમનો પતિ અને વસન્તસિંહ પણ સત્વર આવવાના હતા, તેમની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી બેઠી. અમૃતસિંહ પણ આવી લાગ્યો.

તે મડમના પતિએ વસન્તસિંહના છૂટકારાનો નિશ્ચય હોવાથી કોર્ટમાંની એક ખાનગી કોટડીમા અમૃતસિંહે આપેલા રાજપૂતને પહેરવાના વસ્ત્રો તૈયાર રાખેલા હતા તે જેવો છૂટયો કે તેને તે સાહેબ તે ઓરડીમા લઈ ગયો અને આર્જવતાથી કહેવા લાગ્યો કે, "હવે આ કેદીના

કપડાં કાઢી નાખો અને તમારાં આ અસલ વસ્ત્રોને ધારણ કરો. આ તલવાર પણ તમારા માટે ખાસ રાખવામાં આવી છે"

એ એક પરજાતિનો, અને વિશેષમા વળી શત્રુઓના પક્ષનો મનુષ્ય તેની આટલી ખાતરબરદાસ શા કારણથી કરતો હશે, એનું રહી રહીને વસન્તસિંહને મહત્ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યુ. તોપણ એ વિષે ખુલ્લી રીતે સવાલ કરી શકાય તેમ ન હોવાથી થોડા શબ્દોમા તેનો આભાર માનીને ચુપચુપ તેણે કેદીનો પોષાક ઉતારીને પોતાનો રાજપૂતી પોશાક પહેરી લીધો અને કમ્મરે તલવાર પણ લટકાવી "હવે ક્યા ચાલવાનુ છે?" વસન્તસિંહે તૈયાર થઇને પૂછ્યુ

"તમારા મિત્ર અમૃતસિંહ અને તેમની પત્ની હશમત અલ્લાહાબાદમા જ છે. તમારા ઇન્સાફના વખતે પણ તેઓ કોર્ટમાં જ હાજર હતા તેઓ તમને પોતાને ઘેર લાવવાનુ મને કહી ગયાં છે, માટે આપણે ત્યાં જ ચાલીશુ ગાડી તૈયાર છે, માટે પધારો," સાહેબે ખુલાસો કર્યો

એથી વસન્તસિંહ ઘણા જ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો, તે એ રહસ્યને જાણી શક્યો નહિ, મૂક મુખે તે સાહેબ સાથે તે ગાડીમાં બેઠો

ગાડી થોડીક ચાલવા પછી વસંતસિંહનો ત્રિવેણીમા સ્નાન કરવાનો ભાવ થયો અને તેથી તે ઇચ્છા તેણે સાહેબને જણાવી સાહેબે ગાડીવાનને ગાડી ત્રિવેણીસંગમે લઈ જવાનો હુકમ કર્યો તેઓ ત્રિવેણીના તીરે આવી પહોચ્યા સંધ્યાકાળનો રમણીય સમય હોવાથી શીતલ મંદમંદ પવનની લહરી દિવસના સૂર્યતાપથી તપેલા મનુષ્યોને આનંદ આપતી હતી કલકલ ધ્વનિસહિત વહન કરતુ ત્રિવેણીનુ વિચિત્રરંગીય જલ નેત્રોને આનંદ આપતુ હતુ અને ત્યાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાન કરતા ભાવિક નરનારીઓને નિહાળીને હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થતો હતો. વસંતસિંહ ગાડીમાથી ઊતરી વસ્ત્રો ઉતારીને એક લંગોટ બાંધી નદીના નીરપ્રવાહમા કૂદી પડ્યો અને પોતાની ભાવના પ્રમાણે તે આજસુધી કરેલાં પાપોથી દેહશુદ્ધિ કરીને મુક્ત થયો. લગભગ અડધો કલાક તે ત્રિવેણીના નિર્મળ જળમાં તરતો રહ્યો, હવે સૂર્ય અસ્તાચલમા જવાની તૈયારીમાં હોવાથી તે બહાર આવ્યો અને સાહેબ પાસેથી બે ચાર રૂપિયા લઈ તેના પૈસાપાઈ વટાવીને તે તેણે ત્યા એકત્ર થએલા દીન અને કંગાલ ભિક્ષુકો તથા બ્રાહ્મણને વેહેચી આપ્યાં. ત્યારપછી વસ્ત્રો પહેરીને તે ગાડીમા બેઠો અને અલ્લાહાબાદ નગરની પુરાતન શોભાની સમીક્ષા કરતો કરતો પોતાના ઉગારનાર ગોરા સાહેબ સાથે અમૃતસિંહના રહેવાના સ્થળે આવી પહોચ્યો

ઘરની નીચે ગાડી ઊભી રહી, એવામા ત્યાંથી પસાર થતા એક મરાઠા જાતિના મનુષ્ય ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી તેને ઓળખવાથી તત્કાળ

તેણે તેને "વ્યંકટરાવ" કહીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે પાસે આવતા જ તેણે તેને સવાલ કર્યો "કેમ તું અલ્લાહાબાદમાં શા કારણથી? તારૂં અહીં આગમન કેવી રીતે થયું?" વ્યંકટરાવે, તેઓ નાનાસાહેબની પત્ની અને બીજી સ્ત્રીઓને લઇને બ્રહ્માવર્તથી કેવી રીતે રવાના થયા હતા, માર્ગમાં બાળાસાહેબ અને તાત્યા ટોપીએ તેમને ગુપ્ત રીતે રહેવાના ઉદ્દેશથી અહીં મોકલ્યા હતા અને પોતે મહારાષ્ટ્રદેશની સીમામાં આવી મળવાનું કહ્યું હતું, ઇત્યાદિ સમગ્ર વૃત્તાંત મરાઠી ભાષામાં તેને કહી સંભળાવ્યો. સાહેબને તેનું રહસ્ય સમજાયું નહિ. વસંતસિંહે તેમના ઉતારાના સ્થાનનું ઠેકાણું પૂછી લીધું અને કહ્યું કે, "માતુશ્રીને કહેજે કે, વસંતસિંહ પણ અહીં છે અને તે આવતી કાલે પ્રભાતમાં આપના ચરણસ્પર્શ માટે આવશે. બીજી જે કાંઈ પણ ગુપ્ત વાર્તા કરવાની છે તે રૂબરૂમાં કહીશ તમારા સ્વામી પણ નિર્ભય છે, એ પણ અવશ્ય તેમને જણાવજે." એમ કહીને તે અમૃતસિંહના ઘરમાં ગયો અને સાહેબ પણ ત્યાં સાથે આવ્યો. અમૃતસિંહને મળતાં તેના નેત્રોમાંથી હર્ષાશ્રુ વહી નીકળ્યા, હશમતને પણ ઘણો જ આનંદ થયો. તેમણે પરસ્પર સુખદુઃખની કથાઓના કથન અને શ્રવણથી પોતાના દગ્ધ હૃદયોને શાન્ત કર્યાં. નાનાસાહેબની પત્નીને વસંતસિંહના અલ્લાહાબાદમાં હોવાના સમાચાર મળતાં જ તેના ચિત્તમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ થયો. તે તેને જોવાને આતુર થઈ રહી.

પ્રકરણ ૮ મું

ફકીરાણી કોણ હતી?

રાત્રીના ભોજન પછી અમૃતસિંહ, વસંતસિંહ, હશમત અને ફકીરાણી પોતપોતાપર વીતેલી વાતોનું વર્ણન કરતાં બેઠાં હતાં. મડમ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ હતી. પ્રથમ વસંતસિંહે પોતાની અથેતિ કર્મકથા કહી સંભળાવી, અને ત્યારપછી અમૃતસિંહે તથા હશમતે પોતાના જીવનવૃત્તાંતનો ઉલ્લેખ કર્યો, અને અંતે એક મડમને આશ્રય આપવાથી જ આજે તેને છોડવવાને તેઓ શક્તિમાન થયા હતા, એ પણ વસંતસિંહને કહી સંભળાવ્યું. વસંતસિંહે તેમનો ઘણો જ ઉપકાર માન્યો અને સાથે પાસે બેઠેલી ફકીરાણીનો ઉપકાર માનતાં તેણે ગંભીરતાથી કહ્યું, કે "ખરેખર આ ફકીરાણી પવિત્ર સંન્યાસિની યુદ્ધમાં અમને જેટલી કામ આવી છે, એટલું ભાગ્યે જ કોઈ કામ આવ્યું હશે. યુદ્ધોત્સાહક એના ઉદ્‌ગાનનો ધ્વનિ અદ્યાપિ મારા કર્ણમાં ઘુમ્યા કરે છે અને નાનાસાહેબને નસાડવાનું કાર્ય પણ, જો મને એ ફકીરાણીની

સહાયતા ન મળી હોત, તો કોઈ કાળે પણ સફળ થાત નહિ. એના મારા શિરે એટલા બધા ઉપકારો છે, કે જો મારા શરીરની ચામડીના ખાસડા બનાવી એના પગોમાં પહેરાવુ, તોપણ એના આભારોના ભારથી હુ મુક્ત થઈ શકુ તેમ નથી." વસતસિહથી વધારે બોલાઈ શકાયું નહિ. તેના નયનો નીરથી ભરાઈ આવ્યા.

"થોડા ઉપકારને વધારે કરી દેખાડવો, એ યોગ્ય નથી કદાચિત એમ ધારો કે, મે મારી શક્તિ ઉપરાત પણ સહાયતા કરી હોય, તો તે મારી ફર્જ હતી, ને તે મે બજાવી છે. એમા ઉપકાર કે આભાર જેવું કશુ પણ નથી વળી આ કાર્ય માથે ઉપાડવામાં મારા બે અંતસ્થ હેતુ સમાયલા હતા એક તો સ્વદેશની, નિજ જન્મભૂમિની સેવા અને દ્વિતીય ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિની આશા. સ્વદેશસેવા મારાથી બની શકે એટલી હું કરી ચૂકી છું, પણ દુર્ભાગ્યવશ સ્વદેશ માટે લડનારાઓનો વિજય ન થયો, તેમા મારો બીજો ઉપાય નહોતો. હવે મારે જોવાનુ છે કે, ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે કે નહિ? તે પદાર્થ અત્યારે પણ મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ છે, છતાં પણ તેના માલેકની જ્યાંસુધી રજા ન મળે ત્યાસુધી તેને હસ્તસ્પર્શ કરી શકાય તેમ નથી," ફકીરાણીએ પોતાની નમ્રતાનુ દર્શન કરાવીને પાછળથી દ્વિઅર્થી વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

"એવો તે શો પદાર્થ છે કે જેની પ્રાપ્તિ આપ એટલી બધી દુર્લભ માનો છો? આ તમારા દાસને આજ્ઞા કરો, અને જુઓ કે તે પદાર્થ કેટલી વારમા આપને આવી મળી છે તે?" વસંતસિહે તેની આશાને પૂર્ણ કરવાના હેતુથી કહ્યુ

"હા, મારામાટે માત્ર એટલું જ કાર્ય આપે કરવાનું છે આપના વિના બીજા કોઇમાં એવી શકિત નથી કે એ પદાર્થ મને આપી શકે. ખૈર, થોડા જ વખતમાં હુ તમને જણાવીશ કે એ પદાર્થ શો છે તે હાલમાં તો બેસો. આટલા દિવસ તો મારા મુખેથી માત્ર સ્વદેશપ્રેમના ગાનો જ આપે સાંભળ્યા હતા, પણ આજે મારી એક સાધારણ પ્રેમ-ગીત ગાવાની ઇચ્છા થએલી છે તે સાંભળો," ફકીરાણીએ પુન દ્વિઅર્થી શબ્દો કહ્યા

એમ કહીને તેણે પોતાની વિશુદ્ધ સ્વરધારિણી વીણાના તાર મેળવ્યા અને નિમ્નલિખિત સગીતના ગાનમા પ્રવૃત્ત થઈ—

સંગીત

(અરે આ માનવનું અભિમાન પળકમા ટળી જશેરે—એ રાહ.)

"લગે યે નયન મોરે શરમાન લગન યે બુરી લગી રે,
અચાનક ઘાયલ ભાઈ નાદાન જિગરમે છૂરી લગીરે;

નીદ નયનોકી ભગીરે, પહગે અનજગી જગીરે;
દોહી દિન પહલે ગતિ મોરે મનકી હાંઆંઆયે ન થે,
મોરે બદનમે કસદ મદનકી હાંઆંઆયે ન થે,
જોબન હુય બલવાન; લગે યે નયન
પતલી કમર ઇતની નથી, યે નયન મતવાલે ન થે,
હા પાસ ઇન્કે કુન્દ છુરિયાં થી મગર ભાલે ન થે,
યે રસ્સિયાં થી બે બટી જહરી ન થે કાલે ન થે,
પલકે ભવે જો કુછ ભી થે, આફત કે પરકાલે ન થે,
બને અબ ખાસે તીર કમાન, લગન યે બુરી લગીરે"

પંડિત નારાયણપ્રસાદ બેતાબ દેહલવી.

એ ગાનનુ શ્રવણ કરતા જ વસન્તસિહના મનમા અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અને વિલક્ષણ વિચારો આવવા માડયા. અને એ વિચારોની છાયા તેની મુખમુદ્રામાં પણ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી "આજે આ ફકીરાણીના સ્વભાવમા આટલો બધો ફેરફાર એકાએક કેમ થઈ ગયો હશે? શુ એના ગૃહસ્થાશ્રમના સમયની સાસારિક વૃત્તિઓનો એના હૃદયમા પુન આવિર્ભાવ થયો હશે, કે એમા બીજુ કાઈ રહસ્ય સમાયલુ હશે?" ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો તે પોતાના મનને પૂછવા લાગ્યો પણ એકેનું તેને સંતોષકારક ઉત્તર મળી શકયું નહિ તે મૌન્ય ધારી બેસી રહ્યો

"હવે મને વચન આપો, કે હુ જે પદાર્થની ઇચ્છા કરીને બેઠેલી છું તે પદાર્થ અવશ્ય આપ મને લાવી આપશો?" ફકીરાણીએ વસતસિહને કહ્યુ.

"મારા જીવના જોખમે પણ હું તે લાવી આપવાને તૈયાર છું. તે પદાર્થ આપના હાથમા સોપીશ, ત્યારે જ આનદથી બેસીશ લ્યો આ વચન," વસન્તસિહે દૃઢતાથી વચન આપી દીધુ.

"પણ યાદ રાખજો કે, પ્રથમના જેવુ ન થાય દિલ્લીના શાહી મહલમા વસનારી એક અમીરજાદીને આપેલું વચન જેવી રીતે પાળવામા નથી આવ્યુ, તેવી રીતે આ વચનની પણ વખતે વિસ્મૃતિ થઈ ન જાય," એમ કહીને વસતસિહ એનુ કાઈ પણ ઉત્તર આપે તે પહેલા તો તે પાસેના ઓરડામા વાયુના વેગે ચાલી ગઈ.

દિલ્લીના બાદશાહને નાનાસાહેબનો સદેશો પહોચાડવાને વસન્તસિહ દિલ્લી ગયો હતો અને ત્યા તાજુન્નિસાએ તેની મહેમાનદારી કરી હતી, તે સમયે તેનો પ્રેમ થતા વસન્તસિહે પછીથી તેને આવી મળવાનુ વચન આપેલું હતુ, એ ઘટના વાંચનારાઓથી અજાણી તો નથી જ.

એની સ્મૃતિએ ફકીરાણીએ શા માટે કરાવી? અને એને એ બીનાની ખબર ક્યાંથી મળી હશે? એવા એવા અનેક વિચારતરંગો તેના હૃદય-સમુદ્રમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યા. બલવાન્ વિચારોએ ચારે તરફથી વસન્ત-સિંહના મસ્તિષ્કને એટલી બધી દૃઢતાથી ઘેરો ઘાલ્યો, કે, અમૃતસિંહ અને હશમતને પણ એ વિશે તે કાંઈ પણ પ્રશ્ન કરી શક્યો નહિ. તાજુન્નિસાની સ્મૃતિ કરાવવામાં ફકીરાણીનો પણ એજ હેતુ સમાયલો હતો કે, અત્યંત આશ્ચર્યમાં પડી જવાથી વાતચીત કર્યાનું તેને ભાન ન રહે અને ભેદભરિત નાટકનો પડદો ભેદથી જ ઉઘડે. એ તેનો હેતુ સર્વાંશે પૂર્ણ થયો હતો, એમ બીજી વાર કહેવું પડે તેમ નથી. અમૃત અને હશમત પણ એ તમાશાને ધ્યાનપૂર્વક જોતાં મૌન્ય ધારી બેસી રહ્યાં.

લગભગ અડધા કલાક પછી જે દ્વારમાંથી ફકીરાણી બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ હતી તે દ્વાર ઉઘડ્યું અને ફકીરાણીને બદલે એક નવજવાન ખુબસૂરત નાજનીન પોતાના દિલ્લીશાહી પોષાકમાં સજ્જ થએલી તે દ્વારમાંથી નીકળીને વસન્તસિંહ, અમૃતસિંહ અને હશમતના નેત્રો સમક્ષ આવીને ઊભી રહી. અભ્રાચ્છાદિત આકાશમાં અંધકારના સંહાર પછી જેવી રીતે ચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે અને નિસર્ગની એ વિચિત્ર લીલાને અવલોકી મનુષ્યનું હૃદય ક્ષણેક આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જાય છે, તેવી રીતે એ દીન આગારમાં એ અલૌકિક અબળાનું અચિન્ત્ય આગમન થતાં વસન્તસિંહ આશ્ચર્યમાં તલ્લીન થઈ ગયો. તે ઊઠીને ઊભો થઈ ગયો અને તે નવીન આગત રમણી પ્રતિ અંગુલીનિર્દેશ કરીને "ઓહ, તાજુન્નિસા, અહીં ક્યાંથી?" એટલા શબ્દો તેણે ઉચ્ચાર્યા. તેનાથી વધારે બોલાઈ શકાયું નહિ. તેને ઘણો જ ગભરાયલો જોઈને અમૃતસિંહે હાથ ઝાલી તેને નીચે બેસાડ્યો, અને "ધૈર્ય ધરો, બધો ભેદ હમણાં જ જાણવામાં આવશે," એમ કહીને તેને આશ્વાસન દીધું.

"પ્રિયકર, આમ વિસ્મયતાથી ચકિત થવાનું કશું પણ કારણ નથી. હા, હું તેજ બદનસીબ તાજુન્નિસા છું કે, જે એક વાર દિલ્લીના રાજમહાલયમાં તમારામાં તનમનધનથી આસક્ત થએલી હતી. આપના કારણથીજ હું ઘરમાંથી નીકળીને નાઠી હતી. પણ શુક્ર હજાર હજાર તે દાવર દાદારનો કે તેણે અંતે મારા દિલદારની મુલાકાતથી આજે મને સરફરાજ બનાવી છે. ફકીરાણી તેજ આ ગરીબ લૌંડી તાજુન્નિસા! ફકીરાણીએ માત્ર વસન્તસિંહના પ્રેમરૂપી અલભ્ય અને અપ્રાપ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે જ ફકીરી જામો પહેર્યો હતો—તે આપવાનું તેના તરફથી વચન મળી ચૂકેલું હોવાથી ફકીરી જામાને વધારે વાર ધારવાની કાંઈ

પણ આવશ્યકતા ન હોવાથી હું મારા અસલ પોષાકમા આવીને મારા પ્યારાના કદમોમા હાજર થઈ છુ," તાજુન્નિસાએ પોતાના ઇચ્છિત પદાર્થની એવી રીતે અલંકારિક ભાષામા માગણી કરતાં કહ્યુ.

"અહા! પ્રેમનો કેવો અલૌકિક પ્રભાવ છે! અને અનુરાગમા કેવી અલૌકિક શક્તિ રહેલી છે!! પ્રેમના પરિબળથી જ રાજમહાલયના વૈભવોનો ત્યાગ કરીને વનમા ભટકી ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને અંતે તાજુન્નિસા પોતાના પ્રિયકરના દર્શનનો લાભ મેળવી શકી છે ઈશ્વર એવી જ અનુરાગિની અબળાઓને આર્યાવર્તમા અવતાર આપો અને તે દ્વારા પુરૂષોના પાપોને કાપો!!!" અમૃતસિંહે તાજુન્નિસાના ભેદનું ભંજન થતા સ્વાભાવિક આંતરિક ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

"ખરેખર હવે જાતિભેદનુ અવલંબન કરીને વસંતસિંહ આ અનુરાગવતી અબળાનો અસ્વીકાર કરે, તો એના જેવો ક્રૂર બીજો કોઈ પણ પુરૂષ કહી શકાય નહિ વળી રાજપૂત બચ્ચો પોતાના વચનથી ફરી જાય, તો તેના કુળને કલંક લાગવાનો સંભવ છે, એ વાત પણ વસંતસિંહે ધ્યાનમા રાખવાની છે," હર્ષમતે અમૃતસિંહને ઉદ્દેશીને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા

"હુ મારા વચનનો ભંગ કરીશ અને આ તાજુન્નિસાને પરિહરીશ, એવી ભીતિ રાખવાનુ કશુ પણ કારણ નથી," વસંતસિંહે તેમને વધારે વાર શંકામા ન રાખવાના હેતુથી એકાએક પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાનો આરંભ કર્યો. "આપણા ધર્મના બંધનો બહુ જ પ્રબળ હોવાથી કદાચિત્ અન્નવ્યવહાર નહિ પણ રાખી શકાય, તો પણ મારો પ્રેમવ્યવહાર તો એના સાથે સદાને માટે અચલ રહેશે જ આજથી હું તાજુન્નિસાને તમારા સર્વના અને પરમેશ્વરના સાક્ષિત્વથી મારી અર્ધાંગના, મારી ધર્મપત્ની તરીકે સ્વીકારૂં છું. આજ પછી બીજી કોઈ પણ અબળા મારી પ્રેમભાગિની થઈ શકશે નહિ," એમ કહીને તેણે તાજુન્નિસાને અનુલક્ષીને કહ્યુ કે, "પ્રિયે, તુ પણ મારો આવી રીતે શુદ્ધ પ્રેમથી સ્વીકાર કરવાને ઇચ્છાવતી છે કે?"

"દીલબર, હુ તમારી ભવોભવની દાસી, ચરણકિંકરી છું આજે મારો સ્વીકાર કરીને આપે મારા સ્ત્રીજન્મની સાર્થકતા કરી છે અને તે માટે હુ આપનો જેટલો આભાર માનુ તેટલો થોડો છે. આજથી તમે મારા અને હુ તમારી થઈ ચૂકી, એનો ઈશ્વર સાક્ષી છે."

તાજુન્નિસાના એ શબ્દોને સર્વેએ "તથાસ્તુ" અને "આમીન" શબ્દથી અનુમોદન આપ્યુ અને સર્વના હૃદયમા એક પ્રકારના નવીન આનંદનો ઉદ્ભવ-થયો આનંદની અતિશયતાથી વસંત અને તાજુ-

ન્નિસાના મુખમાંથી વધારે શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ પરંતુ તેમની મૌન્યમુખચર્યામાંથી પણ પ્રેમના અનેક ભાવોનું પ્રકટીકરણ થતું જોવામાં આવતું હતું જેવી અમૃતસિંહ અને હશમતની જોડી હતી, તેવી જ એ વસન્તસિંહ અને તાજુન્નિસાની પણ અદ્વિતીય જોડી બંધાઈ.

વસન્તસિંહ આવા આદરથી પોતાનો સ્વીકાર કરશે, એ આશા તાજુન્નિસાના મનમાં સ્વપ્ને પણ હતી નહિ અને એ કારણથી જ તે આટલી વાર સુધી ગુપ્ત વેશમા રહી હતી પરંતુ વસન્તસિંહે જ્યારે તેના સદ્ગુણોને યોગ્ય માન આપીને તેનો અંગીકાર કર્યો, અને તેનો અત્યંત આભાર માન્યો, ત્યારે તે આનંદથી ઉન્માદિની બની ગઈ, "જે સુખ આજે મને પ્રાપ્ત થયું છે, તે સ્વપ્ન તો નહિ હોયને?" એવા એવા અનેક વિચારો વારવાર તેના દીલમા આવવા લાગ્યા.

એવી રીને આનંદમાં જ કેટલોક સમય વીત્યા પછી વસન્તસિંહે અમૃતસિંહ, તાજુન્નિસા અને હશમતને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, "આપણને તો આ આનંદ થયો છે, પણ આપણા કેટલાક સબંધી જનો અત્યારે આ અલ્લાહાબાદમા જ શોકસમુદ્રમા ડૂબેલા છે, તેમને કોઈ પણ રીતે તારવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આપણું એ અંતિમ કર્તવ્ય અદ્યાપિ અવશેષ છે અને તેને પૂર્ણ કરવાથી જ આપણે સ્વર્ગના અધિકારી થવાના છિયે."

"એ શોકસમુદ્રમા ડૂબેલાં આપણાં સબંધી જનો કોણ છે? આપના કહેવાનો હેતુ શો છે? જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવો," અમૃતસિંહ પ્રશ્ન કર્યો.

"નાનાસાહેબની પત્ની અને બીજા કેટલાક સરદારોની સ્ત્રિયો ગુપ્ત વેશે અહીં આવી રહેલી છે. તેમનો મહારાષ્ટ્રમાં જવાનો મનોભાવ છે અને જવાના સાધનો તેઓ શોધ્યા કરે છે માટે કોઈ પણ ઉપાયે એ નિરાધાર નારીઓને આપણે સ્વદેશમા પહોચતી કરવી જ જોઇએ જો નાનાસાહેબ પોતે અહી હોત અને તેની જાહોજલાલીનો સમય કાયમ રહ્યો હોત, તો તો અનેક મનુષ્યો તેમની સેવા કરવાને તૈયાર થયા હોત; પણ આવા સમયમા જીવના જોખમે પણ સ્વામીના કુટુંબને સહાયતા આપીને સ્વામીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી, એમા જ ખરા અને એકનિષ્ઠ સેવકની મહત્તા સમાયલી છે કેમ તમારો શો વિચાર છે?"

"આપનો વિચાર તેજ મારો વિચાર છે," અમૃતસિંહે કહ્યું.

"અને મારાથી બની શકતી સહાયતા કરવાને હુ પણ તૈયાર છુ," તાજુન્નિસાએ પોતાની અનુમતિ દર્શાવી

રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગ્યાને શુમારે વસન્તસિંહ ગુપ્ત વેશ ધરીને માનાઅમાન પોતાના સ્વામીની સ્ત્રીના ઉતારે જવાને ધીમે પગલે પોતાના ઘરમાથી ચાલતો થયો

પ્રકરણ ૯ મું

નાનાસાહેબનું કુટુમ્બ

અલ્લાહાબાદમા આ વેળાએ સર્વત્ર શાંતિનો સચાર થઈ ગયો હતો નગરના સર્વ નાગરિકો નિષ્ટ નિદ્રાનો આસ્વાદ લેવામાં લીન થએલા હતા માત્ર નગરસરક્ષક સૈનિકોના સાવધાનતાસૂચક ધ્વનિઓ જ કવચિત્ સાંભળવામા આવતા હતા એવા શાત સમયમાં અનેક માર્ગોમાથી વિચરતો ગુપ્ત વેશધારી વસતસિહ અતે એક સાકડી ગેરીમા આવ્યો અને ત્યા આમતેમ દૃષ્ટિ દોડાવતો ઊભો રહ્યો એટલામા દૂરથી "કોણ વસતસિહ કે ?" એવો કોઈ જને મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં પ્રશ્ન કર્યો. તેને "હા, એજ," એવુ ઉત્તર આપીને વસન્ત તેના પાસે ગયો અને દ્વાર ઉઘાડીને તે મનુષ્ય વસતસિહને અંદરના ઓરડામા લઇ ગયો એ મનુષ્ય બીજો કોઈ નહિ, પણ વસતસિહને ગાડીમાંથી ઉતરતા મળેલો નાનાસાહેબનો વફાદાર નોકર વ્યકટરાવ જ હતો

"વાયદા પ્રમાણે તમે વખતસર આવી તો પહોચ્યા ખરા અને ઘર પણ બહુ જ ચાલાકીથી ગોધી કાઢયુ માતુશ્રીને મે આપના આગમનના સમાચાર પ્રથમથી જ આપી દીધા છે અને તેઓ આપની વાટ જોતા અત્યારસુધી જાગતા બેઠેલા છે," "વ્યકટરાવે દ્વારમા પ્રવેશ કરતા કરતા કહ્યુ

"વાયદા પ્રમાણે આવવામા મે કાંઈ કોઇનાપર ઉપકાર નથી કર્યો. મારૂ કર્તવ્ય હતુ અને હુ આવ્યો છુ માતુશ્રીના દર્શન માટે હું પણ અત્યન્ત આતુર છુ," વસતસિહે પોતાની નમ્રતાનુ દર્શન કરાવ્યુ

તેઓ એક વિશાળ ઓરડામા આવીને ઊભા રહ્યા. ભીતોપરથી બહુ જગ્યાએથી પોપડા ઊતરેલા હોવાથી અને વર્ષાદના પાણીના રેલાના ડાગો ઠેકઠેકાણે હોવાથી એ કોઈ બહુજ જૂનુ મકાન હોય, એમ તત્કાળ જાણી શકાતું હતુ ઓરડાની વિશાળતાના પ્રમાણમા સામાન કાંઈ પણ નહોતો, એમ કહિયે તો ચાલી શકે એમ હતુ બેચાર કોથળા અને એકબે બિછાના અહીંતહીં વિખરાયલા પડયા હતા અને દીવેલના એક મૃત્તિકાદીપકનો મદ પ્રકાશ ત્યા વિસ્તરેલો હતો એ ઓરડાના એક ખુણામાં એક ચટાઇપર ભીતને અઢેલીને તથા માથે હાથ દઈ એક અબળા બેઠેલી હતી. તેની એ વેળાની મુખચર્યાથી તે અત્યંત

શોકમાં નિમગ્ન હોય, એવું સહજ અનુમાન થઈ શકતું હતું. તેનાં વસ્ત્રો પણ કાળા હોવાથી શોકને જ વ્યક્ત કરતા હતા. તેને જોતાં જ નેત્રોમાં અશ્રુ લાવી વસંતસિંહ "કોણ માતુશ્રી ?" એમ કહીને તે અબળાના ચરણોમા પડી ગયો. તેણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો.

"માતુશ્રી, તમારૂં ફરી એક વાર આની રીતે મને અચાનક દર્શન થશે, એમ મે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતુ પણ આપણે છેલ્લાં મળ્યા હતાં અને પાછા આજે મળિયે છિયે, તે સમયમા કેટલો બધો ફેરફાર ? અરે! આપણા હૃદયથી તો ભારતવર્ષના સ્વાતંત્ર્યના નાશ સાથે સમસ્ત જગતનો નાશ થઈ ગયો છે !" વસન્તસિંહે પોતાના દુ ખોનું વિવેચન કરતાં શોકયુક્ત મુદ્રાથી કહ્યું

"જે થવાનું હતુ તે તો થઈ ચૂક્યું. ભાવિએ પોતાનો પ્રભાવ બતાવી દીધો પણ વત્સ, મારા પ્રાણનાથના મુખદર્શનનો હવે મને લાભ મળી શકશે ખરો કે ? અરે, એક વાર, માત્ર એક જ વાર હુ તેમના ચરણોને સ્પર્શવાનું સુખ ભોગવવાને શક્તિવતી થઇશ કે ? વસંતસિંહ, કહે તો ખરો કે, અત્યારે મારા પ્રાણાધાર–મારા હૈયાના હાર ક્યા છે ?" નાનાસાહેબની પત્નીએ અત્યંત આતુરતાથી પોતાના પતિના સમાચાર પૂછ્યા.

ઉત્તર આપે તે પહેલા તો વસંતસિંહના નેત્રોમાથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા માડ્યો તેના કંઠનો અવરોધ થઈ ગયો, અને પોતાની છાતી પર જાણે કોઇએ શિલા મૂકી દીધી હોયની, એવો તેના મસ્તિષ્કમાં ભ્રમ થઈ ગયો. સારાંશ કે, તેનાથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ.

રાણી ગભરાવા માડી તેના મનમા વળી બીજા જ કેટલાક અશુભ વિચારો આવી ગયા, અને તે આકુળવ્યાકુળ થવા માંડી તેની આવી દશા જોઇને વસંતસિંહે મૌન્ય રાખવાનુ ઉચિત ન ધાર્યું. તે છાતીને દૃઢ કરીને તેના ભ્રમને ભાગવાના હેતુથી કહેવા લાગ્યો કે —

"માતુશ્રી, આપ મનમા કશો પણ અશુભ વિચાર લાવશો નહિ. આપના પતિના જીવનની હાનિ થઈ નથી નાનાસાહેબ અંગ્રેજોના હાથમા કેદ તો પકડાયા હતા, અને જો ઈશ્વરે મારા હૃદયમા પ્રેરણા કરીને મને તેમની સહાયતા માટે મોકલ્યો ન હોત, તો તેમનું મરણ પણ અવશ્ય હતુ. પરંતુ તેઓ બંદીખાનામાથી સહીસલામત છટકી ગયા છે, અને અત્યારે નેપાળના માર્ગમા ક્ષેમકુશળતાથી વિચરતા હશે, કે વખતે ક્યાંક સુરક્ષિત સ્થાને પહોંચી પણ ગયા હશે જો કે તેઓ જીવતા છે, તોપણ માતુશ્રી, આપણે તેમને જીવતાં જીવતા પાછા જોઈ શકીશું કે નહિ, એનો ભ્રમ છે હિંદમા તેઓ પાછા આવે તે હવે અસંભાવ્ય છે. માત્ર હવે

તો તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં સુખી રહે, એટલી પ્રાર્થના કરીને જ આપણે તો સંતોષ માનવાનો છે ”

“જેવી ઈશ્વરેચ્છા હાય, અને પેશવાના વંશનો આવી રીતે અન્ત થયો ને? ખરે ખર એ કોઈ પ્રબળ પાપનું જ ફળ મળેલું હોવું જોઇએ. જ્યાં ઈશ્વરનો જ કોપ થયો, ત્યાં મનુષ્યનો શો ઉપાય ચાલી શકે? વસંત, આજથી હું તો મને વિધવા થએલી જ માનું છું,” રાણીએ શોકપૂર્ણ હૃદયે કહ્યું

“સંસારમાં જેમ સુખ છે, તેમ જ દુ:ખ પણ અનેક પ્રકારનાં ભરેલાં છે નળ, રામ અને યુધિષ્ઠિર જેવા રાજાઓને પણ અનેક સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં, ત્યારે આપણે તે શી ગણત્રીમાં? માતાજી, હવે હૃદયમાં શોકને લેશમાત્ર પણ સ્થાન આપશો નહિ તમને પતિનો અખંડ વિયોગ તો થયો છે, પણ તમારા પતિ એક શૂરવીર, રણધીર અને સ્વદેશાભિમાની પુરૂષ હતા. સ્વદેશસ્વાતન્ત્ર્ય માટે તેમણે અનેક આપત્તિઓ વેઠી, એટલે તમે વીરપત્નીની કીર્તિમતી પદવી પામી ચૂક્યા છો. એથી સંતોષ માનીને જે કાંઈ ધન આપ પાસે બાકી રહેલું છે, તેની સહાયતાથી જીવન ટકાવી રાખો અને પોતાના તથા પોતાના પતિના, તે જ્યાં હોય ત્યાં, કલ્યાણ માટે એકનિષ્ઠાથી તે જગન્નિયંતાની પ્રાર્થના કરતા રહો, એ જ હવે તમારૂં કર્તવ્ય છે,” વસંતસિંહે રાણીને અંત:કરણની ખરી લાગણીપૂર્વક આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“યથાર્થ છે તમારો અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે,” રાણીએ દુ:ખને દાબીને વસંતસિંહના ઉપદેશનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું, “પ્રાર્થના કરવામાં જ હવે હું મારા જીવનનો અવશેષ ભાગ વીતાડીશ પરંતુ અહીંથી આપણા દેશમાં કોઇ પણ પ્રકારે ક્ષેમકુશળતા અને નિર્વિઘ્નતાથી પહોંચાડી દેવાનું કર્તવ્ય તારૂં છે મને મરવાનો ભય નથી, પણ અંગ્રેજોના હાથમાં જો હું નાનાસાહેબની સ્ત્રી તરીકે પકડાઉં અને તેઓ વેર વાળવાના હેતુથી મારી દુર્દશા કરે, તે જોવાને હું રાજી નથી અત્યારે તું જ અમારો સહાયકર્તા છે ”

“સહાયકર્તા પરમેશ્વર છે, હું તમારો સેવક છું. મારાથી બનતી સર્વ વ્યવસ્થા હું કરી આપીશ ચિન્તા કરશો નહિ,” એમ કહીને વસંતસિંહ પાછો પોતાને મુકામે ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે આઠ હથિયારબંધ માણસો, બે ગાડાં અને ગણપતરાવ તથા વ્યંકટરાવ માટે બે ઘોડા તેણે તૈયાર કરાવ્યા બીજે દિવસે સંધ્યાકાળના સમયે યાત્રાળુઓના સંઘના નિમિત્તે વસંતસિંહે નાનાસાહેબના કુટુમ્બને અને બીજી સરદારસ્ત્રીઓને ત્યાંથી રવાના કર્યાં છૂટાં પડતી

વેળાએ રાણીના અને વસંતના હૃદયમાં અસહ્ય વેદના થવા માંડી ઉભયનાં નયનો અશ્રુપૂર્ણ થઇ ગયાં. અને વસંતસિંહે રાણીને ધૈર્ય આપીને કહ્યુ કે.—

"માતાજી, રડો છો શા માટે? મારા પિતા નથી, તો હું પુત્ર તો બેઠો છું ને? આ બળવાનો અગ્નિ શાંત થતાં હું અવશ્ય આપને આવી મળીશ"

સર્વ અંતે વિખૂટાં પડ્યાં. રાણી ઇત્યાદિ સુખરૂપ મહારાષ્ટ્રમા પહોંચ્યાં અને પાછળથી તાજુન્નિસાસહિત વસંતસિંહ પણ તેમના પાસે જઈ વસ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

તાત્યા ટોપીનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત

આપણી વાર્તાના પાત્રોમાંથી જેમનુ દુ ખમા પર્યવસાન થયુ છે, એવા ત્રણ પુરૂષો છે, અને તેથી તેમનો વૃત્તાંત જાણવો આવશ્યકીય છે. એક તો નાનાસાહેબ પોતે, એનો વૃત્તાંત તો આપણે જાણી ચૂક્યા છિયે અને થોડોઘણો બાકી હશે, તે હવે પછી જાણવામાં આવી જશે. દ્વિતીય બાળાસાહેબ, એનું પણ એમ જ છે. પરંતુ તૃતીય તાત્યા ટોપીને વારંવાર સિપાહીઓના સૈન્યમા નાનાસાહેબના સેનાપતિ તરીકે જોવા છતા આપણે એના જીવનચરિત્રને જાણી નથી શક્યા, તેથી અત્ર તેના જીવનવૃત્તાંતને જાણવાનો આપણે થોડોઘણો પ્રયત્ન કરીશુ, તો તે અનુચિત તો નહિ જ ગણાય.

કેટલાક ગ્રંથકારોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, તાત્યા ટોપી પિંઢારી જાતિનો એક પુરૂષ હતો પરતુ તેમના એમ લખવામાં એક પ્રકારનો પ્રમાદ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કારણ કે, પિંઢારી, એ તે કોઈ જાતિ છે જ નહિ એ તો એક પ્રકારના વ્યવસાયી જનોના સમૂહનું એક નામ છે પિંઢારી શબ્દનો સામાન્ય અર્થ લુટારો અથવા બળવાખોર એવો જ થાય છે જેની શરીરસપત્તિ સારી હોય, જેને ઉદ્યોગ કરવાનો કંટાળો હોય, ગૃહમા અડાર વિશ્વા દારિદ્ર્ય વાસ કરતુ હોય, અને દયાને સ્થાને જેના હૃદયમા કાળમીંઢ પાષાણ પડેલાં હોય, એવી સ્થિતિના અનેક જાતિના એકત્ર થએલા લોકો તે પિંઢારીના નિંદ્ય નામથી ઓળખાતા હતા તાત્યા ટોપીને પિંઢારી સિદ્ધ કરવાથી કાંઈ તેના બ્રાહ્મણત્વનો નાશ નથી થઈ શકતો

મહારાષ્ટ્ર દેશમા જે વેળાએ સિંધિયા, હોલકર અને પેશવા ઇત્યાદિના મોટા મોટા રાજ્યો હતા, તે વેળાએ વ્યવસ્થા જોઇએ તેટલી સારી અને પૂર્ણ ન હોવાથી કોણ મારફૂટ કરે છે અને કોણ રગફૂટ

કરે છે, એની રાજ્યકર્તાઓને ખબર પડી શકતી નહોતી અને યદાકદાચિત્ કોઈ વાર એ વાત જાણવામાં આવતી હતી, તોપણ તેના પૂરો શોધ કરીને તેના નિવારણનો કોઈ પણ પ્રયત્ન કરતું હતું નહિ "બળિયાના બે ભાગ," એવો જ પ્રકાર થઈ પડયો હતો. એ સમયમાં પિંઢારીઓએ પોતાનો દોરદમામ બતાવવા માંડયો અને દેશના કેટલાક ભાગોમાં પ્રજાને ત્રાહિ, ત્રાહિનો પોકાર કરવાની ફરજ પડી.

ઔરંગઝેબ અને મરાઠાઓના વિગ્રહના સમયથી ઇતિહાસમાં પિંઢારીઓના અસ્તિત્વનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે ઇ સ ૧૭૬૧ માં પાણિપતની રણભૂમિમા અહમ્મદશાહ અબ્દાલી અને મરાઠાઓનું જે તુમુલ યુદ્ધ થયું હતુ, તે વેળાએ મરાઠાના સૈન્યમા પુષ્કળ પિંઢારીઓ સૈનિક તરીકે લડવાને આવેલા હતા જો અસહાય હોત, તો પિંઢારીઓ દેશમા આટલો બધો ઉપદ્રવ મચાવી શકયા નહોત, પરંતુ અંદરખાનેથી તેમને સિંધિયા અને હોલકરની ગુપ્ત સહાયતા મળતી રહેતી હોવાથી તેઓ હદથી ઉપરાંત ફાટી ગયા હતા એ બે સંસ્થાનિકોના આશ્રયને લીધે પિંઢારીઓના બે વિભાગ પડી ગએલા હતા અને તે સિંધિયાસાઈ પિંઢારી અને હોળકરસાઈ પિંઢારી, એવા બે ભિન્ન નામોથી ઓળખાતા હતા

સિંધિયાશાહી પિંઢારીઓને મહાદજી સિંધિયાએ ઇ. સ. ૧૭૯૪મા કેટલીક જમીન ઇનામમા આપી હતી તે સમયે પિંઢારીઓના અગ્રેસર તરીકે બે પુરુષો હતા એકનું નામ હીરૂ અને બીજાનુ નામ બુર્હાણ પિંઢારીઓ વિજયા દશમીના મુહૂર્તે પોતાના સર્વ લોકો સહવર્તમાન લકબાર એટલે લૂટના કાર્ય માટે નીકળતા હતા. સર્વ અશ્વપર આરૂઢ થતા અને હસ્તમા બર્છી અને ભાલા ઇત્યાદિ શસ્ત્રો રાખતા હતા. પોતા સાથે તેઓ બીજો સામાન કાંઇપણ રાખતા નહોતા કારણ કે, "દેશમા જે કાંઇ પણ છે, તે સર્વ આપણું જ છે," એવી તેમની માન્યતા હતી પોતાના સ્થાનેથી અમુક સમૂહોથી નીકળીને પછી તેઓ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે વેરાઈ જતા હતા પરંતુ જે દુર્દૈવી ગ્રામના પાપનો ઘડો ભરાઈ ચૂકયો હોય, ત્યા તેઓ પૂર્વ સંકેત અનુસાર સર્વ એકાએક આવીને એકત્ર થઈ જતા હતા, અને ત્યાં જે કાંઈ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેમના જોવામા આવે, તે સર્વ તેઓ લઈ જતા હતા. ને પાછળથી તેઓ લોકોને રંજાડીને તેમના પાસેથી પૈસા કઢાવવાના કામમા લાગતા હતા લોકોને રંજાડવાની તેમની રીતિઓનું વર્ણન કરતા પણ અમારી લેખિની ધ્રૂજવા માડે છે ધનવાન જનોને પકડીને તેઓ તેમના મોઢે ઊની રાખનાં તોબરા ચઢાવતા અને ઝાડપર ઊંધા લટકાવીને નીચેથી મરચાંની ધુણી સળગાવતા. કોઈને તેના આખા શરીરે લૂગડાના ચીંથરા લપેટીને ઉપર તેલ રેડી જળતો જ

સળગાવી દેતા હતા બીજી એ પણ શિક્ષા હતી કે, મનુષ્યને ચત્તોપાટ સુવાડી તેની છાતીપર લાકડાનો એક તખ્તો રાખી એ છેડે બે પિંઢારીઓ બેસી જતા અને વચમા એક પિંઢારી તે તખ્તાપર મુષ્ટિપ્રહાર કરતો જતો હતો માતાની છાતીએથી દુગ્ધાપાન કરતા બાળકને છીનવીને કુવામાં નાખી દેવાનુ તેમનુ એક સાધારણ કામ હતુ તેમ જ બાળકને હવામાં ઊંચા ઉડાડીને પાછા તેમને ભાલાની અણીપર ઝીલી વીંધી નાખવાં, એ કૃતિથી તેમને ઘણો જ સંતોષ થતો હતો. સ્ત્રિયોની પણ તેઓ અનેક પ્રકારે દુર્દશા કરતા હતા એવી એવી અનેક નિર્દયતાઓનો ઉપયોગ કરી તેઓ લોકો પાસેથી દ્રવ્ય કઢાવતા હતા, અને પોતે પોતાને સુખમાં ડોલાવતા હતા દુર્ભાગ્યવશતાથી જે જનો એ પિંઢારીઓના હાથમા આવી પડતા હતા, તેમને એમ જ ભાસતું હતું કે, "આના કરતા સાક્ષાત્ મૃત્યુ આવીને જીવનના બંધનને એક વારના પ્રહારથી તોડી નાખે, તો વધારે સારૂ " તેઓ મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક નિર્દય મનાતા હતા

હીરૂ અને બુર્હણનો ઇ સ ૧૮૦૦ માં દેહાન્ત થયો એ બન્નેના પુત્રો હતા પરંતુ એવા ઉચ્છૃંખલ અને બંધનહીન ચોરમંડળમા શ્રેષ્ઠતાનો અધિકાર વંશપરંપરા ચાલી નથી શકતો. એ પુત્રોના અંગમાં પોતાના પિતા જેવી કપટપટુતા નહોતી, એટલે તેઓ અધિકારથી વંચિત થઈ ગયા, અને છોટુ તથા કરીમખાન નામના અન્ય બે ખટપટી પુરૂષોએ તે અધિકાર પોતાના હાથમા લીધો છોટુ જાટ જાતિનો હતો. એ જ્યારે બાળક હતો, તે વેળાએ દુષ્કાળ પડવાથી તેના માબાપે તેને પિંઢારીઓને ત્યા વેચી નાખ્યો હતો તે પિંઢારીના વ્યવસાયમા પાછળથી એટલો બધો નિષ્ણાત થયો, કે દૌલતરાવ સિંધિયાએ તેનાપર ખુશ થઇને એક જાગીર આપી અને તેને નવ્વાબની પદવીથી વિભૂષિત કર્યો. એ બનાવ ઇ. સ ૧૮૦૪માં બન્યો ત્યાર પછી બે વર્ષે કોઈ કારણથી સિંધિયા તેનાપર એટલો બધો કોપાયો કે, તેણે એકદમ છોટુને કેદખાનામાં નાખી દીધો કારાગૃહમાં ચાર વર્ષ વીતાડયા પછી છોટુએ પુષ્કળ ખંડણી ભરીને પોતાનો છૂટકો મેળવ્યો અને પાછો પોતાની જાગીરમાં જઇને રહ્યો. પાછી અનેક ખટપટો કરીને તેણે સિંધિયાની પ્રસન્નતા મેળવી, તે એટલે સુધી કે, સિંધિયાએ તેને ભોપાલની પૂર્વ કેટલીક બીજી જાગીર પણ આપી. એમ કહેવામા આવે છે કે, એક ઇશારો કરતાં જ તેની સાથે નીકળવાને ૧૨,૦૦૦ ઘોડેસ્વારો હમેશ તૈયાર રહેતા હતા તેના લશ્કરની છાવણી નર્મદાના તીરે નિમાડ નામક સ્થાનમાં રહેતી હતી

કરીમખાન જાતિનો રોહિલો હતો, પણ પાછળથી તેણે પિંઢારી-ઓના મંડળમાં પ્રવેશ કર્યો હતો દોલતરાવ સિંધિયા નિજામ સાથે લડવામાં રોકાયલો હતો, તે વેળાએ એણે સિંધિયાને બહુ જ સારી સહાયતા આપી હતી, ને લૂટફાટ કરીને બહુ જ સંપત્તિ મેળવી હતી. એણે ભોપાળના એક સરદારની પુત્રીથી લગ્ન કર્યું હતુ, અને તેથી એને આ દેશમા કેટલીક જાગીર મળી હતી એવામાં વળી સિંધિયાએ પણ એને કેટલીક ઇનામી જાગીર આપીને નવાજ્યો. એ સમયથી કરીમખાન નવ્વાબના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. પાછળથી તેના મનમાં રાજા થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો ઉદ્ભવ થયો, અને તેથી તેણે કેટલુંક પાયદલ રાખ્યું એ વાત સિંધિયાને ગમી નહિ. એટલે તેણે કરીમખાનની એ મહત્ત્વાકાંક્ષાના નાશનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ ખુલ્લી રીતે એમ કરવામાં કદાચિત્ વધારે શ્રમ વેઠવો પડશે, માટે યુક્તિથી જ એ કાર્ય સાધવું જોઇએ, એવો વિચાર દોલતરાવના મનમા આવ્યો એ વિચારને મનમાં જ રહેવા દઈ સિંધિયા ગ્વાલિયરથી નીકળ્યો અને કરીમખાનને તેણે સંદેશો કહાવ્યો કે, "તમારે ત્યાં કેટલાક મહત્ત્વના વિષયોનો ગુપ્ત વિચાર કરવા માટે હું આવું છું " એ સંદેશો સાંભળીને કરીમખાનના મનમા બહુ જ સંતોષ અને આનંદ થયો, અને પોતાના અતિથિને મળવા માટે તે બહુ જ ધામધૂમથી સામો ગયો બરસાઇ નામક સ્થાને કરીમખાન અને દોલતરાવનો મેળાપ થયો. ત્યાની સિંધિયાની વર્તનપ્રણાલીથી કરીમખાને એવી કલ્પના કરી કે, "સતનવરીનો કિલ્લો લેવા માટે મે આટલા દિવસ શ્રમ કર્યો, પણ વ્યર્થ, એ કિલ્લો, તેનાપર હલ્લો કરીને સિંધિયા મને બક્ષીસમા આપશે " કરીમખાન મનમાં એવી રીતે ખાડ ખાતો હતો, એટલામાં અધૂરામાં પૂરૂં સિંધિયા પોતે તેને તેની છાવણીમા મળવા ગયો એથી તે પિંઢારી સરદારના મનમાં જે હર્ષ થયો તે અવર્ણનીય હતો. તેણે ૧,૧૨,૫૦૦ રૂપિયાનું આસન કરીને તેપર સિંધિયાને બેસાડ્યો એ આદરથી દોલતરાવ પણ અત્યંત સંતુષ્ટ થયો અને બહારના ભાવથી તે કરીમખાનને કહેવા લાગ્યો કે, "અત્યાર સુધીમા તમારા જેવો શૂરવીર અને રાજ્યની વ્યવસ્થામા કુશળ એક પણ પુરૂષ મારા જોવામા આવ્યો નથી જે માગો તે આપવાને હું તૈયાર છું" સિંધિયાનાં એ વચનો સાંભળતાં જ તે પિંઢારીએ પુષ્કળ જાગીર માગી. સિંધિયાએ તેની વિનતિ માન્ય કરીને તે માટેની સનદ અને એક ઉંચો પોશાક તૈયાર કરવાની પોતાના અનુચરને આજ્ઞા કરી. જે દિવસે સમારંભ કરવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો હતો, તે દિવસ કરીમખાન પોતાના થોડાક સૈનિકોને સાથે લઇને પોતાના મનોરથો પૂર્ણ થવાની આશાથી સિંધિયાની છાવણીમા ગયો ત્યાં પ્રથમ તો તેનો ઉત્તમ રીતિનો

આદરસત્કાર કરવામાં આવ્યો. ત્યારપછી સિંધિયાએ પોતે તેને પોતાના તંબૂમાં બોલાવ્યો અને પોતે થોડી વાર કેડે કોઈ કાર્યનું નિમિત્ત કાઢીને ત્યાંથી ઉઠી ગયો. સિંધિયાના ઉઠતા સાથે જ પૂર્વ સંકેત અનુસાર સિંધિયાના સૈનિકોએ તંબૂમાં પ્રવેશ કરીને કરીમખાનને કેદ કરી લીધો અને તેને તેઓ ગ્વાલિયર લઈ ગયા. કરીમખાનના કુટુંબીય જનો અને ધનધાન્ય આદિ સર્વ સુજાહલપુરમાં હતું, તે સર્વને પોતાના તાબામાં લેવાનો સિંધિયાએ યત્ન કર્યો, પરંતુ કરીમખાનની માતા બહુ જ બુદ્ધિમતી સ્ત્રી હોવાથી તે કોટાના રાજા જાલમસિંહને આશ્રયે જઈ રહી એથી સિંધિયાની ઇચ્છા અફળ થઈ. કરીમખાનના કેદ થવા પછી તેનાં માણસો અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયા અને તેઓ સિંધિયાના દેશમાં લૂટફાટ કરીને બહુ જ ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. એવી સ્થિતિમાં ચાર વર્ષ વીતી ગયા. હવે સિંધિયાના મનમાં એવો વિચાર થવા લાગ્યો કે, "કરીમખાનને વ્યર્થ કેદ કર્યો: એમ કરવાથી લાભ તો કશો પણ થયો નહિ" એવો વિચાર આવવાથી છ લાખ રૂપિયા ખંડણી લઈને તેણે તેને છોડી દીધો. પાછળથી છોટૂ અને કરીમખાન સાથે મળી ગયા. એ બન્ને પિંઢારી સરદારોનું એકત્ર સૈન્ય ૬૦,૦૦૦ નું થયું અને તેમણે પાછો પોતાનો લૂટફાટનો પુરાતન વ્યવસાય ધમધોકાર ચલાવવા માંડ્યો.

એ છોટૂ અને કરીમખાનના સમયમાં એક બ્રાહ્મણે પિંઢારીનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો હતો, અને તેને ત્યાં લગભગ ઈ. સ. ૧૮૨૦-કે ૨૨માં તાત્યા ટોપીનો જન્મ થયો હતો. છેલ્લા બાજીરાવ પેશવાના સમયમાં તાત્યા ટોપીનો પિતા એક લશ્કરી અમલદાર થવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો. એની માતા વ્યયપાકની નિષ્પત્તિમાં ઘણી જ નિપુણ ગણાતી હતી. તાત્યાની બાલ્યાવસ્થાનાં ચરિત્રો વિશે આપણે વધારે જાણી શકયા નથી, છતાં જે ઇતિહાસ અજવાળામાં આવ્યો છે, તેના અવલોકનથી એટલું તો જાણવામાં આવે છે કે, તે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં સદાસર્વદા પોતાના દેશી પોશાકમાં જ સજ્જ થઈને ફરતો હતો અને તેનો એ સાધારણ માનીતો પોશાક તે કેડ ઉપરનો રૂપાનો કંદોરો ને એક નાની લંગોટી હતી. તે સમયમાં એ દેશનો પ્રત્યેક પુરુષ એ જ પોશાક પહેરતો જોવામાં આવતો હતો. આજકાલ કેટલાક ઘાટીઓને આપણે એ પોશાકમાં જોઈ શકિયે છિયે. તાત્યા નિત્ય પોતાના ગામના ગોઠિયાઓ સાથે ગામની આસપાસના જંગલોમાં રખડવા જતો અને ત્યાં કેટલીક વાર અખાડા પણ જમાવતો હતો. દક્ષિણ દેશમાં અત્યારે જેવાં ગામડાં છે, તેથી કાંઈક ઉતરતી પંક્તિનાં ગામડાં તે વખતમાં હતાં, અને તેવા જ એક ગામડામાં આપણો એ ભવિષ્યનો પિંઢારી સરદાર ઊછરીને મોટો થયો હતો. તે સમયના મહારાષ્ટ્ર દેશના એ ગામોનો આદર્શ આપણા મનમાં કાંઈ

જુદી જ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યાંના સઘળા ઘરો મટોડી તથા પત્થરનાં જ બાંધવામાં આવતા હતાં, અને દરેક ઘરનો માલેક એક ઘોડો તો પોતાને ત્યા અવશ્ય રાખતો હતો. ઘરમાં એક તલવાર, એક ભાલો અને ઢાલ વગેરે યુદ્ધનાં સાધનો પણ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા તેમ જ ઘરના ખૂણામા ખેતીવાડીને લગતાં કેટલાક હથિયારો પણ પડી રહેતા હતા; પરતુ તે તદ્દન કાટ ખાઈ ગએલાં જોવામા આવતા હતા એથી એવું અનુમાન બાંધી શકાય કે, તે લોકો ખેતીવાડીને લગતા હથિયારો વાપરવાને વધારે ઉત્સુક નહોતા રહેતા. ઘરના ઓટલા હમેશા છાણ અને માટીથી લીપાતા હતા અને માર્ગમા ગામના છોકરા કૂતરાઓ સાથે ગેલ કરતા રમતા નજરે પડતા હતા દરેક ઘરના દરવાજા પાસે લોટ દળવાની પત્થરની એક ઘટી ગોઠવેલી દેખાતી હતી અને પિંઢારણો આનદથી લોટ દળતી ગીતો લલકારતી સભળાતી હતી એ સઘળા આદર્શનુ તાત્યા ટોપીના મનમા ક્યારનુયે પરિણામ થઈ ચૂક્યુ હતુ. શસ્ત્રાસ્ત્રોના ઉપયોગ માટે તેના હાથો ચવળી રહ્યા હતા અને વારવાર તે માનસિક દેહથી યુદ્ધભૂમિમાં વિચરતો અને પોતાને સત્રુસગે લડતો જોતો હતો સમય આવ્યો, એટલે તેનો પિંઢારી સ્વભાવ ઉછળી આવ્યો અને એમ થવું સર્વથા સ્વાભાવિક હતુ

તાત્યા ટોપી જે વેળાએ એક સાધારણ વયનો મનુષ્ય હતો, તે વેળાએ પેશવા રાજ્યનો રવિ અસ્ત થવાની અણીપર હતો એ કાળમા ફ્રાન્સના રિચેલ્યુના જેવો ગણાતો દક્ષિણનો નામાંકિત અને લોકપ્રિય પ્રધાન નાના ફડનવીસ કે જેને દેશનિકાલ કરવામા આવ્યો હતો, તે-પણ મરણ પામ્યો હતો અગ્રેજો ઘાટની આસપાસમાં પોતાના રહેઠાણો કરવા લાગ્યા હતા તેમની લશ્કરી ટુકડીઓએ ખીરૂમા પડાવ નાખ્યો હતો અને મૉન્સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટને સગમ આગળ ઉતારો લીધો હતો એટલે પેશવાના મનમા એ ગોરી ચામડીવાળા અગ્રેજ વિદેશીઓને હાંકી કાઢવાનો વિચાર થઈ આવ્યો, એટલું જ નહિ, પણ જો બને તો સમસ્ત આર્યાવર્તમાથી તેમના સ્થાનોનો વિધ્વંસ કરવો, એવો પણ તેનો મનોભાવ હતો એ વેળાએ તાત્યા ટોપી પણ પેશવાના રાજમહાલયમા એક અધિકારીની પદવીએ નીમાયો હતો, અને તે પણ અગ્રેજોને ધિક્કારતા શીખ્યો હતો. એટલે અગ્નિમા ઘૃત હોમાયુ તાત્યા ટોપીને જેવી બાજીરાવના નિશ્ચયની જાણ થઈ, કે ત્વરિત જ તે તેના પાસે ગયો અને જેટલુ અગ્રેજો માટે ખરાબ બોલી શકાય તેટલું બોલ્યો અને અતે તેને તેણે અગ્રેજો વિરૂદ્ધ યુદ્ધ કરવા માટે ઉશ્કેર્યો. "રાજા, વાજા ને વાદરા" અથવા "આવ મારા હરખા ને આપણે બે સરખા" એ કહેવત પ્રમાણે તાત્યા ટોપીની ઉશ્કેરણીથી પેશવા અગ્રેજોને વધારે

ધિક્કારની દૃષ્ટિથી જોતા લાગ્યો અને અન્તે તેમનાપર આક્રમણ કરવાને તત્પર,–કટિબદ્ધ થયો.

ઍલ્ફિન્સ્ટનની અગમ બુદ્ધિએ તેને એ વાર્તા પ્રથમથી જ સૂઝાડી દીધી હતી; એટલે તે પેશવાના હલ્લા સામે ટક્કર ઝીલવાને પ્રતિપળે તૈયાર હતો. પેશવાનો હલ્લો થતાં જ ઍલ્ફિન્સ્ટન્ અને લાયોનલે મળીને શત્રુના સૈન્યને મગતરાની માફક ચગદી નાખ્યું અને યુદ્ધનું પરિણામ એ આવ્યું કે, પેશવાને અંગ્રેજના શરણાગત થવું પડ્યું. પેન્શન્ નક્કી કરીને પેશવાને કુટુંબપરિવારસહિત રહેવાને બીઠૂર (બ્રહ્માવર્ત)ની જાગીર આપવામાં આવી એ વાર્તા આપણે પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રથમ ખંડમાં જ જાણી ચૂક્યા છિયે. તાત્યા ટોપીનો પિતા પણ એ સમયે પેશવાની પતિત અવસ્થામાં પોતાના સ્વામી સાથે ગયો અને પાછળથી પોતાના પુત્રપરિવારને પણ બ્રહ્માવર્તમાં બોલાવી લીધો. એ સમયથી તે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા સુધી બીઠૂરના પેન્શન ખાનારાઓએ લોકોનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું નહોતું. પણ જ્યારે પેશવાનો દત્તક પુત્ર ધોંડોપંત ઉર્ફે નાનાસાહેબ આપણી વાર્તાનો નાયક હથિયાર કાઢી અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લડવાને ઊભો થયો, તે વેળાએ એ પેન્શનરો વિશ્વવિખ્યાત થયા. નાનાસાહેબના સૈન્યમાં તાત્યા ટોપીને સૈન્યના એક વિભાગના સેનાપતિની પદવી આપવામાં આવી.

નાનાસાહેબના સેનાપતિ થયા પછી બળવામાં તેણે શું કાર્ય કર્યું અને અંતે દેવગિરિ અથવા દેવશૈલ નામક એક સાધારણ પર્વતપર સિપાહીઓના જમાવ વખતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવીને સંન્યાસીના વેશમાં આવી પોતાની નિષ્ફળતાનો વૃત્તાંત સંભળાવ્યો. નાનાસાહેબના પલાયન પછી તાત્યા ટોપી બાળાસાહેબ સાથે હતો, ત્યાં સુધીનો વૃત્તાંત તો આપણે વાર્તાના પ્રસંગમાં જાણી આવ્યા છિયે, માટે તેનું વિશેષ વિવેચન ન કરતાં તાત્યા ટોપીનો અંત કેવી રીતે થયો, એ જ હવે આગામી પ્રકરણમાં વર્ણવાતું છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું
તાત્યા ટોપીના છેલ્લા દિવસો
અને
સિપરીમાં સંહાર

પિંઢારીઓનો ઉપદ્રવ જ્યાં સુધી એતદ્દેશીય સાંસ્થાનિકોના રાજ્યમાં હતો, ત્યાં સુધી તો અંગ્રેજોએ તેમના સંહારમાં અધિક લક્ષ આપ્યું નહિ. પરંતુ પાછળથી અંગ્રેજોના રાજ્યમાં પણ તેમણે જ્યારે ઉપદ્રવ

કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેમને પકડવાની અને મારવાની અંગ્રેજ સરકારની ફરજ થઈ પડી બહુધા સર્વ પિંઢારીઓનો નાશ થઈ ગયો, પણ બહાદુર તાત્યા ટોપી અદ્યાપિ તેમના હાથમાં સપડાયો નહોતો એક તો તાત્યા ટોપી પિંઢારીઓનો સરદાર હતો અને બીજુ તે શત્રુનાયક નાના-સાહેબનો જમણો હાથ હતો, એટલા માટે તેણે અંગ્રેજોનુ તેમજ પ્રજાનું અત્યન્ત ધ્યાન ખેંચ્યું હતુ. સર્વત્ર તાત્યા ટોપીની જ ચર્ચા થતી સાંભળવામા આવતી હતી સર્વત્ર તેની જ જન્મકથા વચાતી હતી

બહુધા યુદ્ધ જેવા ઉથલપાથલના પ્રસગે જ વીર પુરૂષોની બુદ્ધિ-શક્તિ, સાહસ અને વીરતાની પરીક્ષા થાય છે એ તો નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્ત છે કે, મહાન્ વીર પુરુષો બહુધા યુદ્ધ, બળવો કે રાજ્યના કોઈ અન્ય મહાભારત પરિવર્તનના સમયમા જ બહાર પડીને પ્રસિદ્ધિમા આવી શક્યા છે. કદાચિત્ આપણે વિદેશી રાજ્યકર્તાના અન્યાયારથી કંટાળીને પોતાના દેશના રક્ષણ માટે બહાર પડેલા વૉલેસ, ટેલ, ગેરિબાલ્ડી અને મેઝીની જેવા મહાપુરુષોને બાદ કરિયે, તોપણ ઇતિહાસના અવલોકનથી એવો જ નિશ્ચય થાય છે કે, બહુધા સર્વ વીરનરો યુદ્ધ, બળવો અથવા તો રાજ્યના અન્ય પ્રકારના મહાભારત પરિવર્તન જેવા કટાકટીના સમયમા જ બહાર પડ્યા હતા, અને પોતાના નામો અમર કરી ગયા હતા એમના થોડાક ઉદાહરણો આપણે અહીં આપીશુ —

જે જેકેકને સમેક્ષ ગાર્ડનમા મારીને ટુકડેટુકડા કરી નાખવામા આવ્યો હતો, તે સમયથી ઇ. સ. ૧૮૫૯ મા તાત્યા ટોપીના અતકાળ સુધીમા થઈ ગએલા મહાપુરૂષો જેમ મહાલોકપ્રિય અને વિલક્ષણ હતા, તેમ તેમણે સુખદુઃખનાં અનેક પરિવર્તનો જોયા હતા. ઇંગ્લાડના પ્રથમ ચાર્લ્સ રાજાના કાળમા જ્યારે તેની સ્વચ્છંદતા શિખરે પહોચી અને પ્રજાના હક્કો અને સ્વતત્રતાનો નાશ થવા માડ્યો, ત્યારે હટીંગડનનો દારૂ ગાળનારો ઓલીવર ક્રોમ્વેલ બહાર પડ્યો અને ગુલામગિરીની ઝૂસરીમા ઝૂરતી પ્રજાને મુક્ત કરી. ઓસ્ટ્રિયા દેશમા જ્યારે અત્યંત અત્યાચાર થવા માડ્યો, ત્યારે નેપલ્સના મેસેનિએલો નામના એક માછીમારે દોઢ લાખ માણસની સરદારી લઈ વીએના (ઓસ્ટ્રિયાના પાટનગર)ના વાઇસરોય (ઓસ્ટ્રીયાના રાજાના પ્રતિનિધિ)ને તેના મહેલમાથી પકડી નેપલ્સમાથી હાંકી કાઢ્યો, અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચાલુ જાહેર કર્યું અમેરિકાના સંસ્થાનો જ્યારે અંગ્રેજી પ્રધાનમંડળના હઠથી ખળભળી રહ્યા હતા ને બોસ્ટન નગરના પ્રજાપ્રિય દેશભક્તો જ્યારે એક કુશળ સૈન્યાધિકારીની શોધમા હતા, ત્યારે વર્જીનિયાનો જ્યોર્જ વોશિંગટન બહાર પડ્યો અને તેણે તેમના સૈન્યનું આધિપત્ય સ્વીકારી બ્રીટિશ પરતત્રતાની શૃખલાને છિન્નભિન્ન કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની વિજયપતાકા

ચઢાવી જ્યારે જૂદી જૂદી રાજકીય મંડળીઓ ફ્રાન્સની રિપબ્લિકન મંડળીની વિરૂદ્ધ થઈ, કોર્સિકાનો એક સૈનિક તોપચી ત્યારે નેપોલિયન બોનાપાર્ટ રણભૂમિમાં આવ્યો અને તેણે પ્રજાસત્તાક સૈન્યનું આધિપત્ય લઈ, બળવો દાબી, આલ્પ્સ પર્વત ઓળઘીને ઇટલી જીતી લીધું અને આખા યૂરોપને ધ્રુજાવી પોતાને મનગમતી સુલેહ કરી સ્પેનના તાબાના અમેરિકાના બળવામાં બોલીવર બહાર પડ્યો અને પીરૂને પરતંત્રતાથી મુક્ત કર્યું. પેરેગ્વેની રાજકીય મંડળીના અત્યાચારના સમયમા ડોકટર ફ્રાન્સિયાયે દેશમા શાંતિ પથરાવી અને મત આપનારાઓમાં સુધારો કરવા માટે ગુઇઝોએ સામા પડીને બાદશાહન કાઢી મૂકયો અને રાજ્ય સ્થાપ્યુ. એશિયામા તેમ જ યુરોપ અને અમેરિકામા ચંગેજખાનના સમયથી તે છેલ્લા પિંઢારી સરદારના સમય સુધી પ્રત્યેક બળવાની વેળાએ એક એક મહાપુરૂષ બહાર પડવાનું ઇતિહાસદ્વારા આપણા જોવામા આવે છે પરંતુ આપણા ભારતવર્ષના ઇ સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના સમયમા તો અનેક અગ્રેસરો મેદાનમા આવીને ઊભા રહ્યા હતા ઝાસીની રાણી, નાનાસાહેબ અને તાત્યા ટોપી તેમનામા મુખ્ય ગણાય છે, અને તેથી જ તાત્યા ટોપીનું વિસ્તૃત ચરિત્ર લખવાનો પરિશ્રમ અત્રે અમારે શિરે ઉઠાવ્યો છે હવે બળવામા અગ્રેસરપણ લેવામાં તાત્યા ટોપીએ સત્ય માર્ગનું અવલબન કર્યું કે અસત્યમાર્ગમા પ્રયાણ કર્યું, એ એક વિવાદાત્મક વિષય છે, પરંતુ એ તો નિર્વિવાદ છે કે, તે એક અદ્વિતીય શૂરવીર અને રણધીર તથા સ્વદેશાભિમાની પુરૂષ હતો.

નાનાસાહેબના પલાયન પછી તાત્યા ટોપી અને બાળાસાહેબ સાથે હતા, પણ પાછળથી તેઓ પણ જૂદા પડી ગયા. કેટલાક ઇતિહાસવેત્તાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, બાળાસાહેબે પણ નેપાળનો જ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો તાત્યાના મનમા અદ્યાપિ ઉત્સાહની મદતા થએલી નહોતી તેણે ત્યારપછી પણ પોતાના સૈન્યની સહાયતાથી અગ્રેજો સાથે ઘણી ઝપાઝપીઓ કરી, પણ અંતે દુર્ભાગ્યવશતાથી તેનો પરાજય જ થયો અગ્રેજોના હાથે પરાજય પામ્યા પછી જ "મારે કેટલા સાવધાન અને દૃઢ મનવાળા સૈન્ય સામે લડવાનુ છે ?" એનો કાંઇક વિચાર તેના મનમા આવવા માડયો. હવે તેણે જીવ બચાવવા માટે કયાંક નાસવાનો વિચાર કર્યો અને તે વિચારને અમલમાં પણ મૂકયો તેણે સૈન્ય સહિત પલાયન કરવા માંડયુ, પણ ગ્વાલિયરથી ગુજરાત સુધીના છસો માઇલની લબાઇના પ્રદેશમાં સર્વત્ર તેને અગ્રેજસૈન્ય પોતાને પકડવાને આવતુ દેખાતુ હતુ જો કે તે મરાઠો હતો અને જીવ બચાવવાને નાસતો ફરતો હતો, તોપણ તેના પાછળ પડનારાઓની અચળ અને ઉત્સાહી ઝડપમાથી નાસી છૂટવાને જેટલી ત્વરા જોઇએ, તેટલી ઝડપ

તાત્યાના સૈન્યમાં હતી નહિ. પ્રત્યેક સ્થાન, પ્રત્યેક નગર અને પ્રત્યેક માર્ગમાંથી, નાગપુરથી મહુ સુધી, ખાનદેશની ખીણોમાંથી, બેઇટુલ અને હોશંગાબાદથી પ્રત્યેક માર્ગમાં અને પ્રત્યેક નદી ઉલ્લંઘવાના સ્થળેથી તેને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો. અગ્રેજ સૈન્યે પણ તેને પાછો હટાવ્યો.

તે આખા આર્યાવર્તમાં, મુખ્યત્વે દેશી રાજ્યોમાં અર્થાત્ જે દેશો સદાસર્વદા અગ્રેજોના અધિકારમાં નહોતા, એવા દેશોમાં ઝડપથી કૂચ કરી ચૂક્યો હતો. પરંતુ સર્વત્ર તેનું શત્રુસૈન્ય પૂર્ણબળથી તેના સામું લડવાને તત્પરને તત્પર તેના જોવામા આવતું હતું. ઉદયપુરના પરાજય પછી તેની પડતીનો સમય આવેલો સ્પષ્ટ દષ્ટિગોચર થતો હતો રાજપૂતાનામા પ્રવેશ કરવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી ઘણીક હાર ખાઇને તે યમુના નદી ઉલ્લંઘીને આગળ વધવા લાગ્યો, અને તેમ કરતાં શાહજાદા ફીરોજશાહને મળી જઈ શક્યો.

ફીરોજશાહ જે તાત્યાટોપી સાથે મળી ગયો, તેનુ કારણ એ હતું કે, અવધમાથી પસાર થઈ જવા વિના તેના માટે બીજો માર્ગ જ નહોતો. નેપાલમા જવાથી નેપાલીઓ વિદેશીઓને મારી નાખતા હતા, તેથી ત્યાં જવાનું તેને ભયકર લાગ્યું. ફીરોજશાહ સાથે મળવા છતાં પણ વિચાર કરવાનો તેને બહુ જ થોડો સમય મળ્યો કારણ કે, તેની પાછળ પડેલી ટુકડીઓ નજદીકમાં જ હતી ભાવલપુરમાં દાખલ થવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થયા પછી ફીરોજશાહથી જૂદો પડી તે દક્ષિણમા ચાલ્યો ગયો અને સીરોહીના જગલમાં છુપાઇને રહેવા લાગ્યો.

ફીરોજશાહ અને તેના કેટલાક સિપાહી સાથિઓને પણ પાછળથી ચિચ અને ડિસેલિસની ટુકડીએ ભારી કત્લથી હાંકી કાઢીને તે જ સિરોહીના જગલમા આશ્રય લેવાની ફરજ પાડી ફીરોજશાહે ત્યાથી પણ નાસી જવામા સલામતી ધારી, પણ તાત્યાટોપી પોતાના એક માનસિંહ નામના મિત્રસગે તે જગલમાં જ પડી રહ્યો તે કોઇ વાર એક ગામડામાં તો કોઈવાર જંગલમા રાતવાસો કરતો હતો એવામા માનસિહ માફીની શરતે મેજર મીડને શરણ થયો, અને તાત્યાટોપી એ વાતથી બિલકુલ અજાણ્યો હતો

તાત્યો એક દિવસ એક ગામડામાં ત્યાંથી નેપાળમાં નાસી જવાના વિચારથી છુપાઈ બેઠો હતો અને પરિશ્રમથી વિશ્રાતિ લેતો પોતાના ભવિષ્યના વિચારોમા લીન થએલો હતો, એવામા અચાનક માનસિંહ ત્યા આવ્યો અને તે પણ તેના વિચારમા સહાનુભૂતિ દર્શાવતો સભાષણ કરવા લાગ્યો. અને તાત્યો પોતાના બળવાખોર મિત્રમા પૂરો વિશ્વાસ રાખી થાકેલો હોવાથી ઘોર નિદ્રામા ઘોરતો પડ્યો માનસિંહે અંગ્રેજ

સૈનિકોને પ્રથમથી જ આસપાસમાં તૈયાર રાખ્યા હતા, એટલે જેવો તાત્યો નિદ્રામાં પડયો, તેવો જ તે દ્વારપર આવ્યો અને તેણે જોઇતી નિશાની કરી. થોડી પળમાં તે મકાન અગ્રેજ સોલ્જરોથી ભરાઇ ગયુ અને લખતાં જેટલો સમય જાય તેના કરતાં પણ ઓછા સમયમાં સોલ્જરોએ તાત્યાટોપીને લોઢાની મજબૂત સાંકળોથી જકડી લીધો. તાત્યો તરત જ તેના માટે લાવેલી ડોળીમા કાંઇ પણ તકરાર કર્યા વિના અથવા ગાળગળોચ દીધા વિના દાખલ થયો અને તેના માટે નિયત કરેલા સિપરી નામક સ્થાને ચોકીપહેરા તળે આવી પહોંચ્યો.

વિશ્વાસઘાતથી જ તાત્યાટોપીની મરણઘટિકા આવી પહોંચી. માત્ર તાત્યાટોપીનો જ વિશ્વાસઘાતથી વિધ્વંસ થયો, એમ નથી કિન્તુ જે જે શૂરવીર નરોનો તે સમયમાં નાશ થએલો છે, તેમાં નેવું ટકા વિશ્વાસઘાતથી જ મુઆ. નહિ તો અંતે પોતાના પ્રાણ બચાવવાની શક્તિ પણ તેમનામાં નહોય, એ તો સર્વથા અસંભવિત અને અશક્ય જ કહી શકાય. "ઘર ફૂટે ઘર જાય," એ કહેવત કાંઇ ખોટી નથી. સોરઠના શૂરવીર રાજા રાવ ખેંગાર અને તેની રાણી રાણકદેવી તથા તેમના બે પુત્રોનો સિદ્ધરાજના હસ્તે નાશ થયો, તે માત્ર તેમના ભાણેજ દેશળના વિશ્વાસઘાતનુ જ પરિણામ હતું. નહિ તો અડતાળીસ વર્ષે પણ સિદ્ધરાજ જૂનાગઢનો કિલ્લો સર કરી શકયો નહોત. એવાં એવાં ઉદાહરણો તો ઇતિહાસમાંથી આપણને અનેક મળી આવે છે. માટે તાત્યા ટોપી માટે વિશેષ શોક કરવા જેવું તો નથી જ. અંબરરાજ માનસિંહના નામરાશીએ પોતાના માનસિંહ નામની સાર્થકતા કરી! મિત્રને મરણના મુખમાં આપીને પોતાનું પાપી જીવન ટકાવ્યું. કોટિ કોટિ ધિક્કાર હો એવા કપટી મિત્રોને!!!

ઈ. સ ૧૮૫૯ના એપ્રિલ માસની ૧૫ મી તારીખે કોર્ટ માર્શલ-(લશ્કરી કોર્ટ)માં તેની તપાસ થઇ. તેનાપર અનેક આરોપો મૂકવામાં આવ્યા હતા; પણ તેમા બળવામાં ભાગ લેવાનો અને પિંઢારીપણું કરવાનો, એ બે આરોપો મુખ્ય હતા કોર્ટે ન્યાય છણવામાં કાંઇ ઘણો વખત લીધો નહિ. આખી છાવણીમા વાયુના વેગે સમાચાર ફેલાઇ ગયા કે, જગત્પ્રસિદ્ધ તાત્યાટોપીને ફાંસીની સજા ફર્માવવામાં આવી છે. એપ્રિલની ૧૮ મી તારીખે સાંઝના પાંચ વાગ્યાને શુમારે ત્રીજી બંગાળી યૂરોપિયન પાયદળની ટુકડીના ચોકીપહેરા તળે તેને ફાસી આપવાની જગ્યાએ લઇ જવામાં આવ્યો.

વીસ મીનિટ પછી તેના પ્રર મૂકાયલા આરોપો અને લશ્કરી કોર્ટે કરેલી સજાનું હુકમનામું તેને અંગ્રેજીમાં વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું.

એનું ભાષાન્તર તેને પ્રથમથી જ સંભળાવેલું હતું. જ્યારે તેને ફાંસીના માચડા પર ચઢવાની આજ્ઞા કરવામા આવી, ત્યારે કોઇની મદદ, આચકો કે ભય ખાધા વિના તે સડસડાટ ફાસીના માચડાપર ચઢી ગયો. જે વેળાએ તેના ગળામા ફાસીનું દોરડુ વીંટાળવામા આવ્યુ, તે વેળાએ તેના હૃદયમા લેશમાત્ર દુ:ખની છાયા પણ નહોતી અને તેની મુખમુદ્રા શાંત અને ગંભીર હતી. કોઈ પણ જાતિનો પોકાર કર્યા વિના તેણે પોતાના પ્રાણ પરમેશ્વરના ચરણોમા અર્પણ કર્યા. મરણ-સમયનું શૌર્ય તે ખરેખર દૈવી શૌર્ય જ કહી શકાય.

પોતાના મરણથી થોડીવાર પહેલા જો કે પોતે કાનપૂરની કત્લમા મુખ્ય ભાગ ભજાવવાનો તેણે અસ્વીકાર કર્યો હતો, પણ તે વેળાએ પોતે ત્યા હાજર હતો, એ વાત તેણે સ્વીકારી હતી. અહીં એટલુ તો અવશ્ય જણાય છે કે, ખાસ કાનપૂરની કત્લના અપરાધ માટે તેને ફાસીએ ચટાવવામા આવ્યો હતો, તે અપરાધ તેનાંપર સિદ્ધ કરવાના અંગ્રેજો પાસે જોઇએ તેટલા અને તેવા મજબૂત પૂરાવા હતા નહિ મનુષ્યની થોડીઘણી લાગણી બતાવી હોય, તો તાત્યાટોપીએ માચડા પર ચટતી વેળાએ જ બતાવી હતી તે પોતાના કુટુબનાં જનો અગ્રેજોના હાથમા છે, એ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી મરણસમયે તેણે એક પ્રાર્થના કરી કે, “અગ્રેજ સરકાર મારો વધ કરતી હોવાથી તે મારાં બાલબચ્ચાની સંભાળ લેશે એવી મને આશા છે” એ પ્રાર્થના તેણે વારવાર કરી હતી એથી જાણવામા આવ્યુ કે, સુકુમાર બાળકો માટે તેના હૃદયમા બહુ જ પ્રેમભાવ હતો, અને મરણ પર્યન્ત તે પ્રેમ જેમનો તેમ દૃઢતાથી ટકી રહ્યો હતો મનુષ્યસ્વભાવની શ્રેષ્ઠતાનુ એ જ એક ઉદાહરણ તેના પાસેથી અંતની ઘડીએ મળી શક્યુ હતુ જ્યારે તેને એવું આશ્વાસન આપવામા આવ્યુ કે, “તમારા બાલબચ્ચાપર કોઈપણ જુલમ ગુજરશે નહિ,” ત્યારે તેણે જરા પણ આનાકાની વિના મરણને આવકાર આપ્યો દેહાન્ત દડની શિક્ષા થવા છતા પણ તેણે ક્ષમાની યાચના કરી નહોતી પોતાના જીવનકાળમા તેણે બીજા કોઇ પર દયા કરી નહોતી અને પોતે મરતી વેળાએ કોઇની દયા માગી નહોતી શત્રુઓ વિરૂદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના તેણે પોતાના જીવનનુ બલિદાન આપ્યુ જેવી રીતે કાનપૂરના કુવા આગળ તેણે ક્રૂરતા ધારણ કરી હતી, તેવી જ ક્રૂરતા તેણે પોતાના મરણસમયે પણ બતાવી હતી તાત્યાટોપીના વય વિશે લોકો અનેક પ્રકારની ભિન્નભિન્ન કલ્પનાઓ કરે છે, પણ તેની મુખમુદ્રા કહી દેતી હતી કે, તે ચાળીસ કે પિસ્તાળીસથી વધારે વયનો હતો નહિ. તે એક ગંભીર અને લડાયક-

દેખાવનો પુરુષ હતો. તેના ભાલપ્રદેશમાં બુદ્ધિમત્તાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં અને ક્રૂરતા પણ પ્રકટ જણાઈ આવતી હતી. તેની મુખમુદ્રા તેની જાતિનાં મનુષ્યો પ્રમાણે સાધારણ આકૃતિની હતી અને દાઢીમૂછોમાં શ્વેત કેશોનો થોડો ઘણો ઉદ્ભવ થએલો હતો. જ્યારે તે નાનાસાહેબના સૈન્યનો અધિપતિ હતો, ત્યારે તાબે થાય તો તેને જીવનદાન આપવાની અંગ્રેજોએ અનેક વાર ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી, પણ તેણે વારંવાર એ ઇચ્છાનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. તેણે તો નાનાસાહેબને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું અને તેથી તેને ફસાવવા કરતાં અતિ મરવાનું તેણે વધારે પસંદ કર્યું. સ્વામિનિષ્ઠા અને સ્વામિસેવાના ગુણથી તો તે અવશ્ય સ્વર્ગનો ભાગી જ થએલો હોવો જોઈએ.

તાત્યાટોપીના મરણ પછી તોફાનો તદ્દન શાંત થઈ ગયાં, અને લડાઈનો પણ અંત આવી ગયો. લોકો પોતપોતાના વ્યવસાયમાં લાગ્યા અને શાન્ત સુવ્યવસ્થાથી ચાલવા લાગ્યું. ખરેખર જો માનસિંહે તાત્યા ટોપીને વિશ્વાસઘાતથી ફસાવ્યો ન હોત, તો તે અંગ્રેજોનો કાળ થઈ લાગ્યો હોત, એટલો બધો અંગ્રેજો પ્રતિ તેના દિલમાં તિરસ્કાર હતો.

હવે નાનાસાહેબનો અંત કેવી રીતે થયો તે જાણવાનું રહ્યું. એના વિષે એવું સાંભળવામાં આવે છે કે, જંગલમાં ભટકતાં જ ક્યાંક તેનો દેહાંત થએલો હોવો જોઈએ પરંતુ તે ક્યાં, કેવી રીતે અને ક્યે વખતે મરી ગયો, એની સત્તાવાર માહિતી કે પાકી મળી શકી નથી.

વિલાયતમાં નાનાસાહેબની તપાસ કરવા ગએલા [illegible] મરણના સમય, સ્થાન અને કારણની પૂરી માહિતી મળી નથી શકી. પરંતુ કોઈ પણ રીતે ખાકમાં ખાક તો મળી ગએલો હોવો જ જોઈએ, એમ કહીને આપણા મનમાં આપણે સંતોષ માની લઈએ.

હવે આપણે હિમાલયના પાર્વતીય અરણ્યમાં વિચરવાનું છે.

મહાદેવ" અને "દીન દીન"ના ધ્વનિ વારંવાર સંભળાતા હતા, ત્યાં હવે મંદિરોમાં શાંતિદર્શક "હરહર મહાદેવ" અને મસ્જીદોમાં "અલ્લાહુ અકબર"ના ધ્વનિ કર્ણગોચર થતા હતા. સર્વત્ર શાન્તિનું જ સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગએલું જોવામાં આવતું હતું. એક મી૦ હેરિંગ્ટન નામના યુરોપિયને સત્ય જ લખ્યું છે કે, "દેશમાં એવી તો શાંતિ પ્રસરી ગઈ છે કે, એક નવયૌવના નારી પણ એકલી પ્રવાસ કરી શકે છે. વ્યાપાર આદિની પણ દિવસે દિવસે ઉન્નતિ થતી જોવામાં આવે છે અને લોકો બહુ જ સભ્ય છે. કેટલાક ભાંગેલા બંગલા અને તોડી નાખેલી ચોકીઓ ઉપરાંત બળવાની બીજી કોઈ પણ નિશાનીઓ જોવામાં આવતી નથી જ્યારે આપણે ભારતવર્ષના વિપુલ પાકથી સ્મિત કરતી ભરતભૂમિનું અવલોકન કરિયે છીએ, ત્યારે ભારતવર્ષમાં આવો ભયંકર બળવો થયો હશે, એવી સ્મૃતિ પણ ભાગ્યેજ આપણા મનમાં આવી શકે છે ખેડુતો આનન્દથી જમીન ખેડવામાં અને વાવણી કરવામાં નિમગ્ન થએલા છે અને જો કે બળવાથી ઘણી જ હાનિ થએલી છે, તોપણ હાલની સ્થિતિ જોતાં એ હાનિનો બદલો આબાદાનીથી સત્વર જ વળી રહેશે, એવી સોળેસોળ આના આશા રાખી શકાય છે" ઈશ્વર કરે ને એવી શાંતિનો અને સૌખ્યનો આર્યાવર્તને સદૈવ ઉપભોગ મળ્યા કરો!

બળવાના અગ્નિની શાંતિ પછી જેવી રીતે આર્યાવર્તમાં શાંતિનો વિસ્તાર થએલો હતો, તેવીજ રીતે અત્યારે આપણે જ્યાં વિચરિયે છિયે, તે ગિરિરાજ હિમાલયના પાર્વતીય પ્રદેશમાં પણ ઋતુરાજ વસંતનું આગમન થએલું હોવાથી સર્વત્ર શાંતિ અને અનેક પ્રકારના વિગ્રહોથી ભરેલાં નગરો અને પુરીઓનું નિરીક્ષણ તો બધાએ કર્યું હશે, પણ અત્યારે હિમાલયના નિર્જન વૃક્ષો તથા વનસ્પતિથી ભરેલા પ્રદેશમાં વિચરવાથી આપણને શો બોધ અને શો આનંદ મળે છે, તે જોવાનું છે, અને જોઈતે તેનું અન્ય જનોને શિક્ષણ આપવાનું છે

આર્યાવર્તમાં હિમાલયને ગિરિરાજના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે માત્ર એ જ કારણથી કે, એના જેવો મહાન પર્વત આ દેશમાં બીજો એક પણ નથી હિમાલયની લંબાઈ ૧૫૦૦ માઈલની અને પહોળાઈ ૨૦૦ માઈલની છે તેમ જ એની ઊંચાઈ લગભગ ૪ માઈલ કરતાં પણ વધારે છે એ પર્વતે એક સુશોભિત દુર્ગનો આકાર ધારીને ભારતવર્ષના ઉત્તર પ્રદેશને ઘેરી લીધો છે પર્વતની તળેથી કેટલાક દૂરના ક્ષેત્રોમાંથી એ પર્વત જાણે વાદળાંની એક લાંબી હાર ગોઠવાયલી હોયની, તેવો જ આબેહૂબ દેખાય છે. કારણ કે, ત્યાં હિમનો વિશેષ ભાગ હોવાથી તેમાંથી એક પ્રકારનો વાદળા જેવો ધૂમાડો સદોદિત નીકળ્યા કરે છે.

પર્વતની તળેટીમાં એક સાંકડો ઘાસવાળો જમીનનો ભાગ છે અને તે તરાઈના નામથી ઓળખાય છે એ સ્થાને ગાયો અને ભેંસોના અસંખ્ય સમૂહો ઘાસ ચરીને સંતુષ્ટ થાય છે પરંતુ એ સ્થળે ઢોરોમાં એક જાતિમા જ્વર સર્વદા ફેલાયલો રહે છે અને કેટલીક વાર ફાડી ખાનારા જંગલી પ્રાણીઓના પણ તેઓ શિકાર થઈ પડે છે. તરાઈથી જરાક આગળ એક લગભગ ૩૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈવાળી પર્વતશ્રેણી આવેલી છે, અને તે સાલ નામક મૂલ્યવાન વૃક્ષોની ઘાટી ઘટાથી છવાયલી છે. એના પાસેના જ પ્રદેશના કેટલાક ભાગોમાં ફળદ્રૂપ અને જળસંપત્તિથી ભરપૂર કેટલીક ખીણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તે ઘુસના નામથી ઓળખાય છે એ ખીણો ઠેઠ પહાડની તળેટી સુધી લંબાયલી છે. ત્યાર પછી પર્વતની એક અન્ય શ્રેણી આવે છે, અને તે વધતાં વધતા છેક ૮૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચેલી છે એ પર્વતશ્રેણીપર મનુષ્ય જેમ જેમ વધારે ઊંચું ચઢતું જાય છે, તેમ તેમ નીચેના વૃક્ષો દૃષ્ટિથી દૂર થતાં જાય છે, તે એટલે સુધી કે, ત્રણ માઈલની ઊંચાઈએ ચઢતા સુધીમાં તો નીચેના ભાગની સર્વ વૃક્ષાવલી અદૃશ્ય થએલી ભાસે છે, અને નિત્ય નિયમિત રીતે વર્ષતા હિમથી પર્વતના કૃષ્ણ પાષાણો આચ્છાદિત થતા અને પોતાના કૃષ્ણ વર્ણને શ્વેત રંગમાં બદલી નાખતા જોવામાં આવે છે

હિમાલયની શૈલશ્રેણી ભારતવર્ષને બહુ જ લાભકારિણી છે સમુદ્રનું જળ હિમના આકારમાં એ પર્વતપ્રદેશમાં જઈ પડે છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુનો રવિ જ્યારે એ હિમની શિલાઓને પીગળાવે છે, ત્યારે તેમાથી અસંખ્ય જળપ્રવાહો નીકળે છે અને તેઓ નદીનું રૂપ ધારણ કરીને ઉષ્ણતાના સમયમા તપ્ત ભૂમિને શીતલ બનાવે છે અને પાકની નિષ્પત્તિનું પણ કારણ થાય છે. વળી એ ગિરિપંક્તિ અત્યંત ઉચ્ચ હોવાથી ઉત્તર દિશામાથી આવતા રોગકારક વાયુનો અવરોધ કરે છે અને તેથી દેશમાની પ્રજાને રોગથી બચાવે છે. એની રીતે એ પર્વતશૃંખલા આર્યાવર્તને અનેક પ્રકારે ઉપયોગિની થઈ પડે છે આપણા પુરાતન ઋષિમુનિઓએ એના ગુણોના પ્રભાવથી લક્ષ્યાર્થને સૂચવતું "દેવીસ્થાન"નું એને નામ આપેલું છે, એમાં પણ કાંઈક રહસ્ય સમાયલું છે ખરૂ

પવિત્ર ગંગા નદીનો પ્રવાહ પણ એ હિમાલયમાથી જ નીકળેલો છે. ગંગાસાગરમાં ગંગાનું મુખ છે અને ગંગોત્રી તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ગંગાજળ બહુ જ પવિત્ર મનાય છે અને તે માટે પુ[illegible]તરે એવી આખ્યાયિકા છે કે, 'ગંગા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના પગના અંગુઠામાથી ઉત્પન્ન થએલી છે કેટલાકો શિવની જટામાંથી પણ ગંગાની ઉત્પત્તિ માને છે. કપિલ ઋષિના શાપથી બળીને ભસ્મીભૂત થએલા

સગર રાજાના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોની રક્ષાને પવિત્ર કરવા માટે ભગીરથ રાજાની પ્રાર્થનાથી ભગવાને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુલોકમા મોકલી હતી, તેથી ગંગા ભાગીરથીના નામથી પણ ઓળખાય છે. સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુલોકમા આવતાં ગંગાના મનમા કોપ થયો અને તે કોપથી સાંસારિક જનોને બચાવવા માટે શિવે તેના પ્રવાહને પોતાની જટામાં ઝીલી લીધો અને તેના મદનું ખંડન કરી નાખ્યુ. જે વેળાએ ગંગાનો જળપ્રવાહ મૃત્યુ-લોકની ભૂમિમા પડયો, તે વેળાએ જન્હુ ઋષિ યજ્ઞવિધિ કરતો હતો, તેના વિધિમાં એથી અવરોધ થયો અને કોપીને કોપમાં તે ગંગાનું બધુ જળ પી ગયો. પરંતુ પાછળથી તેને પોતાના એ કોપ માટે પશ્ચાત્તાપ થવાથી તેણે કર્ણદ્વારથી ગંગાજળનો પ્રવાહ પાછો વહેવડાવી દીધો. એથી ગંગાનુ એક જાન્હવી નામ પણ પડેલું છે એક દેવી તરીકે ગંગા હિમાલયની પુત્રી કહેવાય છે, અને ઉમા—પાર્વતી તેની ભગિની મનાય છે. ગંગાનો સાન્તનુ રાજાસંગે વિવાહ સંબંધ થયો હતો તેથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર ભીષ્મ હતો, કે જે ગાંગેયના બીજા નામથી પણ લોકોમાં જાણીતો છે. ધર્મની એક અમુક રીતિથી તે કાર્તિકેયની માતા પણ થઇ હતી ગંગાનદીના પ્રવાહથી આઠ માઇલની ઉંચાઇએ ગંગોત્રીનુ મંદિર આવેલું છે. ગાયના મુખમાથી ગંગાનો પ્રવાહ નીકળેલો છે, એમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તો હિમની એક ગુહામાંથી જ એ પ્રવાહ બહાર પડે છે એ મંદિરમાં ગંગા અને ભગી-રથ ઇત્યાદિની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવેલી છે ઉત્તરપ્રદેશમા યાત્રાળુઓ ગંગોત્રીને પોતાના પ્રવાસની સીમા માને છે. એથી આગળ કોઈ વધતું નથી ગંગોત્રીની આસપાસમાં મનુષ્યને વસવાનાં ગૃહો કે મનુષ્યોની વસ્તી બિલકુલ નથી, ને તેથી યાત્રાળુઓ મંદિરમાં દર્શન કરીને ગંગો-ત્રીનું પાણી એક પાત્રમાં ભરી ત્યાના પંડ્યાનુ તેનાપર સીલ કરાવીને તત્કાળ ત્યાંથી પાછાં ફરવા માંડે છે. એ પાણી અન્ય સ્થળોમા એક બહુ જ મૂલ્યવાન્ પદાર્થ મનાય છે ગૃહસ્થોના નિવાસ માટે જેવું એ સ્થાન અનુપયોગી અને અયોગ્ય છે, તેવુ જ તે ત્યાગી, વિરાગી અને યોગી જનોના નિવાસ માટે પરમ ઉપયોગી અને યોગ્ય છે ગંગોત્રીના આસમન્તાત્ પ્રદેશમા ઋષિમુનિઓના મઠો અથવા આશ્રમો આવેલા છે અને તે આશ્રમના નિવાસિયો નિત્ય ગંગોત્રીમાં સ્નાન કરીને ભગ-વાનના ધ્યાનમાં જ પોતાના જીવનનુ અવસાન કરતા દષ્ટિગોચર થાય છે.

ગિરિરાજ હિમાલયમાં ઋતુરાજ વસંતનુ આગમન થયું હતું, એ આપણે ઊપર કહી ગયા છિયે. વિદેશમાં ગએલા સ્વામીના પાછા પધા-રવાથી જેવી રીતે કાંતા આનંદમાં ડોલ્યા કરે છે, તેવી જ રીતે વસંતના આગમનથી વસુંધરા આનંદમાં પ્રફુલ્લ થએલી જોવામાં આવતી હતી,

પધારેલા વસંતરૂપી પૃથ્વીપતિનો સત્કાર કરવાના હેતુથી તરૂલતાઓએ જીર્ણ પલ્લવોને ત્યાગીને નૂતન પલ્લવોનો શૃંગાર ધારણ કર્યો હતો. નાના પ્રકારના ભૂષણોથી શૃંગારિત સુંદરી જેવી રીતે નેત્રોને સુખદાયિની થાય છે, તેવી રીતે નવીન સુમનોથી સુશોભિત માધવી મનને આનંદ આપતી જોવામા આવતી હતી. નીલ, પીત, ધવલ અને ગુલાબી પુષ્પો મનોહર વનમાં વિકસિત થયાં હતાં અને તેમા મોગરા, જાઈ, જૂઈ, કેતકી અને ચએલીનો સમાવેશ થતો હતો. જેવી રીતે રમણી પોતાના રમણના કંઠમા હસ્ત નાખી આલિંગીને ઊભી રહે છે, તેવી રીતે લતાઓ પોતાના નવ પુષ્પરૂપી હસ્તો તરૂના ગળામા નાખી આનંદથી ડોલતી દેખાતી હતી. જાણે પતિત પુરૂષો મરીને ભૂમિપર પડી ગયા હોયની ! તેવો જ જીર્ણ ગળી પડેલાં કુસુમોનો દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. અથવા તો તરૂએ માર્ગમા શ્રમહારક કોમલ શય્યા બનાવી રાખી હોયની, એવો એક બીજો ભાવ પણ તેમાથી વ્યક્ત થતો હતો કોઈ પુરૂષપર ભાગ્યદેવી પ્રસન્ન થતા જેમ તેના ગૃહે અગણિત જનો આવવા માડે છે, તેવી રીતે વસંતની પ્રસન્નતાથી વૃક્ષોને સુમનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ થતાં અલિના અનેક સમૂહો ત્વરાથી વૃક્ષની શાખાઓમાં આવીને બેસતા દેખાતા હતા. નિર્મળ અને નિશ્ચળ જળાશયોમાં કમળો વિકસિત થએલાં હતા અને જ્યારે ભ્રમરો તેમના પર આવીને બેસતા હતા, ત્યારે પ્રણયી જનોને જાણે તે પોતાની પ્રિયતમાની વેણી હોયની ! એવો ભ્રમ થઈ જતો હતો. જલકેલી માટે પક્ષિઓ અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં વિચરતાં હતાં અને પક્ષોને ફફડાવતાં જઈ જઈને વારંવાર જલાશયના તીરે બેસતાં હતાં. શીતલ અને સુખકર વાયુની મંદ મંદ લહરીઓ આવતી હતી અને તે શ્રમ તથા ચિંતાનો વિધ્વંસ કરીને હૃદયમાં શાંતિ સ્થાપતી હતી.

રસપાન કરવાના હેતુથી કૃષ્ણ કોકિલાઓ આવી આવીને આમ્રવૃક્ષો-પર વિરાજતી હતી અને રસનું સેવન કરી મદોન્મત્ત બનીને પોતાના પંચમ-સ્વરીય ગાનનો આલાપ આરંભતી હતી. એવી રીતે સંક્ષેપમાં કહિયે તો વસંતઋતુનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય નેત્ર અને કર્ણોને એક સમાન આનંદ આપનારૂં થઈ પડયું હતું સૃષ્ટિમાથી શોકનો સર્વથા સંહાર થયો હોય, એમ જ દેખાતું હતું.

સંધ્યાકાળનો સમય વ્યતીત થવાની અણીપર હતો સૂર્ય અસ્તા-ચલમા ગયો હતો અને ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરેલી હતી. પક્ષિઓ પોતાના માળામા જઈને વિશ્રાંતિ લેવાની તૈયારી કરતા હતા અને ઢોરો પણ પોતાના ગોઠામા જઈ પહોચ્યાં હતાં દિવસના-શ્રમને ટાળવાના હેતુથી કેટલાક ગોવાળિયાઓ અને ધાર્મિક જનો ઈશ્વરપ્રાર્થના કરતા હતા અને કેટલાક મોહથી એ સંધ્યાકાલીન નૈસ-

ર્ગિક સૌન્દર્યનું સમીક્ષણ કરતા હતા. ચંદ્રનાં શુભ્ર કિરણો પુષ્પોની શોભાને વધારતાં હતા. ગંગા નદી પોતાનો ગંભીર ઘોષ કરતી વહેતી હતી. એવા સમયે ગંગાતીરસ્થ ઘન વૃક્ષરાજીમાંથી નીકળીને એક ગભીર આકૃતિનો પુરૂષ ગગાના તીરે આવીને ઊભો રહ્યો. એના શરીરનો રગ શ્યામ અને આકાર લંબ હતો. તેમ જ દાઢી અને જટાના વાળ પણ બહુજ લાંબા વધેલા હતા. મુખમાં કરચોળિયો પડી ગએલી હોવા છતા પણ એનું વય પચાસથી વધારે હોય, એમ જણાતું નહોતું આ વેળાએ એનુ શરીર જોકે કૃશ હતું, તોપણ પહોળી છાતીના દેખાવથી પૂર્વે તે પુષ્ટ હોવુ જોઇએ, એવુ સહજમાં જ અનુમાન કરી શકાતું હતુ. તેણે અત્યારે એક ધોતિયુ પહેરેલુ હતુ અને એક કાંષાય વસ્ત્રથી વક્ષ-સ્થળને આચ્છાદિત કર્યું હતુ. થોડી વાર ગભીર ભાવનાથી તે ગગાના પ્રવાહને જોતો સ્તબ્ધ ઊભો રહ્યો, અને ત્યારપછી સ્વગત કહેવા લાગ્યો કે,—

"શું આ તે જ ગંગા છે કે જેને આર્યાવર્તના લોકો પતિતપાવનીના માનયુક્ત નામથી ઓળખે છે? શુ આ તે જ ભાગીરથી છે કે, ભગીરથના યત્નથી સ્વર્ગ ત્યાગીને મૃત્યુલોકમા આવેલી મનાય છે? ના, ના; તે ગગા આ નથી, અને કદાચિત્ હોય, તોપણ પૂર્વનો પ્રબલ પ્રભાવ એનામાં રહ્યો નથી. જો એનામાં પવિત્ર કરવાનો પ્રભાવ હોય, તો અપવિત્ર અને અવરદેશવાસી મ્લેચ્છોના પદસ્પર્શથી એ પોતે જ કેમ અપવિત્ર થાય? "દેવ ગયા દ્વારિકા, ને પીર ગયા મક્કે, ફીરગીના રાજ્યમાહિ, ઢેડ મારે ધક્કે," એ કહેવતની સત્યતા હવે પ્રતીત થાય છે. ખરેખર આર્યોના રાજ્યનો નાશ થયો, તે સાથે આર્યોના ધર્મનો અને આર્યોના આચારવિચારનો પણ સંહાર થયો. અને હવે પાછો પતિત ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર થાય એવી આશા પણ નથી. ઈશ્વરનો ભરતખડપર મહા કોપ થએલો છે, અને તે કોપે અનેક ભારતસંતાનોના પ્રાણની આહુતિ લીધેલી છે હાય!"

એમ કહીને એ પુરૂષ ત્યાં પડેલી એક પાષાણ શિલાપર બેસી ગયો અને મસ્તકે હસ્ત રાખીને બાળકપ્રમાણે નેત્રોમાથી શ્રાવણભાદ્રપદની જળવૃષ્ટિ સમાન અશ્રુવૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યો એ વેળાએ તેને આશ્વાસન આપીને શાત કરે, એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ એ નિર્જન વનમાં ન હોવાથી પ્રતિક્ષણે તેના શોકના અગ્નિની જ્વાળા વધારે અને વધારે જ બળવા લાગી. ગત કાલની અનેક ઘટનાનુ અનુક્રમે તેના મનમા સ્મરણ થવા લાગ્યું અને એનું પરિણામ એ થયુ કે, તેના મસ્તિષ્કમા ઉન્માદનો આવિર્ભાવ થયો તે ઉન્મત્ત બની ગયો ઉન્માદની પ્રબળતાથી વાતાવરણમા તેને અનેક પ્રકારના અદ્ભુત અને અશ્રુતપૂર્વ આકારો

દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા. મનઃકલ્પનાની નૌકા સપ્ત સમુદ્રને ભેદીને પાર નીકળી ગઈ એમ થતાં થતા લગભગ અર્ધરાત્રિનો સમય થયો.

સર્વત્ર અંધકારની ભીષણ કૃષ્ણ છાયા પ્રસરી ગઈ હતી. માત્ર નભોમંડળમાં નક્ષત્રપંક્તિનો મંદમંદ પ્રકાશ જ જોવામાં આવતો હતો. એટલામાં આકાશથી તે અવનીતલ પર્યન્ત પહોચતો રથનાં ચક્રોનો ઘર્ઘર ભીષણ નાદ ત્યા એકાએક સંભળાયો થોડી વાર પછી એક વિશાળ રથ તે ઉન્મત્ત પુરૂષને દેખાયો. તે રથમાં તે પોતે કૃષ્ણ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને અને અગ્નિમુકુટ ધારણ કરીને બેઠો હોય, એવો તેને ભાસ થયો તે ચારે તરફ નજર નાખતો બેઠો હતો. તેના આસપાસમાં પ્રચંડ અગ્નિજ્વાળાઓ બળતી હતી તે પુરૂષની મુખમુદ્રા ભયંકર હતી અને તેના રક્તવર્ણ નેત્રોમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી હતી. તેના ઓષ્ઠોપર દ્વેષ કરતા ક્રૂરતાની હાસ્યછટા વિશેષ દેખાતી હતી તે કોઈ અત્યંત ક્રૂર અને તામસી પ્રકૃતિનો નર દેખાતો હતો તે એકદમ બૂમ મારીને કહેવા લાગ્યો કે,—

"દયા, માયા અને પ્રીતિ ઈત્યાદિનો ત્યાગ કરીને આગળ વધો માનવજાતિના નાશ માટે નિર્માણ થએલી શક્તિઓ, મારી અનુયાયિની થાઓ મારો સૌન્દર્ય, દયા અને સત્યના રક્ષણ માટે નિર્દય, કુરૂપ અને અસત્ય જનોપર આક્રમણ કરવાનો વંશપરંપરાનો સ્વભાવ છે મારી સત્ય વૃત્તિથી અત્યારે તો હું પરમેશ્વરનો પણ વૈરી થએલો છું. નરકનું રાજ્ય હાલમાં બહુ જ વિસ્તૃત અને વૃદ્ધિગત થતું ચાલ્યુ છે એની વૃદ્ધિમાટે જે જીવસટોસટનો પ્રયત્ન કરે છે, તેનાં સ્તુતિસ્તોત્ર ગાઓ મનુષ્યની વૃદ્ધિંગત થતી મહત્ત્વાકાંક્ષામાં હું મારા બમણા થતા પ્રાન્તોની ગણના કર્યા કરૂં છું. મનુષ્યની સ્વાર્થપરાયણતાના વિષવાહક વાતાવરણમાં હુ શ્વાસોચ્છવાસ કરીને મહા આનંદથી કાળનો વ્યય કરૂં છું વર્તમાનકાલીન અને ભવિષ્યમાં થનારાં મનુષ્યો મારૂં ભક્ષણ છે. મારી આજીવિકાનો આધાર તેમનાપર જ રહેલો છે. મૂર્ખ, પશુતુલ્ય અને અંધ માનવ જીવો મારી આજ્ઞાને અનુસરે છે અને પરમેશ્વરનો તિરસ્કાર કરીને ભયંકર અધોગતિનો સ્વીકાર કરે છે ખરેખર તેમને એ કૃત્ય માટે નિષ્કામ કર્મમાટે અવશ્ય યોગ્ય ઉપહાર મળવાનો જ જેવી રીતે વાતાવરણથી આ સમસ્ત સૃષ્ટિ વ્યાપ્ત છે, તેવી રીતે મારી શક્તિથી તેમના હૃદયો વ્યાપ્ત છે અને તેમના કુકર્મોનાં ફળ હું તેમને મારી ઈચ્છા અનુસાર આપું છું."

તે ભયંકર રથ ભીષણ નાદ કરતો આગળ વધવા લાગ્યો, અને તેની પાછળ કેટલીક ભયંકર આકૃતિઓ પણ ચાલતી જોવામાં આવતી

હતી -જગતના સૌંદર્યનો લોપ થયો હતો અને જ્યાં ત્યાં કૃષ્ણ વર્ણું ભયંકર અંધકારનો પ્રસાર થયેલો હતો સમસ્ત વાતાવરણ ગંધક જેવી જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું. વનસ્પતિઓ શુષ્ક થઈ ગઈ હતી અને પર્વતોમાં ભાગ પડી ગયા હતા સમુદ્ર, નદી, સરોવર અને નિર્ઝરમાંનું નિર્મળ નીર કર્દમમય થયેલું દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. સર્વ પ્રદેશ ઉજ્જડ વેરાન સમાન ભાસતો હતો સુંદર નીલવર્ણ ક્ષેત્રો અને ઉપવનોમાંથી ભયંકર નગરોની ઉત્પત્તિ થએલી હતી અને તેમાંથી નીકળતો ધૂમ્રસમૂહ આકાશના અનન્ત પ્રદેશમાં બહુતાથી વ્યાપી ગયો હતો.

એ નગરમાંથી એકસરખો આક્રન્દનો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો. આરોગ્ય, સદ્‌ગુણ અને પ્રામાણિકતાનો સર્વથા નાશ થવા લાગ્યો તે ભયંકર રથે પોતાના ભીષણ નાદ સહિત એ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં શ્વાસોચ્છ્‌વાસ માટે વાયુનો અભાવ હતો; વિચાર માટે કાળનો અભાવ હતો અને અવલંબન માટે બીજા સર્વ સત્કૃત્યોનો અભાવ હતો અર્થાત્ એને અભાવનગરી નામ આપિયે, તો તે ચાલી શકે એમ હતું તે ભયંકર પાછો પોકાર કરીને કહેવા લાગ્યો કે,-

“હવે પણ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વને તમે ભૂલી જશો કે? હવે તો લડો, નહિ તો તમારા માટે દુર્ગતિનો જ માર્ગ છે હવે આમાંથી કોઈ આવીને તમારું રક્ષણ કરશે, એમ તમને ભાસે છે ખરું કે? કદાચિત ભાસતું હોય, તો તે ભ્રમ છે કોઈ પણ તમારૂ રક્ષણ કરનાર નથી, કારણ કે, કૃતાન્તના દૂતો પોતાનાં ભયંકર વાદ્યો વગાડી રહ્યા છે. તેમના આક્રોશનો અવરોધ કરવાને કોણ શક્તિમાન્ છે? આ મેઘગર્જના અને વિદ્યુલ્લતાનો કોઈ પ્રતિબંધ કરી શકશે કે? આ ભયંકર ભૂકંપને કોણ થોભાવશે? વૃક્ષલતા અને ક્ષેત્રો બળીજળીને ભસ્મીભૂત થયાં છે અને સર્વ દિશાઓ નિબિડ અંધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગએલી છે આપણને હવે વધારે સદ્‌ગુણોની આવશ્યકતા નથી, અને સ્વર્ગસુખની ઈચ્છા નથી સન્માન તે મૂર્ખ મનુષ્યોના પૃષ્ઠ ભાગની ઝૂલ છે અત્યારે તો રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર તે જ આપણા આયુષ્યનું મુખ્ય જીવન છે. માટે રાજ્ય માટે, અને રમા (લક્ષ્મી) માટે લડો અને મરો, પણ સ્વતંત્રતાને મેળવી સંપત્તિને ગળામાં બાંધો, સુખશય્યામાં શયન કરો અને અંતે આનંદ સુખમાં તરો મરો હું તમને વિપુલ વિત્ત આપીશ, તેમાં જ લીન રહો જ્યાં સ્વાતંત્ર્ય માટે આપણા દેહ અને આત્માનું આપણે વેચાણ કરવું જોઈએ આપણા એ વ્યાપારને વધારવામાં સહાયતા કરનાર નરકમાં અસંખ્ય ભૂતો છે સત્યનો તિરસ્કાર કરો, ન્યાયનો પરાજય કરો, દુર્ગુણ અને દાંભિકતાને છૂપાવવા માટે તેનાપર સદ્‌ગુણનું

આચ્છાદન કરો અને જ્યાં સુધી મૃતપ્રાય થઇને ભૂમિપર ઢળો ત્યાં સુધી માંસાહારથી પુષ્ટ થવાનો પ્રયત્ન આદરો. ગમે તો વિશ્વવિજેતા થાઓ કે ગમે તો મૃત્તિકામા સત્વર મળી જાઓ, એવી વિદ્યાનો પાઠ હું તમને ભણાવુ. આપણા શત્રુઓના નાશનાં સાધનો તેમણે પોતે જ તૈયાર કર્યાં છે, તે આ પ્રમાણે છે.–વિદ્યુચ્છક્તિને તેમણે પોતાની દાસી બનાવી છે, પણ તે જ તેમનો સંહાર કરશે. પૃથ્વીને પોલી કરી નગરરક્ષા માટે સુશોભિત માર્ગો તેઓ બધાવે છે, પણ એ જ માર્ગો સ્મશાનનુ રૂપ ધારણ કરશે અને ઘરો તૂટી પડવાથી નાશનાં કારણ થઈ પડશે. તેઓ વળી વાયુને સ્વાધીન કરી આકાશમાર્ગે પ્રવાસ કરતાં શીખ્યા છે, એટલે મેઘમંડળમા મરણ તેમની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતુ નિત્ય ઊભુ રહે છે તેમના અસ્તિત્વની મલીનતાથી અશુદ્ધ થએલા વાતાવરણને શુદ્ધ કરવા માટે પરમેશ્વરે મને નિર્માણ કરેલો છે. માટે જે પાતકીઓ પરમેશ્વરને ધિક્કારે છે, તેમનો હુ નાશ કરીશ. કર્મફળ ભોગવવાનો સર્વનો પ્રસગ આવી લાગ્યો છે”

પુન પૂર્વ કરતા પણ અધિક વેગથી અને ભયંકર રૂપથી તે રથ આગળ ચાલવા લાગ્યો ખદિરાંગારના ગોળા તેમાંથી ઊડીઊડીને સર્વત્ર પડવા લાગ્યા અને તેની આસપાસ ચાલતી આકૃતિઓ મહાભયકર તથા અકરાળવિકરાળ દેખાવા લાગી. જ્યાંત્યાં ઘોર અંધકારની છાયા ભયકારક થતી ગઈ અને વાતાવરણમાં પણ અભેદ્ય ઘનતાનો આવિર્ભાવ થયો. આકાશસ્થ નક્ષત્રમાળા ગળી પડી અને રથચક્રના ભયકર ધ્વનિમાં અન્ય ભીષણ ધ્વનિ આવી મળવાથી ત્યાં ભીષણતાનુ જ સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયુ. વધ અને નાશના ભયંકર આક્રોશો, વિલાપો અને હાહાકાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા, અને તેથી એ રથની ગતિમા કાંઈક ન્યૂનતા થવા માડી સહસ્રાવધિ સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકો જોતજોતામા મરણશરણ થઈ ગયા અને તે રથ મનુષ્યના શોણિતથી સમસ્ત ખરડાઈ ગયો અસંખ્ય નષ્ટ થએલા રાષ્ટ્રો અને મનુષ્યોના મૃત દેહોપરથી તે રથ પોતાનો માર્ગ લેવા લાગ્યો અને તે વેળાએ તેમા બેઠેલો ભયકર કાળ ગગનભેદક ધ્વનિ કરીને કહેવા લાગ્યો કે,—

“હજી આગળ, ત્વરા કરો અદ્યાપિ એક સ્થળ અવશેષ છે અને ત્યાં પહોચવા માટે આપણે ત્વરા કરવી જ જોઇએ. જે માર્ગમા વિચારરૂપી પુષ્પો એકઠાં કરવાનો અવકાશ નથી, જે આ ગોલકને મનુષ્ય પ્રાણીઓએ પોતાના અગણિત પાતકો વડે ભ્રષ્ટતામય કરી નાખ્યો છે, તેના કરતા પણ જ્યા અસખ્ય સુંદર તારકો પરમેશ્વરના બંદરે જનારી નૌકા પ્રમાણે તરતા જોવામા આવે છે, તેવા સ્વર્ગને એક વાર જોવા જેટલો પણ સમય નથી, આશારૂપી કોકિલાના મધુર ગાન સાંભ-

ળવાની અને આરોગ્યરૂપી ઝળઝળ વહેતા ઝરાના જળનું પ્રાશન કરવાની જ્યાં આજ્ઞા નથી, શાંતિના ક્ષેત્રમાંથી તડતડ કંપિત થતા શ્વાસના ધ્વનિને સાંભળવાની વેળા નથી, ત્યાં વિશ્રાંતિ નથી, શાંતિ નથી, શ્વાસોચ્છવાસના વ્યાપાર માટે વાયુ નથી એવા ભયંકર સ્થળે મારી સાથે ચાલો; એટલે તમારી ગતિની તમને તત્કાળ પ્રાપ્તિ થશે. તમારે આપણા શત્રુઓને સર્વદા આ વિશેષણોથી જ બોલાવવાના છે. સાંભળો, તેમને કહો કે, અરે મૂર્ખ શિરોમણિઓ, તૃષ્ણાના કીટકો, આવો. જગતના દંભથી ફૂલેલા દેડકાઓ, આવો અકરાંતિયા થઇને ખાનારા અત્યાહારી કોઠાઓ, આવો નિર્લજ્જ અને પાતિવ્રત્યના દંભ દેખાડનારી નારીઓ, આવો. અસત્ય, ઢોંગી, દગલબાજ અને દાંભિક જીવો, આવો પ્રિય રાક્ષસો, આવો અમારી સમક્ષ લડો. અપવિત્રતાના પોશાક પહેરનારા પાપીઓ, આવો. દુર્ગુણની પ્રતિમા અને સદ્‌ગુણનું સત્યાનાશ વાળનારાઓ, જમણા હાથમાં ધર્મ દેખાડીને ડાબા હાથે મિત્રોનાં ગળાં વાઢનારાઓ, આવો રાષ્ટ્રના સન્માન માટે દ્યૂત રમનારાઓ, માદક અને વિષવાળા પદાર્થોના ભક્તો, આવો અને મહા પ્રતાપી આ રથચક્ર તળે ચગદાઇને સ્વર્ગમાં સિધાવો વિધ્વંસને પામેલા અને નામશેષ થએલા રાજાની રક્ષાને ખૂંદતા આગળ વધો તમને ચાતુર્યની તે વળી શી આવશ્યકતા છે? પવિત્ર અને સદાચારી થઇને તમારે ક્યાં પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાની છે? સદાચારો તો તમારા માટે લજ્જાસ્પદ પદાર્થ છે એમનો નાશ કરો અને નિર્લજ્જ થઇને અમારા સમક્ષ લડવાને આવો."

ત્યારપછી અગ્નિજ્વાળા પ્રમાણે પ્રદીપ્ત થએલો તે રથ રાત્રિના અંધકારને ભેદતો આગળ ચાલ્યો અને સાથેની ભયંકર આકૃતિઓ અગ્નિશિખા સમાન રક્તવર્ણ દેખાવા લાગી.

"હવે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના કરશો નહિ, આશા રાખશો નહિ અને હૃદયમાં પ્રેમ, વાત્સલ્ય કે પ્રણયને સ્થાન આપશો નહિ," તે ભયંકર પુરૂષે વળી પાછો બોલવાનો આરંભ કરતાં કહ્યું, "ચંચલ અને ઉદ્દિષ્ટ થાઓ. સ્થિર નહિ, પણ સદોદિત ગતિવાળા થાઓ તમને જૂના વસ્તુઓનો કંટાળો આવ્યો હોય, તો મારા પાસેથી નવી વસ્તુઓ લ્યો લડવાથી તમારા શરીરો લષ્ઠ થશે, માટે બિભત્સ અને દુર્ગુણી શત્રુઓને યુદ્ધ માટે બોલાવો બસ, હવે સર્વત્ર વિષયબુદ્ધિનો જ વિસ્તાર થવાનો છે. સદ્‌ગુણોને ન્યાયના કાંટાનો લેશ માત્ર પણ સ્થળ મળવાનુ નથી. આયુષ્યના મધુર ગાયનનો સ્વર કર્કશ થશે અને ગૃહપ્રેમ તે ગતવૈભવરૂપ ભાસશે. તારૂણ્ય વિશેની મમતા અને વૃદ્ધો વિશેનું સન્માન, એ સર્વ ભૂતકાળની કલ્પના થઈ જવાની! ઓ મારા આત્મવૈરીઓ,

લૌકિક વાયુને દાંભિકતાથી રંગો અને સ્વતંત્ર તથા બંધનહીન વારાંગનાઓની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાવો સદાચારી અને સુજ્ઞ મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરીને તેમને સતાપો, કવિઓની અવહેલના કરો અને ખૂની મનુષ્યના નામનો સર્વ સ્થળે જયજયકાર પ્રસારો. શ્રીમંતો સમક્ષ આર્જવતા કરો અને ગરીબોને પગતળે દબાવો તમે કાવત્રાં વિના બીજું કાંઈ શીખ્યા નથી અને હવે પછી શીખશો પણ નહિ. ચાડિયાઓની જીભમા હજી પણ વધારે ઝેર ઓપો, અને સદાચારી તથા શૂરવીરોની કીર્તિનો વિધ્વંસ કરો. જે કાંઈ પણ સદાચાર, પરોપકાર કિંવા પરમેશ્વર વિષયક કૃત્ય હોય, તેમાં સહાયતા ન આપશો સત્યનો નાશ અને અસત્યનો પ્રકાશ કરો નવા નવા વ્યાપારોપર વ્યાપારો કાઢો. એક પછી એક મંડળીઓની યથાપના કરો એક પછી એક રાષ્ટ્રો ગડપ કરતા જાઓ. તમારી ખાલી ડોળની અને મૂર્ખતાની કોથળીઓ ભરાય અને ફૂલે ત્યા સુધી હાય હાય કરતાજ રહો શાંતિના વિધ્વંસકો, જગદ્વિનાશકો, ચાલો, મારા સમક્ષ લડવાને તૈયાર થઈ જાઓ. હવે મારા હાથમાંથી તમારો છૂટકો થવાનો નથી તે સૃષ્ટિકર્ત્તાએ પાપીઓનો સંહાર કરવા માટે મને ખાસ આ પૃથ્વીતલપર મોકલેલો છે, માટે લડો અને મરો. કારણ કે, તમારા માટે નરકના દ્વાર કયારનાય ઊઘાડાં રાખવામા આવ્યા છે. નરકના દ્વારમા પ્રવેશ કરો અને કૃતકર્મનું ફળ ભોગવો."

પુન. વિદ્યુલ્લતા પ્રમાણે તે રથ ઊંચો ચઢવા લાગ્યો અને તેનાં ચક્રોના ઘર્ષણથી જ્વાળામુખી પ્રમાણે ભયંકર જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી તે રથ પ્રચંડ મેઘરાશિને ભેદીને ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ ચઢવા લાગ્યો અને તેમાં બેઠેલો પુરૂષ ડોકુ બહાર કાઢીને ખડખડ અટ્ટહાસ્ય કરવા લાગ્યો.

વળી તે કહેવા લાગ્યો કે, "આવી રીતે સમસ્ત જગતનો લય થશે. સમસ્ત સૃષ્ટિના લોકો મૂખતાથી ઉન્મત્ત બની ગયા છે. સર્વત્ર અધિકાર અને સત્તા મેળવવા માટે અનેક પ્રકારના અન્યાયો અને કપટતંત્રો ચાલી રહ્યા છે પરંતુ અંતે તો સર્વનો નાશ થવાનો જ. મારા અખિલ અનુયાયિજનો, હવે સ્થિર થાઓ હવે પછી તમારે ભ્રમણ કરવાનુ નથી તમારા દ્રવ્યના રાશિઓ હવે જેમના તેમજ પડેલા રહેવા દો હવે એમનો કશો પણ ઉપયોગ થવાનો નથી જેવી રીતે પંકમાથી પંકજ વિકાસ પામે છે, તેવી રીતે બળીને ભસ્મીભૂત થએલા આ જગતની ભસ્મમાથી પુન ઉત્પત્તિ થશે, માટે આનંદમાં રહો. હે રત્નાકર, તું પણ વિશ્રાંતિ લે, અને મંજુલ શબ્દ કરતી વનરાજીઓમાં વિહાર કરનારા પક્ષિયો, હવે પછી માનવી રાક્ષસી હાથ તમને પકડવા માટે કિંવા તમારા કોમલ પ્રાણ હરવા માટે કદાપિ

આગળ વધવાનો નથી. મનુષ્યોને મધુર ફળોનો ઉપભોગ આપનારાં શીતલ વૃક્ષો, હવે પછી તમારાપર કોઈ પણ માનવી કુઠારનો પ્રહાર થવાનો નથી અને તમારૂં ઉન્મૂલન પણ થવાનું નથી એ ગિરિગુહામાં વાસ કરનારાં પશુપક્ષિયો, હવે માનવરૂપી અવિશ્વાસની મૂર્ત્તિ જગતમાંથી સદાને માટે નષ્ટ થવાની છે, માટે તમારે ભય પામવાનું કશું પણ કારણ નથી હે સૃષ્ટિનિર્માણકર્ત્તા, પોતાનો આ પૃથ્વીગોલ પાછો લે અને તેને શુદ્ધ કરીને પુનઃ અન્ય જગત્ નિર્માણ કર.”

તે રથ વન્હિની જ્વાળા પ્રમાણે મેઘ સમાન નાદ કરતો વળી ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ માર્ગે વિચરવા લાગ્યો, અને ક્ષણના પણ અર્ધ ભાગમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો ત્યારપછી તેમાં બેઠેલો પુરૂષ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના મધ્યમાં છાયા પ્રમાણે ઊભો રહ્યો અને તેની આસપાસમા અસંખ્ય ભયંકર આકૃતિઓ, નષ્ટ થએલી નૌકાઓ પ્રમાણે, કેટલીક છિન્નભિન્ન સન્માન પતાકાઓ પ્રમાણે, કેટલીક સજ્જ યોદ્ધાઓ જેવી, કેટલીક રૂદિત રમણીય સ્ત્રિયો જેવી દેખાતી દીન મુખ કરીને તેની પ્રાર્થના કરતી ઊભેલી જોવામાં આવતી હતી પરંતુ હવે તે ભયંકર પુરૂષ તેમનામાં ધ્યાન રાખતો હોય, એમ દેખાતુ નહોતુ તે પુરૂષની ભયંકર ગર્જના વિના બીજું કાંઈ પણ ત્યા સાભળવામા આવતુ નહોતું. થોડી વાર પછી એ સર્વ ભયંકર આદર્શનો લોપ થયો વિદ્યુલ્લતા ચમકવા લાગી, મેઘની ગર્જના થવા લાગી અને ચાગેતર્ફ ચંદ્રમાનો સ્વચ્છ અને શુભ્ર પ્રકાશ પ્રસરી ગયો નભોમંડળમા ઉદિત ચંદ્ર પરમેશ્વરના અસ્તિત્વની સાક્ષી આપતો હતો.

ગંગાતીરે ઊભેલો પુરૂષ ભ્રમના આભાસમા દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો હતો. વૈર અને વૈરનો વન્હિ જ તેના હૃદયમા બળ્યા કરતો હતો. તેનાથી એક ડગલું પણ આગળ કે પાછળ ભરી શકાયું નહિ. થોડી વાર જો તે એમનો એમ ઊભો રહ્યો હોત, તો ખરેખર ગંગાના પ્રવાહમાં પડીને તણાઈ ગયો હોત, પણ મારનારથી તારનાર પાસે છે, એ કહેવતની સત્યતાને વ્યક્ત કરવા માટે અચાનક ત્યા એક મહાપુરૂષ આવી પહોચ્યો.

એ મહાપુરૂષ તે એક લંબ અને પુષ્ટ શરીરવાળો, ભવ્ય મુખમુદ્રાશાળી અને શાંત પુરૂષ હતો તેનાં નેત્રો વિશાળ અને બાહુ જાનુ પર્યન્ત લંબાયલા હતા દાઢી પેટ સુધી વધેલી હતી અને ભ્રૂ પણ નેત્રોને આચ્છાદિત કરતી જોવામા આવતી હતી, કેશ સર્વ દૂધ સમાન શ્વેત વર્ણું થઈગએલા હતા. શરીરને આચ્છાદિત કરવા માટે એક લંગોટી અને તેના પર કટિભાગેથી એક મૃગચર્મ તેણે લપેટી લીધું હતું.

શિરોભાગે પાઘડીને સ્થાને શુભ્ર લંબ જટા વીંટાળી દીધી હતી. એ મહાપુરૂષ ઋષિરાજ ત્યાં આવતાં જ એ ભ્રમિષ્ટ પુરૂષને જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને થોડી વાર પછી તેની મનોવ્યથાને જાણી ગયો. એટલે થોડી વાર સુધી તે તીવ્ર દૃષ્ટિથી તેને જોઈ રહ્યો. દૃષ્ટિની એકતાનતાથી તે ભ્રમિષ્ટ નર કાંઇક શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો અને ઋષિને ઓળખતાં જ, “ગુરૂ મહારાજ, મારા તમને નમસ્કાર હો,” એમ કહીને તે તેના ચરણોમા પડી ગયો

ગુરૂએ આશિર્વાદ આપીને બીજું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના હસ્તાંગુલીથી તેને પોતા પાછળ આવવાનો સંકેત કર્યો અને આજ્ઞાને આધીન થઈ તે ગુરૂની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

એ ભ્રમિષ્ટ પુરૂષ અને એ મહાપુરૂષ કોણ હશે, એ જાણવાની વાંચકોના મનમાં અત્યંત જિજ્ઞાસા થઈ હશે, પણ એનું રહસ્ય પાછળથી યોગ્ય સમયે વ્યક્ત કરવામા આવશે હાલ તો તેઓ ક્યા જાય છે અને શુ કરે છે, એ આપણે જોવાનુ અને જાણવાનુ છે. ચાલો ત્યારે કાલ્પનિક ભાવથી પ્રિય પાઠકો, તેમની પાછળ અને જુઓ તેમની ચર્યા

———:o:———

પ્રકરણ ૧૩ મું

રાજમુકુટ

તે મહાત્મા અને તે તમોગુણી શિષ્ય ચાલતા ચાલતા એક ગુહાના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા, અને દ્વાર પરના પાષાણને ખસેડીને ગુહાના અંતર્ભાગમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો.

પૂર્વકાળમાં ઋષિમુનિઓ પોતાના પવિત્ર જીવનને સાંસારિક પ્રપંચોથી મુક્ત અને એકાન્તમા વ્યતીત કરવા માટે નિર્જન વનોમાં ગુહા અને કન્દરાનો શોધ કરી કરીને તેમાં જ નિવાસ કરતા હતા. એવી ગુહાઓ બહુધા જળ અને બીજી આવશ્યકીય સામગ્રીઓવાળા સ્થાને જ શોધવામાં કે બનાવવામાં આવતી હતી, અને ઘણીક વાર પર્વતોમાં પણ એવી ગુહાઓ સ્વાભાવિક બનેલી અથવા તો મનુષ્યોની બનાવેલી મળી આવતી હતી. જો કોઈ બહુ જ સારૂં સ્થાન હોય, તો પર્વતને ભેદીને યોગિજનો પોતાના નિવાસયોગ્ય ગુહાઓ બનાવી પણ લેતા હતા.

બહુધા ભારતવર્ષની એવી સર્વ ગુહાઓની આસપાસની પ્રાકૃતિક શોભા મહા અપૂર્વ જ જોવામા આવતી હતી પરંતુ સ્વાભાવિક શોભા અને એકાન્તતાના વિષયમા હિમાલય સાથે બીજા કોઈ પણ સ્થાનની તુલના થઈ શકે એમ નથી સ્વાભાવિક સૌન્દર્યસંગે ઋષિમુનિઓના જીવનનો બહુ જ ઘનિષ્ટ સબંધ હતો જે જનો ધ્યાનપરાયણ અને

ઉન્નત જીવનલાભના પ્રયાસી થતા હતા, તેમના નિવાસ માટે તો જલપ્રવાહનો ઉચ્ચ વા મૃદુ ધ્વનિ, મન્દ મન્દ પવનના સ્પર્શથી નીકળતો વૃક્ષપત્રોનો સરસર શબ્દ, આકાશમાર્ગમાં મેઘમાળાઓનું ઇતસ્તતઃ સંચરણ, વૃક્ષલતા આદિનો રહસ્યમય જન્મ અને તેમની વૃદ્ધિ, અરણ્યચારી જીવસમૂહોનું વિચિત્ર જીવન, એ સર્વ તેમના જીવનને ઉન્નત માર્ગે દોરી જવાનાં સાધનો થઈ પડતાં હતાં.

પાષાણને કાપીને જે મન્દિર અથવા ગૃહ બનાવવામાં આવે છે, તેજ સર્વથી અધિક કાળસ્થાયી અને નિવાસ માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે હિમાલયની ગુહાઓ મનુષ્યના નિવાસ માટે પૂર્ણ યોગ્ય અને ઉપયોગિની હતી તેમની છતોમાથી પાણી ટપકતુ નહોતું અને વર્ષાઋતુમાં જળનો પ્રવાહ પણ ગુહાઓથી બહુ જ નીચો રહેતો હતો. ઉષ્ણકાળમાં ગુહાઓમાં ઘણી જ શીતળતા રહેતી હતી વર્ષાઋતુમાં જ્યારે સર્વત્ર હરિત તૃણશય્યા પથરાઈ જાય છે અને વૃક્ષો પત્રપુષ્પોથી સુશોભિત થાય છે, તે સમયે હિમાલયની શોભા અવર્ણનીય અલૌકિક, સ્વર્ગીય દેખાય છે અત્યારે આપણે જે ગુહાનુ વર્ણન કરિયે છિયે, તેની પાસે જ એક જલપ્રવાહ હતો અને તે એક સોપાનપરથી બીજા સોપાનપર કૂદકા મારતો જઇને નીચેના જલપ્રવાહ સાથે મળી જતો હતો સપ્ત સોપાન પરથી એ જળપ્રવાહ નીચે ઊતરતો હોવાથી એને સપ્તકુંડના નામથી સર્વ ઓળખતા હતા. સર્વથી નીચેના કુડમાં બારે માસ પાણી રહેતું હતું. અદ્યાપિ એ કુંડમાં સ્નાન કરવાને દેશપ્રદેશના યાત્રાળુઓ એક વાર્ષિક નિયત દિવસે આવ્યા કરે છે

ગુહાનો અર્થ અહીં નાનીનાની કન્દરા, એવો નથી લેવાનો. એ ગુહા એક વિશાળ મહાલય જેવી હતી, અને અંતર્ભાગમા તે અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત થએલી હતી પ્રથમ ઓરડો જ એક સો ફીટની પહોળાઈ અને બસો ફીટની લબાઇવાળો હતો. એમા સ્થળે સ્થળે સ્વાભાવિક રીતે કોતરી કાટેલા વિશાળ પાષાણસ્તભો પણ જોવામાં આવતા હતા અને કોક સ્તભ તૂટી જઈ છતમા અર્ધ લટકી રહેવાથી નૈસર્ગિક શોભામા કાઇક વિચિત્ર સૌન્દર્યનો આભાસ કરાવતા હતા. ભીંતો, દ્વાર અને છતોમા તથા છતોના આધારભૂત સ્તંભોમા યોગિજનોના ભિન્ન ભિન્ન યોગાસન, યોગગી આસનના ચિત્રો પણ કોતરી કાટેલા હતા એકદર યોગવિદ્યાની વૃદ્ધિના ત્યાં સર્વ સાધનો એકત્ર ઉપસ્થિત થએલા હતા

શરદૃઋતુમાં ગુહાને તપ્ત રાખવાના હેતુથી ગુહાના પ્રથમ ઓરડામાં વેદીના આકારનું એક અગ્નિસ્થાન બેનાવામાં આવતુ હતું અને

તેમાં થોડો થોડો અગ્નિ તો બારે માસ બળ્યા કરતો હતો. અગ્નિ-સ્થાન પાસે જ એક સિંહચર્મ પાથરેલું હતું અને તેપર યોગસાધના માટેની એક વિરાગિની પડેલી હતી.* હરિ નામના સ્મરણ માટે ત્યાં કેટલાંક વલ્કલો પણ લટકતાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હતા એક ખૂણામા યોગને લગતાં તાલપત્રપર લખેલાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ મનુષ્યનું ધ્યાન ખેંચતાં હતાં અંદરના ભાગમા આવેલા બે નાના ઓરડાઓમાં તૃણની શય્યાઓ કરેલી હતી અને તેમનાપર આચ્છાદન તરીકે કૃષ્ણ મૃગાજિનો પાથરેલાં હતાં રાત્રિનો સમય હોવાથી હિમાલયમાં એક પ્રકારનાં વૃક્ષો થાય છે, તેની ગોલાકૃતિની ઉતરતી છાલ ત્યાં બળતી હતી અને તે જાણે વર્તમાન કાળની મીણબત્તી હોયની, તેવી જ ભાસતી હતી, એનો પ્રકાશ પણ આબેહૂબ મીણબત્તી જેવો જ પડતો હતો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ મન્દ પ્રકાશયુક્ત ગુહામાં તે મહાત્મા અને તે ભ્રમાત્માએ પ્રવેશ કર્યો મહાત્મા તેને તૃણશય્યાવાળા એક ઓરડામાં લઇ ગયો અને કાંઇ પણ બોલ્યા વિના નિદ્રાવશ થવાની તેણે તેને આજ્ઞા કરી. કોણ જાણે તે ભ્રમવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં તે મહાનુભાવનો એટલો બધો શો પ્રભાવ પડી ગયો હતો કે, એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના તે તેની આજ્ઞાને આધીન ગયો તૃણશય્યામાં પડીને નિદ્રાવશ થયો. તેના નિદ્રાવશ થયા પછી તે મહાત્માએ કોઇ મહામત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો અને મત્રની સમાપ્તિ પછી તે ઉષ કાળનો સમય થવા આવેલો હોવાથી સ્નાન-વિધિ માટે ગગાતીરે ચાલ્યો ગયો

યોગીના ગમન પછી તે નિદ્રિત મનુષ્ય અનેકવિધ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિચરવા અને સચાર કરવા લાગ્યો પરંતુ અંતમાં તેણે જે એક મહા સ્વપ્ન જેયુ, તેનું તેના હૃદયમા વિચિત્ર પરિણામ થતું હોય, એમ તેની મુક મુખચર્યાથી વ્યક્ત થતું હતું. તેની મુખમુદ્રામાં અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનો થતાં જેવામા આવતાં હતાં ગત પ્રકરણમાં જાગૃત અવ-સ્થામાં જેટલો તેણે કોપ દર્શાવ્યો હતો, તેથી પણ વિશેષ બળવાન્ શાતિના ભાવો આ વેળાએ નિદ્રાયુક્ત અવસ્થામાં તેના મુખમંડળમાં શીતળ શશિક સમાન પ્રકટી નીકળ્યા હતા ખરેખર શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામા અર્જુને મનને ચંચલ, પ્રમાથી, બળવાન, દૃઢ અને જેનો નિગ્રહ ન થઇ શકે તેવુ કહેલું છે, તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે મન કોઇ કાળે પણ એકજ સ્થિતિમાં હોતુ જ, રહેતુ જ નથી તેનું એ વિચિત્ર અને પ્રભાવશાળી સ્વપ્ન નીચે પ્રમાણે હતુ .—

* વિરાગિની તે એક અંગ્રેજી (T) અક્ષરની આકૃતિની કાષ્ઠની બના-વેલી વસ્તુ હોય છે અને યોગીઓ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થતી વેળાએ હાથ રાખવા માટે તેનો ઉપયોગ કરે છે.

અસ્તાચલમાં જતા આદિત્યનાં રક્તવર્ણાં કિરણો એક રાજ મહાલયમાંના ઝીનખાબથી મઢેલા રાજ્યાસનપર રાખેલા સાર્વભૌમ રાજાના રાજમુકુટપર ગવાક્ષિમાંથી આવીને પ્રતિબિંબિત થએલાં હતાં. મસ્તકે વિરાજમાન થયા પછી પ્રજાજનોને સિંહાસનના ચિન્હ અને રાષ્ટ્રવૈભવ રૂપ દેખાતા એ મુકુટને આવતી કાલે મસ્તકે ધારણ કરવાની ભાવનાથી ત્યાં રાખવામાં આવ્યો હતો. તે મુકુટમાં રત્નો જડવાના કાર્ય માટે સહસ્રાવધિ કુશલ રત્નાકારોને રાત્રિદિન કામે લગાડવામાં આવ્યા હતા અને આજે જ તેમનું કાર્ય પૂર્ણ થએલું હતુ માત્ર આજની રાત્રિ જ એ મુકુટ ત્યાં રાખવાનો હતો કારણકે, રાજમહાલયનાં ઇતર સ્થાનો કરતાં એ સ્થાન વધારે સુરક્ષિત હતું. એ મહાલયને એક દ્વાર હતું અને દ્વારના બહિર્ભાગમાં બે સંરક્ષકો અહોરાત્ર શસ્ત્રાસ્ત્ર સહિત ઉભો પહેરો ભરતા હતા એ મુકુટમાંનાં રત્નોનાં કિરણો સૂર્યબિંબ પ્રમાણે ચમકતા સર્વત્ર પ્રસરી ગયાં હતાં. દિનરાજ ક્ષિતિજતળે અસ્તધામમાં ચાલ્યો ગયો, અને તેના કિરણો ધીમે ધીમે નિસ્તેજ થતાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં આકાશમાં સંધ્યાનો પ્રકાશ ઝળકવા લાગ્યો, અને ક્ષણપશ્ચાત્ તેનો પણ લોપ થયો ત્યારપછી સર્વત્ર અંધકારનો અધિકાર વિસ્તરી ગયો અને જ્યાંત્યાં શાંતિના સામ્રાજ્યની છટા વ્યાપી ગઈ. એ વેળાએ પહેરેગીરોના સાવધાનતાસૂચક આલબેલના શબ્દ વિના બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો નહોતો.

રજનીનાથ સુધાકરનો નભોમંડળમા ઉદય થયો અને ચંદ્રોદય પછી થોડી વારે રાત્રિ કરતાં પણ વધારે કાળો અને ભયંકર અંધકાર મહાલયમાં આવીને એકત્ર થયો, અને મુકુટના આસમન્તાત્ ભાગમાં ભયંકર મેઘ પ્રમાણે એકઠો થવા લાગ્યો. ધીમેધીમે તે અંધકારે એક આકાર ધરવા માંડ્યો પ્રથમ અંધકારે લંબ રૂપ ધારણ કર્યું અને પછી તેમાથી ક્રૂર મુદ્રાવાળી એક ભયંકર આકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ અને તે કહેવા લાગી કે, "આ મુકુટ મારો છે, આ પ્રજા મારી છે, આ રાષ્ટ્ર મારૂં છે, અને હું પોતે રાજા છું" એમ કહીને રાજમુકુટ ઉપાડવા માટે તેણે બે હાથ લાંબા કર્યા, એટલામા તે મહાલયની ભીંતમાંથી એક તેજ:પુંજ જ્વાળા નીકળી અને તેનો સ્વચ્છ પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરી ગયો વળી પ્રભાતકાલીન સૂર્યપ્રકાશ જેવી લખલખતી એવી એક બીજી સૌમ્ય દૈવિ આકૃતિ પણ ત્યા ઉદ્ભવી અને તે પ્રથમની ભયંકર આકૃતિને પાછળ હટાવીને મધુર અને મૃદુ સ્વરથી કહેવા લાગી કે—"આ મુકુટ મારો છે, આ પ્રજા મારી છે, આ રાષ્ટ્ર મારૂ છે, અને હું પોતે રાજા છું."

એવી રીતે તે દૈવી અને દાનવી આકૃતિયો કેટલીક વાર સુધી મુંગી એક બીજા સામી ઉભી રહી અને રાજમુકુટ તેમના મધ્યમાં પડેલો હતો. એટલામાં અચાનક ત્યાં એક પાણીદાર તલવાર આવી પડી. તે તલવાર લઇને ભયંકર આકૃતિ તે દૈવી આકૃતિના અંગપર ધસી ગઈ અને કહેવા લાગી કે.—

"સંગ્રામ! અનાદ્યન્ત સંગ્રામ!! કારણકે, સર્વ પાપો માટે શિક્ષા તો નિયત કરેલી છે જ!!!"

એટલામાં વિદ્યુલ્લતા પ્રમાણે ઝળકતી બીજી એક તલવાર ઉત્પન્ન થઈ અને તે દૈવિ આકૃતિએ હસ્તમાં ધારીને ભયંકર આકૃતિને ઉત્તર આપ્યું કે, "શાંતિ અને વૈભવ એ સત્ય અધિકારીને જ મળવાં જોઇએ. જગતમાંના પાતકીઓને તેમનાં પાતકોની શિક્ષા મળવાની જ."

એમ કહીને એ બન્ને આકૃતિઓ યુદ્ધ કરવા લાગી, અને તેમના એ ભયંકર યુદ્ધથી આસપાસના વાતાવરણમાં ધનતા વ્યાપવા લાગી. રાજમુકુટ રકતના પ્રવાહમાં તરવા લાગ્યો. ભયંકર રૂપ ધારતું એ યુદ્ધ પ્રતિ-ક્ષણે વધતુ જ ચાલ્યુ અને કેવળ દ્વેપ તથા ક્રૂરતાની પ્રતિમા-રૂપ તે રાક્ષસી આકૃતિએ બે વાર તે દૈવી આકૃતિને પૃથ્વીપર પછાડી નાખી, તેમજ બે વાર તેના શરીરપર તલવારના વાર પણ કર્યા. એ તલવારની પટ્ટીપર "અભંગ મૃત્યુ!" એવા બે શબ્દો કોતરેલા હતા. યુદ્ધ ચાલતું હતું એવામા ચંદ્રના કિરણોએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો અને તેથી મુકુટમાંનાં રત્નો વધારે ચમકવા લાગ્યા. મુકુટમાંથી બીજી પાંચ આકૃતિઓનો ઉદ્દભવ થયો તેમાંની એક આકૃતિ બોલી કે:—"હું મૌક્તિક દેવતા છુ. હું આજ યુગોના યુગ થયા જોતી આવી છું કે, બળવાન્ તે દળવાન્ અથવા બળિયાના બે ભાગ, એજ ન્યાય સર્વદા રહેલો છે અને હવે પછી પણ તે જ ન્યાય કાયમ રહેશે."

બીજીએ કહ્યુ કે, "હું માણિક્ય દેવતા છુ મેં આજ સુધીમાં જગતનાં અનેક યુદ્ધો અને તેમાં થતા જયપરાજયો જોએલાં છે. અત્યંત ઘોર સંગ્રામથી અને અત્યંત દુઃખથી પ્રીતિ અને શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો મારો પૂરેપૂરો અનુભવ છે. સ્વદેશના વૈભવ માટે દુષ્ટ, તામસી, સદ્દગુણી અને મહાપુરૂપ સર્વને મેં યુદ્ધ કરતા જોયા છે, અને એ યુદ્ધનો પ્રકાર જગતના લય પર્યન્ત અચલ અને અભંગ જ રહેવાનો, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે"

ત્રીજી પોતાના વિચારો વ્યકત કરતી કહેવા લાગી કે, "હું ઇન્દ્રનીલમણિ દેવતા છું. ન્યાયદેવતાના સર્વ પરિવર્તનો અને લીલચાલો હું આજ પર્યન્ત જોતી આવી છું, અને ઈશ્વરી પ્રેરણાનો હું અનુભવ

લઈ ચૂકી છું. દયા, માયા, રાગ, દ્વેષ અને દુઃખના યોગે પરમેશ્વર, રાજા અને રાષ્ટ્રને ગતિમાન્ બનાવે છે આ યુદ્ધ અને પરિવર્તનો જોકે બળવાન્ છે ખરાં, પણ સત્ય એથી પણ વધારે બળવાન્ છે. એ રીતિ પૂર્વાપરથી ચાલતી આવેની છે અને એવીજ રીતે હવે પછી પણ ચાલ્યા કરવાની."

ત્રીજીનાં બોલવાની સમાપ્તિ થતાં ચોથી આકૃતિ આગળ વધીને પોતાના ભાષણનુ મંગળાચરણ કરતી બોલવા લાગી કે, "હુ હીરકદેવતા છુ, અને જગતના આરંભથી અત્યારસુધી નિર્ધનોના અશ્રુ, રોગગ્રસ્તોના વ્યાધિ, નિરાધારોનાં દુઃખો અને પ્રવાસીઓની પીડાને અવલોકતી આવી છુ અને જ્યારે જ્યારે રાજાના મુખમંડળમાં હું મારા પ્રકાશની છાયા પ્રસારૂં છું, ત્યારે ત્યારે તેના હાથે કરૂણાનાં અનેક કૃત્યો થાય છે. આ જગત્ દિવસે દિવસે સારી અને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચતુ જાય છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે કારણ કે, મનુષ્યોના અંતઃકરણમા દ્વેષ કરતાં મમતાનો અધિક વાસ છે, એવી મારી ધારણા છે. રાજાનો વૈભવ દાતૃત્વમા જ ભરેલો છે અને હવે પછી પણ તે તેવો જ રહેશે"

પાચમી આકૃતિ કાઇક વિચિત્ર મુખમુદ્રાથી કહેવા લાગી કે, "મારૂં નામ રત્નદેવતા છે, અને જ્યા જ્યા પ્રકાશ પડે છે, ત્યા ત્યાં સ્વાતંત્ર્યનો પૂર્ણ વાસ થાય છે અથવા થએલો હોય છે. જ્યારે મારો પ્રકાશ જઇને વાતાવરણમાં મળી જાય છે, ત્યારે મારો એક પણ દાસ એક ક્ષણ માત્ર પણ જીવવાને સમર્થ થતો નથી. પ્રગતિ, પ્રીતિ અને દક્ષતા મારી આજ્ઞાને આધીન છે સ્વાતંત્ર્ય અને વૈભવ એ બે જ આજ સુધીમા રાજાના મુખ્ય પ્રિય પદાર્થો મનાયલા છે અને હવે પછી પણ રાજાની સદોદિત એ જ ભાવના રહેશે"

ત્યારપછી તે પાચે આકૃતિઓએ એકબીજાના હાથમાં હાથ મેળવીને તે રાજમુકુટની વર્તુલાકાર પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી.

આટલી વાર સુધી તે ભયંકર રાક્ષસી આકૃતિ પોતાની તલવારના આધારે ઊભીઊભી એ સર્વ ભાષણ સાભળ્યા કરતી હતી તેમનુ ભાષણ પૂર્ણ થયા પછી તે દ્વેષયુક્ત હાસ્ય કરીને કહેવા લાગી કે, "અહો! મૂર્ખ, નિરર્થક અને સર્વ વિનાશક દેવતાઓ, મારા જેવી મૃત્યુની મૂર્તિ સમક્ષ તમારાથી યુદ્ધ કરી શકાશે ખરૂં કે? મારા સમક્ષ તમારી શક્તિ તે શી ગણનામા? મહાસાગરની પ્રચંડ લહરી સાથે એક તૃણે સ્પર્ધા કરવા જેવુ આ તમારૂં ભાષણ હાસ્યાસ્પદ છે, જુઓ. જગતની સંપત્તિ, દાંભિકતા, ગર્વિષ્ટતા, ક્રૂરતા અને નિર્દયતાનો પ્રકાશ આ મુકુટમાથી નીકળે છે તો! અરે દુઃખ અને ત્રાસની દર્શિકાઓ

ત્વરા કરો અને આ મુકુટમા પોતાનું વસતિસ્થાન બનાવો. રાજાના મુખમડળમાં મારા પ્રકાશની છાયા પ્રસારીને તેને આંજી નાખો. નાશના હેતુ રૂપ દેવતાઓ, મારા હેતુની સિદ્ધિ માટે હું તમને આ મુકુટમાં રાખું છું."

મુકુટની આસપાસ રત્નની જે પ્રભા વર્તુલાકાર થએલી હતી, તે એ આજ્ઞાથી અત્યત તેજ પુજ થવા લાગી. એવામાં વાતાવરણમાથી "અહો! દૈવિ આકૃતિઓ, લડો, હજી વધારે લડો, ઘોર યુદ્ધ કરો" એવા શબ્દોનો કોઈ અદૃશ્ય કંઠમાંથી ઉચ્ચાર થયો. એટલે તે દૈવિ આકૃતિએ પોતાની તલવાર ઉપાડી અને પોતાના શત્રુના શરીરપર ઘસારો કરીને તેની તલવારના રાઈરાઈ જેવડા કકડા કરી નાખ્યા એટલામા પાછો વાતાવરણમાંથી ધ્વનિ સભળાયો કે, "જીર્ણ અને નવીન સર્વ એક જ છે. ભૂત અને ભવિષ્ય તે વર્તમાન સ્થિતિ છે. દૈવિ પ્રાણી, ડરીશ નહિ આમ જ યુદ્ધ કર્યા કર. કારણ કે, યુદ્ધ કરવાનો ખરો સમય તે આ જ છે."

પુનઃ યુદ્ધનો આરભ થયો અને અસખ્ય પ્રાણીઓના આક્રોશનો ધ્વનિ સભળાવા લાગ્યો. દુખ અને શ્રમથી મ્લાન થએલી સ્ત્રિયો, તારૂણ્યમાં વધને પામેલા અને પ્રેતસસ્કાર થયા વિનાના સૈનિકો, દ્રવ્યની લાલસાથી અહોરાત્ર તળવળનારી જારિણીઓ, દુષ્ટ અને વ્યભિચારિણી નારીઓ ઇત્યાદિના કરૂણોત્પાદક આદર્શો એક પછી એક દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા, અને થોડી થોડી વારે અંધકારમા પાછા અદૃશ્ય થવા લાગ્યા રાત્રિ બહુ જ વ્યતીત થયા છતાં પણ તે દૈવિ આકૃતિ સાથે તે ભયંકર આકૃતિ મહાત્વેષપૂર્વક લડતી હતી એ પ્રમાણે આનદદાયક, ભીતિજન્ય, ઔદાસિન્યજનક અને ભયંકર આદર્શો દેખાતા અને અદૃશ્ય થતા હતા, એટલામા પુન તે મંજુલ ધ્વનિ સાભળવામા આવ્યો.–

"આ તમારી તલવારો મ્યાન કરો તમારા આ યુદ્ધનો હવે અંત આણો. તમારા દ્વેષના આ કર્કશ નાદને બંધ કરી શાતિનો આનંદ અનુભવો. તમે પરસ્પર બધુ છો, એ વાર્તાને વિસરી કેમ ગયા? તે પરમેશ્વર સર્વ રાષ્ટ્રનો અને તમો સર્વનો એક જ પિતા નથી કે શું? ત્યારે આટલો બધો વિરોધ શામાટે? આ ભેદભાવના અથવા દ્વૈતભાવને છોડીને શુદ્ધ અતઃકરણ અને આનન્દથી પરસ્પરનો હસ્ત ધરો."

તે મધુર સ્વર ધીમેધીમે અશ્રુત થઈ ગયો અને પ્રાતઃકાલના પ્રકાશ પ્રમાણે આનંદદાયક અને સ્વચ્છ પ્રકાશ ચતુર્દિશાએ પ્રસરી ગયો. તે દૈવિ આકૃતિ બહુ જ થાકી ગઈ હતી, તોપણ મહા ઉત્સાહથી

પોતાના શત્રુ સાથે લઢતી હતી. એટલામા તે ભયંકર આકૃતિએ એકાએક તે દૈવિ આકૃતિપર ધસારો કરીને તેના હાથમાની તલવાર છીનવી લીધી, એટલે તે દૈવિ આકૃતિ પોકાર કરીને કહેવા લાગી કે,—"હે પરમેશ્વર, હે ન્યાયસાગર, હે દયાઘન, તારા આશ્રયથી ટકી રહેલી તારા ભક્તની આ પુણ્ય ભૂમિનો આવી રીતે નાશ થવા ન દે ? આ દુર્દિન રૂપી મેઘસમૂહને તું વિખેરી નાખ દારિદ્રય, અવહેલના, રોગ અને દુઃખથી ઘવાયલા તારા બાળકોને સુખના દિવસો દેખાડ રાષ્ટ્રના વૈભવરૂપી મુકુટની મારા શિરે પુનઃ સ્થાપના કર. મારૂ રાજ્ય મને પાછું આપ"

તે દૈવિ આકૃતિની એ પ્રાર્થના પૂરી થતા જ ત્યા એક તેજસ્વી પુરૂષ એકાએક પ્રકટ થયો અને તે રાક્ષસી આકૃતિને સબોધીને કહેવા લાગ્યો કે, "હે ભયંકર પુરૂષ, જે તારૂં નથી અને કદાપિ નહોતું તેનાપર તું તારો અધિકાર ન બતાવ પરંતુ અત્યારે ભારતવર્ષનુ રાજ્યસૌખ્ય તારા કપાલમા લખેલું છે, માટે લે આ રાજમુકુટ અને મૌન્યમુખે અહીંથી ચાલ્યો જા. અત્યાચારીઓને આ મુકુટ સુખ નથી આપતુ, એ સિદ્ધાતને ભૂલીશ નહિ, જા."

રાક્ષસી પ્રકૃતિ મુકુટ હાથમા લઇને તે સિહાસને જઈ બેઠી અને તે દૈવિ પ્રકૃતિને બહુ જ પ્રેમભાવથી તે તેજસ્વી પુરૂષે કહ્યુ કે, "તું અત્યારે આ આર્યાવર્તના અધિકારની આશા ત્યાગી દે કારણ કે, હવે પછી એ અધિકાર વિદેશવાસીઓના હાથમા જશે, એવો વિધાતાનો લેખ છે અને તે લેખને મિથ્યા કરવાની ય કશ્ચિત્ મનુષ્ય પ્રાણીમાં શક્તિ નથી. રાજ્યના પ્રપંચોથી મુક્ત થઈ હવે ભારતવાસીઓએ ગિરિગુહામા શાતિ અને સર્વેશ્વરની સેવાનો ઉપભોગ કરવો, એ જ તેમના માટે ઉત્તમ માર્ગ છે.' કાળનુ સદાસર્વદા એક કે બીજા રૂપમા પરિવર્તન થયા જ કરે છે. આજે તે જ પરિવર્તનનો સમય આવી પહોચ્યો છે આર્યોના રાજ્યના નાશના શા શા કારણો છે અને પરદેશીયોને આર્યાવર્તના અધિકારી બનાવવામા પરમેશ્વરનો શો હેતુ છે, એનું વિવેચન હું તને એકાન્તમાં કરી સભળાવીશ માટે ચાલ મારા સાથે એકાન્તવાસમાં અને સુખી થા."

જો કે રાજ્ય અને રાજમુકુટ છોડી જતાં દૈવિ આકૃતિનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનું પતન તો થયુ, પણ તે તેજસ્વી પુરૂષની પ્રભાવશાલિની આજ્ઞાનું તેનાથી ઉલ્લંઘન કરી શકાયુ નહિ ને તેની પાછળ પાછળ ચાલતો થયો, જતા જતા તે બન્ને પુરૂષો અધકારમા અદૃશ્ય થઇ ગયા.

તે બન્ને પુરૂષો અધકારમા અદૃશ્ય થઈ ગયા અને ગુહામાં નિદ્રાવશ થએલા ઉન્મત્ત પુરૂષના નેત્રો ઊઘડી ગયા. સ્વપ્ન તે સ્વપ્ન થઈ ગયુ

અને તેને પ્રભાતકાલીન શીતલ અને મંદ પ્રકાશનું દર્શન થયું. તે ઊઠ્યો અને જોયું, તો ગુરૂદેવ પોતાના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થએલા અગ્નિસ્થાન પાસે વિરાગિનીપર બાહુ અને તેનાપર શિર રાખીને બેઠેલા હતા. હવે એના ઉન્માદની ન્યુનતા થતી જતી હોવાથી ગુરૂને તેણે માનસિક નમન કર્યું અને સ્નાનવિધિ માટે ગંગાના તીરે ગમન કર્યું.

પ્રભાતકાલીન બાળરવિના કિરણોના પતનથી વૃક્ષરાજીથી આચ્છાદિત પર્વતશ્રેણી બહુજ રમણીય અને મનોહારિણી દેખાતી હતી. ગંગાના સ્ફટિક સમાન, સ્વચ્છ, નિર્મળ અને નીલવર્ણ જલના પ્રવાહમાં ઉદ્‌ભવતા તરંગોથી નેત્રોને કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનો આનંદ મળતો હતો. સ્નાનવિધિ સમાપ્ત કરીને શાંતિથી એક વેળા તે પુરૂષે ભારતવર્ષના વિશાળ પ્રદેશનું માનસિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું અને એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી નીચે પ્રમાણેના શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો —

"ગયું ગયું ભારતવર્ષનું સ્વામિત્વ આર્યપુત્રોના હસ્તમાંથી સદાને માટે તામસી આકૃતિના અધિકારમાં ગયું હવે રાજ્યની આશા વંધ્યાપુત્ર અને આકાશકુસુમ સમાન છે."

એમ કહીને શોકાતુર મુદ્રાથી તે ગુહામાં આવ્યો અને જાગૃત ધ્યાનથી મુક્ત થએલા ગુરૂને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરીને તેમના સમક્ષ વિનયથી બેઠો.

—o—

પ્રકરણ ૧૪ મું

અભેદાનન્દનો ઉપદેશ· પરાજયનાં કારણો

"નાનાસાહેબ હવે આ રીતે શોક કરીને વ્યર્થ પોતાના જીવમાં એક પ્રકારની પીડા ઉત્પન્ન કરવી, એ ઉચિત નથી. દેશ કયો છે, આપણા મિત્રો કોણ છે, આપણા શત્રુ કોણ છે, કાળ કેવો છે, આપણા પાસે સાધનોની કેટલી વિપુલતા છે અને આપણામાં પોતામાં કેટલી શક્તિ છે, એનો આપણે સદા સર્વદા મનમાં વિચાર કરવો જોઈએ. એનો વિચાર ન કરવાથી જ અંતે પશ્ચાતાપનો સમય આવી પહોચે છે. જ્યારે દૈવ પ્રતિકૂલ થાય છે, ત્યારે સર્વ કાર્યો પ્રતિકૂલ પરિણામો જ દર્શાવતાં જાય છે જે બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું છે. હવે તારા શૌર્ય, ઉન્માદ કે ઉચ્છૃંખલતાથી કશો પણ લાભ થવાનો નથી. માટે હવે માત્ર ધૈર્યનું અવલમ્બન કરીને પ્રભુભજનમાં પોતાના જીવનનો અવશેષ કાળ વ્યતીત કરવો, એ જ તારૂં કર્તવ્ય છે." નાનાસાહેબના હિમાલયવાસી ગુરુવર્ય અભેદાનન્દે પોતાના ક્ષુબ્ધચિત્ત શિષ્યને ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કરતાં કહ્યું.

માથાના દુખાવા તથા 'વા'ના દરદો ઉપર

રામબાણ મલમ

કેપીટો બામ (રજીસ્ટર્ડ)

ગરમી અથવા સરદીથી થતો માથાનો દુખાવો, શરદી, ગળેખમ, નસોનું જકડાઇ જવું, વાથી કમરનું રહી જવું વગેરે દરદો ઉપર **કેપીટો બામ** મસળવાથી જલદી આરામ થાય છે કીં. એક શીશીના રૂ ૦-૮-૦. વી પી ખર્ચ ૦-૫-૦ જુદા.

માથાનો દુખાવો આધાશીશી ઉપર

ટ્રેઝો ટેબલેટસ

અજીરણ અથવા કોઠાના બગાડાથી જ્યારે માથાનો દુખાવો થઈ આવે છે ત્યારે ફક્ત ટ્રેઝોની બેએક ટીકડી પાણી સાથે ગળી જવાથી દુખાવો પાચ મીનીટમા નરમ પડી જાય છે કીં ૨૦ ટીકડીની એક બાટલીના રૂ. ૦-૧૨-૦ વી પી ખર્ચ જુદો

દરાજ ધાધરને માટે

કીશોલાઇન (રજીસ્ટર્ડ)

અકસીર મલમ છે દરાજ અથવા ધાધર ચેપી દરદ જેવું છે જે ભાગમા આ દરદ થાય છે તે ઠેકાણે મીઠી ચળ આવ્યા કરે છે અને જેમ જેમ ખજવાળતા જઇએ તેમ તેમ તેના જંતુઓ વધારે જગ્યામાં ફેલાતા જાય છે તેટલા માટે તરતજ બે દીવસ કીશોલાઇન મલમ લગાડવાથી દરદના જંતુઓ મરી જાય છે, અને દરદ આગળ વધતું અટકે છે કીં. બા ૧ ના રૂ ૦-૪-૦ ખરીદતી વખતે કીશોલાઇન નામ વાચીને બાટલી લેજો

સોલ એજન્ટ'—

ધી એંગ્લો ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું,

નં૦ ૧૫૫ (જી) જુમા મસજીદ, મુંબઈ નં૦ ૨.

અહીં જણાવવું જોઇએ કે, ગંગાતીરે ઉન્મત્ત થઇને વાતાવરણમાં રથમાં વિરાજી કલ્પિત સૈન્યને લડવાની આજ્ઞા આપનાર તે આપણી વાર્તાનો પદભ્રષ્ટ નાયક નાનાસાહેબ જ હતો અને તેને ત્યાંથી લઇ જઇ ગુહામાં સૂવરાવનાર મહાત્મા તે તેનો ગુરૂ અભેદાનંદ હતો. દિલ્લીથી નાનાસાહેબ નેપાળ જવાના મનોભાવથી નાઠો હતો, એ વાતને તો વાંચકો ભૂલ્યા નહિ જ હોય, પરંતુ તે વેળાએ આર્યાવર્તમાંથી પોતાના દેશમાં આવનારા પ્રવાસીઓને જગલી નેપાલીઓ મારી નાખતા હોવાથી નાનાસાહેબને ત્યાં આશ્રય મળે, એવી આશા ન લાગી. તેથી તે નેપાલની સીમાપરથી હિમાલયમાં પ્રાણત્યાગ કરવાના હેતુથી ચાલતો થયો જે વેળાયે તે ગગોત્રી પાસે આવી લાગ્યો, તે વેળાયે એ અભેદાનંદ મહાત્મા ત્યાં સ્નાનવિધિ કરતો હતો નાનાસાહેબે તેને નમસ્કાર કર્યા અને તેના પૂછવાથી પોતાનો બધો ખરેખરો વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યો મહાપુરૂષને તેનાપર બહુ જ કરૂણા આવી અને તેથી આત્મહત્યાનું પાતક કરવાને બદલે સાધુતાનો સ્વીકાર કરીને ત્યાંજ જીવન વીતાડવાનો તેણે તેને ઉપદેશ આપ્યો. નાનાસાહેબે તે ઉપદેશને શિરસાવંદ્ય કરીને ત્યાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને રહ્યો ખરેખર સાધુ કે યોગી સસારથી ગમે તેટલો પણ વિરક્ત અને ઉદાસ થયો હોય, પણ પોતાના જાતિબાંધવને અસહ્ય દુઃખમા જોતા તેના મનમાં પણ દયા અને પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેની એ મહાત્માએ પૂરેપૂરી સત્યતા સિદ્ધ કરી દેખાડી નાનાસાહેબને પુત્ર પ્રમાણે તેણે પોતા પાસે રાખ્યો જેને ક્યાંય પણ આશ્રય મળવાનો સંભવ નહોતો, તેને તેણે પોતાની ગિરિગુહામા આશ્રય આપ્યો

"ગુરૂદેવ, આપણો દેશ ભારતવર્ષ છે, ભારતનાં સંતાનો આપણા મિત્રો છે, વિદેશી યવનો આપણા શત્રુ છે, કાળ અનુકૂળ છે, આપણી પાસે સાધનોની બહુજ વિપુલતા છે, હુ પોતે ભારતવર્ષનો રાજ્યકર્તા છું અને મારામાં પૂર્ણ શક્તિ છે, એવો વિચાર મે કરેલો હતો છતા પણ હું વિજયી થઈ ન શક્યો, એમાટે મને અત્યાર સુધી આશ્ચર્ય થયા કરે છે દૈવની અનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતામા મારો વધારે વિશ્વાસ નહોતો." નાનાસાહેબે નમ્રતાથી પોતાના ભાવો વ્યક્ત કર્યા.

"પુત્ર, તારી એ ભાવનાઓ ભ્રમથી ભરેલી છે બળવાનુ અગ્રેસરપદ સ્વીકારવામા તે લાબો વિચાર કર્યો હોય, એમ લાગતુ નથી," અભેદાનન્દે પરાજયના કારણો શાં હતાં, તે તેને બતાવવાના હેતુથી કહ્યું "ભરતના જ્ઞાતિબધુઓના અધિકારમાંથી જ્યારથી ભારતવર્ષનું રાજ્ય ગયુ, ત્યારથી તેના ભારતવર્ષ નામનો પણ તારે નાશ થયેલો જ

માની લેવો. હવે તો આ હિન્દુસ્તાન છે; એટલે કે હિંદુ તે ચોર અથવા કાફિર અને સ્તાન એટલે સ્થાન, ટુંકમાં કાફિરોનું સ્થાન. યવનો અધિકારી થવાથી તેમણે આપણા આર્યોને કાફિર નામ આપ્યું હતું, તેનો સૂચક એ શબ્દ છે બીજું ભારતનાં સંતાનો આપણા મિત્ર છે, એમ ધારવામાં પણ તારી ભૂલ છે અને હતી, કારણ કે, મિત્રતા રાખીને પોતાના દેશબંધુને સહાયતા કરી શકે એટલી હવે અહીંના મનુષ્યોમાં શક્તિ જ ક્યા રહેલી છે? એમનાથી કોઈ કાળે મિત્રતાનો ધર્મ પાળી શકાય જ નહિ. વિદેશી યવનો આપણા શત્રુ છે, એનો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી કદાચિત્ હું સ્વીકાર કરૂં, તો તારી પાસે તેમના નાશમાટે સાધનોની શી વિપુલતા હતી? મુખ્ય તો સૈન્ય એકનિષ્ઠ અને શૌર્યથી લડનારૂ જોઈએ, તે જ તારી પાસે ક્યાં હતું?"

"શું મારી પાસે સૈન્ય નહોતુ? ભારતના રણક્ષેત્રમાં વિદેશી ગૌરાંગોવિરૂદ્ધ લગભગ લાખ દોઢ લાખ સૈનિકો લડતા હતા. એમાં તમારે લેશ માત્ર પણ અસત્ય માનવું નહિ" નાનાસાહેબે જરાક ઉશ્કેરાઈને કહ્યું.

"લાખ બે લાખ નહિ, પણ કદાચિત્ ચાર લાખ સૈનિકો લડતા હોત, તો પણ શું થયું?" અભેદાનંદે પોતાના વિચારનું આગળ વધીને સમર્થન કરતા કહ્યું. "કારણ કે, તેમનું યુદ્ધ હેતુવિનાનું હતું. ભિન્નભિન્ન પ્રકારના યુદ્ધકર્તાઓમા કેટકેટલો ભેદ રહેલો હોય છે, તે હું તને જણાવુ છુ. જંગલી સ્થિતિમાં જેટલા કુટુંબના મુખ્ય પુરૂષો કિંબહુના સમાજમાંના જેટલા પુરૂષ હોય તે સર્વ લઢવાને સમર્થ હોય છે, અને ન હોય, તો સમર્થ થવાની તેઓ દિનરાત ખટપટ કર્યા કરે છે. બાલ્યાવસ્થાથી તેમને મળતું શિક્ષણ, તેમના જીવનની પદ્ધતિ ને તેમનાપર વારવાર વર્ષતાં સંકટો ઈત્યાદિ સ્થિતિમાં વસતા સમાજજનોમા મારામારી કરવાનુ સામર્થ્ય અને કૌશલ્ય જેટલું વધારે લાવી શકાય તેટલું લાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. સર્વ સમાજપર આવેલા કે વીતેલા સંકટનો વિચાર કરવાને મુખીઓ ભેગા થાય, ત્યારે તે સંકટનિવારણમાટે છાતી ઠોકીને લઢવાને આગળ પડનારા પણ તે સમાજના મનુષ્યો જ હોય છે. હવે એમાં ખાસ કરીને એ જ આપણે જોવાનું છે કે, સમાજના સર્વ મનુષ્યોનો સમૂહ તે સૈન્ય, એવો પ્રકાર હોવા છતા સૈન્ય, સૈન્યવિભાગ, સેનાપતિ ઇત્યાદિ ભેદો પડીને લોક અને સૈન્ય ભિન્ન કેવી રીતે થઈ જાય છે? બહુધા જંગલી સ્થિતિના સર્વ મનુષ્યો લડાયક જ હોય છે; એટલું જ નહિ, પણ યુદ્ધના પ્રસંગે પોતપોતાની આયુધસામગ્રી અને ખાદ્યસામગ્રી લઈને પ્રત્યેક કુટુંબના

એક મનુષ્યે યુદ્ધમાં આવવું જ જોઇએ, એવો તેમનામાં બલાત્કાર-દર્શક એક નિયમ હોય છે પરંતુ જેમ જેમ યુદ્ધના પ્રસંગોમાં ન્યૂનતા થતી જાય છે, તેમ તેમ લોકો ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયમા વધારે ને વધારે ચિત્ત પરોવવા માડે છે. એટલે પછી ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયને ત્યાગીને યુદ્ધમા આવતાં તેમને બહુ જ કષ્ટ થઈ પડે છે. એવા સમયે પોતાને સ્થાને સમરમાં બીજાને મોકલવામાટે ધનનો વ્યય થવા માંડે છે. કિવા સમાજનો નાયક, "ધન આપો અથવા તો યુદ્ધપ્રસગે લડવા આવો" એવો પોકાર કરે છે. જે લોકો શાતિથી ઉદ્યોગ અને વ્યવ-સાયમાં ગુંથાયલા હોય છે, તેઓ યુદ્ધના પ્રપંચમા ન પડતાં ધન આપીને પોતાના બદલે બીજાને યુદ્ધક્ષેત્રમાં પઠાવે છે. એથી એક એવુ મહત્ત્વનું પરિવર્તન થાય છે કે, યુદ્ધના વ્યવસાયવાળાઓનો એક ભિન્ન સમાજ બધાઈ જાય છે, અને બીજુ પરિવર્તન એ થાય છે કે શાતિથી ઉદ્યોગ ને વ્યવસાય કરનારાઓની સખ્યા વધતી જાય છે, અને લડનારાઓની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે. આજે આ સ્થાને તો કાલે બીજા સ્થાને, એવી રીતે નિત્ય અહીંતહીં ભટકતા લોકોને યુદ્ધકૌશલ્યની વધારે આવશ્યકતા હોય છે, પરતુ તેજ લોકો કૃષિકર્મ ઇત્યાદિના વ્યવસાયમાં પડી સ્થિરતા પામે છે, એટલે તેમનામાંથી યુદ્ધનો વાયુ નીકળી જતાં લડનારાની સખ્યા ન્યુન અને ભિન્ન થતી જાય છે. સમાજની વ્યવસ્થા રાખનારા મડળથી કેવળ યુદ્ધના સમયમાં જ અગ્રભાગે આવનારા-ઓનું મંડળ નિરાળું થયુ એટલે તે મડળને નિયમનમાં રાખવામાટે એક નાયકની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં સુધી લઢાઇઓ અને મારામારીઓ નિત્ય થતી રહે છે, ત્યાં સુધી સૈન્યાધિકારી જ ઇતર સામાન્ય પ્રસગે પણ પોતે જ અધિકારી બન્યા કરે છે એટલુ જ નહિ, પણ સામાન્ય સમાજવ્યવસ્થા અને સૈન્યવ્યવસ્થા એ બન્ને સર્વથા પરસ્પરથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ કોઈ એક વેળાયે કોઈ જાલિમ સેનાપતિ પોતાના અને પોતાના સૈન્યના પરાક્રમોના બળથી સામાન્ય વ્યવસ્થામાં પણ પોતાનો હાથ પ્રવેશાવે છે; કિંબહુના તે સર્વ અધિ-કાર પોતાના જ હાથમાં કરી લે છે પરંતુ સાધારણત· એવો નિયમ જોવામા આવે છે કે, એક વાર સૈન્યવ્યવસ્થા અને સામાન્ય વ્યવસ્થાનું પૃથક્ત્વ થઈ ગયુ, એટલે તેમના નાયકો પણ ભિન્ન ભિન્ન નીમાય છે જ્યા વારવાર યુદ્ધ થયા કરે છે, ત્યાં સૈન્યાધિકારી જ સર્વાધિકારી બની બેસે છે. પણ જ્યા તેમ નથી હોતુ અને લોકો ઉદ્યોગવ્યવસાયમા જ મચેલા હોય છે, ત્યા એથી વિરુદ્ધ પ્રકાર જોવામા આવે છે, એટલે કે, સામાન્ય વ્યવ-સ્થાનો અધિકારી સર્વાધિકારી બને છે, અને સેનાધિકારી તેના હાથતળેનો એક પદવીધર મનાય છે. એવી રીતે જંગલી સ્થિતિથી આરભાયલી સુધાર-

ણાથી સમાજની રચનામાં અને તે સાથે પૃથક્ અવયવોની રચનામાં પરિવર્તન થતાં થતાં સૈન્યવ્યવસ્થામાં પણ પરિવર્તન થતું જાય છે. જેવી રીતે જંગલી સ્થિતિમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતા માટે જ પ્રથમત. એકલો જ લઢે છે, ત્યાર પછી સમાજ બંધાતાં સર્વ લડાયક લોકો એક સાથે મળીને બીજાના તંત્રથી લઢવા માંડે છે અને અંતે ભિન્નભિન્ન સમાજો એકત્ર થઇને પ્રસંગાનુસાર કોઈ એક નિયત નાયકના તંત્રથી લઢવા લાગે છે; તેવી જ રીતે સૈન્યમાં પણ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. પચાસ પાયદળ સિપાહીઓની એક ટોળી અને તે ટોળીનો એક સરદાર વળી એવા પચાસ સરદારોપર એક બીજો સરદાર, તેવા સરદારોની, એક નિયત સંખ્યાનો એક વળી તેથી ચઢતી પદવીનો અધિકારી અને સર્વથી મોટો સેનાપતિ, એવી સૈન્યમા વ્યવસ્થા કરવી પડે છે એથી યુદ્ધની તૈયારી બહુ સારી કરી શકાય છે એવી વ્યવસ્થા પૂર્વ સ્થિતિમા થવી અશક્ય છે, કારણ કે, પૂર્વ સ્થિતિમા યુદ્ધના સમયે અમુક મનુષ્યો એકઠા થાય છે, પણ યુદ્ધ પછી કોઈ કોઇની આજ્ઞામા રહેતુ નથી. વિરૂદ્ધ પક્ષે નિયમિત જનો સદાસર્વદા યુદ્ધમાટે જ પળાયલા હોવાથી તેમને જોઇએ તે વેળાયે જોઇએ તેવો દંડ અને જોઇએ તેવુ શિક્ષણ આપી શકાય છે, અને એવા દંડ ભોગવીને જેમણે યુદ્ધનું શિક્ષણ લીધું હોય, તેવા જનો માત્ર અમુક પ્રસગે જ યુદ્ધમાં આવનારા મનુષ્યો કરતાં વધારે ઉપયોગી અને વિશેષ વિજયી નીવડી શકે છે —”

“પરંતુ તમારા એ વિવેચનનો હેતુ શો છે, તે અદ્યાપિ જણાયું નહિ.” નાનાસાહેબે વચમાં જ તેને બોલતો અટકાવીને શકા દર્શાવી

“મારા વિવેચનનો હેતુ ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ જણાઈ રહેશે ”, અભેદાનન્દે નાનાસાહેબની શંકાનુ સક્ષિપ્ત ઉત્તર આપીને પોતાના વિષયને આગળ લંબાવતાં કહ્યુ કે “આપણા આર્યાવર્તની સ્વતત્રતા જળવાય, એવુ એક પણ સાધન અત્યારે આપણી પાસે હોય, એમ જણાતું નથી મેં જે જંગલી અને સુધરેલી સ્થિતિના સૈન્ય અને લડાયક જાતિનું વિવેચન કર્યું, તેનો હેતુ એટલો જ છે કે, આપણા દેશમા નથી હવે જંગલી લડનારાઓ કે નથી નિયમિત સૈન્યની વ્યવસ્થા. વ્યવસ્થિત સૈન્ય કરતા પણ જો પ્રજાજનો યુદ્ધક્ષેત્રમા લડવાને આવે, તો તેઓ એક રીતે વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે, કારણ કે, તેઓ પોતાના દેશની, પોતાના ગૃહની અને દેશબાંધવોની સ્વતંત્રતાના રક્ષણમાટે એક જ ભાવનાથી લડતા હોય છે, અને પગારદાર સૈનિકોનો હેતુ માત્ર ધનપ્રાપ્તિમાટે જ લડવાનો હોય છે, એટલે કે, જીવ જોખમના સમયે વ્યવસ્થિત સૈન્ય પાછું પડી જાય, એવી ક્ષણે ક્ષણે ભીતિ થયા કરે છે.

આપણા દેશમાં અનેક વાર પરદેશીઓના હલ્લા થઈ જવાથી અને વર્ષોથી પરતંત્રતાની શૃંખલામાં પ્રજા બંધાયલી હોવાથી મનુષ્યોનો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો છે, તેમ જ ક્ષત્રિયો તો માત્ર નામનો જ રહ્યા છે, કારણ કે, અત્યારે તેમણે વૈશ્યવૃત્તિ સ્વીકારેલી હોવાથી તેમનામાં શસ્ત્રોના ઉપયોગની શક્તિ રહેલી નથી તેમ જ રાજ્યોના પણ અનેક વિભાગો થઈ ગયેલા હોવાથી અને તેમનાપર કોઇનું સાર્વભૌમત્વ ન હોવાથી વ્યવસ્થિત સૈન્ય રાખીને કોઈ વિદેશી શત્રુ સામે લડી શકે, એ શક્તિ પણ આર્યોમાં નથી. સર્વ પોતપોતાની સંપત્તિને જ જાળવવાના યત્નમાં નિમગ્ન રહે છે અને વિદેશીઓની સહાયતાથી જો પોતાની સંપત્તિ જળવાતી હોય, તો સ્વદેશીઓના સંહારમાટે પણ તેઓ તૈયાર થઈ જાય છે. એવી આપણા દેશની શોચનીય સ્થિતિ થઈ પડી છે, એટલે યુદ્ધમાં આપણો પરાજય થવો જ જોઇએ, એ નિશ્ચિત છે."

"આપનો એ અભિપ્રાય યથાર્થ છે. પરંતુ સિપાહીઓના ધર્મયુદ્ધમાં તો સર્વ પ્રજાજનોએ અને સ્વદેશી સૈનિકોએ જ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, છતાં પણ પરાજય મળ્યો એનું શું કારણ હોવું જોઇએ ?" નાનાસાહેબે નમ્રતાથી પૂછ્યું.

"જો કે મારા પૂર્વોક્ત વિવેચનમાં એનું ઉત્તર પણ આવી ગયેલું છે, તો પણ સ્પષ્ટતાથી તારા સમજવામાં આવે, એટલામાટે હું તેનાં કારણો તને જણાવું છું," એમ કહીને અભેદાનન્દે સિપાહીઓ અને અન્ય અમીરાદિના પરાજયનાં કારણોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે· "કદાચિત્ તું આગળ વધીને એમ પણ કહીશ કે, વિધર્મી મુસલમાનો પણ દ્વૈતભાવને ત્યાગી હિંદુઓ સાથે મળી ગયા હતા, તો પણ સિપાહીઓ કેમ હાર્યા ? તો એનું ઉત્તર બહુ જ સરળ છે. હિંદુ સૈનિકો માટેના કાર્તૂસમાં ગાયની ચરબીનો ઉપયોગ થવાનો છે, એ વાતથી હિંદુઓ લડવાને તૈયાર થયા અને ડુક્કરની ચરબીની અફવા સાંભળી મુસલ્માનો ખળભળ્યા. કાંઈ હિંદુઓમાટે મુસલ્માનો અને મુસલ્માનો માટે હિન્દુઓ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી લડવાને ઊઠયા નહોતા એમાં પોતપોતાના ધર્મનો જ સ્વાર્થ સમાયલો હતો. એમાંથી જેને તેના ધર્મની રક્ષા માટેની ખાત્રી કરી આપવામાં આવે, તે ચુપ થઇને બેસી જાય, એવો સંભવ હતો એટલે એ અન્તપર્યંત ટકી શકનાર બળ તો ન જ કહી શકાય બીજું એ બળવો ઉઠાવવામાં એક પ્રકારની ઉચ્છૃંખલતા ઉપરાંત બીજો એક સાર્વજનિક હેતુ કોઇના પણ મનમાં સમાયલો નહોતો એ પ્રયત્ન સ્વદેશની સ્વતંત્રતા, સ્વદેશસંપત્તિની રક્ષા કે જન્મસિદ્ધ હક્ક માટેનો નહોતો. વિરુદ્ધ પક્ષે સ્વદેશબાધવોને જ લૂંટવાનો અને તેમને દુઃખ

દેવાનો એ લડાઈ કરવામાં સૈનિકોનો ગર્ભિત હેતુ સમાયલો હતો, કોઈ પણ વિચારશીલ પુરૂષ તત્કાળ કહી શકશે. જ્યાં મૂળમાં આવો અધમાધમ હોય, ત્યાં પરાજય વિના બીજું કોઈ પણ મળી નહિ. વિજયની આશા એવા હેતુથી રાખવી વ્યર્થ છે."

"વળી સર્વ સિપાહીઓનો હેતુ અધમ હતો; એટલું જ નહિ, પણ તારો પોતાનો અંત:સ્થ હેતુ પણ ઉત્તમ નહોતો, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી," થોડી વાર વિશ્રાંતિ લઈ કેટલીક ઘટનાઓનું સ્મરણ કરીને મહાપુરૂષ અભેદાનંદે વિશેષ ગંભીરતાથી કહેવા માંડ્યું: "તારા કરતા તારા પિતાના સમયમાં આર્યો વધારે બળવાન હતા, તો પણ તેમને અંગ્રેજોની આધીનતા સ્વીકારવી પડી હતી અને તમો પદભ્રષ્ટ તરીકે બ્રહ્માવર્તમાં વસતા હતા. એનું સ્મરણ કરીને તારે વિચાર કરવો જોઇતો હતો કે, હવે આપણને કાળ અનુકૂલ તો નથી જ. અંગ્રેજોએ તારા પિતાનું વર્ષાસન તને ન આપ્યું, તેમાં તેમનો અન્યાય તો હતો જ, એની કોઈ પણ ના પાડી શકે તેમ નથી. પણ એ પોતાને થયેલા અન્યાયનું વૈર લેવું, એ વિના સિપાહીઓનું નાયકત્વ સ્વીકારવામાં તારો બીજો કશો હેતુ હતો નહિ. તું કાંઈ દેશમાટે, તારી જાતિના કે હિન્દના લોકોના રાજ્યની સ્થાપના કરવામાટે લડતો નહતો. જો તારો હેતુ જળવાય, તો પછી ભલે સમસ્ત ભારતવર્ષ તેમના પગતળે ખૂંદાય અને ચગદાય, એમાટે તારા મનમાં જરા જેટલી પણ લાગણી હતી નહિ. આ મારાં વચનોની તારૂં મન તને સાક્ષી આપતું હશે. સ્વદેશાભિમાન કે સ્વદેશજનનીના ઉદ્ધાર જેવું એમાં કશુ પણ નહોતુ વળી સિપાહીઓની અનાયાસ સહાયતા તને ન મળી ગઈ હોત, તો સ્વતંત્ર સૈન્ય રાખીને અંગ્રેજો સામે લઢવાની તારામા શક્તિ નહોતી, એ વાતનો તો તું પણ સ્વીકાર કરીશ જ અને કાર્તૂસનો ઝગડો ન નીકળ્યો હોત તો સિપાહીઓનો વિરોધ થાત જ નહિ, એ વાતનો કોણ અસ્વીકાર કરે એમ છે વારૂ? સારાંશ કે, જ્યા સ્વાર્થપરાયણતા, વ્યક્તિવિષયક વૈભવની વાંચ્છના અને વિષયલાલસા શિખરે પહોચી જાય છે, ત્યા અવશ્ય પરાજયની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. મારા ઉપદેશનુ તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, તમારામાં કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોવાથી તમારો જય ન થયો, માટે હવે શોક કરવાનુ કશુ પણ કારણ નથી, આ મારો સામાન્ય સાંસારિક દૃષ્ટિથી આપેલો ઉપદેશ છે, અને તેથી પણ જ્યારે શોકને સ્થાન નથી મળતુ, ત્યારે પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી જોતાં તો શોકને સ્થળ ક્યાંથી જ મળે?'

"પરંતુ ગુરૂદેવ, અંગ્રેજોના અત્યાચારનુ સ્મરણ થતાં શરીરપર રોમાંચ થઈ આવે છે અને નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહી નીકળે છે!"

નાનાસાહેબે વળી પણ અજ્ઞાન-અંધકારથી આવૃત્ત થયેલા હૃદયની ભાવના કહી સંભળાવી. એના ઉત્તરમાં અભેદાનન્દે કહ્યું કે:-

"શિષ્યવર્ય ! અંગ્રેજો ગમે તેવા અને ગમે તેટલા અત્યાચારી હોય, તો પણ સિપાહીઓ જેવા તો તેઓ અત્યાચારી ક્રૂર નથી જ, એમ હું છાતી ઠોકીને કહી શકું છું. એનુ માત્ર હું તને એક જ પ્રમાણ એવું પ્રબળ બતાવીશ કે, મારૂં કથન સર્વથા સત્ય છે, એ વિશે તારા મનમાં નિશ્ચય અને તે પણ દૃઢતમ નિશ્ચય થઈ જશે જે વેળાયે દિલ્લીમાં તોફાની સિપાહીઓએ પોતાની છાવણી નાખેલી હતી, તે વેળાયે તેમની દિનચર્યા ને રાત્રિચર્યા કેવી હતી, એ તો તું જાણતો હોવો જ જોઇએ. જે દીવાને ખાસ અને દીવાને આમમા દિલ્લીના બાદશાહો અને મોટા મોટા અમીરઉમરાવો વિરાજતા હતા, તે સ્થાનોને સિપાહીઓએ ઘોડા બાંધવાના તબેલાનું રૂપ આપ્યું હતું અને જે બાદશાહે તેમને આશ્રય આપ્યો હતો, તેના મહાલયની પર્દેનશીન લોંડીઓને અને કેટલીક આબરૂદાર ઔરતોને પકડી લાવી જાહેરમાં પોતાના મનોરંજન-માટે ગવડાવવામાં અને નાચ નચાવવામાં તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલા માનતા હતા. કોઇની માલમિલ્કત લૂટવી અને કોઇની વહૂદીકરીની લાજ લેવી, એ તો તેમનું એક સાધારણ કાર્ય થઈ પડ્યુ હતું અને ઈશ્વરની લીલાનો કેવો ચમત્કાર કે, જ્યારે દિલ્લીમાં અત્યાચારની સીમા થઈ, ત્યારે ત્યાં જ તેમનો નાશ પણ થયો અને તને અહીં નાગી આવવું પડ્યુ દિલ્લીના બાદશાહને પણ જન્મદેશનિકાલની સજા કરીને રંગૂન મોકલી આપવામા આવ્યો છે એ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. હવે તું કહીશ કે, તું અને સિપાહીઓ શું સત્ય માર્ગે હતા ?"

"કદાપિ નહિ આવા વિચારો મારા મનમા કોઈ દિવસ આવ્યા જ નહોતા." નાનાસાહેબે પોતાના પ્રમાદનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું.

"ક્યાથી આવે ? કારણ કે, સ્વાર્થ સદાસર્વદા આંધળો જ હોય છે એ એક સ્વાભાવિક નિયમ જ છે, એમાં તારો દોષ નથી. જેમ થવાનું નિર્માયેલું હતું, તેમ થયું છે, હવે જાગ્યા ત્યાંથી પ્રભાતનો સમય માનવાનો છે. અસ્તુ. હવે આપણે એના પારમાર્થિક વિચારના માર્ગમા વિચરીશુ" એમ કહીને થોડીવાર શાંત રહી પુન અભેદાનન્દે બોલવાનો આરંભ કર્યો -

"મૂળ તો આ જગત જ મિથ્યા હોવાથી એના અધિકારની આકાંક્ષા ધારીને શાંત જીવનમાં અશાંતિ ઉપજાવવી, એ જ એક મોટી ભૂલ છે. વૈભવ અને દારિદ્ર્ય, સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતા એ સર્વ કહેવાની જ વાતો છે; કારણ કે, જે સાર્વભૌમ ભૂપાલોની વિજયપતાકાઓ પૂર્વથી પશ્ચિમ

અને ઉત્તરથી દક્ષિણ પર્યન્ત સર્વત્ર ઉડતી જોવામાં આવતી હતી, તેમનાં સ્મરણચિહ્નો હવે કયાંક ક્યાંક સ્મશાનોમાના સ્મરણસ્તંભોમાં અને કબ્રસ્તાનોમાંની કબ્રોમાં જ અવશેષ રહેલાં જોવામાં આવે છે. બીજે ક્યાંય તેમના નામની નિશાનીઓ જોવામાં આવતી નથી, અને એ નિશાનીઓ પણ કાળના પ્રચંડ પ્રવાહમા તણાઈ જવાની. શું મહાભારતનો આ શ્લોક તેં નથી સાભળ્યો ? "अहन्यहनि भूतानि गच्छंतीह यमालयम्। शेषा' स्थावरमिच्छति किमाश्चर्यमत. परम्।" પ્રતિદિવસ અનેક મનુષ્યોને કાળનાં બળિદાન થતાં જોવા છતાં પણ શેષ સર્વ મનુષ્યો સ્થાવર–અમર રહેવાની ધારણા રાખે છે, એના જેવું બીજું આશ્ચર્ય તે કયું હોઈ શકે વારૂ? પોતાને સ્થાવર ધારીનેજ સર્વ જન વિગ્રહ કરે છે, પણ એ મૂઢતા છે. એ જોગનું નામ નાતર્જ રૂઆકારી છે, નહિ તો ખરી રીતે જોતાં નિવૃત્તિ સમક્ષ પ્રવૃત્તિ તે કોણ બિચારી છે? લાચાર કરતાં તાજદારને જેટલું સુખ છે, દુઃખ તેથી બમણું હોય છે અને તે માત્ર યોગિજનો જ જાણી શકે છે. પરંતુ જો સર્વજનો નિવૃત્તિપરાયણ થઈ બેસે, તો આ સંસારનું ચક્ર ચાલી ન શકે, તેથી જ પ્રવૃત્તિ અથવા પ્રપંચનો આટલો બધો પ્રબળ પ્રસાર થયેલો જોવામાં આવે છે. હવે તારે પોતાનું મન પ્રવૃત્તિમાંથી કાઢીને નિવૃત્તિમા નાખવુ, એ જ તારા માટે હિતાવહ માર્ગ છે. મારો એ જ ઉપદેશ છે અને તેને અનુસરવામાં જ તારો ભાવી લાભ સમાયલો છે."

એ પછી નાનાસાહેબે પોતાના સ્વપ્નનો ઇત્થંભૂત વૃત્તાંત તે મહાપુરૂષને કહી સભળાવ્યો અને સ્વપ્નમાના તેજસ્વી પુરૂષે રાજમુકુટ રાક્ષસી આકૃતિને આપી દીધો, તે વિશે શંકા કાઢતાં પૂછ્યું કે, "સારે ગુરૂદેવ, ભારતવર્ષનું રાજ્યસુખ હવે આસુરી આકૃતિના ભાગ્યમાં જ લખેલું છે કે? શું આર્યો કરતાં, દૈવી સ્વરૂપ કરતાં તે વધારે કુશળતાથી અને ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવશે કે?"

એના પ્રત્યુત્તરમા અભેદાનન્દે ગભીરતાથી જણાવ્યું કે: "વત્સ, એમાં પણ એક રહસ્ય સમાયલુ છે તારામા એ રહસ્યને સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી જ તે સ્વરૂપ તારી દૃષ્ટિમાં રાક્ષસી આકૃતિ સમાન ભાસી હતી. એ તો તું પણ માનતો હોવો જોઇએ કે, ઈશ્વરની ઇચ્છા વિના કોઈ પણ કાર્ય બની નથી શકતું. આર્યાવર્તમા અગ્રેજોનો અધિકાર થયો, એમાં ઈશ્વરની ઇચ્છા તો હોવી જ જોઇએ. વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના દશમ અધ્યાયના ૨૭ મા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે 'ऐरावतं गजेन्द्राणा नराणा च नराधिपम्' અર્થાત્ 'હસ્તિઓમા મને ઐરાવત અને નરોમાં નરાધિપ એટલે રાજા જાણ.' અત્યારે

અંગ્રેજો આર્યાવર્તના રાજા થયા છે, એટલે તેમનામાં દૈવી અંશ હોવો જ જોઇએ ઉત્ક્રાંતિ અને અપક્રાંતિનો નિયમ જગતના સર્વ પદાર્થોને લાગૂ પડેલો જ છે. એક સમયે ભારતવર્ષની એટલી બધી ઉત્ક્રાંતિ હતી કે ભરતખંડ જેવો સુધારામાં આગળ વધેલો દેશ પૃથ્વીતલમા બીજો એક હતો નહિ, પણ આસરે તેની અપક્રાંતિનો અવસર આવેલો છે અને જંગલી તથા મૂર્ખમા ગણાતા પશ્ચિમ દેશની ઉત્ક્રાંતિના સૂર્યનો ઉદય થવા માંડયો છે અને તેનો પ્રકાશ પૃથ્વીતલમા સર્વત્ર પ્રસરી ગયો છે. એ મહાપરિવર્તનથી ઇશ્વરે બતાવી આપ્યું છે કે, તેની લીલા કેવી અગમ્ય અને આશ્ચર્યકારક છે, ‘લાભ, હાનિ, જીવન, મરણ, યશ અપયશવિધિ હાથ,’ એ સાર્વજનિક સિદ્ધાન્તની સત્યતા પણ એથી સારી રીતે પ્રતીત થઈ શકે છે હવે તારો જે એ પ્રશ્ન છે કે, ‘શું આર્યો કરતાં, દૈવિ સ્વરૂપ કરતા તે વધારે કુશળતાથી અને ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવશે કે ?’ એનુ ઉત્તર આપવા પુત મારે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી કેટલાક ઐતિહાસિક નિયમોનુ વિવેચન કરવુ પડશે અને તેથી તું તત્કાળ જાણી શકીશ કે અત્યારે ભારતવાસિયો કરતા એ પાશ્ચાત્યો રાજ્ય ચલાવવાની વિશેષ યોગ્યતા ધરાવે છે કિવા નહિ ? જગતનો ઇતિહાસ જોતાં એવો એક સિદ્ધાન્ત સર્વત્ર મળી આવે છે કે, જ્યારે લોકોમાં શાંતિ અને વૈભવવિલાસની લાલસા અસંત વધી જાય છે, ત્યારે તેમની અવનતિ અવશ્ય થાય છે. એટલામાટે જ કહેલું છે કે, ‘अति सर्वत्र वर्जयेत्,” આપણા આર્યાવર્તમા ધર્મની ભાવનાઓ દિવસે દિવસે વધતી જવાથી અને તેમા શાતિપ્રસારક તત્ત્વોની વિપુલતા થવાથી લોકો ઉદ્યોગહીન થઈ ગયા છે. ‘अहिंसा परमो धर्मः’ એ સિદ્ધાતે તો લોકોને એટલા બધા સત્વહીન બનાવી દીધા છે કે બીજાની સપત્તિ હરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ પોતાની સંપત્તિ, પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રીની લાજ સાચવવાની પણ તેમનામા શક્તિ રહી નથી ન્યાં નિવૃત્તિ અને શાતિનો પૂર્ણતાથી નિવાસ થયેલો હોય, ત્યા શૌર્ય અને વીર્ય હોઈ શકે જ નહિ અને જેમનામાં શૌર્ય તથા વીર્યનો અભાવ હોય, તેઓ રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય ન જ હોય, એમ એક બાળક પણ કહી શકશે વર્તમાનકાળનો આર્યધર્મ સર્વથા જ્ઞાનાત્મક થઈ ગયેલો છે, કર્માત્મક નથી. જ્ઞાન સર્વદા બે પ્રકારનુ હોય છે: એક આંતરિક અને બીજુ બાહ્ય અત્યારે આર્યાવર્તવાસિજનો માત્ર આતરિક જ્ઞાનને જ પકડી બેઠા છે, પરંતુ જ્યાંસુધી બાહ્ય જ્ઞાન ન થાય, ત્યાંસુધી આંતરિક જ્ઞાન થવાનો સંભવ છે જ નહિ સ્થૂલનુ જ્ઞાન થયા વિના સૂક્ષ્મનુ જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. સારાંશ કે, સાંપ્રત સમયમાં આપણા બાહ્યજ્ઞાનનો સર્વથા નાશ થયેલો

છે, અને તેથી જ આર્યોના અધિકારનો પણ લોપ થયેલો છે. જો આર્યોનો અધિકાર પુનઃ આર્યાવર્તમાં થાય, એવી જ તારી હોય, તો દેશબાંધવોને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, એવી તારે પાસે યાચના કરવી જોઈએ આ સમયે ભારતવર્ષમાં અભાવ છે, તે જ્ઞાન શીખવનારા શિક્ષકોનો પણ અભાવ છે અને આ પોતે એવું શિક્ષણ આપવામાં પ્રવીણ નથી, એટલામાટે પરમેશ્વરે બાહ્યજ્ઞાન બીજા દેશના વાસિયોદ્વારા આપણને શીખવવાની યે કરેલી છે અંગ્રેજો એ બાહ્યજ્ઞાનમા બહુ જ નિષ્ણાત છે અને બીજાને તેનું શિક્ષણ આપવામા પણ તેઓ અદ્વિતીય મનાય છે. માટે એ સર્વ એકત્ર કારણોને લીધે હાલમાં ભારતનુ રાજ્યસુખ તો આંગ્લભૂમિવાસીઓ જ ભોગવશે. અંગ્રેજોના શિક્ષણથી આપણા દેશબાંધવો બહિસ્તત્ત્વાત્મક જ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે સંપ્રાપ્ત કરશે અને તેથી અંતસ્તત્ત્વને જાણવામા પણ તેઓ પૂરા સમર્થ થશે એમ થયા પછી આર્યોના અધિકારનો સર્વત્ર પ્રસાર થવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય રહેશે નહિ, અને એક વાર આર્યોનો રાજ્યાધિકાર જામ્યો, એટલે તે પોતાની મેળે જ દિવસે દિવસે ઉન્નતિને પામતો જશે. પરંતુ એક વાર પરદેશીઓની સત્તા થયા વિના આર્યો જ્ઞાનવાન્, ગુણવાન્ અને બળવાન્ કદાપિ થવાના નથી. આર્યો જ્ઞાનવાન્, ગુણવાન્ અને બળવાન્ થતાં સુધી, હિન્દુ અને મુસલ્માનો આલોકના વ્યવહારમા ધર્મને અલગ રાખી એકદિલ થાય નહિ ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનો અધિકાર અક્ષય અને અબાધ્ય રહેવાનો જ અંગ્રેજોના રાજ્યમાં પ્રજા સુખમા દિવસો વ્યતીત કરશે અને અબાધિત ધર્માચરણ થતું રહેશે. અર્થાત્ અંગ્રેજો સામે લડવાનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખ અને ભગવદ્ભક્તિના રસને આસ્વાદપૂર્વક ચાખ"

અજ્ઞાનાધકારથી આચ્છાદિત જવનિકામાથી નીકળીને નાનાસાહેબે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવાહિની રંગભૂમિમા પ્રવેશ કર્યો અને તે મહાપુરુષરૂપી પોતાના જ્ઞાનદાતા સૂત્રધારના ચરણોમા પડીને તે કૃતાર્થ થયો તે ગદ્ગદ્ કંઠે કહેવા લાગ્યો કે: "આપ મારા પરમેશ્વર છો અને આપજ મારા મોક્ષદાતા ગુરૂ છો. સંસારના સર્વ પ્રપંચોને આજથી હુ ત્યાગવાની પ્રતિજ્ઞા કરૂ છુ અને પ્રપંચને સ્થાને પરમાર્થને મારા હૃદયમાં ભરૂ છુ. અજ્ઞાનથી મારા હાથે થઈ ગયેલા અપરાધની ઈશ્વર મને ક્ષમા કરે, એજ મારી હવે તે જગન્નિયંતા જગદીશ્વર પાસે અનન્ય ભાવે યાચના છે."

"જો એવી જ ભાવના છે, તો ઈશ્વર તારૂં અવશ્ય કલ્યાણ કરશે. આજથી તું યોગની દીક્ષા લે અને હિમાલયના શાંત પ્રદેશમાં ધ્યાન,

ધારણા તથા સમાધિના આનંદમાં તારા જીવનના શેષ ભાગને વ્યતીત કર." એમ કહીને તે મહાત્મા અભેદાનંદે તેને ગુરૂમંત્રનો ઉપદેશ કર્યો અને રજોગુણી રાજ્યકર્તા નાનાસાહેબ સત્વગુણ ધારીને યોગીશ્વર થયો.

આ સંવાદમાં લગભગ સંધ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો, એટલે અભેદાનંદ તથા નાનાસાહેબ ગંગાનીરે સ્નાનવિધિમાટે જવાને નીકળ્યા. તે ગુરૂશિષ્ય વધારેમાં વધારે ચારસો ડગલા ચાલ્યા હશે તેવામાં અચાનક ઘનઘોર અરણ્યમાંથી તેમને વાદ્યનો મંદ ધ્વનિ સંભળાયો સિતારના સ્વરો મેળવીને કોઈ ગાવાની તૈયારી કરતુ હોય, એવો તેમને ભાસ થયો. એ વન હિંસક પ્રાણીઓ, વનવગાહો તથા જંગલી હાથીઓથી ભરેલું હોવાથી સંધ્યાસમયે કોઈ જાણીતો પુરૂષ તો ત્યાં આવી નિર્ભયતાથી ન જ બેસે, એટલે અવશ્ય તે કોઈ અજાન પ્રવાસી જ હોવો જોઇએ, એવી અભેદાનંદે મનમા જ કલ્પના કરી લીધી, અને જો તેમ હોય તો તેના પ્રાણ બચાવવાના હેતુથી નાનાસાહેબને લઈજે દિશામાથી સિતારનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો તે દિશામાં તેણે ચાલવા માંડ્યુ. એક ભયંકર વૃક્ષરાજીને ઉલ્લંઘીને તેઓ એક મેદાનમાં આવી ઊભા. ત્યા પાસે જ એક બીજી ઝાડીનો આરંભ થતો હતો. અહીં એક નિર્મળ જળનો પ્રવાહ વહેતો હતો અને તેના તીરપર આવેલા એક વૃક્ષતળે બેઠેલા મનુષ્યના સિતારના ધ્વનિ સાથે જળપ્રવાહના કલકલધ્વનિનું સંમિશ્રણ થતાં તેમાથી એક પ્રકારનો અપૂર્વ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થતો હતો તે સિતારધારક મનુષ્ય શું કરે છે, તે પ્રથમ જોઈ લેવાના હેતુથી તે મહાપુરૂષ અને નાનાસાહેબ એક વિશાળ વૃક્ષના થડની આડમાં સતાઇને ઊભા રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું
વસન્ત-દર્શન

તે સિતાર મેળવીને ગાવાની તૈયારી કરતો પુરૂષ શરીરે કિંચિત્ પુષ્ટ, લંબ આકૃતિ અને શ્યામવર્ણ હતો આ વેળાયે ગળાથી પગ સુધી લાંબી ઘેરૂઆ રંગની કફનીથી તેણે પોતાના શરીરને આચ્છાદિત કરેલું હતુ અને શિરોભાગે પાઘડીને સ્થાને પણ એક લાંબુ કાષાય વસ્ત્ર લપેટી લીધું હતું. તેના પગ ઉઘાડા જોવામાં આવતા હતા

સાયંકાળે ભગવાન્ દિનરાજ અસ્તાચલમાં જતા હોવાથી તેમનુ તેજ જોકે મંદ થયેલું દેખાતું હતું તથાપિ તેમના વિશાળ બિંબ અને આરક્તવર્ણપ્રભા ઇત્યાદિથી એક પ્રકારની મહા વિલક્ષણ શોભા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી શુક્લ પક્ષમા, નક્ષત્રગણો વડે અલંકૃત થયેલી રાત્રિ

રમણીનો ઉપભોગ લેવામાટે નિશાપતિ ચંદ્રમા આનંદપૂર્વક આગળ વધતો આવતો હતો હંસ, મયૂર, કબૂતર અને કોકિલ ઇત્યાદિ પક્ષિયો જળક્રીડા આદિ વિહારોની સમાપ્તિ કરીને ત્વરાથી આ વૃક્ષેથી પેલા વૃક્ષપર ઉડતાં ઉડતાં અને મંજુળ શબ્દ ઉચ્ચારતાં તેમ જ કેટલાંક પોતાના બચ્ચાંમાટે ચાંચમાં ચારો લઇને પોતપોતાના માળામાં જતાં જોવામાં આવતા હતાં. સૌગંધિક વાયુની મંદમંદ લહરી સ્વચ્છંદ ગતિથી આસમન્તાત્ ભાગમા વિહાર કરતી હતી, અને તેથી પુષ્કળ પ્રાણીઓના શ્રમ તથા ખેદનો પરિહાર થતા તેમને આનંદનો અનુભવ મળતો હતો. સૂર્યવિકાસિની કમલિની ધોળે દિવસે મકરંદની ચોરી કરનારા ભ્રમરોને પોતાના અંતર્ભાગમા બદ્ધ કરીને શિક્ષા આપતી દેખાતી હતી ચંદ્રવિકાસિની કમલિની પતિદર્શન થવાથી પ્રફુલ્લમુખી થઇને આનંદથી હાસ્ય કરતી હતી સિંહ તથા વ્યાઘ્ર આદિ ક્રૂર શ્વાપદો પોતાના છુપાઈ રહેવાના સ્થાનોમાથી બહાર પડવાના વિચારથી રાત્રિની છાયા પ્રસરી કે નહિ, તે જોવામાટે માથું બહાર કાઢી કાઢીને જોતાં હતા ગોવાળિયાઓ પર્વતપર અને અરણ્યમાં ચરતાં પોતાના ઢોરોને એક સ્થળે એકઠાં કરીને તેમના સમૂહોને ગામમા લઈ આવવાની ગડબડમાં ગુથાયલા જોવામા આવતા હતા.

પરંતુ સિતારવાળા સાધુનું એ પ્રપંચમાં લેશમાત્ર પણ ધ્યાન હતું નહિ. તે તો પોતાના સિતારના તાર મેળવવામા જ તનમનથી લીન થઈ ગયો હતો તારોની એકસ્વરતા કરીને તેણે નીચે પ્રમાણેની એક ઉર્દુ ગજલ ગાવાનો આરંભ કર્યો,–

ગજલ

"ગઈ યક બયક જો હવા પલટ, નહીં દિલકો મેરે કરાર હય,
કરૂં ગમ સિતમકા મયં કયા બયા, મેરા ગમસે સીના ફિગાર હય.
સારી રૈયાયા હિન્દ તબાહ હુઈ, કહું કયા જો ઉનપે જફા હુઈ?
જિસે દેખા હાકિમે વક્તને, કહા યહે તો કાબિલે દાર હય–ગઇ.
યહે સિતમ કિસીને ભી હય સુના, કે દી ફાંસી લાખોકો બેગુનાહ,
વલે કલમે ગોયોંકી તર્ફસે, અભી દિલપે ઉનકે ગુબાર હય–ગઈ
ન દબાયા જેરે ચમન ઉન્હે, ન દિયા હય ગોરો કફન ઉન્હેં;
યારો, કિસને કિયા હય દફન ઉન્હેં, બેહિકાને ઉન્કા મઝાર હય–ગઈ.
જો સલૂક કરતે થે ઔરસે, અબ વ્હો દેખો હયૅ કિસ તૌરસે,
તંગ હય વ્હો ચર્ખકે જોરસે, રહા તનપે ઉનકે ન તાર હય–ગઈ.
યે જમાના વ્હો હય બુરા ફલક, ચલો બચકે સબસે અલગ અલગ,
ન કિસીકા કોઈ રફીક રહા, ન કિસીકા રહાં કોઈ યાર હય–ગઈ.
ચમો રોજ ફૂલોંમે જો તુલે, કર્યું ન ખારે ગમસે વ્હો જબ રૂલે;

મિલી તૌક કયદમેં જબ ઉન્હેં, કહા બદલે ગુલકે ગ્હે હાર હય-ગાઈ.
ચ્હે વબાલ તનપે હય સર મેરા, નહીં જાન જાનેકા ડર જરા;
બચે ગમસે નિકલે હય દમ મેરા, મુઝે અપની જિન્દગી બાર હય-ગાઈ.
યહાં હાલે તંગ જો સબકા હય, યેહુ કરિશ્મા કુદરતે રબકા હય;
થા બહાર તો વ્હાં ખિજા હુઈ, ફિર ખિજામે દેખેં તો બહાર હય-ગાઈ.
વહે શહર દેહલી યેહુ થા ચમન, કે સબતર્હકા યહાં થા અમન;
વ્હો ખિતાબ ઇસ્કા જો મિટ ગયા, ફક્ત અબ તો ઉજડા દયાર હય-ગાઈ.
ન તો દુશ્મની કુછ હય ગયરમે, ન તો અપના કોઈ હય દહરમે,
ચલા તીર અજલકાભી શહરમેં; કિયા લાખોંકા જો શિકાર હય-ગાઈ.
ચ્હે પેડ જો બોએ થે ફૂલકે, ફૂલ ઉન્મે અબ જો કે હય લગે;
જયસે જયમે હમને ગુનાહ કિયે, યે ઉન્હીં ગુનાહોંકા બાર હય-ગાઈ.
પડે આફ જાનોંપે અયસી બન, કે નિશે હુવે સબોંકે હરન;
જિસે દેખતા હું પડા હુવા, ગ્હે ગલેમેં અજ્દોકાં હાર હય-ગાઈ.
જિસને ગમ દિયા હય ગ્હ બર્મલા, ખુશી ભી કભી દેગા વ્હો ખુદા,
ઇમેતો હર બશર હય જાનતા, કે ખિજાં કે બીચ બહાર હય-ગાઈ.
હય ગમ જરૂર તુઝે હશ્રકા, જો ખુદા રખે તુઝે બર્મલા;
તુઝે હય વસીલા રસૂલકા, વ્હો નહી તેરા હામી-એ-કાર હય."-ગાઈ.

(જફર)

"ગુરૂરાજ, આપના ઉપદેશરૂપી જળના સિંચનથી મારા હૃદયમાંની દુઃખરૂપી અગ્નિની જ્વાળા બુઝાઈ ગઈ હતી, તે આ ગાયનના શ્રવણથી પુનઃ પ્રજળવા માંડી છે. એ કોઈ અવશ્ય બળવાના સમયથી અને તે સમયે થયેલા અત્યાચારોથી જાણીતો પુરૂષ હોવો જોઇએ મારા મનમા હવે ધૈર્ય રહી નથી શકતું. મને એને પૂછવાની આજ્ઞા છે?" ઝાડની આડમાં ઊભેલા નાનાસાહેબે ગાનનો ભાવાર્થ સમજીને પોતાના ગુરૂને ધીમેથી કહ્યું.

"નાનાસાહેબ, અદ્યાપિ તારા મનમાંની ઉચ્છૃંખલતાનો નાશ થયો નથી," અભેદાનન્દે તેને અટકાવીને કહેવા માડ્યું: "અંગ્રેજો તારા શોધમાટે દિનરાત પ્રયત્ન કર્યા કરતા હશે, વખતે એ કોઈ તેમનો જ ગુપ્ત રાજદૂત હોય અને તને શોધવાના હેતુથી જ અહીં આવ્યો હોય, તો? માટે પ્રથમ મને એની પાસે જવા દે અને પૂછવા દે કે, એ કોણ છે; પછી તારે જે વાત કરવી હોય, તે આનથી કરજે" એમ કહીને અભેદાનન્દ તે નવીન આવેલા પ્રવાસી પાસે ગયો અને તેને શાંતિથી તેણે પૂછ્યું કે. "હે પ્રવાસિન્, તું કોણ છે અને આવા ભયંકર સ્થાનમાં શામાટે આવ્યો છે?"

પ્રશ્ન પૂછાતાં જ પ્રથમ તો તે પ્રવાસી એ મહાત્માનાં મુખ જોઈ રહ્યો. તેનાથી કાંઈ પણ ઉત્તર આપી શકાયું નહિ. પરંતુ સાહસ કરીને તે નમ્રતાથી બોલ્યો કે- "હું એક પ્રવાસી છું અને છુ. ઘેરથી બદ્રિકાશ્રમની યાત્રાનો વિચાર કરીને નીકળ્યો હતો, માર્ગથી અજ્ઞ હોવાને લીધે ભૂલમાં અહીં આવી ચડયો છું. અહીં રાત્રિ વીતાડીને પ્રભાતમાં જ્યાં ભાગ્ય લઈ જશે, ત્યાં ચાલ્યો જઈશ.

"પરંતુ આ અરણ્યમા રાત્રિ વીતાડી શકાય તેમ નથી. સિંહ, વ્યાઘ્ર અને અરણ્યવાસી ક્રૂર હસ્તિયોથી આ વન ભરેલું છે, એટલે અહીં રાતવાસો કરનાર મનુષ્ય સવારમા પાછો જીવતો પોતાના ઇચ્છિત સ્થાને જઈ શકતો નથી. તને મારો એ ઉપદેશ છે કે, કોઈ વધારે નિર્ભય સ્થાને જઇને રાત વીતાડે તો વધારે સારૂં." અભેદાનન્દે તેને સત્ય સ્થિતિનું ભાન કરાવીને યોગ્ય ઉપદેશ આપતા કહ્યું.

"મહાત્મન, આપ કોઈ યોગી હો, એમ જણાય છે, અને તેથી જ હું હૃદયનો ભેદ જણાવતાં આપને કહું છું કે, પોતાના દેશમાં જ જ્યારે અમારા માટે કોઈ નિર્ભય સ્થાન રહ્યુ નથી, તો આવા નિર્જન વનોમાં અમને નિર્ભય સ્થાન મળી શકે, એવા અમારાં ભાગ્ય ક્યાંથી હોય? જ્યારે દેશ ગયો, સ્વાતંત્ર્ય ગયુ અને સર્વ નષ્ટ થયું, ત્યારે જીવન જાય, તો ભલે જાય, એમ ધારીને જ મેં અહીં રાત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે." પ્રવાસીએ નિરાશાથી ઉત્તર દીધુ.

"તારી જાતિ શી છે અને તું શુ નામ ધરાવે છે?" મહાત્મા અભેદાનંદે તેનું ઉત્તર સાભળીને પાછો પ્રશ્ન કર્યો. તેના નિષ્કપટ ઉત્તર અને સરળ મુખાકૃતિથી મહાત્માનો નિશ્ચય તો થઈ જ ગયો હતો કે, એ કોઈ અંગ્રેજોના પક્ષનો મનુષ્ય તો નથી જ; તો પણ વધારે ખાત્રી કરવાના હેતુથી તેણે એ સવાલ પૂછયો

"હું રાજપૂત, ક્ષત્રિય જાતિનો મનુષ્ય છુ અને મારૂં નામ વસંતસિંહ છે." પ્રવાસીએ શાંતિથી એક નિઃશ્વાસ નાખીને ઉત્તર આપ્યું.

"આર્યાવર્તમા તારા નિવાસનુ સ્થાન ક્યાં હતુ?" યોગીએ પૂછ્યું.

"મધ્ય આર્યાવર્તમા બ્રહ્માવર્ત," તેણે જવાબ આપ્યો.

"ત્યા તું શુ નાનાસાહેબનો કોઈ કર્મચારી હતો?" યોગીએ તેને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવો સવાલ કર્યો અને ખરેખર એ સવાલ સાભળતાં જ તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ, તેણે "હા," કહીને સામો પ્રશ્ન કર્યો કે "મહારાજ, આપને એની જાણ ક્યાંથી થઈ? શુ આપ અંતર્યામી છો; તેથી એ રહસ્ય જાણી શકયા?"

"વત્સ, અંતર્યામી માત્ર પરમાત્મા જ છે; મનુષ્યપ્રાણી અંતર્યામી થવાનો અધિકારી નથી તારા વિશેનો સર્વ વૃત્તાંત મેં તારા સ્વા-

મુખથી જ સાંભળ્યો છે. જો આર્યાવર્તમાં તારા જેવા સ્વામિ-અને સ્વદેશસેવકો સર્વ જ જન્મ્યા હોત, તો દેશની આજે જે ...ા અવનતિ થઈ ગઈ છે, તે થવા પામી હોત નહિ." મહાત્માએ વસંતસિંહની શંકાનું નિવારણ કર્યું.

એથી તો વસંતના આશ્ચર્યની વળી વધારે વૃદ્ધિ થવા લાગી. તેણે આશ્ચર્યમાં જ પૂછ્યું કે: "ત્યારે શું નાનાસાહેબ સાથે આપનો મેળાપ થયો હતો? અને આપ જાણો છો કે અત્યારે તેઓ ક્યાં છે અને કેવી દશામાં છે? જીવિત છે કે નહિ?"

"હા, જીવિત છે, અને તેનું જીવન તારૂં જ આભારી છે!! તારા મુખથી હજી ભારતવર્ષની પૂરેપૂરી દુર્દશાનો વૃત્તાંત સાંભળવા-માટે નાનાસાહેબ હજીસૂધી જીવતો રહેલો છે. અને તે આ તારા સમક્ષ ઊભેલો નિર્ભાગી પુરૂષ પોતે છે." અભેદાનન્દના બોલવાથી પ્રથમ જ નાનાસાહેબે ત્યાં દોડી આવીને વચમાં જ જવાબ આપી દીધો અને પોતાના પ્રાણરક્ષક કૃતજ્ઞ કર્મચારી વસંતસિંહને બાથ ભીડીને હર્ષ અને શોકના મિશ્ર અશ્રુઓ વર્ષાવવા લાગ્યો તેનાથી વધારે બોલી શકાયું નહિ.

વસંતસિંહના કંઠમાં પણ અવરોધ થઈ ગયેલો હોવાથી તેના મુખમાથી પણ એક શબ્દ તત્કાળ બહાર નીકળી શક્યો નહિ

આ બધો પ્રકાર ચાલ્યો, એટલામા લગભગ અર્ધ પ્રહર જેટલો રાત્રિનો સમય વ્યતીત થયો હતો, એટલે અભેદાનંદ તેમને ભાગી-રથીના તીરે લઈ આવ્યો અને સાં સ્નાનવિધિ આટોપીને તેઓ પોતાની ગુહામા આવીને બેઠા. કંદમૂળ અને ફળ આદિનો આહાર કર્યા પછી નાનાસાહેબે વસંતસિંહને પૂછ્યું કે "હિમાલયના આ ભયંકર પ્રદેશમાં તારે આવવાનું શું પ્રયોજન?"

"માત્ર આપના જીવનનો અંત થવા પૂર્વે પુન એક વાર દર્શન," વસંતસિંહે ઉત્તર આપવા માડ્યું "આ યોગીશ્વરને બદ્રિકાશ્રમની યાત્રાનું કારણ મે જણાવ્યું, તે મારૂં અસત્ય ભાષણ હતું નેપાળમા જ્યારે આપનો શોધ ન લાગ્યો, ત્યારે કદાચિત્ હિમાલયમાં આપ મળશો, એવી આશાથી ઘણા દિવસ થયા હું અહીં આવ્યો છું અને અત્યારસૂધી મે ભટકવામાં સમય વીતાડ્યો છે. પણ અંતે મારી આશા અખિલેશ્વરે પૂર્ણ કરી ખરી"

"તારી ગાયેલી ગજલ મે સાભળી અને તેથી લડાઈ પછી લોકો પર સાધારણ રીતે થયેલા અત્યાચારોની કલ્પના તો હું કરી શક્યો છું પરંતુ એ ગજલ પાછી એક વાર મને ગાઈ સંભળાવીશ?" નાનાસાહેબે કહ્યું.

"બહુજ આનંદથી," એમ કહીને વસંતસિંહે તે ગજલ પાછી ગાઈ સંભળાવી. ગજલ ગવાઈ રહેતાં નાનાસાહેબે સવાલ કર્યો કે: "એ જફર કોણ હતો અને તેણે એ ગજલ શા હેતુથી રચેલી હોવી જોઈએ ?"

"એ જફર તે બીજો કોઈ જ નહિ, પણ દિલ્લીનો બાદશાહ બહાદુરશાહ જ હતો જે વેળાયે બળવા પછી તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો, તે વેળાયે પોતાના હૃદયના ભાવો તેણે ગજલમાં જણાવ્યા હતા. તે હમેશા કવિતા જફરના તખલ્લુસ(ઉપનામ)થી જ લખતો હતો. હુ જ્યારે જ્યારે એ ગજલનો આલાપ કરૂં છું, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે મારાં નેત્રોમામાંથી વહેતા અશ્રુપ્રવાહનો હું અવરોધ કરી શકતો નથી, એટલી બધી અસર એ ગજલમાં સમાયલી છે." વસંતસિંહે પ્રશ્નનું ઉત્તર આપીને પોતાના વિચાર જણાવ્યા

ત્યારપછી નાનાસાહેબે સવાલ કર્યો કે. "મારા ગયા પછી બીજી ત્યાં જાણવા જેવી શી શી બીનાઓ બની છે ? અને મારાં કુટુંબી મનુષ્યો અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં છે, જીવતા છે કે મરી ગયાં છે ?"

એના ઉત્તરમાં વસંતસિંહ બોલ્યો કે "જાણવા જેવી બીનાઓ બહુ બની છે, અને તે સાંભળવામાટે તમારે પાષાણ હૃદયી થવું પડશે."

એમ કહીને તેણે નીચે પ્રમાણે બળવા પછીનો વૃત્તાંત બહુજ શોકપૂર્વક મુખમુદ્રાથી વર્ણવવા માડયો:—

પ્રકરણ ૧૬ મું

બળવા પછીનો વૃત્તાંત

(જેમી ગ્રીન.)

"આપના પલાયન પછી અંગ્રેજોના મનમાં બહુજ ગભરાટ થવાથી તે લોકો બહુધા ગાંડા જેવા બની ગયા હતા, અને આપના જેવી મુખાકૃતિ કે શરીરાકૃતિનો જે કોઈ પણ પુરૂષ હાથમાં આવતો હતો, તેને યમપુરીમાં મોકલીનેજ શાંત થતા હતા. એવો પ્રકાર લગભગ બે વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. એટલા સમયમાં અનેક કલ્પિત નાનાસાહેબો ફાસીને લાકડે લટકીને કે પછી બન્દૂકની ગોળી અને તોપના ગોળાનાં બળિદાન થઈને સ્વર્ગગામી થયા હતા પણ જ્યારે ઈ. સ ૧૮૫૯ ના આરંભમાં આપણા શૂરવીર સેનાપતિને ફાસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો એટલે નાનાસાહેબથી બીજી પંક્તિયે ગણાતા તાત્યાટોપીનો નાશ થયો, કે ત્વરિત જ સર્વત્ર શાંતિની છાયા પ્રસરવા લાગી, અને ત્યાર પછી લોકોપરનો વિદેશીઓનો જુલ્મ પણ ઓછો થતો ગયો. બાળાસાહેબના જીવન કે મરણનો અદ્યાપિ મને પત્તો મળ્યો નથી, તેમ તેઓ ક્યાં વસે છે, એ પણ જાણવામાં નથી આવ્યું."

પોતાના બન્ધુ વિશે આવા અસમાધાનકારક સમાચાર સાંભળીને નાનાના મનમાં બહુજ ખેદ થવા લાગ્યો. અને તે ખેદના ભાવને વ્યક્ત કરતી મુદ્રાથી પૂછવા લાગ્યો કે "સ્વાભાવિક રીતે જ તેના વિશે કાંઈ પણ તમારા જાણવામાં નથી આવ્યુ, કે પ્રયત્ન છતાં પણ તેનો પત્તો નથી મળતો?"

"જી, અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તેમનો શોધ નથી લાગી શકતો, અને તેથી અમો બધા નિરાશ થઈ ગયા છીએ." એમ કહીને અલ્લાહાબાદમાં તે પોતે નાનાના કુટુંબને કેવી રીતે મળ્યો હતો અને પોતે કેદમાંથી કેવી રીતે છુટ્યો હતો તથા સ્વામિની ઇત્યાદિને તેણે કેવી રીતે મહારાષ્ટ્રમાં પહોંચાડ્યાં હતાં, એ સઘળી બીના વસન્તસિંહે વિસ્તાર પૂર્વક કહી સંભળાવી.

એ સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને નાનાસાહેબના હૃદયમાં હર્ષ અને શોકના મિશ્રિત ભાવનો આવિર્ભાવ થયો. થોડી વાર સુધી તો તેનાથી કાંઈયે બોલી શકાયું નહિ. અને તે તેણે એક દીર્ઘ નિ:શ્વાસ નાખીને ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે —

"ક્યા ચંદન ક્યાં મલયગિરિ, ક્યા સાયર ક્યાં નીર?
જ્યમ જ્યમ આપદ શિર પડે, ત્યમ ત્યમ સહે શરીર."

"સત્ય વાર્તા છે. પરંતુ હજી તો એક એનાથી પણ વધારે ભયંકર વાર્તા તમારે સાભળવાની છે. અને તે સાંભળવા છતા ધૈર્ય રાખવું એ તમારૂ કર્તવ્ય છે." વસન્તસિંહે સળગતી આગમાં ઘી હોમ્યું. પણ તે નિર્દોષ હતો.

"ધૈર્ય ધરવાની તો મેં પ્રતિજ્ઞા જ કરેલી છે; કારણ કે, ભયંકરતા માટે હવે મારા મનમાં આશ્ચર્ય જેવુ કાંઈ રહ્યુ જ નથી." નાનાસાહેબે નિરાશાપૂર્વક કહ્યુ.

"બળવા પછી માથા તો અસંખ્ય માણસોનાં ઉતારી નાખવામાં આવ્યાં હતા, પણ તેમાં તાત્યાટોપી અને જેમી ગ્રીન જેવાઓના વધની ઘટનાઓ બહુ જ ધ્યાન ખેંચનારી થઈ પડી હતી. જેમાથી તાત્યાટોપીના મરણનો વૃત્તાન્ત તો મેં આપને સભળાવ્યો છે અને જેમી ગ્રેનના સાહસોનો વૃત્તાન્ત સભળાવુ છું તે સાભળો —

"સિપાહીઓના ઘેરામાથી લખનૌનો બીજી વાર ઉદ્ધાર કરવા માટે અંગ્રેજી સૈન્ય ઉન્નાવમાં છાવણી નાખી પડયુ હતું એવામા એક દિવસત્યા એક પિષ્ટક વેચનાર આવ્યો અને તે "પ્રથમ ચાખો અને પછી રાખો," એ અંગ્રેજી કહેવત બોલવા લાગ્યો. (Taste and try, before you buy.) વેચનારના આવા મધુર આવાહનથી તેની આસપાસ જલ્દીજ સૈનિકોની મોટી ભીડ થઈ ગઈ. જેમ જેમ તેનો અવાજ સાભ-

ળવા લાગ્યા, તેમ તેમ ઘણાં માણસો તેની પાસે આવીને ઊભા લાગ્યા. તેમા પણ તેની આવી સરસ અને સરળ નીતિથી માલના ધમાં સૈનિકોને કાંઈ પણ આપત્તિનો સંભવ જણાયો નહિ. એક સા શિબિરપરિચારક કરતાં એ વ્યાપારીની મુખાકૃતિ અને શરીર બહુ જ વૈલક્ષણ્ય જોવામાં આવતું હતુ. એનો લલાટ પ્રદેશ પહોળો, નાસિકા ઉન્નત અને ચક્ષુ પ્રતિભાવ્યંજક જણાતાં હતાં.

"તે વ્યાપારી પોતાને જેમી ગ્રીનના નામથી ઓળખાવતો હતો, અને માનનીય એડ્રિયાન હોપ સાહેબના હાથની સહી સાથનું એક અનુમતિપત્ર (: ૭૬૬) બતાવતો હતો. એવી રીતે પોતાના માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવીને મિસ્ટર ગ્રીન મિકેલ સાહેબ પાસે સંવાદપત્ર જોઈ તેના પગ આગળ બેસીને બળવા વિશેના સર્વ સમાચારો અને બળવો બેસાડી દેવામાટે અગ્રેજો તરફથી થતાં આ યોજનાના સંબંધમાં તેની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યો. તેની વિશુદ્ધ અને ધારાવાહક અંગ્રેજી ભાષા સાભળીને મિકેલ સાહેબ બહુ જ અજાયબ થવા લાગ્યો. એટલામાં પિષ્ટકનો સ્વાદ લેવામા લીન થયેલા અનવરોધ સૈનિકોમાંના એક સૈનિક અને ગ્રીનના નોકર વચ્ચે કીમતની બાબતમા તકરાર જાગી. તે જોઈને જેમી ગ્રીન હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો કે "આ ઉપહાસ, માત્ર ઉપહાસ વિના બીજું કાંઈજ નહિ. પણ એક જ જણનો માલ ખાઈ કીમત ન આપવી, એ તો ખરેખર જ હાયલૅંડનો ઉપહાસ જ." એથી સર્વ સૈનિકો એટલા બધા ખુશીમા ગરકાવ થઈ ગયા કે, તે સૈનિક પાસેથી તેમણે તત્કાળ તેના પૈસા અપાવી દીધા. પૈસા લીધા પછી તેમના મુખેથી કેટલાક નવા ગુપ્ત સમાચારો સાંભળી લઈને જેમી ગ્રીન પિષ્ટક વેચનાર ત્યાથી બીજી છાવણીમા જવામાટે ચાલ્યો ગયો."

"તે બીજી કઈ છાવણીમા ગયો ?" નાનાએ અધીરતાથી વચ્ચે પૂછ્યું.

"બીજી છાવણીમાં તે જવા જ ન પામ્યો," વસંતસિંહે વાર્તાને આગળ ચલાવી, "તે જ દિવસે સંધ્યાકાળે જેમી ગ્રીનને મિકેલ સાહેબ પાસે બીજા જ સ્વરૂપમાં લાવી હાજર કરવામાં આવ્યો. બળવાખોરોના ગુપ્તચર તરીકે જેમી અને તેના નોકરને રાતના કેદી તરીકે મિકેલના તાબામાં રાખવામાટે મોકલવામા આવ્યા હતા. પ્રથમ દર્શનસમયે જેમીની વિદ્વત્તા અને યોગ્યતા વિશે મિકેલના હૃદયમા જે ઉચ્ચ વિચારો બંધાયા હતા, તેની સાથે તેના સામાન્ય શિબિર પરિચારકવેશની તે સરખામણી કરી શક્યો નહિ જો કે ગુપ્તચરો સદાસર્વદા ઘૃણાને જ પાત્ર હોય છે, પણ મિકેલની તો જેમીમા એટલી બધી શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હતી કે, તે તેની ઘૃણાને પાત્ર થવાને બદલે કૃપાપાત્ર જ થયો. મિકેલ

લાકડાથી પોતાનો બચાવ કરવા અત્યારે પોતાના સ્વદેશીય અને સ્વધ-ર્મીય બાંધવોના જીવનનો કાળ થઈ બેઠેલો છે. પણ એ વિશ્વાસઘાત-કતાનો બદલો તેને નરકાગ્નિમાં રીબાઈ રીબાઇને ભોગવવો પડશે," એમ કહીને વસતે આગળ જણાવ્યું કે, "એ શાપની સફળતા થઈ ચૂકી છે, જેમીને ફસાવનાર પાપીને પણ તેણે બરેલીમા પોતાના માલિકના કરેલા ખૂનના અપરાધ માટે ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામા આવ્યો હતો. જેવુ કરો તેવુ ભરો, એનું એ એક સારૂ ઉદાહરણ છે"

"ગ્રીન પાછો બોલવા લાગ્યો કે, 'શુ તમે મારું નામ જાણવા માગો છો? શુ તમો મારા જેવા એક દુર્ભાગીનો આત્મવૃત્તાંત તમારા સ્કોટલંડના મિત્રોપર લખી મોકલશો, એમ કહો છો? જો એમ જ હોય, તો મને એમા કોઈ પણ જાતિનો વાંધો નથી હું જાણું છુ કે, ઈંગ્લંડ અને સ્કોટલંડનાં માણસો ન્યાયી છે માટે તેમનામાંના કોઈ કોઈ આ ખુદાના બંદાપર રહમ પણ લાવશે સાહેબ, લંડન અને એડિનબરોમા મારા કેટલાક સ્નેહીઓ છે. કારણ કે, બન્ને સ્થાનની મે બે વાર મુલાકાત લીધી છે મારૂ નામ મહમ્મદઅલીખાન છે. રોહિ-લખંડમાના એક ઉચ્ચ ખાનદાન કુટુંબમા મારો જન્મ થએલો છે. મેં પ્રથમ બરેલી કોલેજમાં મારો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો, અને સર્વ અંગ્રેજી વિષયોમાં ઉચા નબરો મેળવીને હું રૂડકીની એંજીનીયરીંગ કોલેજમાં દાખલ થયો હતો. કપનીના હાથ નીચે વ્યવસાય મેળવવાની આશા-થી જ મેં એ વિદ્યા શીખવા માંડી હતી અને થોડા જ વખતમાં અમારી કોલેજમાંના સારા વિદ્યાર્થીઓમાંના એક ઉત્તમ વિદ્યાર્થી તરીકે શીખીને હું બહાર પડયો હતો. સાધારણ અને સૈનિક બન્ને શ્રેણિના યૂરોપિયન વિદ્યાર્થીઓ કરતાં પરીક્ષામાં હુ વધારે માર્ક મેળવી જતો હતો. પરંતુ એનું ફળ શું મળ્યું? મને કંપની બહાદુરના એંજીની-યરોમાં જમાદારની પદવીને યોગ્ય ગણવામા આવ્યો, અને ક્ષમતાપ્રમાણ કાર્યકારકરૂપે પહાડી રસ્તાઓ ઉપર કામ કારવાને એક ટોળી સાથે મોકલવામા આવ્યો પણ ખરી રીતે જોતાં તો મને એક ગૌરાંગ સૈનિ-કના હાથતળે જ રહેવું પડતું હતુ. જોકે કેટલીક પશુશક્તિઓ કરતાં બીજા સર્વ પ્રકારે તે ગૌરાગ મારા કરતાં હલકો જ હતો અને તેનામાં એવી કોઈ પણ કળા નહોતી, કે જેના બળથી વિલાયતમાં કોઈ દિવસે પણ તે એક શિલ્પશાસ્ત્રી કિવા સૂત્રધારની ઉચ્ચ શ્રેણિમા ઉન્નતિ મેળવી શકે ઉદ્ધતતા, અવજ્ઞા અને સ્વાર્થપરતા ઇત્યાદિ સર્વ દોષો તેનામાં પૂર્ણ રીતે પ્રકાશેલા જોવામાં આવતા હતા. આ અમારા દેશના સુશિક્ષિત મનુષ્યો સને પરિશ્રમ કર્યા વિના એવા એક મનુષ્યથી જ તમારી જાતિનું

નામ કેટલું અને કેવું વગોવાય છે, એની તમારા મસ્તિષ્કમાં કલ્પનાય નથી. આપની જાતિની સ્વાર્થપરતા અને પક્ષપાત દૃષ્ટિના એવાં બીજાં પણ જોઈએ તેટલાં ઉદાહરણો મળી શકે એમ છે. મેં કંપનીની નોકરી કાંઈ દ્રવ્યના લોભથી સ્વીકારી નહોતી, પરંતુ કોઈ સન્માનજનક પદપ્રાપ્તિની આશાથી જ હું એ ખાતામાં જોડાયો હતો. જેને હું કેવળ મનથી અપ્રિય માનતો હતો, એટલું જ નહિ, પણ હું જેને ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જોતો હતો, તેના તાબે રહીને કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ આવવાથી હું પ્રવેશદ્વારમાં જ હેયતા અને અસન્માન વિના બીજું કશું પણ મેળવી શક્યો નહિ. મેં મારા પિતા પાસેથી મારું કાર્ય ત્યાગી દેવા માટેની આજ્ઞા માગી હતી, અને તેમણે તે મતને મળતા થઈને લખ્યું હતું કે;—શિથિલિત અવસ્થામાં આપણા જેવા રાજવંશીઓથી કાર્ય થઈ શકે નહિ' ટુંકમાં મારી નોકરી છોડીને હું ઘેર ગયો અને મનમાં વિચાર કર્યો કે, અયોધ્યાના મૃત નવ્વાબ નસીરૂદ્દીન બહાદુર પાસે કામ મેળવવા માટે અરજી કરીશ પરંતુ મને લખનૌમાં દાખલ થતાં જ ખબર પડી કે, નેપાલના જંગબહાદુર કે જે હાલમાં ગોરખપુરમાં રહે છે તે વિલાયત જોવા જવા માટે તૈયાર થએલા છે, અને એક અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર સહાયકારીના શોધમાં છે. મેં ત્વરિત જ તે સ્થાન મેળવવા માટે અરજી કરી અને કેટલાક દેશી રાજાઓ તથા અંગ્રેજ કર્મચારિઓનાં ભલામણપત્રો પણ સાથે મોકલ્યા, કે જેથી મને તે સ્થાન સહજમાં મળી શક્યું હું મહારાજા જંગબહાદુરના દલબલ સાથે પહેલવહેલો ઇંગ્લંડને કિનારે ઊતર્યો અને બીજાં પણ કેટલાક સ્થાનો જોતાં જોતાં એડિનબરો પણ જોયું ત્યાં તમારી નવમી હાયલેંડ પલટને મહારાજાની અભ્યર્થના માટે સન્માનવર્ધક રક્ષક સૈન્યનું કાર્ય બજાવ્યું હતું. જ્યારે મેં પાયજામા પહેરેલા સૈનિકોને પ્રથમ વાર જ જોયા, ત્યારે મને સ્વપ્ને પણ એ વિચાર મનમાં આવ્યો નહોતો કે, કોઈ વેળાએ હિન્દુસ્તાનની સમતલ ભૂમિમાં એમના શિબિરમાં જ હું કેદ થઈશ. પરંતુ જે બનવા કાળ છે, તેને કોણ ટાળી શકે એમ છે?

"ગમે તેમ થયું, પણ હું પાછો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો અને ઇ સ ૧૮૫૪ સુધી જૂદાં જૂદાં રાજવાડામાં જૂદાં જૂદાં કાર્યો કરી અજીમુલ્લાખાન સાથે પાછો વિલાયત જવાને તૈયાર થયો હું ધારૂં છું કે, બળવાના કાર્યના કારણથી અજીમુલ્લાખાનનું નામ તો તમે અવશ્ય સાંભળ્યું હશે જ પેશવા બાજીરાવના મરણ પછી નાનાસાહેબે તેને પોતાનો પ્રતિનિધિ બનાવ્યો હતો. તે પણ મારી પેઠે કાનપૂર ગવર્નમેન્ટ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર ગંગાદીનના શિક્ષણથી અંગ્રેજી ભાષામાં બહુ જ નિષ્ણાત થએલો હતો. અજીમુલ્લાનો એવો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે,

ઇંગ્લંડ જવાથી પેશવાનું કાર્ય અવશ્ય પાર પડશે. જ્યારે હું તેને ત્યારે તે વિલાયત જવાની તૈયારી કરવામાં રોકાયલો હતો સાધારણ રીતે પોતાની આજીવિકા માટે પૂર્ણ થાય અને જરૂર પડે તો ત્યાંના મોટા ચારીઓને ઉત્કોચ–ભેટ કે લાંચ તે મનમાં ધારવાનું છે–આપી શકાય એટલું દ્રવ્ય અને બીજાં સાધનો પૂરતાં પ્રમાણમાં તેણે પોતા સાથે લઇ લીધેલાં હતા. પરંતુ અમારા ઉદ્દિષ્ટ કાર્યનો પૂરેપૂરો વૃત્તાંત આપને સંભળાવવાની હું કાંઈ પણ આવશ્યકતા જોતો નથી. એ તો આપ પ્રથમથી જ જાણી ગયા છો કે, લંડનનાં અભ્યર્થનાગૃહોમાં કે બેઠકખાનામાં સામાજિક ભાવે અમારી કૃતકાર્યતા કાંઈ ઓછી નહોતી, પણ અમારા ઉદ્દેશની સિદ્ધિ વિશે રાજનૈતિક દૃષ્ટિથી અમારી અકૃતકાર્યતા થઇ ચૂકી હતી. અમે લંડનમાં પાંચ રૂપિયાપર પૂળો મૂક્યો, તોપણ સફળ મનોરથ થઈ શક્યા નહિ એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલ થઇને પુનઃ હિન્દુસ્તાનમાં આવવા માટે અમે ઇંગ્લાંડનો કિનારો સદાને માટે છોડ્યો. કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલથી અમે ક્રીમિયા જોવા ગયા હતા અને ત્યાં, ખરો કે પછી બનાવટી હોય તે તો ખુદા જાણે, પણ એક રાશયન્ દૂત અમને મળ્યો હતો અને જો અજીમુલ્લા હિન્દુસ્તાનમાં બળવો જગાવી શકે, તો તેને રશિયાની મદદ મળશે, એવો તેણે લોભ બતાવ્યો હતો. તે સમયથી અજીમુલ્લાએ અને મેં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના રાજ્યનો ધ્વંસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો શુક્ર ખુદાના કે અમારી ધારણામાં અમે ફળીભૂત થયા છિયે કારણ કે, તમારા જ માણસો તરફથી મને જે જે ખબરો મળી છે, તેથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, કંપનીના રાજ્યના દિવસો હવે ગણાઈ ચૂક્યા છે. દુકમા દસ્યુતા તથા વિત્તાપહરણનો હવે તેને અધિકાર આપવામા આવશે નહિ જો કે અમે અગ્રેજોના હાથ-માંથી અમારા દેશને છોડવવાનો કાર્યમાં તો નિષ્ફળ નીવડ્યા છિયે, છતા પણ મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, અમે કેટલેક અંશે પણ અમારા દેશનું ભલું કર્યું છે ખરૂં. સારાંશ કે અમે જે આત્મોત્સર્ગ કર્યો છે, તે સર્વથા વ્યર્થ ગયો નથી હું દૃઢતાપૂર્વક કહી શકું છું કે, પાર્લામેન્ટનું રાજ્ય કંપનીના રાજ્ય કરતાં વધારે ન્યાયી થશે અને તેથી અમારા પ્રપીડિત અને વિદલિત દેશબાંધવો સારા દિવસોનાં દર્શન કરી શકશે. જો કે હું તો તે જોઇ શકવાનો નથી, પરંતુ મારી ધારણા તો ફળવાની જ."

"સાહેબ, હું કાંઈ તમને સારૂં લગાડવાને કે તમારો સ્નેહ મેળવવાને આમ બોલતો નથી. કારણ કે, તમારો સ્નેહ તો મેં પ્રથમથી જ મેળવ્યો છે અને હું સારી રીતે સમજું છું કે, એથી વધારે બીજી સહાયતા કરવાને તમે શક્તિમાન નથી કદાચિત્ તમે તેમ કરી પણ શકતા હોત, તોપણ તમારૂં કર્તવ્યજ્ઞાન તમને તેમ કરતાં રોકત. હું

સારી રીતે જાણું છું કે, મારે મરણને તો માન આપવું જ પડશે. જે અપૂર્વ દયા તમે મારા પ્રતિ દેખાડી છે, તે જ મને મારા અંતઃકરણની પ્રત્યેક વાર્તા તમને કહી દેવા માટેની પ્રેરણા કર્યા કરે છે. હું અંતઃકરણમાં ઘૃણા અને ગુપ્તમાં અભિનંદન લઈને તમારી છાવણીમાં આવ્યો હતો. પણ તમારી દયાએ આ હતભાગ્યને બીજીવાર, લખનૌ છોડ્યા પછી બીજીવાર બળવાના સમયની નૃશંસતાને માટે અધોમુખ અને લજ્જિત બનાવી દીધો છે."

"એ આત્મવૃત્ત સાંભળીને મિહેલે સવાલ કર્યો કે, 'બળવા વખતે તમે કાનપૂરમાં હતા કે નહિ?' એટલું કહીને વસન્તસિંહ નાનાસાહેબનું મુખ જોવા લાગ્યો.

"એના ઉત્તરમાં તેણે શું કહ્યું?" નાનાસાહેબે અધીર થઈ પૂછ્યું.

એના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે,—"વસન્તસિંહે પોતાની કથા આગળ ચલાવતાં કહ્યું, "શુક્ર તે પરવરદિગારનો કે, હું તે વેળાએ કાનપૂરમાં હતો નહિ. હું રોહિલખંડમાં મારે ઘેર હતો. જેઓ રણભૂમિમાં રગદોળાયા છે, તેમને બાદ કરતાં બીજા કોઈના લોહીથી મારા હાથ લાલ થયા નથી. વિપત્તિ આવવાની જે અગમચેતીઓ થતી હતી તેથી હું ચેતી ગયો હતો, અને મારાં સ્ત્રીપુત્ર આદિને આપત્તિથી દૂર રાખી આવવાના હેતુથી ઘેર ગયો હતો. મીરટ અને બરેલીમાં બળવો જાગવાના સમાચાર મને મારે ઘેરજ મળ્યા હતા, એ સમાચાર સાંભળતાં જ પળ માત્રનો પણ વિલંબ કર્યા વિના હું બરેલીના લશ્કરમાં આવી મળવાને ઘેરથી નીકળી પડ્યો અને તેમના સાથે ઠેઠ દિલ્લી સુધી ગયો. ત્યાં હું સર્વોપરી એન્જીનીયર નીમાયો અને યુદ્ધયાત્રાના સમયમાં રૂડકીથી મીરટ સુધી જે બધા એન્જીનીયરો બળવાખોરો થયા હતા, તેમની સહાયથી સર્વનાં આશ્રયસ્થાનોની રચના કરવા લાગ્યો. અંગ્રેજોએ સપ્ટેમ્બર માસમાં દિલ્લીનો કબજો લીધો, ત્યાં સુધી હું પણ દિલ્લીમાં જ હતો. ત્યાર પછી હું વીખરાઈ ગએલા સૈનિકોને જેટલી સંખ્યામાં એકઠા કરી શક્યો, તેટલી સંખ્યામાં એકઠા કરીને તેમને લઈ લખનૌ તરફ કૂચ કરી ગયો."

"મહમ્મદઅલીખાન દિલ્લીમાં હતો, ત્યાંસુધીની કેટલીક વાતો તો મારા જાણવામાં પણ છે, પરંતુ ત્યાર પછીનો વૃત્તાન્ત હું જાણતો નથી." નાનાએ કહ્યું.

"તે હવે જાણી શકશો. તેના પોતાના જ શબ્દોમાં તેનો વૃત્તાંત આપના સાંભળવામાં આવશે, એ વધારે રસદાયક થશે," વસન્તસિંહે કહ્યું. "શ્રીને આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે:—

"પ્રથમ અમે લખનૌ જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં સૈન્યના પલાયન માટે નવો પૂલ બધાય, તેની અમે અપેક્ષા કરવા લાગ્યા એ સમયે પણ ફીરોજશાહના સેનાપતિ બુખ્તખાનના હાથ નીચે ત્રીસ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસોનુ સૈન્ય હતું લખનૌ પહોંચતાજ મને મુખ્ય એન્જીનીયરના માનનીય પ્રદપર નીમવામા આવ્યો. જ્યારે નવેમ્બર માસમાં અંગ્રેજી લશ્કર રેસીડન્સીનો ઉદ્ધાર માટે સહાયક સૈન્ય તરીકે આવ્યું, ત્યારે પણ હું લખનૌમાંજ હતો સિકન્દરાબાદની ભયંકર કત્લ મેં જોઇ હતી એ ખૂનામરકીના આગલા દિવસે અને રાત્રે પ્રત્યેક આશ્રય-સ્થાનનુ તત્ત્વાવધાન કરી જોયું હતું, અને તમે જે વેળાએ સિકન્દરા-બાદને ઘેરો ઘાલ્યો તે વખતે હું પોતે એ બનાવ જોતો શાહનજફમાં બેઠેલો હતો મે લખનૌમાં ત્રણ હજાર કરતા પણ વધારે અને હુશિયાર સૈનિકોને સિકન્દરાબાદમાં રાખેલા હતા કારણકે, તેજ તે સમયની અવસ્થાના વિપક્ષ પ્રવેશદ્વારનુ સ્વરૂપ હતું પરંતુ એમાનો એક પણ સૈનિક બચવા પામ્યો નહિ. હું એક રીતે મૂર્ચ્છિત જેવોજ થઇ ગયો. જ્યારે મે જોયુ કે, આગલી રાતે મારી રોપેલી જયધ્વજાના સ્થાનમા તો હાયલૅંડ ટોપીની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે, એટલે મારા લોહીનું પાણી થઇ ગયું હવે હું સારી રીતે જાણી ગયો કે, સર્વ ઘટનાઓનો અંત આવી ગયો છે એથી શાહનજફમાંના સર્વ બન્દૂકવાળાઓને મે સિક-ન્દરાબાદ ઊપર ગોળી વર્ષાવવાની શીઘ્ર આજ્ઞા આપી દીધી. સાર એ કે લખનૌમાં અને બીજા સ્થાનોમાં નિર્માણકાર્યની કલ્પના, આશ્રય-સ્થાનની વ્યવસ્થા અને બીજાં તત્ત્વાવધાનો હુંજ કરતો હતો. એ તમે ત્યાં જશો એટલે જોઇને બધું જાણી શકશો જો સર્વ સિપાહીઓ અને ગોલંદાજો અદ્યાપિ દૃઢ ભાવથી લડવાને ઊભા હશે, તો લખનૌનો કબ્જો મેળવવા પહેલાં તમારા અંગ્રેજી લશ્કરનો ઘણો ભાગ તમે ઓછો થએલો જોશો"

"એ સાંભળીને મિકલ સાહેબે તેને સવાલ કર્યો કે, 'જૂલાઇ મહિનામાં નાનાસાહેબે જેમને અંગ્રેજોનાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મારી નાખવાની આજા કરી હતી, તેમનામાનો જ તમારો અનુચર પણ એક ખૂની છે કે નહિ?' એ સવાલના જવાબમાં મહમ્મદઅલીખાને જણાવ્યું કે, 'જી—હા, મારો અનુચર તેમનામાનો જ એક ખૂની છે. પણ જ્યારે મેં એને મારા પાસે નોકર તરીકે રાખ્યો, ત્યારે હું એ વાતથી બિલ્કુલ અજાણ હતો જો હુ તેને બાળકો અને અબળાઓના સહારક તરીકે જાણતો હોત, તો તેનાથી કદાપિ સબધ રાખત નહિ કારણ કે, અમારી દુર્દશાના હેતુઓ એવા જ અધમ પુરૂષો છે. અમારા અદૃષ્ટમાં હવે એ પાપનાં ફળ ભોગવવાનું જ સૃજાયલું છે એક અંગ્રેજી કહેવત

છે કે, 'ડામરને અડીને કદાપિ કાળાશથી બચી શકાય નહિ' એટલે પાપોનુ ફળ અમારે ભોગવવું જોઇએજ કારણ કે, અલ્લાહ ઇન્સાફી છે એના જેવા પાખંડીઓનાં એવાં વિગર્હિત કાર્યોથીજ અમારા શિરે અલ્લાહતઆલાનો ભારી કોપ ઊતરેલો છે"

"હત્યા કરવા પહેલાં યૂરોપિયન્ યુવતીઓ સાથે બળવાખોરોએ અમર્યાદ આચરણ કર્યું હતું, એ વાતમા કેટલી સત્યતા છે?" મિકલે પાછો સવાલ કર્યો અને તેનો જવાબ આપતા મહમ્મદઅલીખાને જણાવ્યું કે, "સાહેબ, તમે પરદેશના નિવાસી છો, નહિ તો આવો પ્રશ્ન તમે કોઈ કાળે પણ પૂછત નહિ. જે કોઈ પણ આ દેશની રીતિ, નીતિ અને જાતિ વિભાગના પ્રઘાતથી જરા પણ જાણીતો હશે, તે તત્કાળ કહી શકશે કે, એ સર્વ ગામગપાટા જ છે જાણે ઉભય પક્ષના જાતિ વિદ્વેષનો અગ્નિ પૂરેપૂરો ભડક્યો ન હોયની! એમ ધારીને એ દ્વેષના અગ્નિને પૂરેપૂરો ભડકાવવાના હેતુથી એ સર્વ ગપાટા વિઘ્નસંતોષીજનો તરફથી ઉપજાવી કાઢવામાં આવેલા છે. યૂરોપિયન્ યુવતીઓ અને બાળકોને નિર્દયતાથી કાપી નાખવામાં આવ્યાં હતા, એ વાર્તાનો હું સ્વીકાર કરૂ છું, પણ તેમનાથી બળવાખોરોએ અમર્યાદ વર્તન ચલાવ્યું હોય, એ વાત આપ સ્વપ્ને પણ માનશો નહિ કાનપૂરની ભીંતો ઊપર લખવામાં આવ્યું છે કે, 'અમે હબ્શીઓના હાથમાં ફસાયાં છિયે. અને બળવાખોરોએ યુવતી અને વૃદ્ધાસ્ત્રીયો ઉપર એકસરખી રીતે બળાત્કાર કર્યો છે' અને એવા બીજાં જે જે વાક્યો હિન્દુસ્તાનનાં પત્રોમાં છપાયા છે અને પછીથી ઇગ્લંડનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયાં છે, તે સર્વ દ્વેષથી ઉપજાવી કાઢેલી અસત્ય વાતો છે સેનાપતિ આઉટ્રમ અને હેવલોકના સૈન્યે પાછું કાનપૂર પોતાના કબ્જામાં લીધુ, ત્યાર પછી એ વાક્યો ભીંતો પર લખવામાં આવ્યા હતાં. જો કે તે વેળાએ હું પોતે તો ત્યાં હતો નહિ, પણ જેઓ ત્યાં હતા તેમના મુખથી મે એ વાતો જાણી લીધી છે, અને મારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, મેં જે જે વાતો અત્યારે તમને કહી સંભળાવી છે, તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે"

"નાનાસાહેબે સ્ત્રિયોપર બળાત્કાર નહોતો કર્યો અથવા કરાવ્યો, પણ તેમને રેંસી નાંખવાનુ કાપુરૂષને યોગ્ય કાર્ય તો તેણે કર્યું, એનો તો તમે સ્વીકાર કરશો ખરા કે નહિ?" મિકલે પાછો એક આડકતરો સવાલ કર્યો અને મહમ્મદઅલીખાન કહેવા લાગ્યો કે, "હાલમા એશિયાના પુરૂષો બહુજ દુર્બલ પ્રકૃતિના બની ગયા છે અત્યારે તેમનાં વચનોમાં વિશ્વાસ રાખી શકાય, એવો સમય નથી. ભારતવાસીજનો જ્યારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તે વેળાએ તે પ્રતિજ્ઞાના પાલન માટે તેમનો

દઢ અભિપ્રાય હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે પ્રતિજ્ઞાપાલન અસુવિધાજનક જણાય, ત્યારે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ભૂલી જાય છે. નાનાસાહેબના સંબંધમાં પણ એમ જ બન્યું છે. મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, બાળકો અને સ્ત્રિયોને છોડી દેવાની જ તેણે ઇચ્છા કરી હતી. પરંતુ તેના અંતઃપુરની એક રાક્ષસી દાસી કન્યા તેની એ ઇચ્છાની પ્રતિવાદિની થઈ હતી વળી નાનાના અનુયાયિજનોમાં પણ એવા કેટલાક પુરૂષો હતા, કે જેમની એવી જ ઇચ્છા હતી કે, નાનાસાહેબ બળવામાં એવો તો સજ્જડ જકડાઈ જવો જોઇએ કે, તેના પ્રત્યાવર્તનની પાછી સંભાવના જ રહે નહિ. એવા પુરૂષોમાં અજીમુલ્લાખાનની પણ ગણના કરી શકાય ખરી. એવા કર્મચારીઓની દુષ્ટ મંત્રણાથી જ તે દાસી કન્યા પ્રબળતાપૂર્વક નાનાસાહેબની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કાર્ય કરાવવાને તત્પર થઇ હતી, અને તેની સહાયતાથી જ દુષ્ટો અંગ્રેજ અબળાઓના અને અર્ભકોના વધની આજ્ઞા મેળવી શકયા હતા. દેશી છઠ્ઠી પાયદળ પલટન અને નાનાસાહેબના રક્ષક સૈન્યે એ ભયંકર કાર્ય કરવાની જ્યારે ના પાડી, ત્યારે એ કાર્ય કરવાને તૈયાર થએલા દુરાત્માઓને તે દાસી કન્યા જ ભેગા કરીને બોલાવી હતી. સેનાપતિ તાત્યાટોપી કે જે એ કાર્યમાં નાનાથી વિરૂદ્ધ પડયો હતો, તેના મુખથી જ મેં આ વાત સાંભળેલી છે મેં જે કહ્યુ છે, તે જ સત્ય છે કાનપૂરમાં યૂરોપિય સ્ત્રી અને બાળકોની થયેલી અકારણ હત્યા માટે એક રાક્ષસી સ્ત્રી જ ખરેખરી અપરાધિની છે.. કારણ કે, સ્ત્રિયો જેવી બીજી કોઈ પણ રાક્ષસી નથી. પરંતુ અંગ્રેજોની હતભાગ્ય સ્ત્રિયો માટેના વૈરનું તેના મનમાં શું કારણ હતુ. તે જાણવામાં નથી આવ્યુ, તેમ તે જાણવાનો મેં પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી ”

“બીજે દિવસે મહમ્મદઅલીખાનને તોપને મોઢે બાંધી ઉડાવી દેવામાં આવ્યો હતો,” એમ કહીને વસન્તસિંહે પોતાનો વૃત્તાંત પૂરો કર્યો.

“ખરેખર મારો એમાં અપરાધ હતો જ નહિ. પરંતુ એ ગુપ્ત વાર્તા એના જાણવામાં કયાંથી આવી, એનું જ મને રહી રહીને આશ્ચર્ય થયા કરે છે. વસન્તસિંહ, તારા સંભળાવેલા વૃત્તાંતપરથી તો એવું જ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, *મહમ્મદઅલીખાન ખરેખરો સત્યવક્તા અને

---

* મહમ્મદઅલીખાનનો આ વૃત્તાત વિલિયમ ફોર્બ્સ મિકેલ સાહેબના “મહા વિદ્રોહ સ્મૃતિ” (William Forbes Mitchell's Reminiscences of the Mreat Gutiny) નામક ગ્રંથના આધારે લખવામા આવ્યો છે એ જ ગ્રથમા આગળ ચાલતા એ સાહેબ જણાવે છે કે,—

“મહમ્મદઅલીખાનના વૃત્તાતની સત્યતાનું એક બીજું પણ પ્રબળ પ્રમાણ પાછળથી મળી આવ્યુ છે ક્રિચેટ નામનો એક યૂરેજિયન જ્યારે છઠ્ઠી

સ્વદેશભક્ત પુરુષ હોવો જોઈએ. આર્યાવર્તમાં એના જેવા પુરુષો ઉત્પન્ન નહિ થાય, ત્યાં સુધી ઉદય કે ઉન્નતિની આશા વ્યર્થ છે એના મરણના સમાચાર સાંભળી મારા પોતાના બંધુના મરણ જેટલો મારા હૃદયમાં ખેદ થાય છે, પણ ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી છે, એમ ધારીને કાંઈ પણ બોલી શકાતું નથી

પાયદળ પલટન બળવાખોર થઈ, ત્યારે ભેરી વગાડવાના કામ ઉપર હતો પોતાનો જીવ બચાવવા માટે ફ્રિચેટે મુસલ્માન ધર્મનો સ્વીકાર કરીને ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ઓક્ટોબર માસમાં જે પોલીસ કર્મચારીઓ રાખવામા આવ્યા હતા, તેમના સમૂહમા દેખાવ દીધો હતો ફ્રિચેટે કોઈ બળવાખોર પલટનમા નોકરી કરી છે, એવી જ્યારે મત્તાવાળાઓને જાણ થઈ, ત્યારે તેને કાનપુરમાની કત્લ વિશે કેટલાક સવાલો પૂછવામા આવ્યા હતા એના ઉત્તરમા તેણે ઘણીક જાણવા જેવી બાબતો જણાવી, પણ તેમા પૂર્વવિવૃત ઘટનાની સમર્થન-કારિણી સાક્ષી સર્વ કરતા વધારે સત્ય અને સુસંબદ્ધ ગણાઈ હતી ફ્રિચેટે સાક્ષી આપતા જણાવ્યું કે, "છઠ્ઠી દેશી પાયદલ અને બીજી પલટનના સિપાહીઓ, જેમના સાથે નાનાસાહેબનું અંગરક્ષક સૈન્ય પણ જોડાયલું હતુ, તે સર્વ, બીબીઘર એટલે અંત પુરમા અબળાઓ અને બાળકોની હત્યા કરવાના કાર્યમા અસમ્મત થયા હતા ત્યારપછી નાનાની દાસી કન્યા કે ઉપપત્ની તરફથી પાચ માણસો લાવવામાં આવ્યા, એમા બે ઘાતક, બે ગામડિયા અને એક બલવાન રોમશહસ્તવિશિષ્ટ વિલાયતી (અર્થાત્ વિદેશીય સિપાહીઓમા અફગાન અથવા કાબૂલીના સંબંધમા એ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો) હતો " ઘાતકના એક મનુષ્યના સ્વરૂપના સંબંધમાં ફ્રિચેટે જે વર્ણન કર્યું હતુ, તેનું મહમ્મદઅલીખાનના ભારવાહક અનુચર સાથે બહુ જ સાદૃશ્ય કલ્પી શકાતુ હતુ ફ્રિચેટના વર્ણન પ્રમાણેની આકૃતિનો એક મનુષ્ય કાનપૂરના શોચનીય પ્રસંગે એક બળવાના નાયક તરીકે આઠ માસ પહેલાં ફાસીને લાકડે લટકી ગયો હતો એ વાત ફ્રિચેટના જાણવામા હોય એવો લેશ માત્ર પણ સંભવ હતો નહિ; કારણ કે, એ બીના કોઈ પણ વર્તમાન પત્રમા પ્રકટ થએલી નહોતી આઠ મહિના પછી ફ્રિચેટની સાક્ષી સાથે મહમ્મદઅલીખાને વર્ણવેલા વૃત્તાંતનું અક્ષરેઅક્ષર સાદૃશ્ય થયું હતું અને એ જ મહમ્મદઅલીખાનના વૃત્તાંતની સત્યતા બતાવી આપવાને પૂર્ણ બળવાન સાધન હતુ સારાંશ કે, અંગ્રેજ પક્ષના ઇતિહાસ લેખકો દ્વારા જ તેમજ અંગ્રેજોની સાક્ષીના બળથી જ નાનાસાહેબ અને સિપાહીઓના શિરે ચઢેલા દુરપનેય કલંકનુ સહજમા નિવારણ થઈ જાય છે ભારતસંતાનો એટલા બધા નિષ્ઠુર હોઈ શકે જ નહિ એવી નિષ્ઠુરતા હોય અને તેને "આર્ય"ના નામથી ઓળખવો, એ એક બહુ જ લાંછનભરેલું અને પાતકી કૃત્ય કહી શકાય. નાનાસાહેબના કપાળમાથી એ કલંકનું નિવારણ થયું એ બહુ જ આનંદદાયિની ઘટના છે અસ્તુ

"આપણા મનથી તો જ્યાં સમસ્ત ભારતવર્ષનું જ મરણ થઈ ગયું છે, ત્યાં એવા એક પુરુષના મરણનો શોક કરવાનો સંભવ જ ક્યાં છે. પ્રભો, એના કરતાં પણ વિશેષ આશ્ચર્યકારક ઘટના તો મેં અંગ્રેજોની છાવણીની એક હોસ્પિટલમાં જોઈ હતી અને તે જ્યારે આપના જાણવામાં આવશે, ત્યારે આપ પણ આશ્ચર્યચકિત થશો અને વિશ્વના અસત્ય મોહને ભૂલી જશો."

"એવી જ્ઞાનદાયિની તે તે શી ઘટના છે? મને તે સત્વર કહી સંભળાવ," નાનાસાહેબે ઉત્કંઠાથી તેને તે ઘટનાના વર્ણનનો આગ્રહ કર્યો.

"અત્યારે તો ઉષઃકાળ થવા આવ્યો છે, અને થોડા સમયમાં પ્રભાત થશે. માટે ચાલો અત્યારે તો ગંગાતીરે નિત્ય કર્મ આટોપી ફલાહાર કરી જરાક વિશ્રાંતિ લઈને પછી હું એ કથા આપને સંભળાવીશ," વસન્તસિંહે સમયનું ભાન કરાવીને કહ્યું.

ખરેખર વાતોમાં આખી રાત વીતી ગઈ હતી. પણ પ્રવૃત્તિપ્રિય નાનાને તેનું ભાન રહ્યું નહોતું. માત્ર નિવૃત્તિપરાયણ અભેદાનંદ એ કર્મકથામાં વિશેષ લક્ષ ન આપતાં પોતાનું પ્રભુભજનનું કાર્ય કરતો જતો હતો. તોપણ એ સર્વ વાર્તા તેના ધ્યાનમાં તો હતી જ વસંતસિંહનો ગંગાતીરે જવાનો વિચાર જાણતાં જ તે ઊઠીને ઊભો થયો અને સર્વ સ્નાન કરવાને ચાલ્યા ગયા. સ્નાન કરી આવી, ધ્યાનધારણા આદિ કર્મ આટોપી ફળનો આહાર કરીને પાછા તેઓ ગુહામાં વાતો કરતા બેઠા અને વસન્તસિંહે નિમ્નલિખિત વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો:

—:o:—

પ્રકરણ ૧૭ મું

જ્ઞાનદીપકનો પૂર્ણ પ્રકાશ

"ટ્યૂનાના યુદ્ધ પછીની એક ભયંકર રાત્રિના સમયે હું હિમાલય પર્વતના એક હિમાચ્છાદિત પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરતો હતો અને ફરતાં ફરતાં હું એકાએક એક તંબૂ પાસે જઈ પહોંચ્યો. એ તંબૂ ટ્યૂનાના યુદ્ધમાં જખ્મી અને ઘાયલ થએલા સૈનિકો માટેની હૉસ્પિટલ તરીકે વપરાતો હતો, એમ પાછળથી મારા જાણવામાં આવ્યું. એ તંબૂમાં એક શિખ્ખ સિપાહી કણસતો પડ્યો હતો અને એટલામાં ડોળીવાળા ત્યાં એક બીજા સિપાહીને ડોળીમાં નાખીને લઈ આવ્યા અને જમીન પર તેને સુવાડીને પાછા ચાલ્યા ગયા. એ બીજો સિપાહી તે જાતિનો ગોરખો હતો, એમ તેના પાછળથી સાંભળેલા ભાષણથી હું કલ્પના કરી શક્યો હતો. તેમના વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંભાષણનો આરંભ થયો," એમ કહીને વસન્તસિંહે તેમનો સંવાદ વર્ણવવા માંડ્યો.

"આ વળી કોણ ?" શિખ્ખ સિપાહીએ સવાલ કર્યો

"જેવો તું, તેવોજ હું; કોણ તે કોણ ?" ગોરખાએ વિચિત્ર ઉત્તર આપ્યું.

"તારો દેશ કયો ?" શિખ્ખે પૂછ્યું,

"નેપાળ," ગોરખાએ જવાબ દીધો

"તારા શરીરમાના ક્યા ભાગમાં જખ્મ થએલો છે?" શિખ્ખે પૂછ્યું.

"મારા પગમાં ગોળી વાગેલી છે," ગોરખાએ કહ્યું.

"જે પગ તને તારા દેશ નેપાળમાંથી અહીં બીજાની સીમાપર અન્યાયથી આક્રમણ કરવાને લઈ આવ્યા, તે તારા પગને ત્યારે તો એ યોગ્ય શિક્ષાજ મળેલી કહી શકાય બીજું શું ?" શિખ્ખ સિપાહીએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

"ત્યારે તારો દેશ કયો ?" ગોરખાએ સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"હુ આર્યાવર્તના પંજાબ નામક દેશનો નિવાસી છું અને તલવારના વારથી મારો આ હાથ ધવાયો છે," શિખ્ખે પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું.

"પણ એ માટે તારા મનમા શોક થતો નથી કે શું ?" ગોરખાએ પૂછ્યું.

"શોક શા માટે થવો જોઇએ ? જેવું કરવું તેવું ભરવું મેં બીજાના ઘરમાં જઇને ચોરી કરવા માડી એટલે તેણે મારો હાથ કાપી નાંખ્યો એના માટે મારે શોક શાને કરવો જોઇએ ?" શિખ્ખે જેવું હતું તેવું કહી સભળાવ્યું.

"શુ તું ચોરી કરતો હતો ?" ગોરખાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ.

"ચોરી નહિ તો બીજું શુ ? આપણે કયાં આવ્યા છિયે અને શા માટે આવ્યા છિયે, એની તને ખબર છે કે ? તું અત્યારે ક્યાં છે, એ કહે જોઇએ ?" શિખ્ખે સંવાદમાં વિચિત્ર રીતે વેગથી સચાર કરવા માડ્યો-

"આ તિબેટ નામક દેશ છે," ગોરખાએ તત્કાળ ઉત્તર આપ્યું.

"આ પારકા ઘરમાં તુ જાણીજોઇને શામાટે આવ્યો ? તિબેટના વાસીઓએ પોતાના ઘરમાં આવવાની તને પરવાનગી આપી હતી કે ?" શિખ્ખે પૂછ્યું.

"હુ લડવામાટે આવ્યો હતો," ગોરખાએ જવાબ આપ્યો.

"લડવામાટે ? તિબેટના લોકો સાથે લડવાને તું શા કારણથી આવ્યો ? શુ તેમણે તારૂં કાંઇ બગાડયું હતું ? તારાં બાયડીછોકરાંને મારવામાટે, તારાં ઘરબાર બાળી નાખવાને કે તારી ખેતીવાડીનો નાશ

કરવામાટે કે તારે ત્યાંથી દોલત લેઈ જવા માટે એ તિબેટના લોકો કોઈ કાળે તારા દેશમાં આવ્યા હતા કે? તારૂ તેમણે એવું તે શું બગાડ્યું છે કે, તું તેમના માથાં વાઢવાને જ તૈયાર થયો છે?" શિખ્ખે ગભીરતામા આગળ વધવા માડ્યુ.

"આ યુદ્ધ પૂર્વે તિબેટી લોકો કાળા છે કે ગોરા, એ હુ જાણતો સુદ્ધાં પણ નહોતો એટલે નજરે જોવાની વાત તો દૂર જ રહી. તેમણે મારૂં નુકસાન કરીને મને અન્યાય આપ્યો છે, એમ મારાથી કેમ કહી શકાય વારૂ?" ગોરખાએ નિષ્કપટતાથી પોતાનો મનોભાવ દર્શાવ્યો.

"ત્યારે તું એ નિરપરાધી જનોના રકતની નદી વહેવડાવવાને અહીં આવ્યો એ તારી કેટલી બધી મૂર્ખતા?" શિખ્ખે તેના અજ્ઞાનનુ તેને ભાન કરાવ્યુ.

"મારી પલટન આવી, તેથી હું પણ આવ્યો," ગોરખાએ વળી મૂર્ખતા બતાવી.

"પણ તારી પલટન શામાટે આવી? પલટનના બીજા સિપાહીઓને પણ અહી આવવાનું તારા કરતાં વિશેષ બળવાન કારણ તો હતુ નહિ જ. આપણે બીજાઓને મારવા શાને જઇયે છીએ અને તિબેટી લોકોએ આપણુ શુ બગાડયું છે, એ વિશે પલટનના એક પણ સિપાહીએ કદાપિ વિચાર કર્યો હતો કે?"

શિખ્ખના એ વિવેચનના ઉત્તરમાં તત્કાળ ગોરખાએ કડક બંગાળ ઉત્તર આપતા જણાવ્યુ કે, "ના અમને એવી જાતના વિચારો કરવાની ટેવ જ નથી જેમના પગાર ખાઇએ તેમનો ઇશારો થયો કે, બંદૂક ચાલી, એવા અવિચારોમાજ અમારો જન્મ વીતી ગયો છે. સાહેબે પલટનને હુકમ આપ્યો કે, બેન્ડ વગાડતી અમારી પલટન નીકળી અને જાણે લગ્નમા જતી હોયની તેમ ચાલવા લાગી," એમ કહીને તે ગોરખો જરાક શરીરે શિથિલ થવા લાગ્યો.

"પણ સાહેબો પોતાની પલટનના સિપાહીઓને હવા અને ટાઢમાંથી તેમ જ બર્ફમાંથી પસાર થવાના હુકમો શામાટે કરે છે, એ વિશે તમારામાથી કોઇએ પણ તેમને સવાલ કર્યો છે ખરો કે?" શિખ્ખે વેગ વધારવા માંડ્યો

"સાહેબોને એવા પ્રકારના સવાલો અમારામાંથી કોઇએ કદાપિ પૂછ્યા નથી અમે ત્રણ પેઢીથી લડાઇનો ધધો કરિયે છીએ· મારો દાદો, મારો બાપ અને હું. પણ અત્યારસુધીમાં અમોએ સાહેબને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી," ગોરખાએ પોતાની નિર્દોષતા જણાવી દીધી

"ત્રણ ત્રણ પેઢીથી તમે લઢાઇનું કામ કરો છો, ત્યારે તો તમે એકાદ મોટું રાજ્ય મેળવ્યું જ હશે?" શિખ્ખે તેનો ઉપહાસ કર્યો.

"પરમેશ્વરના આ વિસ્તીર્ણ વિશ્વમાં મારી માલેકીની હોય, એવી એક વેંત જેટલી પણ મારી જમીન નથી," ગોરખો સિપાહી નિઃશ્વાસ નાખીને બોલ્યો.

"એમ બને જ નહિ. તું મારી મશ્કરી કરે છે," શિખે કહ્યું

"હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હું અસત્ય બોલતો નથી," ગોરખો બોલ્યો.

"ત્રણ ત્રણ પેઢીથી તારો લડાઇનો ધંધો, અને તે છતાં એક વેંત પણ જમીન તારી નહિ! ત્યારે તમે લાભ શો મેળવ્યો?" શિખે આશ્ચર્ય દેખાડીને પૂછ્યું.

"અમે અમારું પેટ ભર્યું છે અને બદલામાં અમે અમારા શૌર્યથી ભારતવર્ષમાંનાં અનેક દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ બહાદુરોને જીતી આપ્યાં છે, એ જ અમે લાભ મેળવ્યો છે," ગોરખાએ ઉત્તર દીધું

"ત્યારે તો તમારા જેવા પરોપકારી પુરુષો જગતમાં ભાગ્યે જ મળી શકે! જે દેશી રાજાઓનાં રાજ્યોની તમે પાયમાલી કરી, તેમણે અવશ્ય તમારો એવો કોઈ મોટો અપરાધ કરેલો હોવો જોઇએ નહિ તો તમારા જેવા ધર્મયોદ્ધાઓ નિરપરાધિયોના શરીરપર શસ્ત્ર ચલાવે, એ સંભવે જ કેમ?" ઉપાલંભમાં પૂર્ણતાએ પહોંચતા શિખ સિપાહીએ એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

"ના, એમ નથી દેશી રાજાઓએ અમારો કશો પણ અપાય કર્યો હતો નહિ, ઉલટા તે અને અમે એક દેશના નિવાસી, એક ધર્મના પાળનારા, એક જ રક્તમાંથી ઉત્પન્ન થએલા અને એક અસ્થિ–માંસ ધારી બન્ધુઓ હતા. અને અમારા અનેક પૂર્વજોએ અનેક વાર તેમનું અન્ન ખાઇને પોતાનું જીવન વીતાડયું હતું," ગોરખાએ એમ કહીને પોતાની કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું

"એમ છતાં પેટને ખાતર પરકીય દેશમાંથી આવેલા અને વિધર્મીઓના પક્ષનો સ્વીકાર કરીને તમે પોતાના દેશબાંધવોનો નાશ કરી નાખ્યો, એટલે એ પરદેશી પરધર્મીઓએ તમને મોટી મોટી જાગીરો, સરંજામો અને ઇનામો તો આપ્યાં હશે જ કારણ કે, ધૃતની આશા વિના ઉચ્છિષ્ટ ભોજન કોણ કરે?" શિખે વળી પણ એક ઉપાલંભનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

"જાગીર કે ઇનામ જે ગણો તે, બધું અત્યારે મારા ગળામાં જ છે. અંગ્રેજ બહાદુરે આપેલા બિલ્લા(ચકદો)ની માળા મારા ગળામાં પડેલી છે. અમારા રાજાના મનમાં પોતાના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ વધારવાની ઇચ્છા થઈ આવવાથી તેઓ અમને આગળ કરીને પોતાના સામ્રાજ્યનો નિત્ય વિસ્તાર વધાર્યા કરે છે," ગોરખા સિપાહીએ પોતાની જેવી સ્થિતિ હતી, તેવી જણાવી દીધી

"શું? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અત્યારે એક કરોડ માઇલ કરતાં પણ વધારે ક્ષેત્રફળ છે, તે તેમને પૂર્ણ થતું નથી? મનુષ્યના દેહને માપી જોતા તે સાડાત્રણ હાથ જેટલો થાય છે. સાડાત્રણ હાથના શરીરમાટે એક કરોડ માઇલ કરતા પણ વધારે ક્ષેત્રફળવાળી પૃથ્વી! અને તેમ છતા પણ તૃપ્તિ નહિ! સાડાત્રણ હાથના શરીર માટે મનુષ્યને એટલી બધી ભૂમિની શી આવશ્યકતા છે? જેને એક કરોડ માઇલથી અધિક વિસ્તારની પૃથ્વી પણ પૂરી નથી ભાસતી, તેનો દેહ કેટલો બધો વિશાળ હોવો જોઇએ? એ તો ઠીક, પણ તું, એ એક કરોડ માઇલ કરતાં પણ અધિક વિસ્તારની પૃથ્વી જરાક સાંકડી ભાસવાથી, પોતાના સાડાત્રણ હાથના દેહ માટે કોઇક વધારે પહોળી અને સગવડવાળી કરવાના હેતુથી આ હિમાલયના હિમરાશિમાં આવીને મરણોન્મુખ થઈ પડ્યો છે, તે તારા પોતાના મૃત્યુ પછી તને દાટવાનો સમય આવતાં તારી કબરને વધારે જમીન મળી શકે, એ માટેની તે કાંઈ વ્યવસ્થા કરી રાખી છે કે?" શિખ્ખે તેને કટાક્ષથી પૂછ્યું

"વધારે જમીન શું કરવાની છે? કોઈ રાજા હોય કે મારા જેવો રંક હોય, પણ મરણ પછી તો બધાને સાડાત્રણ હાથ જમીન બસ થાય છે કોઇના તાબામા કરોડો માઇલ જમીન હોય, તોપણ મરવા પછી તો તે માત્ર સાડાત્રણ હાથ જમીનનોજ માલેક રહે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવા છતાં પણ મનુષ્ય લોભને વશ થઇને અચિન્ત્ય કૃત્યો કરવાને તયાર થાય છે, એ શોચનીય છે," ગોરખાએ હવે પોતાનું વિજ્ઞાન બતાવવા માડ્યુ અને અંતઃકરણના ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા.

"અને તમારા જેવા ગર્દભો તેવા લોલુપોને તેમના અન્યાયનાં કાર્યોમાં સહાયતા કરવાને તૈયાર છો! એ શોચનીય નથી કે? આવી રીતે જ આપણે આપણો દેશ બીજાઓના હાથમા સોપીને આજે તેમના ગુલામ બની ગયા છિયે!" શિખ્ખ સિપાહીએ દેશદ્રોહીપર ધિક્કાર વર્ષાવતા કહ્યુ

"આપણે ગુલામ બની ગયા છિયે, એ હવે હું સમજી શકું છું. કારણ કે, સોલ્જરો અને આપણે એકસરખા પરાક્રમો કરતા હોવા છતાં કિબહુના તેમના કરતા આપણે વધારે ધૈર્ય દેખાડતા છતા આપણને પગાર થોડો અને ત્રાસ વધારે હોય છે એથી આપણે ગુલામ છિયે, એ પોતાની મેળેજ જણાઈ આવે છે. બીજાએ તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ આપણા દેશના નામથી જેને ઓળખવામાં આવે છે, તે દેશ કયો અને તેના માટે આપણે શું કરવું જોઇએ, એ વાત મારા સમજવામા આવતી નથી," ગોરખાએ શિખ્ખના મતને મળતા થઇને શંકા બતાવી

"ભારતવર્ષ તે આપણો દેશ હિમાલય પર્વતથી તે લંકા સુધીનો જે વિસ્તીર્ણ અને સુન્દર પ્રદેશ છે, તેજ આપણો દેશ છે એજ દેશમાં આપણાં બધાનો જન્મ થએલો છે. એક માતાના ઉદરમાથી જેવી રીતે અનેક બાળકો જન્મ પામે છે, તેવી રીતે આપણે આર્ય ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયા છિયે, આપણે એકમેકના માથાં ફોડિયે, મદ્રાસના લોકો મધ્ય હિન્દુસ્તાનના લોકોને ગાલિપ્રદાન કરે, અને દક્ષિણ દેશવાસીઓ પંજાબના રહેનારાઓને પીડા આપે, એ રીતિથીજ આપણો નાશ થએલો છે અને હજી પણ થશે જો તારો ભાઈ તારા સામો આવીને ઊભો રહે અને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવ તને આજ્ઞા કરે કે, "આને તું મારી નાખ," તો તારાથી તેને મારી શકાશે કે? કદાપિ નહિ" શિખ્ખ સિપાહીએ ગોરખા સિપાહીને સમજવામાં ન આવી શકતી વાત વિસ્તારથી સમજાવીને કહી સંભળાવી અને તેના ઉત્તરની તે વાટ જોતો બેઠો.

"તમારૂં કહેવું સત્ય છે. કદાપિ નહિ, પોતાના ભાઇને તે ઠાર કેમ કરી શકાય?" ગોરખાએ બહુજ અભિમાનથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

"તારા એ શબ્દો અસત્ય છે માત્ર મુખથી જ તું એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે; પણ તારા અંતઃકરણમાં એ ભાવના નથી. કારણ કે, આજ સુધીમા હજારો વાર તે પોતાના ભાઇઓને ગોળી મારીને મારી નાખેલા છે. તું જાણે છે કે, આર્યાવર્તના નિવાસીઓ અને ભારતસંતાનો તે તારા ભાઇઓ જ છે. સર્વ પશુઓમાં અત્યંત મૂર્ખ પશુ તે બેલ–બળદિયો મનાય છે, અને તમારા લોકોની એ કૃતિ બળદિયા જેવી જ છે, એમ કહેવામાં કશી પણ અતિશયોક્તિ નથી," શિખે કહ્યું.

"પોતાના દેશમાં જ અમે હળ ફેરવિયે છિયે અને તે હળનો ભાર અમે પોતાને શિરે જ ઉઠાવિયે છિયે, એ જો કે ખરૂ છે, પણ એ હળને તાણનારો માત્ર હું એક જ બળદિયો છું એમ નથી, કિન્તુ મારી જોડીનો એક બીજો બળદિયો પણ છે, એમ મને ભાસે છે," ગોરખાએ ધીરે રહીને મેણુ માર્યું.

એનું ઉત્તર આપતાં તત્કાળ શિખ્ખ સિપાહીએ કહ્યુ કે, "તારૂં વચન અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે મારા કૃત્યો પણ તારા કૃત્યો જેવાં જ છે. તને દોષ આપતા હું મને પોતાને કાંઈ તે દોષથી અલિપ્ત માનતો નથી આપણે બધા એકસરખા દૂષિત થએલા છિયે, અને આપણા સઘળાના હાથે ભૂલો થએલી છે માત્ર શોકનો વિષય એટલો જ છે કે, આપણા અપરાધ માટે તને અને મને જેવું શાસન મળ્યું છે, તેવી જ રીતે અન્ય અપરાધીઓને પણ યોગ્ય શિક્ષા મળવી જોઇએ. પણ અફ-

સોસ કે, તેઓ શિક્ષાથી મુક્ત રહે છે તેમના હાથપગ કપાઈ નથી જતા ! પોતાની કુબુદ્ધિનુ દલન કરીને તેઓ આવાં કુકૃત્યોથી પરાવૃત્ત થાય, એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એવા દેશદ્રોહીઓ લૂલા અને લંગડા જ થવા જોઇએ, અથવા તો તેમના પાતકો જોતાં એ શિક્ષા પણ ઓછી જણાશે માત્ર તેમના હાથપગ ટુટવાથી ન્યાયદેવતાના મનનુ સમાધાન થવાનુ નથી ! પોતાના બાળકો જ પોતાને ખાનારા નીકળે, એવા અમગળ કીટની જાતિનો જ સમૂળ-ઉચ્છેદ થવો જોઇએ. પોતાની મેળે ઊગતા જગલી ઘાસનો દાવાનળથી જ્યાં સુધી નાશ નથી થતો, ત્યા સુધી તે ભૂમિમાં ધાન્યનો ઉદ્ભવ થઈ નથી શકતો."

"એ બે જખ્મી સિપાહીઓનો એ સવાદ ચાલતો હતો, એટલામાં હિમાલયમા અચાનક એક ભયકર વાદળ ચઢી આવ્યું અને આકાશમાથી ભયંકર હિમની વૃષ્ટિ વર્ષવા લાગી ઝઝાંવાતથી હોસ્પિટલનો તંબૂ ઊડી ગયો અને હિમાલય પર્વતનો એક ઉચ્ચ ભાગ એકાએક ધસી પડવાથી એ બે દેશવિનાશક અને પશ્ચાત્તાપ કરતા સૈનિકો તે તળે દબાઇને પોતાના દુષ્કૃત્યોનો હિસાબ આપવાને યમના સદનમા ચાલ્યા ગયા," એમ કહીને વસન્તસિહે કહ્યુ કે, "આ વાર્તા તમને સંભળાવવાનુ મારા ભાગ્યમાં બાકી રહેલું હોવાથી હું ત્યાથી ખસી ગયો અને તેથી ઇશ્વરકૃપાએ જીવતો બચી ગયો"

"હવે ગુરૂવર્ય અભેદાનદના ઉપદેશની સત્યતાને હું સંપૂર્ણતાથી જાણી શક્યો દેશકાલ અત્યારે આપણને અનુકૂળ નથી કુસપનો અત્યારે આર્યાવર્તમાંથી લોપ થવાનો નથી અને ઇશ્વરનો કોપ જવાનો નથી. હાલ તો શાતિ ધારીને ભગવદ્ભજન કરવામાં જ ખરૂં સુખ સમાયલું છે આજથી હુ મારા મનોવિકારનો સંહાર કરીને ભગવદ્ ભક્તિના દ્વારમાં સચાર કરીશ, અને યોગની સાધનામાં જ જીવન વ્યતીત કરીશ," એ સૈનિકોનો વૃત્તાત સાભળીને વિરક્ત ભાવને પામેલા નાનાસાહેબે પોતાનો આતરિક ભાવ દર્શાવ્યો

"તો હુ પણ અહીજ રહીને મારાથી બની શકશે, તે આપની સેવા કરતો રહીશ પણ હવે આ જગતમા મારે શું રહ્યું છે કે, પાછો સંસારના પ્રહારને સહન કરવા આપથી દૂર થાઉં? તાત્યાટોપીસાનુ મરણ થઈ ગયું છે અને ભારતવર્ષ પારકું થયુ છે. આપ મારા સ્વામી અહીં છો, માટે અહી જ મારે નિવાસ કરવો, એ જ વિશેષ ઉત્તમ છે," વસન્તસિહે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

નાનાસાહેબે એને અનુમોદન આપ્યું અને અભેદાનદે પણ કહ્યું કે, "ભોગમા રોગનો ભય હોય છે. કુળમા નાશની ભીતિ રહેલી છે,

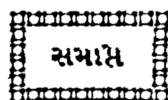
ધન હોય તો રાજા તરફથી ઉત્પાત થવાનો સભવ મનાય છે, માનમા દૈન્યની બીતિ અનુભવાય છે, શાસ્ત્રમાં વાદની શંકા ઉદ્ભવે છે અને બળમાં શત્રુની ભીતિ રહ્યા કરે છે એવી જ રીતે શરીરને દિનરાત મૃત્યુના ભયથી શાંતિ મળતી નથી માટે જેમા રોગ, નાશ, ઉત્પાત, દૈન્ય, વાદ કે શત્રુ અને મરણની ભીતિનો સભવ જ નથી, એવો પુરૂષો માટે નિર્ભય માર્ગ તે વૈરાગ્યનો જ માગ છે અને તે ભાગ્યશાળીને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આટલાં સકટોમાંથી ઉગરીને અંતે વૈરાગ્યનો માગ તમને મલ્યો છે, તો તેમાં વિચરીને મુક્તિપ્રદેશમાં પહોંચવાનો યત્ન કરો "

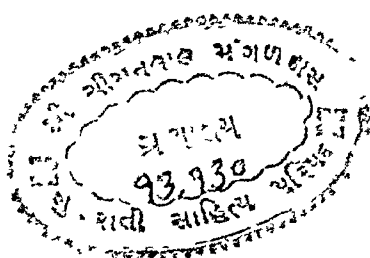
"અમે ગુરૂની આજ્ઞાને આધીન છિયે !" નાના અને વસન્તે દડવત્ પ્રણામ કરીને શાંતિથી કહ્યું

"ઈશ્વર તમારૂં કલ્યાણ કરો," એમ કહીને અભેદાનદે નીચેનો આશીર્વાદ આપ્યો;—

"सर्वेऽत्र सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यंतु मा किंचिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

એ દિવસથી અભેદાનંદ, નાનાસાહેબ અને વસતસિંહ (નિર્ભયાનંદ અને વિવેકાનંદ) એ યોગિત્રિપુટી હિમાલયની ગિરિગુહામાં યોગસાધનામાં આનદથી પોતાના જીવનનો વ્યય કરવા લાગી.

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇએ
"ગુજરાતી ન્યુસ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
છાપી પ્રકટ કર્યું.

બહારકોટ જુમા મસજીદ સામે **વીસરામ રામજીની અને** પેશતનજી ગાંધીની દુકાને મળશે. તેમજ કોટમાં નીચે આર. ડી. કટેલીના કું. ના ઠેકાણેથી દરેક ચીજ મળશે.

આર. મારટીનની ગોળી ન.

(૩૫) વરસની જાણીતી અને પ્રખ્યાત થએલી

નાદાનીઅતપણામાં હાથરસ (હસ્તક્રીયા) કીધાની બુરી ટેવથી જે પરીણામ ઉપજે તેને માટે ઘણુ પસ્તાવુ પડે છે, આ નાદાનીઅત ટેવથી મરદાઇ જતી રહે છે એમા ફોસફરસ દામીયાનાની નામીચી દવાની મેળવણી સમાયલી છે મરદાઈ ખોઈ બેઠેલાઓને અતી ઉપયોગી છે આ ગોળીઓ ધાતુપુષ્ઠ, ગુરદાના તેમજ છાતીના દરદો, ભુખ વધારનાર અને હજમીઅત કરનારી છે મરદ તેમજ ઓરતોના સુસ્ત અને નરમ થઇ ગયેલા ઇંદ્રીના સર્વ તંતુને તેમજ નસોને અતિશય મજબુતી આપે છે, ધાતુના વહેવાથી જે નબળાઇ તેમજ નાકઉવતી થાય છે તે પર રામબાણ ઇલાજ છે.

કીંમત શીશી એકના રૂ. ૧–૧૨–૦ ૭ સામટી શીશીના રૂ. ૯–૦–૦.

આર૦ મારટીનની પરમાની દવા.

ગરમીના રોગથી અથવા તો ખરાબ સંગતથી ઉત્પન્ન થયેલો પરમો (પ્રમીઓ) ગમે એવા લાબા વખતનો જડ ઘાલી બેઠેલો અથવા તો તરતનો થયેલો મરદ તેમજ ઓરતોને આ જાદુઈ દવાની માત્ર બેજ શીશી વાપરવાથી ચમત્કારીક રીતે ગુણ કરે છે. આ દવાનો પહેલોજ ભાગ પીધાથી પીશાબમા થતી અગન નરમ પડે છે, અને તનખ મારતી બંધ કરીને પીશાબ ખુલાસાથી સાફ લાવે છે. પીશાબ સાથે વહેતી રશીનો જડમુળથી અટકાવ કરે છે. પીવામા ઘણીજ સ્વાદીષ્ટ છે, અને વાપરવાથી કોઈ પણ રીતની ગરમી **અંગ ઉપર ફુટી નથી નીકળતી આ દવામાં માઇસોરનુ ઉંચું અને ચોખ્ખુ સુખડનું તેલ સમાએલુ છે.**

કીમત રૂ ૧–૧૨–૦. ૭ શીશીનો ૯–૦–૦.

આર૦ મારટીનની જાદુઈ ગોળીઓ નંબર ૧.

વીર્ય અને બંધની અશક્તિ, જુવાનીમા અથવા બુઢાપણમાં થતી ગુપ્ત ભાગની કમતાકાતી, સ્વપ્નાવસ્થા, સ્વપ્નમા હરકોઈ ટાઈમ વગરતુ ધાત જવી, ધાતુનું પાતળું થવું, જ્ઞાનતંતુની નબળાઇ, સાધાનું દુખવું, હાથનુ ધ્રુજવું, કમરનો દુખાવો, થાક, અણગમો, મગજની બેચેની વગેરે એક સોહીનીની માફક ફક્ત બેજ શીશી વાપરવાથી મગજ તર થાય છે કીંમત શીશીના રૂ. ૧–૨–૦.

બહારગામવાળાઓએ—**આર. ડી. કટેલીની કું.** પર લખવું.

ઠેકાણું—ફ્રીઅરરોડ નં. ૩૧. ફુવારાની આગળ, તાડીવાળાનું ઘર, કોટ મુંબઈ.

પરદેશથી માલ મંગાવનારાઓએ ટપાલ અને પેકીંગ ખરચ સાથ પુરાં નાણાં આગેથી મોકલવાં.

શું આપને ડોકટર અને વૈદ્યની ફી બચાવવા ઈચ્છા છે ?

તો

મથુરાંની સુખસંચારક કંપનીના

સુધાસિન્ધુની એક બાટલી મંગાવી ઘરમા રાખો આ હિંદુસ્તાન અને જર્મન સરકારમાં રજીસ્ટર્ડ થયેલું ૩૫ વર્ષનું અનુભવસિદ્ધ ઔષધ છે, ઉધરસ, દમ, શૂળ, સંગ્રહણી, અતિસાર, પેટનો દુખાવો વાયુ, નગીરનુ ચળવળનું, ઇન્ફલુએન્ઝા ઇત્યાદિ રોગ માટે પાણીમા મેળવી એક માત્રા પીવાથી ગુણ બતાવે છે પીવામા તે સ્વાદિષ્ટ છે બાળકોને લીલાપીળા ઝાડા થવા, ઉટાટિયા ઉપર રામબાણ છે પ્રત્યેક બાટલીની કિ ૮ આના પોસ્ટ ખર્ચ ૧ થી ૭ શીશી માટે ૬ આના.

શિયાળામાં તમારા બાળકોને શરદી અને ઉધરસથી બચાવવા હોય તો

બાલસુધા વાપરો આ દવા પીવામા મીઠી અને કિંમતમા પણ સસ્તી છે છોકરાને આ દવા આપવાથી તેઓ શરીરે પુષ્ટ થાય છે, અને નિરોગી બને છે સર્વ દવા વેચવાવાળાને ત્યા મળે છે કિ ૧૨ આના ટ ખ ૯ આના

શરીરમાં શક્તિ હશે તોજ લોક તમારાં વખાણ કરશે.

શરીરમા શક્તિ હોવાથી સ્ફુર્તિ આવે છે, કામ કરવાની હોંશ થાય છે બળવાન મનુષ્યની પ્રશંસા, માબાપ, સ્ત્રી સહુ કરે છે, તો આપ એક બાટલી **જીવનસુધા વટી** મંગાવી ના માટે વાપરતા નથી ? આના યોગે મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો સબળ થઈ શરીરમાં રક્ત અને લોહી વધે છે, નસોમા તાકાત આવે છે, ખાલી થયેલો ખજાનો ભરાય છે સંસારપ્રતિ વૈરાગ્યને હટાવી અનુરાગ વધારે છે ૧૫ વર્ષથી ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત આ ગોળી ગુણકારક છે આ ગોળીઓ પ્રબળ કામોત્તેજક છે કિંમત ૧૦ ગોળીઓની શીશીનો રૂ ૧ પોસ્ટ ખર્ચ ૧ થી ૭ સુધી ૭ આના

મળવાનો પત્તો-**સુખસંચારક કંપની મથુરાં.**

સચિત્ર

નવું ભાષાંતર

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

આલોક અને પરલોક સાથે જીવનનો સબધ કેવો છે તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ભક્ત અને સખા અર્જુનને સમજાવ્યુ અને તેથી અર્જુને છોડેલાં શસ્ત્રો અર્જુન પાસે પાછા ઉચકાવ્યાં **તેજ વાત** શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના શબ્દોમા ગુજરાતીમા ઉતારેલી છે

ટીકાકારોના શબ્દો કે વિચારોની ભેળભેળા કરી આ ભાષાતર કરવામા આવ્યુ નથી એટલે વાચકો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સવાદમા કહેલુ રહસ્ય સ્વય વિચારી શકે **તે દૃષ્ટિએ** આ ભાષાંતર કરેલુ છે

આમાં શ્રીગીતાનો છદ, શ્રીગીતામા પૂછાયલા પ્રશ્નો, શ્રીગીતાના રહસ્યના શ્લોકો, અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે ગુહ્ય જ્ઞાન શા માટે કહ્યું, શ્રીકૃષ્ણના નામો વગેરે **ઘણી હકીકત** આપેલી છે

મૂળ પાત્રોના શબ્દો અને વચનો શા છે તે જાણવાને માટે **આજ એક ભાષાંતર** ગુજરાતીમા છે

શ્રીધરસ્વામીને નામે ખીચડિયા ભાષાંતર વાચવાની ઇચ્છાવાળાઓએ આ ગીતા માગવી નહિં

પુઠું—પાણીમાં પલળે નહિ, ઘસરકા પડે નહિં અને ઉધાઇ ખાય નહિં

તેવા પુઠામા કિમ્મત માત્ર ૬ આના
રેશમી પુઠામાં ,, ,, ૯ આના
ટપાલ ખર્ચ જુદુ, દોઢ આનો

શ્રી પંચરત્ન ગીતા (સચિત્ર)

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા, શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, શ્રી ભીષ્મસ્તવરાજ, શ્રીઅનુસ્મૃતિ અને શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ એ મહાભારતનાં પાચ રત્નોનો અપૂર્વ સંગ્રહ છે.

જાડા કાગળના પુઠામાં બાર (૧૨) આના

પુંઠાં-પાણીમાં પલળે નહિં, ધસરકા પડે નહિં અને ઉધાઇ ખાય નહિ તેવા

પાકાં પુઠાની કિમ્મત માત્ર ૧૪ આના

રેશમી પુઠાની કિં એક રૂપિયો ટપાલના ત્રણ આના.

શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામ

શ્રી પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર ગુજરાતીમાં આ એકજ ભાષાંતર છે. બીજાઓ પુઠાપર કે ટાઇટલ પેજપર કે જાહિરાતમા લખે છે કે "શ્રી પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર," પણ તે સત્ય છે કે નહિ તે શ્રીશંકરાચાર્યની ટીકા સાથે સરખાવી જોવાથી ખરીદનારની અને વાંચનારની ખાતરી થશે.

કાગળના પુંઠામા કિમ્મત માત્ર અઢી આના.

પુઠાં-પાણીમા પલળે નહિ તેવા પુઠાંમાં કિમ્મત માત્ર ચાર આના.

રેશમી પુઠામાં પાંચ આના ટ. ખ. જુદું અર્ધો આનો.

श्री सत्यनारायणनी कथा

મૂળનુ સશોધન કરી તે પ્રમાણે ગુજરાતી તથા હિંદીમા નવાં ભાષાતર કરાવેલાં છે. (પાનીઆ આકારમાં).

માત્ર મૂળની કિમ્મત ૩ આના

ગુજરાતીમાં ભાષાતર અને મૂળ કિમ્મત ૪ આના.

હિંદીમાં ભાષાતર અને મૂળ કિમ્મત ૪ આના.

ટપાલ ખર્ચ જુદુ, અર્ધો આનો.

श्री विष्णुसहस्त्रनामयुत स्तोत्र पंचरत्न

આ (૧) શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, (૨) શ્રીવિષ્ણુ શતનામ, (૩) શ્રીવિષ્ણુના અઠ્ઠાવિશ નામ, (૪) શ્રી વિષ્ણુષોડશ નામ અને (૫) શ્રીવિષ્ણુનામાષ્ટકનો સગ્રહ સસ્કૃતમા છે

મોટા અક્ષરમાં માત્ર મૂળ કિમ્મત ૩ આના; રેશમી પુઠામા પાંચ આના; ટપાલ ખ. એક આનો.

સટીક

શ્રી શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર.

મહિમ્ન સ્તોત્ર ઘણી સંખ્યામા બહાર પડેલ છે પરંતુ આવી પ્રત હજી સુધી બહાર પડી નથી, એમ નિડર-તાથી કહી શકીએ છીએ. આ પ્રતમા મૂળ શ્લોક, પદચ્છેદ, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ

પુન

એજ શ્લોક હરિપક્ષમાં કેમ ઘટાવવો તે માટે પદચ્છેદ, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ આપ્યો છે.

સુલભ મુલ્ય ૦-૬-૦: પો. ૦-૦-૬.

નુતન

वृहत्स्तोत्र रत्नहार

૧ સ્તોત્રોનાં ગ્રન્થો ટગલાબંધ જુદેજુદે નામે બાહાર પડયા છે, પણ સ્તોત્રરૂપ મોતીઓને પદ્ધતિ પુરઃસર એક દોરામા પરોવી તેની એક સુંદર માળા બનાવવાનું કાર્ય તો આ પેહેલુંજ છે.

૨ પદ્ધતિસર સ્તોત્રો ગોઠવેલા તમને અન્યત્ર મળશે નહિં.

૩ સ્તોત્રોના અન્ય સગ્રહ કરતાં આ માળામાં વધારે મોટો કિમતી સગ્રહ જણાશે.

૪ આ સગ્રહમાં પંચશ્રુતિગીત, આહ્નિક આદિ અનેક કિંમતી સ્તોત્રો છે.

સૂપર રોયલ ૩૨ પેજના ૧૦૦૦ પાનાથી વધુ પાનાં આમાં છે. સુંદર ચીકણા ગ્લેજ કાગળપર આ સગ્રહ છાપેલો છે. લગભગ ૪૮૦સ્તોત્રો આ માળામાં પરોવેલાં છે.

પાણીથી પલળે નહિં, નખાદિના ઘસરકા
પડે નહિં અને ઉધાઇ ખાય નહિં
તેવા મજબુત પુંઠાંમાં કિમ્મત એક

પુસ્તકાકારમાં	રૂ. ૨—૦—૦
રેશમી પુંઠાંમાં	રૂ ૨—૪—૦

ટપાલ ખર્ચ વી. પી. સાથે જુદુ.

બે ભાગમાં છુટક ... ...

ભાગ ૧...	૧— ૪—૦
ભાગ ૨...	૧— ૪—૦

શ્રી સત્યનારાયણની કથા

મૂળનુ સંશોધન કરી તે પ્રમાણે ગુજરાતી તથા હિંદીમાં નવાં ભાષાંતર કરાવેલાં છે (પાનીઆ આકારમાં).

માત્ર મૂળની કિમ્મત ૩ આના.

ગુજરાતીમાં ભાષાંતર અને મૂળ કિમ્મત ૪ આના.

હિંદીમાં ભાષાંતર અને મૂળ કિમ્મત ૪ આના.

ટપાલ ખર્ચ જુદું, અર્ધો આનો.

શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામયુત સ્તોત્ર પંચરત્ન

આ (૧) શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, (૨) શ્રીવિષ્ણુ શતનામ, (૩) શ્રીવિષ્ણુના અઠ્ઠાવિશ નામ, (૪) શ્રી વિષ્ણુષોડશ નામ અને (૫) શ્રીવિષ્ણુનામાષ્ટકનો સંગ્રહ સંસ્કૃતમાં છે

મોટા અક્ષરમાં માત્ર મૂળ કિમ્મત ૩ આના; રેશમી પુઠામાં પાંચ આના, ટપાલ ખ એક આનો.

સટીક

શ્રી શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર.

મહિમ્ન સ્તોત્ર ઘણી સંખ્યામાં બહાર પડેલ છે પરંતુ આવી પ્રત હજી સુધી બહાર પડી નથી, એમ નિડરતાથી કહી શકીએ છીએ આ પ્રતમાં મૂળ શ્લોક, પદચ્છેદ, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ

પુન.

એજ શ્લોક હરિપક્ષમાં કેમ ઘટાવવો તે માટે પદચ્છેદ, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ આપ્યો છે.

સુલભ મુલ્ય ૦-૬-૦: પો. ૦-૦-૬.

નુતન

वृहत्स्तोत्र रत्नहार

૧ સ્તોત્રોનાં ગ્રન્થો ઢગલાબંધ જુદેજુદે નામે બાહાર પડયા છે, પણ સ્તોત્રરૂપ મોતીઓને પદ્ધતિ પુર:સર એક દોરામા પરોવી તેની એક સુંદર માળા બનાવવાનું કાર્ય તો આ પેહેલુંજ છે.

૨ પદ્ધતિસર સ્તોત્રો ગોઠવેલા તમને અન્યત્ર મળશે નહિં.

૩ સ્તોત્રોના અન્ય સંગ્રહ કરતાં આ માળામાં વધારે મોટો કિંમતી સગ્રહ જણાશે

૪ આ સગ્રહમાં પચશ્રુતિગીત, આહ્નિક આદિ અનેક કિંમતી સ્તોત્રો છે.

સુપર રોયલ ૩૨ પેજના ૧૦૦૦ પાનાંથી વધુ પાના આમા છે. સુંદર ચીકણા ગ્લેજ કાગળપર આ સંગ્રહ છાપેલો છે લગભગ ૪૮૦સ્તોત્રો આ માળામાં પરોવેલા છે.

પાણીથી પલળે નહિં, નખાદિના ઘસરકા પડે નહિં અને ઉધાઇ ખાય નહિં તેવા મજબુત પુંઠાંમાં કિંમત એક

પુસ્તકાકારમાં	...	...	...	રૂ. ૨–૦–૦
રેશમી પુંઠાંમાં	...	...	...	રૂ. ૨–૪–૦

ટપાલ ખર્ચ વી. પી સાથે જુદુ.

બે ભાગમાં છુટક ... ...

ભાગ ૧...	...	...	૧– ૪–૦
ભાગ ૨...	...	...	૧– ૪–૦

વેદાંત ગ્રંથો

પચીકરણ પંડિતજી જયકૃષ્ણનું ... ૨- ૦-૦
વિચારસાગર ,, ,, ... ૧- ૮-૦
વેદાન્તવિચાર ,, ,, ... ૦- ૪-૦
પંચદશી (ગુ પ્રે) ૪- ૦-૦
આત્મપુરાણ (વેદાંત) ૮- ૦-૦
શારીરક શાકરભાષ્ય (વેદાત) ... ૬- ૦-૦
પચરત્ન તથા દ્વિરત્ન શ્રી શંકરાચાયકૃત
 ગુજરાતી ભાષાતર સાથે... ... ૧- ૪-૦
એકાદશોપનિષદ મૂળ અને ભાષાંતર... ૮- ૦-૦
શ્રીતત્વાનુસંધાન (વેદાત)... ... ૨- ૮-૦
ચિદ્દ્ઘનાનંદી ગીતા ૫- ૫-૦
શ્રીધરીગીતા ... ... છપાય છે

ધર્મશાસ્ત્ર પુરાણાદિ

પૌરાણકર્મદર્પણ યજમાન વૃત્તિ-
 વાળાને કિંમતી ૬- ૦-૦
બ્રહ્મનિત્યકર્મ ૧- ૮-૦
લેઉઆ પુરાણ ૧- ૪-૦
શ્રી શિવપુરાણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું... ૫- ૦-૦
મનુસ્મૃતિ (ગુજરાતી ભાષાંતર) ... ૫- ૦-૦
પારાશરસ્મૃતિ ૨- ૦-૦
યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ ... ... છપાય છે
એકાદશસ્કંધ ગુ—ટી, ... ૧- ૦-૦

ગરૂડપુરાણ ... . છપાય છે
તુલસીકૃત રામાયણ (ગુજરાતી ભાષાંતર) ૧૦– ૦–૦
તુલસીકૃત રામાયણ હિંદી; સચિત્ર, સટીક
ગુટકાધજ અલંકારો સમેત ગ્લેજ કાગળ
સોનેરી બાઇન્ડીંગ ૪– ૦–૦

ધાર્મિક ગ્રંથો.

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ (સ. સા) ૬– ૦–૦
„ „ „ ૮– ૦–૦
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર (સા. સ) ૫– ૦–૦
જ્ઞાનેશ્વરી ભાગવદ્‌ગીતા (સ સા.) ૩– ૦–૦
આમા 'ભાવાર્થદીપિકા' નામની અર્થોનો ઉત્તમ રીતે સ્ફોટ કરતી ટીકા આપવામા આવી છે.
આદિપર્વ અને સભાપર્વ (સ. સા.) ૨–૧૨–૦
ધર્મતત્વ ૦–૧૦–૦
સમર્થ બંગાળી સાહિત્યના અદ્વિતીય વિદ્વાન બંકિમચંદ્ર ચેટરજીનો ધર્મના ઉંડા રહસ્યો નવીન રીતે સમજાવતો અપૂર્વ ગ્રંથ.
પ્રભુમય જીવન ૦–૧૨–૦
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ
ગ્રંથ ૧ લો ૨– ૦–૦
ગ્રંથ ૨ જો ૨– ૪–૦
ગ્રંથ ૩ જો ૨– ૦–૦
ગ્રંથ ૪ થો ૨– ૩–૦
શ્રી દાસબોધ ૨– ૮–૦
શ્રી પંચદશી (ગુ. પ્રે.) ... ૬– ૦–૦

,, ,, (શાસ્ત્રી હાથીભાઈ) ... ૪— ૦—૦
ગીરધર કૃત રામાયણ . ... ૨— ૪—૦
શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત ૨ ભાગ ... ૨— ૮—૦
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ લો (સ. સા.) ૨— ૪—૦
,, ,, ,, ૨ જો ,, ,, ૨— ૪—૦
,, ,, ભાગ ૬—૭—૮ નોખા ૩— ૦—૦
,, ,, ,, ૯ સ. ચરિત્ર ૨— ૮—૦
,, ,, ,, ૧૦ ... ૧— ૪—૦
આપણો ધર્મ ... ... ૪— ૦—૦
ગીતા પરિચય . .. ૧— ૮—૦
ઇસુનું અનુકરણ .. ૦— ૮—૦
કલાપી—કાન્તના સંવાદો (સ્વીડન બોર્ગના ધાર્મિક સિદ્ધાંતનું વાર્તિક) ... ૦—૧૨—૦
બુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ ... .. ૨— ૮—૦
ઉપનિષદની વાતો ... ... ૦— ૬—૦
પૂર્ણયોગ (અરવિંદઘોષ) ...
ભાગ ૧ ... ... ૩— ૪—૦
ભાગ ૨ .. ... ૩— ૮—૦
ધમ્મપદ ... . ૧— ૦—૦
અરવિંદઘોષનું તત્વજ્ઞાન ... ૨— ૪—૦

મળવાનું ઠેકાણું —

"ગુજરાતી" પત્રની ઓફીસ,

કાળાઘોડા, બેક-હાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈ.

કામીનીઆ ઓઇલની ઉત્તમતા વિશે વાપરનારાઓ શું કહે છે.

જનકીગરન—એથાન હરબંગાથી લખે છે કે મેં જેને પ્રેઝંટ તરીકે તમારૂં કામીનીઆ ઓઇલ આપ્યું હતું તે તેને વાપરવાથી અજાયબી પમાડે તેવી અસર કરી છે, મેરબાની કરી કામીનીઆ ઓઇલની છ બાટલી વધારે મોકલાવશો

ઠાકોર સાહેબ બહાદુર કેરા—કેરા ઇસ્ટેટ—ચક્રધારપુરથી લખે છે કે—મેરબાની કરી મારા એડ્રેસ ઉપર પ્રખ્યાત કામીનીઆ ઓઇલની છ બાટલી જલદી મોકલાવશો આ તકે કામીનીઆ ઓઇલની મીઠી દીલખુશ સુગંધીની તથા તેના ગુણોની તારીફ કર્યા વગર હું રહી શકતો નથી.

ટે. સી એોગ રી—સીગાપુરથી લખે છે કે.—હું હીંમતથી કહી શકું કે બીજા જે તેલો વાપર્યા તેમા તમારૂ કામીનીઆ ઓઇલ ઉત્તમ છે

એમ એ ગોવેર—પ્રોસપેક્ટ હીલહાઉસ—કોહીલ—કેન્ટ—ઇંગ્લાંડથી લખે છે કે—મને જણાવતાં ખુશાલી ઉપજે છે કે તમારૂ કામીનીઆ ઓઇલ સર્વોતમ માલમ પડ્યું છે ૧ પાઉંડની કીમતમા જેટલી બાટલી આવે તેટલી મોકલાવશો

કામીનીઆ ઓઇલ આ એકજ વાળને ભેઇતા પોષ્ટીક તત્વો પુરા પાડનારૂં મનરજક મીઠી સુગંધીનું તેલ છે. તે વાળને ખરી જતા અટકાવે છે, તથા વાળને વધારી સુંદર રેશમ જેવા નરમ ચળકતા બનાવે છે તથા માથાની ગરમી દુર કરી આંખોને તથા મગજને ઠંડક આપે છે લાખો લોકોએ તેની અજમાયસ કરી પુરતો સંતોષ જાહેર કરી ચાલુ વાપરતા રહે છે તમે પણ બીજા અનવરયા હલકાં તેલોમાં પૈસા ખર્ચવા કરતા હમેશા સર્વોતમ કામીનીઆ ઓઇલ વાપરો તેથી તમોને પણ બીજાઓની જેમ પુરતો સંતોષ પ્રાપ્ત થશે.

કીંમત બા. ૧ નો રૂ ૧—૦—૦. વી. પી. ખર્ચના રૂ. ૦—૬—૦ જુદા ૩ બાટલીના રૂ ૨—૧૦—૦ વી પી ખર્ચ ૦—૧૪—૦ જુદા

ખરીદતી વખતે કામીનીઆ ઓઇલ નામ વાચીને સીલબંધ બાક્સ તપાસી ખરીદજો. સોલ એજંટ—

ધી એંગ્લો ઇંડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કાંο. મુંબાઈ. નં. ૨.

એક નાના વિઝીટીંગ કાર્ડથી

લગ્નપત્રિકા, આમંત્રણપત્રિકા, નોટપેપર વગેરે

લેખથી માંડી

ગુજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, પુસ્તકો છાપવાનું,

બાંધવાનું સર્વ પ્રકારનું કામ

સુંદર, વખતસર અને વ્યાજબી ભાવે

ધી ગુજરાતી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાઘોડા પાસે, ૨૦-૨૪ બેંક-હાઉસ લેન,

કોટ, મુંબઈ ૧

કરે છે

ગુજરાતી સાહિત્ય…

નાટક, ઇતિ…

વાર્તા…

ધી ગુજરાતી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાઘોડા પાસે, ૨૦-૨૪ બેંક-હાઉસ લેન,

કોટ, મુંબઈ ૧

એ

શિરનામે લખવાથી સર્વ હકિકત મળશે. કેટલોગ મંગાવો.

ગુજરાતી પત્રની ઓફીસ

પણ

ઉપલે ઠેકાણે ફેરવવામાં આવી છે.